

84(2P=Балк)
Т4Б
С224Б2

ТОКУМАЛАНЫ
ЖАГЪАФАР

М
ЕНИ
ЁМЮЮЮМ

Къанлы урушну бла кюйсюз кёч-
гюнчюлюкню къара жабыулары
къаралтхан къарангы жылланы къыяма
тузагъында сынсый, дуниядан жиляй-
жиляй кетген жазыкъ таулу аналары-
бызгъа ёмюрлюк эсгертмеча атайма
бу китабымы

© 1991 - 1992

ТОКУМАЛАНЫ
ЖАГЪАФАР

МЕНИ ЁМЮРЮМ

БИОГРАФИЯ
РОМАН

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»

2006

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

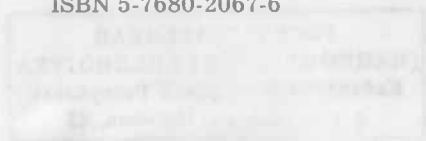
84 (2P=52K)
T45

T $\frac{4702100100-008}{M 125(03)-2006}$ 2006

ISBN 5-7680-2067-6

© Токумаланы Ж. З., 2006

© «Эльбрус» китап басма, 2006

КЪЫСТАЛЫУ

ЖЕР ДАУЛАШ

Мени туугъан элими төп-төгерегин къалын чынар агъач къуршалайды. Аны чегет жаны бла Хызны сууу саркъады. Ол жаз башы чурулада кёбееди, жагъаларын талайды. Кесине жууукъ жерледе жашагъанлары тынгысыз этеди, алай хатасын хазна уллу жетдирмеучюдю.

Эл дюгерлиле бла чекде орналгъанды. Къабарты-Малкъарны бек къыйыр эллеринден бириди. Эл да кеч къуралгъаны себепли, аты республиканы картасына 1930 жыллада тюше башлагъанды. Мен элни къуралыууну юсюнден хапарны, эсли болгъанымдан сора, къартла айтып эшитгенме. Артдаракълада уа аны юсюнден архив къагъытла бла да шагъырей болгъанма...

Бусагъатда Ташлы-Тала орналгъан жерде 1927 жылгъа дери адам жашамагъанды. Ол жерни малкъарлыла (курнаятчыла) жайлыкъ халда хайырланып болгъандыла. Дюгерлиле уа анда бичен чалып жыйгъандыла, агъачына, суууна да оноу этгендиле. «Бу жерни иеси бизбиз!» – деп, дюгерлиле кётюрюлгендиле. Малкъарлыла аны бла келишмегендиле: «Угъай, сиз тюйюлсюз, бизбиз!» – дегендиле. Алай бла, Хызны сууну баш жанында жерле ючюн даулашла бола тургъандыла.

Октябрь революциядан сора совет власть Шимал Кавказны бийик тау эллеринде жашагъанлары тюз жерлеге кёчюрюрге деп оноу этди. Ол бошдан этилмеген эди. Улоу барырча жоллары болмагъан, тау бийикледе орналгъан элlege къурулуш керекле ташып, школла, клубла, конторла, башха тюрлю жашау магъаналы журтла ишлерча онг жокъ эди. Бу оноуну эшитгенлей, Огъары Малкъарны Курнаят элинден бир къауум адам, Ташлы-Талагъа тигелеп, анда къошла салып тохтадыла. Аны кёрген дюгерлиле таякъла бла чабып, арада уллу тюйюш чыгъады. Кёпле жаралы боладыла. Осман деп бир курнаятчы кишини уа кёзюн окъуна чыгъарадыла. Османни төрт хайт деген жашы бол-

гъанды. Ташлы-Талада хапарны эшитип, ала Курнаятдан ары атланадыла. Аланы ызларындан, хазна къалмай, элни эр кишилери тебирейдиле. Кими сенек, кими балта, кими уа ушкок алып чыгъадыла. Ала Ташлы-Талагъа келгенлеринде, дюгерлиле кетип тура эдиле.

— Ала энтта да къайтыргъа айтып кетгендиле, — деди къарт Осман келгенлеге. — Мен ангылагъандан, была бизге бу жерде эс тапдырлыкъ тюйюлдюле. Алай бизни да башха жерибиз жокъду. Мен бир кёзюмден сокъур болгъанма. Энтта экинчи кёзюмден айырылыкъ эсем да, былайдан кетерик тюйюлме. Бу айтханым мени анттымды!

Къарт Османны сёзю таулу жүрекледен от салды, кишиликни рухун кёзгъады. Курнаятдан келгенле, дюгерлиле бузуп кетген къошланы жангыдан ишлеп, жангы жерде жашау къурадыла.

* * *

Кюз артыны туманлы, жауунлу да кюнлеринден бири эди. Ташлыталачыла, малларын да сюрюуге ашырып, аш-суу къайгъылы бола тургъан кезиулеринде, Дюгер жанындан бир сакъаллы киши келип, тауча былай айтды:

— Мен муслийман дюгерлиме... Сиз да муслийманласыз. Мени сизге битеу Чыкала районда жашагъанланы атларындан келечиге жибергендиле. Аллахны арагъа салып айтама, бу жолоучулукъ манга къыйын жолоучулукъду. Алай былайда бир кесек жер ючюн эки къарындаш миллетни ортасына сууукълукъ кирмесин, къан тёгюлмесин деп келгенме. Башха жумушум жокъду. Сиз кеси жеригизге кетигиз. Мен да, барып, анда къызгъан жүрекленди сууутайым...

Дюгерли къонакъ хапарны узакъгъа созду. Не эсе да ёмюрлени биринде дюгер патчах, бу жерледе адам жашатмай, уугъа айланып тургъанды деген тауурухну да айтды. Алай бла, бу жер къалыубаладан бери да дюгерлилени жерлери болуп тургъанына малкъарлыланы ийнандырыргъа кюрешди. Болсада анга ийнанган адам чыкъмады.

— Билемисе, ахшы киши, бизде уа башха тюрлю таурух жүрюйдю, — деди Осман дюгерли келечиге. — Озгъан ёмюрледе Курнаят битеу Шимал Кавказны арашахары болуп тургъанды. Анда патчахлыкъ жаланда таулу бийле этгендиле. Ала, жашларына къатын алса-

ла, не да кызыларын эрге берселе, тойларын былайда, бу жерде – Хызны-Талада этип болгандыла. Аны себеп-ли ала адамланы былайлагъа кечюрмей, бу жерлеге уа башха адамны аягъын басдырмай тургандыла. Сен мен айтханнга ийнандынгмы?

– Угъай, – деди дюгерли келечи.

– Сен айтхан таурухха биз да ийнанмагъанбыз, – деди Осман.

– Сора къалай болсун да иш? – деп жарсыды келечи.

– Совет власть тюзлеге кечюгюз дегенди да, биз аны ючюн кечебиз бери.

– Да кече эсегиз, энишге – Къабартыны жерине – кечюгюз. Дюгерни жери бла не ишигиз барды?

– Бу Малкъарны жериди! – деп, къаты айтып тохтады Осман. – Хызны суу Аллах берген чек арабызды. Биз, андан ары ётюр, Дюгерни жерине дау этмейбиз. Сиз а, ол суудан бери ётюр, Малкъарны жерине не дау айтыргъа керексиз?

Къонакъ, сагъышха берилип, башын да энишге ийип, тынгылап бираз турду. Туурасындан къарагъан адам аны жилай тургъан сунарыкъ эди.

– Сиз къуру жерибизни угъай, суубузну да кымаргъа деп турасыз, – деди къонакъ, башын да кётюрмей. Къошдагъыла, бу не айтады дегенча, анга къарадыла.

– Не суу хапар айтаса? – деп сорду Осман анга.

Къонакъ башын кётюрдю.

– Бу сиз айтхан сууна аты бизнича Хазны донду. Ол Россейде жюрюген карталагъа да алай тюрленди... Хазны дон. Сиз а, аны атын кесигизча тюрлендирип, Хызны суу дейсиз. Дюгерни жерине, сууна да сугъанакълыкъ этгенигизни ол окъуна кёргюзтеди. Биз, къоншу миллетле, шёндюге дери жашагъаныбызча, жарашып жашаргъа керекбиз...

– Жарашып жашайыкъ дегенинге угъайыбыз жокъду. Алай жерибиз бла кёзбау эталлыкъ тюрюлбюз, – деп жууаплады Осман. «Алайды, алайды...» – деп, къошдагъыла барысы да Османны сёзюн тутхучладыла. Къонагъ'а, тынгылай кетип:

– Къан тегюлмесе иги боллукъ эди, – деди.

– Биз мамыр халкъбыз. Къан тегерге скоймейбиз. Алай жерибиз бла киши да ойнамасын. Бет этерик тюрюлбюз.

Келген къонакъ ыразы болмады. Кетерге деп, жеринден къопду.

– Къайрыса, Мубарек? Биз къошубузгъа келген

адамны сыйламай иймегенбиз. Малкърлылада келечи Аллахны келечисиди дейдиле. Олтур... Къошда тузгыржын къапмай, чыгъаргъа жарарыкъ туюкдю, – деп, Осман къонакъны аллын тыйды.

Тышында къой союп, отха къазан асылды. Дюгерли къонакъ, суймесе да, тохтады.

– Дюгерде даулаш чыкъгъан жерге, келечи этип, къайнап, тегюле башлагъан къазаннга суу къуюп чекдюргенча, сен ол ишни иги шошайта билесе деп, мени жиберичюдюле. Бери да мени андан ийгендиле. Алай бу жол келечилик ишими тынгылы эталмадым. Биринчи кере бу жол абындым, – деп, къонакъ мыккыл болду, эки-юч кере ауур-ауур ахтынды.

– Экинчи кере, сен бизге башха жумуш бла келсенг, Аллах бла ант этеме, сени жанынгдан болургъа, – деди Осман анга.

– Угъай, энди мен бери хазна келмем...

Уллу агъач тепси бла къазандан алыннган къой этни шапа жаш ортагъа салды. Тепсиден кетюрюлген тылпыу къошну ичин эт ийисге алдырды.

– Узал, – деп, Осман тепсини къонакъны аллына жууугъуракъ салды. Къонакъ ашап этгени болмады. Этден бир-эки къапды да, шорпадан бир аякъ ичип, алхамдулилла деп, къол тышы бла эринин-бурунун сыйпады. Сора, бираз олтурду да, жеринден къопду. Осман да, бирсиле да къонакъны «эл» къыйырына дери ашырдыла. Бир бирден сууукъ айырылышдыла.

КЕЧЕГИ КЪАУГЪА

Арада хатасыз, къайгъысыз юч-тёрт кюн озду. Ол кезиуню ичинде Курнаятдан Ташлы-Талагъа дагъыда бир къауум ююр кечдю. Жангы келгенлени арасында хайт деген жашла бардыла. Аладан бири – Хасим, кючю-къарыуу болгъандан сора да, билимчиги да барды. Малкър ауузундан къауум жашны большевикле, Нальчикге алып кетип, анда окъутхандыла. Аладан кёбюсю, хапаргъа кёре, Нальчикде къалгъандыла: бирлери газет чыгъарыргъа деп, бирлери да бир къуллукълада ишлерге деп. Бирлени уа эллерине къайтаргъандыла, школла ачып, сабийлени окъутугъуз деп. Хасим да аллайладан бириди. Алыкъа Курнаятда школ да ачылмагъанды. Аны себепли Хасимни башха элге – Зылгыгъа – жиберирге деп, районда алай оноу этген эдиле. Хасим аны унамагъанды. «Ташлы-Талада биз жангы

эл къурайбыз. Анда школ ачып, курнаятчы сабийлени окъутурукъма. Ансы бизни сабийле, билимсизле болуп, башха эллени сабийлеринден артха къаллыкъдыла жашауда...» – деп, атасы-анасы бла бирге Ташлы-Талагъа кёчюп келгенди. Хасим, Ташлы-Талагъа келгенлей окъуна, сабий табылыннганны бирге жыйып, ала ны окъутуу амалын этип башлагъанды. Биринчи дерслени ол ачыкъ кёкню тюрюнде, гитче талачыкъда, бардыргъанды. Ол заманда ким биллик эди, келе тургъан дуняда былайда школ ишленип, къарангы таулу сабийчикле билимни кенг жолуна алайдан атланып башларыкъдыла деп?.. Ол заманда кимни эсине келлик эди, Ташлы-Талада жангы школ ишленип, анда окъурукъ таулу сабийчиклени арасында алимле, жазучула, устазла да чыгъарла деп?

Аллах алай жаратханды дейдиле дуняны: адам баласы алда боллукъ затны билмезча этип. Да ол тюзмюдю да? Айхай, тюздю! Аллахны терс иши болмайды. Айтыугъа кёре, бир заманлада адам кесини ёллок кюнюн билип болгъанды. Ол а, аны жүрегине къоркъуу берип, битеу ёмюрюн тынгысыз этгенлей тургъанды. Ёлюр кюнлери жууукълашханда уа, кёпле акъылларындан шашып болгъандыла. Адамла, ол затха тёзалмай, Аллахха файгъамбар келечи ийгендиле дейдиле. Аллах а келген келечиге: «Юч жүз жыл жашау тилеген эдигиз да, бердим. Энди уа не зат излейсиз менден?» – деп айтханды. «Я Сыйлы Аллахыбыз, – дегенди анга файгъамбар келечи, – биз кёрдюк юч жүз жыл жашап. Алай, аны ахыр сагъаты кёзюбюзге туура болуп тургъаны себепли, ол бизге юч жүз жыл угъай, юч кюн кибик да кёрюнмейди. Андан эсе, ёмюрюбюзню къысха окъуна этсенг да, ёлюр кюнюбюз белгисиз къалырын сюебиз». «Ахшы, сизни бу тилегигизни да толтурайым. Алай, иш жаланда ёлюм кюнню жашырыу бла къалса, сиз манга, ёмюрюбюзню узакъ эт деп, дагъыда келликсиз. Алай болмаз ючюн, адамны ёлюр кюнюн жашыргъан бла бирге, аны акъылына кеси ёлмей турлукъча сезим да салама», – дегенни айтып, Уллу Аллах файгъамбарны ызына жерге къайтаргъанды дейдиле. Андан болур, адам, еле туруп да, ёллюкюне ийнанмай, дуниядан алай кетеди.

Ташлыталачыла да билмей эдиле алда не зат боллугъун. Дюгерли келечи келип кетгенли, зат да болмаз деп, хар ким да тынчайып эдиле.

Кечени бир заманында Хасим жукъусундан уянды. Тышында не эсе да бир къаугъа барды.

– Аття, аття!... – деп, ол атасын уятды. Алайсыз да Къаспот тышында эшитилген тауушладан уянып эди. Хасимни: «Аття!..» – деген ауазына уа анасы Налжан да уянды.

– Тышында не эсе да бир палах барды, – дегенни айта, Хасим къарангыда юс кийимлерин изледи.

Налжан а: «Оу кюнюм къуругъан!..» – деп, къаугъагъа къалды. Хасим, жарты-къурту кийинип, къошдан тышына чыгъып, ызына къайтды.

– Аття, битеу къошла кюе турадыла!

Бу кезиуде тышында ушкок атылгъан тауушла эшитилди.

– Оу кюнюм къуругъан, дюгерлиле бизни къыра турадыла!.. – деп, Налжан сыйыт-хадагъа болду.

– Къайдадыла мени чабырларым?.. – деп, Къаспот да, къарангыда тегерекни къармай, амалсызгъа къалды.

Тышында ол-бу деп айыргъан къыйынды. Адамланы къычырыкълары, къаргъышлары, жияула, ушкок атылгъан тауушла, итлени юргенлери – барысы да бирден къатыш эшитиле эдиле. Эр кишиле бир жана тургъан къошланы ёчюлтюрге чабадыла, бирлери уа дюгерлиле бла тюйюшюрге бёлунедиле. Тиширыула кюе тургъан къошладан сабийлерин, адыргы харекетчиклерин къутхарып кюрешедиле. Танг белги бере башлагъан чуруда от да, къаугъа да бир кесек селейдиле.

– Къайдадыла ол атасын аллыкъла? – деп, къанларын суууталмай айланган кишиле бла жашла тегеркеге чабышдыла.

Алай дюгерлиле жокъ эдиле... Этерлерин этип, къачып кетгендиле.

Танг да атды. Къошла кюйген эдиле. Бир къошда уа кюйюп тургъан ёлюк табылды. Ол Османны ёлюгю эди. Адамла бушуу-бушман болдула. Осман тёрт жашын да мындан эки кюн алгъа, Курнаятха барып, анагъызны да, малчыкъларыбызны да кёчюрюп келигиз деп, къайтаргъан эди. Жашладан кичиси Харун, аття, сени кесинги жангызлай къоюп кетмейик, мен биргенге къалайым деп кюрешген эди. «Мен нек жангыз болама?! Эллилерим а?!» – деп, Осман, унамай, тёрт жашын да бирден ашыргъан эди. Ол, харип, къулакъдан бираз бегирек болуучу эди да, кечеги къаугъаны эшиталмай къалып жоюлгъанды.

Ташлы-Талада болгъан кечеги къаугъаны эшитип, курнаятчыла, «итли ити бла, атлы аты бла», жолгъа чыкъдыла. Алагъа Кюнлюмден, Къоспартыдан, Сауту-

дан дагъыда башха элледен да адамла къошулдула. Кими къолуна балта, кими сенек, бирле уа базыкъ къазыкъла алып.

Бек алгъа Ташлы-Талагъа Османни тёрт да жашы жетдиле. Ала, аталарыны кюйюп тургъан ёлюгюн кёргенде, къамаларын къынларындан чыгъарып, битеу Дюгерге от салыргъа деп ант этдиле. Аталарын асырап, Дюгерге тебиредиле. Алай къартла, аланы алларына сюелип, иймедиле.

– Ашыгъыулукъ этмегиз, ахшы уланла. Осман сизни атагъызды, алай, ол бизни да узакъ адамыбыз туююл эди. Аны ажымлы ёлгенине сизден кем ачыу этмегенбиз. Тёзерге керекбиз. Бир гитче урходукдан уллу от жанып кетерге болады. Сабыр болур амалтын, эки миллетни ортасына от сукъмайыкъ. Кече, келип, бизге бу халекликни дюгер халкъ салмагъанды, аны аманлыкъчы адамла этгендиле. Ала къутулуп кетмезле. Совет власть аланы этген аманлыкъларына тубетир... – дегенни айтып, жашланы къанларын бир кесек сууутдула.

Ташлы-Талада болгъан къаугъаны хапары бек алгъа районнга, ызы бла Нальчикге, андан сора уа Ростовха да жетди. Ростов ол заманда Шимал Кавказны арасы болгъанды. Аны бла къалмай, Ташлы-Таланы юсюнде бир бирлерине дау этип, Шимал Дюгерни бла Къабарты-Малкъарны правительстволары Москвагъа, Сталиннге, тарыгъыу къагъытла жаздыла.

КОМИС

Курнаятны алаша туман басып, эрттенли бери да тегерекни тар этгенча кёргюзтюп турады.

Тюш кезиуге алаша туман, седирей кетип, жокъ болду. Кёк тазаланып, кюнню кёзю ачылып, тегерек да кенгергенча кёрюндю.

Къаспот, тюш намазын къылып бошاپ, таш юйюнден тышына чыкъды. Ташлы-Тала таба къарап, сэгъышлы болду. Анда болгъан кечеги къаугъадан сора курнаятчыла ызларына – Курнаятха – къайтхандыла. Къайтмай жаланда Османни жашлары къалгъандыла: «Биз атабызны къабырын къоюп кетерик туюлюбюз...» – дегенни айтып. Юй бийчеси Налжан бла жашы Хасим къоймагъандыла ансы, Ташлы-Талада къалыргъа Къаспот да умут этген эди. «Дюгерлиле, кече келип, буууп кетселе, не этериксе?» – деп, Налжан къой-

магъандан сора, Къаспот жолгъа алай чыкъгъан эди. Кетген этгенликге, аны акъылы Ташлы-Талада эди. «Бош кетгенбиз биз андан. Ол адыргы жерчигибизни дюгер-лилеге сыйыртып къойсакъ, бизге Аллахдан айып келир. Османни жашлары сау болсунла, ала кишиликлери болгъан адамла кёреем!..» – деп, Къаспот къуруда тынгысыз болгъанлай тура эди. Ол, киши айтханына да къарамай, Ташлы-Талагъа шёндю окъуна къайтып барлыкъ эди, алай, райондан келип, сабыр бола туругъуз дегендиле да, Къаспот андан тыйылып къалгъанды.

Ёргеден салкъын тёбенги урду. Къаспот, юйге кирирге деп, артха бурулгъанлай, тёбен жанындан келе тургъан атлыны кёрюп тохтады. Ат төшден ёрге, пырх-чырх этип, кючден бла бутдан ёрлеп келе эди. Ол Хасан эди – район къуллукъчу. Атлы, келе келип, Къаспотну къатына жетгенлей, атындан тюшдю. Саламлашдыла.

– Санга тюбегеним иги болду. Элни къартларын жыйып, оноу этерге керекбиз. Ташлы-Талагъа Ростовдан комис келеди, – деп, Хасан, жаш адам болса да, хапарын жик жиги бла тынгылы да, сабыр да айтды.

– Ол а игиди – деп, Къаспот жарыды.

– Игиди, канишна... Алай биз, комисге жер бизни-ки болгъанын айтып жетдиралмасакъ, Ташлы-Таладан къуру къаллыкъбыз.

– Комис къачан келликди?

– Юч кюнден.

– Алай эсе, ахшы. Индирис эфенди Усхургъа – къайындларына – кетип турады. Ол тамбла къайтырыкъды. Аны бла кенгеширбиз да, ол айтханча этербиз. Кесинг билгенликден, Курнаятны къарты, жашы да аны аузуна къарайбыз.

– Аны уа билеме. Алай, ол тамбла келмей къалып, ишибиз кечигирге тюшмесин.

– Келликди. Келмесе, къартла жыйылырбыз да, оноу этербиз.

– Ахшы сора, мен тамбла къайтырма, – деп, Хасан, атына да минип, Сауту эл таба төшден энип кетди.

Къаспот да, энди юйге кирейим дегенлей, элни огъары жанындан къойла сюрюп келе тургъан жаш адамы кёрюп, аны сакълап тохтады. Къойла сюрюп келген Индирис эфендини жашы Чуукал эди. Анга энди сакъал-мыйыкъ ура башлагъанды. «Быйыл сен акъылбалыкъ болгъанса. Энди, сабий къылыкъларынгы къоюп, юй тутаргъа кесинги жарашдыр...» – деп, атасы анга ата сёзюн да айтханды. Жаш алайсыз да юй жу-

мушладан къачхан адам туйюлдю. Гитчеликден окъуна кесин хар затха жарашдырыргъа кюрешеди. Ол анасы Къубулдан эртте туруп, отха-суугъа къармашханы ючюн, аз махтау эшитмегенди. Чуукал да, аны эгечи Зухура да, ёсюп, адам кебине келгенли, айхайда, аналары Къубул бир кесек ырахатлыкъ тапханды. Ашсуу этип, хазна къыйналмайды. Алай Къубулну бир сагъаты да бош туйюлдю. Ол элде кийиз сокъгъанланы ичинде бек усталадан бирине саналады. Кийизге, аныча, ариу накъышла сала билген хазна адам жокъду. Ол себепден Къубулну кийиз басаргъа бирси элlege да чакъырып туруучудула...

Чуукал, къойларын сюрюп келип, Къаспот бла тенг-лешгенде, ол анга, ийилип, салам берди.

– Аперим, ахшы улан, – деп, Къаспот анга ыспас этди. – Атанг, Усхурдан къайтханлай, манга тубесин. Иш барды.

– Бек ахшы, – деп, Чуукал къойларын Баш Ёзен деген жерге бошлады да, юлерине кирди.

Эгечи Зухура хумужу хычинле къатдыра тура эди. Аланы ийиси бурунуна ургъанда, жашны аууз суулары келди.

– Хазырынг жокъмуду? – деп сорду Чуукал эгечине, эшикден кире келгенлей окъуна.

– Ачмы болгъанса? – деп ышарды Зухура.

Ол, терк окъуна бишип тургъан хычинледен бир къауумуну тышларына урулгъан жаудан элпек сюртүп, къарындашыны аллына салды.

Чуукал, хычинлени иссиликлерине да къарамай, къазауат этип ашады.

– Бек ач кёре эдим сен, – деп, Зухура къарындашына жарсыды. Гоппан бла бир айранны да тепсиге салды. Хычинледен да ашап, айрандан иги ичип тойгъандан сора, Чуукал, барып, тапчаннга таянды.

– Анабыз а къайдады? – деп сорду ол эгечине.

– Мухолгъа алып кетгендиле... кийиз басаргъа.

Чуукал орта бойлу гиртчи жашды. Къап-къара къалын чачы мангылайына тегюлюпдю.

Аны себепли эллилери анга Чуукал деп атагъандыла. Тюз аты уа Зубейирди.

Ол заманда, бир Аллахны кесинден сора, ким биллик эди, он-онбир жыл озгъандан сора, Чуукалгъа жаш тууар деп. Ол жаш мен боллукъма деп?

Курнаятда Индирис эфендини юйюнден бийик юй жокъ эди. Анга Хокуналаны къаласы дейдиле. Ол тик къаяны къыйырында ташдан къаланып ишленгенди.

Экинчи кюн тюш чуругъа Индирис эфенди да Усхурдан къайтды. Ол элли жылдан атлагъан бёкем, огъурлу, бет чырайы болгъан кишиди. Ол заманда Черек ауузунда арап окъуу бла анга жетген адам болмагъанды. Айтыугъа кёре, эки жыл Стамбулда окъуп келгенди. Бир кере, Кязим хажы бла Меккагъа барып, хаж кылып да къайтханды. Октябрь революция жанлы болуп, граждандан урушха къатышханды. Къысхасын айтханда, совет власть ючюн талай кере урушха киргенди. Ёлюмден а Аллах сакълап къалгъанды. Черек ауузунда аны билмеген жокъду. Анга уллу, гитче да хурмет этедиле. Айтыугъа кёре, ол жазгъан дууала кёп саусузгъа жарагъандыла. Анга дууа жаздырыр ючюн, узакъ элледен окъуна Курнаятха жол салып келгенле аз болмагъандыла.

– Аття, сени Къаспот излегенди, – деди Чуукал, атасы босагъадан юйге атлагъынчы.

– Тейри, ол бошдан излеген болмаз, – деп, Индирис эфенди, юйге да кире турмай, ызына бурулуп кетди. Ол Къаспотлагъа келгенде, беш-алты къарт бла бирге, райком къуллукъчу Хасан да анда олтуруп, кенгеш къурай тура эдиле.

Ала, Индирис эфендини кёргенде, къууанч тыпырлы болдула.

– Сени сакълап турабыз, – деди Хасан Индирис эфендиге, кесини онг жанында анга жер берип. – Тамбла Ташлы-Талагъа Ростовдан комис келеди. Биз эшитген хапаргъа кёре, ол комис Сталинни буйругъу бла къуралгъанды. Комис тюнене Дюгерге баргъанды. Бюгюн да андады. Тамбла уа, айтханымча, Ташлы-Талагъа келликди. Алай кёп жерибиз жокъду. Алайны, чабыр къулакъ тенгли Ташлы-Таланы да, дюгерлилеге сыйыртсакъ, бизге бу тауда аякъ басар жер болмай къаллыкъды. Аны ючюн деп жыйылгъанбыз бери...

Индирис эфенди да, бирсиле, да Хасан айтханнга сёз къатламай, шум болуп тынгыладыла. Хасан айтып бошагъандан сора, жыйылгъан къартла кими андан, кими мындан сёз къозгъап, даулаш чыгъардыла.

– Комис бизни даулашыбызгъа тынгыларгъа келмейди. Анга кёргюзтюрча, бизни къолубузда, патчакны заманындан къалып, къагъытыбыз да жокъду, – деди Индирис эфенди. – Аны себепли биз комисни антыбызгъа ийнандырыргъа керекбиз. Аллахха ассы кёрюнемезча, амал да табаргъа керекбиз...

Не амал дегенча, жыйылгъанла Индирис эфендиге къарашдыла.

– Ташлы-Тала бизни жерибиз болгъанына Аллахны аты бла ант этерге керекбиз.

– Да Аллахны аты бла уа къалай? – деди текесакъал къартладан бири, иги ыразы болмай.

– Къонакъ, Аллахны аты бла ант этерге къоркъа эсенг, чабыр тюплеринге Курнаятны жеринден топуракъ къуюп, Ташлы-Талагъа алай бар. Мен къоркъмайма. Жер бизни жерибизди. Чыннай, сен а... – деп, Индирис эфенди кез къарамын къыйырда къалкъыу эте тургъан къартха бурду. Чыннай, кесини атын эшитгенлей, башын акъырын кетюрдю, къолунда минчакъларын да тартыргъа кюрешди.

– Чыннай, Индирис эфенди санга селешеди, – деди юйню иеси Къаспот къарт кишиге.

Къарт дегенде, иги да къарт эди ол. Айтыугъа кере, жюз жылны ашыргъан къарт. Алай къарт болуп тургъанлай да, къулакълары сабий къулакъдан да жютю эдиле. Кезледен а, туура тынып къалмаса да, осал кере эди.

– Чыннай, сен атангы атасы Ташлы-Талада эски къабырла болуучу жерде асыралгъанды деучю эдинг, ол эсингдемиди? – деп сорду Индирис эфенди.

– Айхайда, эсимдеди!

– Алай эсе, сен да бизни бла тебире...

Ол ингирде къауум адам атла бла, ёгюз арбала бла да Курнаятдан Ташлы-Талагъа атландыла.

Экинчи кюн эрттенликде окъуна Курнаятдан Ташлы-Талагъа келген къартла, Османни жашлары да къошулуп, кюйген къошладан тебенирекде жол жанында ташлагъа олтурушдула. Чыннайны уа, Кешене тюзю деген жерге элтип, эски къабырлада къойдула.

Кюн къуш къанатына кетюрюле башлагъан кезиуде, тебен жанындан къауум атлы керюндю. Ала, тегерек-башха къарай, ушакъ эте келе болгъандыла.

Комисни сакълап тургъан курнаятчыла ёз араларында къуш-муш болдула.

– Бек баш комис ким болур аладан? – деп, бир бирге сордула.

– Баям, ол ортада сахтиян тужуркасы болгъан болур.

– Башында фуражкасы да сахтиян фуражкагъа ушайды.

– Ол окъуна болур. Къызыл комиссарла алай кийи-ниучюдюле...

Была алай селеше тургъунчу, атлы жыйын аланы къатларына жетди. Атларындан тюшдюле. Эки жаны

да бир бирлери бла жарыкъ саламлашдыла. Къаспот, сахтиян тужуркалы кишини къучакълагъан окъуна этди.

– Добро пожаловать! – деди Индирис эфенди комислеге.

Сахтиян тужуркасы болгъан арыкъсуу, сазбет киши Индирис эфендиге тюрслеп къарады.

– Орусча къайдан билесе?

– Граждан урушха къатышханда юйреннгенме.

– Здорово! Биз а биргебизге тилманч алып келген-биз, – деп, сахтиян тужуркасы болгъан киши сол жанында уяларакъ сюелген жаш адамны кёргюзтдю. – Аты Магомедти. Черек ауузунданды.

– Игиди, иги... Кимладанса, ахшы улан? – деп сорду анга Къаспот.

– Цораладанма мен.

– Ахшы тукъумданса.

– Бизни жарсыуубузну орусча иги айтып ангылат комисге, – деп, къартла тилманч жапчыкъны жанжанындан сёлешедиле.

– Комисни таматасы менме. Мени атым Иванды. Тукъум атым а Казаковду, – деди фуражкалы къонакъ.

Тилманч жаш ол айтханланы жыйылгъанлагъа кёчюреди.

– Аллах-Аллах, Къазакъладан эсе, кесибизни жашды да! – деп къууанадыла курнаятчыла.

Аланы алай нек къууанганларын комисни таматасы ангыламай, армау болду.

– Бизде, Малкъарда, Къазакълары деп уллу тукъум барды. Сизни ол тукъумдан сунуп къууанадыла, – деп ангылатды Индирис эфенди комис башчыгъа. Сора ол, эллилерине айланып:

– Къазакълары деп оруслулада да барды тукъум.

– Алаймыды? – деп бираз шошайдыла адамла.

Тилманч жаш бираз алгъа да чыгып айтды:

– Комис, эки кюн Дюгерде айланып, бу жерни хапарын соруп-билип, бери алай келгенди. Мен кеси атымдан айтып къояйым: комис бусагъатда экили болуп турады. Сиз хайт демесегиз, бу жерледен къуру къаллыкъсыз. Дюгерлиле былагъа къагъытла, картала да кёргюзтюп кюрешгендиле...

Тилманч жашны ол айтханы курнаятчыланы сагъышха къалдырды.

– Айтыгъыз бизге, – деди Иван Казаков жыйылгъанлагъа, – бу жер къалай бла сизникиди? Дюгерли-

ле бизге патчахны заманындан кьалгъан эски картина да, башха тюрлю шагъат кьагъытла да кьргюзтгендиле. Сиз а бу жер сизни болгъанына не бла шагъатлыкъ этесиз?

Тилманч жаш комис башчысы айтханын жыйылгъанлагъа ангылатды. Сора Индирис эфенди айтды:

– Багъалы комис, сизге кьргюзтюрча, бизни кьагъытыбыз да, картабыз да жокъду. Алай кьалыубаладан бери да бу жерге бизни ата-бабаларыбыз иелик этгенлей келгендиле. Биз муслийман халкъбыз. Бизге Аллахдан сыйлы зат жокъду. Бу жер малкъарлыланы болгъанына биз жаланда Аллахны аты бла ант этип кьаргъаныргъа боллукъбуз...

– Хау, багъалы Ибан, биз, былайда тургъанла, Аллахны аты бла кьаргъанабыз, – деп, Къаспот кесин ортагъа атды. – Бу бизни аякъларыбызны тюрюнде топуракъ бизники тюрюл эсе, Аллах бизни, уруп, жерге кьмсюн! Тамблагъы кюннге сау жетдирмесин!

– Аякъ тюрюбюзде топуракъ, бизни топуракъ болгъанына Аллах бла ант этебиз!

– Бу жерни дюгерлиле бизден зор бла сыйырыргъа кюрешедиле. Биз, къан тегерге тюрше да, жерибизни берлик тюрюлбюз, – деп, Османни гитче жашы Харун да кесин алгъа атды.

Тилманч жаш айтылгъанланы барысын да комис башчыгъа бла комисни членлерине ангылатды.

– Биз, Аллахны аты бла етюрюк ант этгенден эсе, башыбыз тайдырылса ыразы боллукъбуз, – деп кьошду Индирис эфенди.

Комис, айлана барып, кюрюген кьошланы да кьрдю. Ол начаслыкъны алагъа дюгерлиле этгенлерин айтып тарыкъдыла курнайтчыла.

– Ала кьошу бла бирге мени атамы да кюрюгендиле, – деди Харун, белинде кьамасыны сабындан тутуп.

Комис башчы, аны огъурсуз кьзлерине кьарай кетип, нек эсе да башын булгъады. Не зат келген болур эди аны кьлюне ол кезиуде?.. Дертли Кавказ, сени ахырынг неге жетдирлик болур депми оюмлагъан болур эди ол ичинден?

Комис, андан ерлей барып, Кешене тюрю деген жерге жетди. Кенгден окъуна комисни членлери, кьарт кьуш ташха кьонуп тургъанча, таш юсюнде олтуруп тургъан жангыз адамны кьргенде, сейирге кьалдыла. Ол ким болур деп, аны кьатына бардыла. Чыннай, сакъалын чум таягъына тиреп, баштёбен болуп олту-

ра эди. Келгенле анга орусча салам бердиле. Чыннай башын акъырын кетюрюп къарагъанда, эки кезюнден да кез жашлары тегюлдюле.

– Бу къартны не эсе да бир уллу жарсыуу барды, – деди комис башчы.

– Атабыз, нек жилияса, не болгъанды санга? Кимсе кесинг да? – деп сорду тилманч анга.

– Да мен жилиямай не этейим, атамы да, атамы ата-сыны да, аны атасыны атасыны да къабырлары былайдадыла. Энди бу жерибизни дюгерлиле бизден сыйыргъан этедиле дейдиле. Мен ата-бабаларымы къабырларын къалай къоюп кетейим? – деп, Чыннай, кез жилимукъларын да къол тышы бла сыйпай, бууулуп селешеди. Тилманч комислеге къартны айтханларын орус тилге кечюрюп ангылатды. Комисни башчысы Казаков, къартны къатына барып, къолун аны инбашына салды. Бу чуругъа дери аны жүрегин арсарлыкъ бийлеп тура эди. Чыннайны кез жашлары уа комис башчыны жүрек арсарлыгъын жуууп кетергенча этдиле.

– Жарсыма, атабыз, – деп, къартха жаланда ол эки сёзню айтып, атына минди.

Комисни членлери, энишге тигелеп, Ташлы-Тала тюзге келгенде, анда, къой союп, къазан асып тура эдиле.

– Биз алыкъа сизни не оноу этеригигизни да билмейбиз. Алай сиз бюгюн бизде къонакъдасыз. Сыйламай иерик туюлюбюз, – деп, къартла комисни аллын тыйып тохтадыла. Тилманч аланы айтханларын комислеге ангылатды. Алай комис башчы сыйланыргъа унамады.

– Биз Дюгерде да тохтаргъа унамагъанбыз. Сыйланыргъа къалсакъ, аны хапары къарангы жолла бла узакъгъа жетерикди. Сау къалыгъыз, ишигизден къуяныгъыз! Биз а башында оноучулагъа дюгерлилени бла сизни арагъызда бу жер даулашны юсюнден кесибизни оюмубузну айтырбыз...

Алай бла, комис кетди. Ай озду, эки ай озду... Ростовну оноун дюгер жаны да, малкъар жаны да сакълай эдиле.

Жер ючюн къайда да тынчлыкъ жокъду. Черек ауузунда – жыйырмадан артыкъ эл, бир биринден узакъ болмай: Мухол, Тёбен Эл, Мукуш, Къоспарты, Зарашкы, Зылгы, Тёбен Чегет, Огъары Чегет, Курнаят, Шаурдат, Чегет Эл, Сауту, Фардык, Шканти, Кюнлюм, Туура Хабыла, Глашлары – тууар териси тенгли бир

жерни аралыкъда ары да созадыла, бери да созадыла. Малларын кютер жер тапмай, адыргы болуп, Чечен, Къалмукъ жанына да кетедиле, Къабартыгъа ётедиле. Алгъын бу ауузну иелери байла бла бийле эдиле. Совет власть аланы къайры эсе да жер аудуруп ийгенди. Энди уа жерлени жарлылагъа юлешип берирге деп оноу этилгенди. Жер юлешичю комис да къуралгъанды. Курнаятдан Индирис эфенди да ол комисге киргенди. Комислени тюнене райкомгъа жыйып: «Тамбла Абайланы жерлерин юлеширкисиз», – деп ийгендиле.

Абайланы алай кёп жерлери жокъду. Жер излегенле уа – кёп. Кимге не зат жетсин андан? Бирле манга аз бердинг дерле, бирле уа, биз нек къуру къалдыкъ деп, дау этерле. Бирле ёпкелерле, бирле аман айтырла, бирле къаргъыш этерле. Ма бу затланы юсюнден сагъыш эте, Индирис эфенди кечесин жукъусуз ашырды. Ол тёшегинден тангны биринчи белгиси бла къопду. Комисле тюнене райкомгъа жыйылыргъа деп келишгендиле. Ары кеч къалмай жетерге керекди. Аны себепли Индирис эфенди, терк кийинип, хазыр болду. Къатыны Къубул, сабыр бол, ауузлана бар деп, аны аллын тыйды.

– Айран берсенг, боллукъду, – деди эфенди.

Индирис эфенди гоппан бла бир айранны ичип, тышына чыкъгъанда, танг иги да жарып тура эди. Ол тююнлей райкомгъа кетди. Эфенди ары жетерге, кюн да чыкъды... Тауланы къарлы башлары кюмюш хазырлача жылтырайдыла. Къая бетле да жангыдан жангыргъанча кёрюндюле.

Индирис эфенди райкомну аллына жете баргъанлай, Хасан, чабып, аны аллына чыкъды:

– Бусагъатда Нальчикден селешдиле! Ташлы-Тала бизникиди!..

Индирис эфенди бла Хасан бир бирлерин къаты къучакъладыла.

– Жолу къыйын болса да, дунияда тюзлюк барды, – деп, эфенди, ёпкелерин толтуруп, солууун эркин алды.

Алай бла, кёп жылланы тау тёппесинде жашау къураргъа кюрешип тургъан курнаятчыла Хызны сууну боюнунда Ташлы-Талагъа ие болдула, кёчюп, къошла угъай, агъачдан, ташдан тынгылы юйле ишлеп башладыла.

Алай бла, 1927 жылда Ташлы-Тала деген жангы малкъар эл къуралды – мени туугъан элим! Энди бара баргъан дунияда не боллугъун а бир Аллах биледи...

Башда айтылгъан хапарыбыздан бери онюч жыл озду. Ол кезиуню ичинде Ташлы-Талада уллу, ахшы да тюрлениуле болдула. Башлары кьошун бла жабылгъан ариу юйле ишлендиле. Индирис эфендини юйюнде мен да туудум. Атымь да ол атады. Алай бла, мени жашауум Ташлы-Таладан башланды...

1941 жыл бара эди. Ол кезиуде манга да беш-алты жыл болгъан болур эди. Атам Чуукал бла анам Няня (анабызгъа алай айтычу эдик) къурагъан юйюр да толу юйюрлю болгъанды. Эки къарындаш бла юч эгеч болабыз. Аппабыз бла уллу анабыз Къубул нек эсе да бирси туудукъларындан мени энчи кёредиле. Няня, ийнекни саууп, челекни алып, юйге кирсе, аны башында кёмюгюн жараргъа барыбыз да бирден чабышычубуз. Бек гитчебиз Захида окъуна, не эсе да бир сабий сёзле айта, арабызгъа сугъулургъа кюрешиучюдю. Алай, геллябыз юйде болса: «Кетигиз...» – деп, аланы барысын да къыстап, челекни эркинлигин манга къоюучуду. Сютню машинада тартып бошагъандан сора, геллябыз жангы къаймакъдан манга уртлатмай къоймаучуду. «Манга да, манга да!..» – деп, бирси туудукълары аллына чабып барсала, ол аланы, урушхан да этип, артха къыстап ийиучюдю. Юйде хычин этселе да, биринчи хычин манга жетиучюдю. Аппабыз Индирис эфенди, ары-бери барып къайтса, конфет, къалач дегенча саугъачыкъла алып келиучюдю. Аны алай этиучюсюне юренип, келир заманын сакълап туруп, чабышып, аллына барыучубуз. Чабышханда, не алапат эсе да, барыбызны да Рая озуучу эди. Ол, жетип барып, аппабызны тобукъларын къучакълап, тюрюнден ёрге къараучуду. Алай, мен жетгинчи, ол бирине бир зат да бермеучюдю. Бек алгъа мени ууучуму толтуруп, сора саугълаларын кългъанлагъа алай юлешиучюдю. «Сен анга алай кёп берип, бизге былай азчыкъ нек бергенсе? – деп, бирсиле гыз-гыз этиучюдюле. «Келир жол сизге кёбюрек берирме», – деп къоюучуду аппабыз.

Аппамы бла геллямы манга иги кёзден къарагъанлары мени бютюн ёхтем этиучюдю. Тышында сабийле кёп болуучудула... Орам толу сабий! Биз эрттенден ингирге дери, эрикмей, ашны-сууну да унутуп ойнаучубуз. Оюнла уа кёп эдиле: къаздиреу оюн, бугъунчакъ, чабышыу, секиришиу, бир бирибиз бла тутушуу... Тюрюшген да этиучю эдик. Алай манга тиерге базын-

маучудула. Менден кьоркьуп угъай, мени геллямдан кьоркьуп. Бир жол, кесим тенгли бир жашчыкъ – Аскер бла тьююшеме. Терслик менде эди. Экибизни да тутушдурдула да, Аскер терк окъуна мени сыртымдан жерге салды. Мен а, аны хорлагъанына тэзалмай, аны бла тьююшюп башлайма. Ол а, жумдуругъу бла уруп, мени бурунуму къанатды. Мен, жияп, юйге барама. Геллям, аузуму-бурунуму къан болуп тургъанын кёргенде, отдан кёлек кийди.

– Эки кэюн къан жууарыкъ, ким этгенди сени былай?! Кимди ол кьоллары кьурурукъ?! Келчи мени бла!.. – деп, геллям мени чуунумдан тутуп, дунияны кюкюрете, тышына чыкъды. Ойнай тургъан сабийле, аны кёргенлей, къачып, кимлери хуна артларына, кимлери юй жанларына букъдула. Аскер да орам бла ёрге къачды.

– Жагъафарны ма ол тьюйгенди, – деп, алайда бир къауумла къачып баргъан Аскерни Къубулгъа кёргюзтдюле. Гелля, биягъы мени да чуунумдан тутханлай, Аскерни ызындан кьууду.

– Алай тохтачы, итден туугъан ит, мен сени бусыгъат иги кюнюнгю берейим, – деп, битеу элге эшитдирип хахайлады.

Аны кычырыгъына адамла юйлеринден чыкъдыла. «Не болгъанды, Къубул? Къутургъанмы этгенсе?..» – деген ауазла эшитилдиле тегерекден.

Геллям, боран ургъанча, Аскерни ызындан аланы юйлерине кирди. Аскерни атасы бла анасы юйде эдиле. Ала, алыкъа не зат болгъанын да билмей, Къубулну хахайындан кьоркьуп, апчып къалдыла.

– Къайры букъду ол ит кючюгюгюз? – деп, геллям аланы юслерине айланды.

– Не болгъанды, Къубул, быллай бир?

– Көрмеймисиз, сизни начасыгъыз муну къалай этгенди?.. – деп, геллям мени Аскерни атасыны бла анасыны алларына сюеди. Мен, жиярыгъым келмесе да, кез суу этерге кюрешдим.

– Ёлтюрюрге аздан кьойгъанды харип баламы!.. – деп, геллям тобукъларын тюйдю. – Сиз, сабий ёсдюребиз деп, жаханым урлукъ ёсдюресиз!..

Гелляны хахайына кьоншула да жыйылдыла. «Сабийле ойнагъан да, тьююшген да этедиле. Ойнай-ойнай, кез да чыгъады. Жагъафарны уа кэсю да чыкъмагъанды. Буруну къанагъанлыкъгъа, хата жокъду. Тап болуп къаллыкъды», – деп, гелляны тегерегинден алып, анга айталгъанларын айтдыла. Бир къауумла уа

анга айып окъуна этдиле, быллай бош зат ючюн кесинги бузуп айланаса деп. Алагъа да: «Ичигиз бузулсун, огъесе!..» – деп, геллям мени биягъы чууунумдан тутуп, юйге алып келди. Чуукал агъач къалауур эди. Ол, ишинден кѣп болмай келип, тыш азыкъ ашаргъа олтуруп тура эди.

– Быланы не затха туудура кюрешгенсиз, сакъла-ялмазлыкъ болуп... – деп, геллям Чуукалгъа бла Нянягъа къутурду.

– Ана, сен бу жашны асыры бек серилтесе. Тьюкюшюп, кесин хорлатхан эсе, мынга урушургъа керекди, – деп, атам, бармагъын манга чюелтип, бетиме огъурсуз къарады.

– Бу къарыусуз сабийди. Кѣрмеймисиз, бет къаны жокъду. Хар ким мынга артыкълыкъ этерге кюрешеди, – деп, геллям мени башымдан сылады. Мен а аны этегине къысылдым...

Кече мен Гелляны къоюнуна кирип жатыучу эдим. Аны къоюнуна къысылыргъа къарындашым Ахмат да бек суйюучюдю. Алай ол: «Бар да, атанг бла жат...» – деп, аны къыстап ийиучю эди. Жатхан, печь къатында тѣшек этип, юй тюрюнде жатычубуз. Аппабыз да бизни отоуда жатычуду... алай, юй тюрюнде угъай, ундуркъда. Бирсиле уа, атам, анам, эгечлерим, къарындашларым да башха отоулада жукълаучудула. Юйюбюз уллу юйдю. Узун сенасы да барды. Юйюбюзде, геллядан сора, мен суйген дагъыда бир жан барды. Ол да къарт киштигиз. Мангылайында да къашхасы бла. Арт чурулада ол, кесин къартлыкъгъа хорлатып, тап жерчик табып, кюн узуну жукълагъанлай туручуду. Кече уа, къайры эсе да барып, айланып къайтычуду. Алгъынча макъыралгъан да этмейди. Ач болса, къайсыбызны болса да кѣзюбюзге къарап: «Мяу», – деп, акъырын макъырып къоючуду. Мен хар заманда аны кече биргеме, къоюнума къысып жатычума. Энди, кече айланыучу болгъанлы уа, мен, аны сакъламай, жукълап къалычума. Алай жукъу арада, ол эшикни тырнакълары бла акъырын ачып, юйге киргенин сезиучюме. Юйге киргени бла да къалмай, ол, мени аякъ жаныма келип, жууургъан тюрюне сугъулуп, мурулдап башлаучусун окъуна эшитип тургъанча болуучума. Мур-мур эте, ол, мени аякъ жанымдан акъырын къысыла келип, кѣкюрегиме жетгенлей, мени солууум тыйылгъанча болуп, санларым къурушуп къалычудула. Не тебалмайма, не ауузумдан сѣз чыгъаралмайма. Ол халда бир къауум заман озуучуду. Андан сора

жайыгъыучума. Жайыгъып, эсими жыйып къарасам, киштик да жокъ, геллям да жукълап. Бир талай кечени аллай кыйынлыкъ бла ашырып турдум...

Эрттенликде аппам, эрттен намазын кыйылып бошагъандан сора, мени къатына чакъырып, Къуранны окъургъа юретиучю эди.

– Бюгече жукъламагъанмыса?.. Кёзлеринг нек сююледиле? – деп сорду ол манга. Мен болгъан ишни айтдым.

– Басдырыкъланнган этгенсе, – деди ол, мени башымдан сылай.

– Не затды ол – басдырыкъланнган? – деп сордум мен.

– Аны хапары узунду. Ол зат уллуда, гитчеде да болады. Алай сен къоркъма.

Мындан ары мен сени басдырыкъланмазча этейим, – деп, аппам столда къаламын алып, къагъытха арап харфла бла бир затла жазды. Сора ол аны, ючгюл бюклеп, желим мелте бла тышлады да, кълума тутдурду.

– Геллянга айт да, бау салсын. Кече боюнунга тагъып жата тур, – деди.

Аппам жазгъан дууаны ол кече окъуна боюнума тагъып жатдым. Киштик да келмеди, басдырыкъланнган да этмедим. Алай бюгюн да, бюгече да, ол не зат болур эди деп, мени анга сейир этгеним къурумайды. Басдырыкъланнганны юсюнден хапар эшитгеним сайын, аппамы дууасы эсеме тюшюп, тамашагъа кълалыучума. Аллахны биз билмеген, биз ангыламагъан ишлери кёпдюле!..

Жай кюн эди. Чуукал, бизни тегерегине жыйып, кълаллай эсе да жангыз кёзлю бир уллу эмегенни юсюнден жомакъ айтды. Биз анга ауузубузну ачып, сейирсинип тынгылай эдик. Бир заманда Къубул, шыхыртсыз, юйге кирди.

– Э жаш, кюнюм къуругъан, уруш башланнганды! – деп, эки кълуу бла жанбашларын тюйдю.

– Не урушду ол? – деп, Чуукал тынгысыз болду.

– Герман къурурукъ чапханды дейдиле бизге...

– Къайдан эшитгенсе?

– Контор къатында ол кълпакъ радио айта турады.

Биз, сабийле, уруш дегенден жукъ ангыламай, ауузубузну ачып турдукъ. Чуукал а терк окъуна кийинип тебиреди.

– Ол не эсе да бир сейир затха ашыкъгъан сунуп, биз да сени бла барабыз, – дедик атабызгъа. Юйню ичин олсагъатдан къарангы тартды. Баям, кюн булут-

ла артына кирген болур эди. Атам юйден терк чыккыды. Биз да аны ызындан тышына төгюлдюк.

– Къайры хужугъа чабасыз сиз а?.. – деп, геллябыз бизни аллыбызны тыйды. Бахчада чага бла кюреше тургъан анабыз бизни да, гелляны да къайгъылы болгъаныбызны кёрюп, эте тургъан ишин къойду. Бизни къатыбызгъа келип, гелляны ауузундан уруш деген сёзню эшитгенлей, борбайлары къыйылгъанча, жерге олтуруп къалды.

Ол кезиуде биз, сабийле, билмей эдик, геллябыз алып келген бу хапар бизни къадарыбызны къалай тюрлендирлигин.

– Къыяма келди десегиз а, – деп, анам, башын булгъай, кёз суу этди.

ЖАНГЫ КЪАБЫР

Уруш къайгъы таматаланы сагъайтхан эсе да, биз а, сабийле, ол затха артыкъ жарсып тьююлбюз. Алгъынча, ойнаучу оюнларыбызны ойнайбыз. Ингир сайын кёнчек тобукъларыбызны неда кёлек жагъаларыбызны жыртдырып, юйге алай жыйылыучубуз. Айталгъанларын артха салмай, аталарыбыз, аналарыбыз урушуучудула. Бир-бирде уа тьюйген окъуна этиучюдүле.

– Уруш бара турады... Башкес немислиле келе турадыла. Сиз, аладан да къоркъмай, агъачха барып, анда ойнап айланасыз...

Алай биз къоркъгъан угъай, уруш оюн къурап ойнаучу эдик: эки къауумгъа юлешинип, бирлерибиз къызыл аскерчиле, бирлерибиз а немислиле болуп. Уруш оюннга асыры берилгенден, ашны-сууну да унутхан заманыбыз болуучуду. Аллаи кезиуде геллям, орамгъа чыгъып, мени излеп айлануучуду. Аны излеп айланганын алгъадан кёрсем, мен, хуна артына булгъуп, кесими тапдырмаучума.

Кюз арты жууукълашханды. Биз, сабийле, тышында алгъынча ойнамайбыз. Нек дегенде, сууукъ жел уруп, жауунла терк-терк жаууп башлагъандыла. Бир-бирледе уа алаша туман тюшюп, төгерекни тумалап да къоюучуду.

Кюнлени биринде геллям, ауруп, төшегинден туралмай къалды. Кёп жётел этгенден, эринлери къалтырай эдиле. Асыры къалтырагъандан, ауузуна келген тюркюрюгюн окъуна тюркюралмайды. Анга жаным ауруп,

къатындан кетмей, эрикгинчи олтуруучума. Жетели бир аз селейип, эс жыйган кезиуюнде, манга къарап: «Балам, былайдамыса?.. Сенден алгъа ёлейим мен...» – деп, башымы, бетими сыларгъа кюрешиучюдү. Аппабыз анга, дууа жазып, боюнуна такъгъанды. Алай ол да болуша болмаз ансы, геллям онгсуздан-онгсуз бола барады. Атабыз бла анабыз да тынгысыз болгъандыла.

– Гелля, харип, къалайса? – деп, Няння анга агъач аякъ бла сют ичирирге кюрешиучюдү. Геллябызны кыйын ауругъанын эшитип, аны сора койюбюзге адамла келедиле.

– Оу кююм, Къубул, не аман болгъанса! – деп жарсыучудула ала. Сора, саусузну да унутуп, урушдан хапар айтып тебиреучюдуле. Мен а, ауузуму да ачып, алагъа тынгылагъанлай туруучума.

– Кет, аурунг, ол немисле не тукъум жаныуарла эселе да, мюйюзлери да бардыла деп эшитгенме, – деди къатынладан бири, ахы кетгенча болуп.

– Мюйюзлерими дейсе?.. – деп, бирсиле да анга къарап, сейир этдиле. Ол хапарны эшитгенимлей, немислиле мени кёзюме мюйюзлю бугъалача кёрюндюле. Уруш башланганды дегенли бери, биринчи кере жүрегиме къоркъуу кирди. «Ала, адамла болмай, мюйюзлю жаныуарла эселе, биз аладан къачып да къутулалмазбыз»... – деп келди акъылыма. Бир жол къоншубузну къара ийнеги, мюйюзю бла силдеп, мени къарынымы чачаргъа аздан къалгъан эди. Ол ийнек да кёзюме кёрюнүп, бютюн бек ахым кетди.

Геллябыз тешек болуп жатханлы, мен аппабызны кёюнуна кирип жатыучума. Ол манга сейир жомакъла айтычуду. Анга тынгылай, къалай жукълап къалгъанымы да билмеучюме. Бюгече да ол манга Ёрюзмек деп бир къарыулу кишини юсюнден жомакъ айтды.

– Аппа, ол мюйюзлю немислиле келселе, Ёрюзмек аланы хорлаялырмы? – деп сордум мен. Аппам кюдю.

– Немислилени мюйюзлери жокъдула. Ала да, бизнича, адамладыла...

– Барды!.. Бюгюн бизге келген къатынладан бири айтып эшитгенме. Ол аланы кеси кёзю бла кёргенди, – деп, мен къаты болуп тохтадым.

– Сен а къатынла жаншагъаннга ийнана турма.

Жюрегимден къоркъуу кетип, бир кесек эс тапханча болдум. Мен кечени бир заманында аппабызны тынгысыз болгъанына уяндым. Ол, тешекден къобуп, кийине тура эди.

– Геллянг кыйынды, – деди ол манга. Мен ич кё-

легим бла төшекден секирип тюшдюм да, геллябыз жатхан отоугъа бардым. Чуукал да, Няння да, аны ундуругъуну аллында башында жастыгъын тап этерге кюреше, сюелип тура эдиле.

– Зухура, къызым... – деген ауазын эшитдим геллябызны. Аны эшитгенлей, Няння, кесин тыялмай, жияп ийди. Къысылып, бууулуп жияды. Зухура геллябызны жангыз къызы эди. Мындан эки жыл алгъа, не эсе да бир ауруу тийип, андан сау болмай, ёлюп кетгенди. Шёндю төшекде солууун кючден бла бутдан ала тургъан геллябыз аны атын айтып сёлешеди. Анам жиялгъанына мен да анга къошулуп жиядым. Атам мени къюнуна алып, эгечлерим бла къарындашларым жатхан отоугъа элтди. Мен, кесими тыялмай, алапы да уятдым. Танг аласы бла юйюбюзге къоншуларыбыз да жыйылып, уллу жияу башланды... Геллямдан къуру къалдым.

Бир къауум кюн озуп, шуёхларым бла безирей барып, къабырла болуучу жерге жетдик. Ары кириучю чалман эшикден къарап, мен анда уллу топуракъ оба кёрдюм. Чалман эшикни къатына барып, жангы къабыргъа, кёлюм тола, къарап турдум. Ол а мени сабий жашауумда жюрегими биринчи кере къыйналгъаны эди.

Геллябыз ёлгенден сора, мен аппабызны жашы болуп къалдым: жатханым-тургъаным да, ашагъаным да аны бла бирге. Алай ол мени, геллябызча, бар да ойна деп, тышына жиберип къоймайды. Эрттен намазын да кылып бошап, ауузланган да этгенден сора, кеси бла бирге мени стол артына олтуртуп, арап харфланы юретип башлаучуду. «Элиб, бий, ти, си, жум, ха, хи...» – деп. Мен аны ызындан ол айтханны тюз къатлап айталмасам: «Сен адам боллукъ туююлсе, кийизтил...» – деп, урушуучуду. Аны «кийизтил» деп не ючюн айтханын ол заманда ангыламагъан эдим. Уллу болгъанда уа, ангылагъанма. Бир затны айтама деп, айталмай, къыкъ-мыкъ этип къалсам, аппабызны ол айтычусу эсима тюшмей къалмаучуду.

«САУ КЪАЙТЫГЪЫЗ!»

Кюнден-кюннге урушну хапары уллудан-уллугъа кете башлады. Биз, сабийле, ол затха артыкъ бек къайгырмагъанлыкъгъа, таматаланы бетлерин мудахлыкъ алып, кёзлеринде къоркъуу билине тебирегенди.

Мени геллям ёлюп, ай да озгъунчу, ташлыталачы жашланы аскерге аладыла деген хапар чыкъды. Ол хапар къуру уллуланы угъай, бизни, сабийлени окъуна сагъайтды жүреклерибизге тынгысызлыкъ кирди.

Тышында ойнай кетип, ингир алагъа юйге келдим.

– Сен кетсенг, мен была бла къалай боллукъма?... – деп, ич отоуда анамы атам бла сёлеше тургъанын сеннада эшитдим. Мен ары кирдим. Няння ундурукъгъа, Чуукал печь аллында алаша шинтикге олтуруп эдиле. Сабийле уа, мени гитчелерим, анабызны тегерегинде, башларын аны тобукъларына салып, шошайып турадыла, бурунларын да тарта. Няння, асыры мудахдан, жияй тургъанча кёрюндю манга.

– Къоркъма сен... Къыйынлыкъ къуру бизни маарап келмегенди. Хар юйге келген къыйынлыкъды бу. Битеу халкыгъа келген къыйынлыкъ. Тезерге керекди, – деп, Чуукал анабызны жапсарды.

– Санга бир зат болуп къалса... – деп, анабыз ичинден бууула жияды. Анга кшошулуп, биз да «макыра» башладыкъ.

– Къюгъуз, алай этмегиз, – деп, атам бек тынгысыз болду. Олтургъан жеринден туруп, анабызны да, бизни да къучагъына жыйып, кёкюрегине кысыды.

– Къоркъмагъыз, мен сау-эсен къайтырма...

Юч кюнден элибизни битеу жамауаты контор алына жыйылды. Юйлеринде, адам угъай, ити, киштиги да къалмагъан сунар эдинг! Аскерге кетерик кишилени, жашланы тегереклерине ахлулары басыныпдыла. Аппабыз да, Няння да, сабийле да, Чуукалны тегерегине жокку болгъанбыз. Кёпле кез суу этедиле.

– Этмегиз алай. Ол ырысыды... – деп, бизни аппабыз жиялгъанлагъа бурулуп айтды. Ала, кыкъ-мыкъ эте барып, шошайдыла. Элибизни оноучуларындан бири, атын билмей эдим, хуна юсюне минди. Биз барыбыз да анга къарадыкъ. Къарадыкъ десем да, биз, сабийле, жукъ да кёрмей эдик. Жаланда боюнубузну созуп кюреше эдик. Ахыр болмагъандан сора, мен, аппамы къолундан ычхынып, бирси жашчыкълача, адамланы орталары бла сыгъына, алгъа ётдюм. Артха бурулуп къарасам, Ахмат да ызымдан келе тура эди. Тизгин сюелип тургъан кишилени ортасында Чуукалны кёрдюк. Ол да кёрдю бизни. Кюлюмсюреп, къолу бла белги берди бизге.

– Бюгюн бизни элибизден юч жыйырма бла жети адамны къазауатха ашырабыз, – деди элибизни хуна юсюне минген къуллукъчусу. – Айхайда, бу бары-

бызгъа да къыйынды, жүрек жарсыуду. Алай не этерикбиз. Ата журтну душмандан сакъларгъа керекди. Ахлулагъа, жууукълагъа айтама: тэзюгюз! Бир къауумларыгъыз асыры кёлсюзлюк этесиз! Сау адамларыгъызгъа жияйсыз. Ол иги туйюлду. Мен къарап кёрюп турама алайда Бадинаны... (Мени анамы аты алай эди.) Беш сабий бла къала турады ол. Алай, сау къаллыкъ, кесин къаты совет тиширыуча тутуп турады. Бизге, уллубузгъа, гитчебизге да, шёндю къатылыкъ керекди. Къаты болмасакъ, душман бизни малтарыкъды. Алайды да, бюгюн биз къазауатха ие тургъан уланларыбызгъа ахшы жолгъа барып, душманны хорлап къайтыгъыз дейбиз...

Андан сора да болдула сёлешгенле. Алай, Ахмат да, мен да башха зат къулагъыбызгъа кирмей, атабызны кёзлерине къарагъанлай тура эдик.

Бир заманда контор къатына атла жегилген арбала келдиле. Аскерге атланганлагъа ол арбалагъа минерге буйрукъ берилди. Арбалагъа минерден алгъа, «аскерчиле» ахлулары бла ахыр кере къол тутушуп, къучакълашып айырылдыла. Чуукал да къучакълады барыбызны да.

– Сау къайтыргъа кюреш... Сенден сора мени таянчагъым жокъду, – деди аппа, Чуукалны къучакълап. Бу кезиуде мен аны кёзлеринден тамгъан жиямукъ тамычыланы биринчи кере кёрдюм.

Арбала жолгъа тебиредиле.

– Сау къайтыгъыз!.. – деген ауазла эшитилдиле тегерекден.

Биз, сабийле уа, арбаланы ызларындан элни къыйырына дери бардыкъ. Андан ары бизни барыргъа къоймадыла. Биз ызыбызгъа къайтдыкъ. Энди биз, алгъынча, тийрени жабугъа алдырып ойнаучу сабийлеге ушамай эдик. Барыбыз да мудах эдик. Баям, бизни сабий жүреклерибиз сезе болур эдиле дуниягъа аман кюн келгенин.

ЭКИ ИЙНЕК БЛА БЕШ КЪОЙ

Атабыз да урушха кетгенден сора, бизни юйюбюз от жагъасы суугъан юйге ушап къалды. От жагъабыз кертиси бла да суугъанды. От этип, печни къыздырып туругъа отунубуз жокъ. Аппа мени да биргесине алып, экибиз да агъачха барыучубуз. Биз аркъаларыбыз бла кётюрюп келген отун а кёпге жетмеучюдю. Чуукал болгъанда, биз отун ючюн къыйналмаучу

эдик. Ол, агъач къалауур, отунну жайдан окъуна мадарын этиучю эди. Энди уа ким болушсун бизге? Хар ким кеси къайгъылыды. Къыш а бир бек сууукъду. Аны хатасындан, адамла отун келтирирге агъачха да баралмайдыла. Гыт-гыт эте, юйлеринде тонлагъа, жамычылагъа чулгъанып кечинирге кюрешедиле. Алай, юйлери не сууукъ болса да, ташлыталачы тиширыула жюн ишлерин къоймагъандыла. Кече жукъуларын бѐлюп кюрешедиле. Жукълап къалмаз ючюн, беш-алты юйюрню тиширыулары, биригип, бир юйге жыйылып, алай эшедиле. Къоншу къатынла бла къызла бизни юйге да жыйылыучудула. Жюн титерге ууакъ сабийлерин да болушдуруучудула.

Къатынла жыйылып олтургъанларында кѐп тюрлю затланы юсюнден жаншайдыла. «Игисагъан, бу эки носки бизни кишиге жетсе эди. Аны аякълары сууукъгъа тѐзмеучюдле. Къалай айлана болур, харип?..» – деп, бири сагъынса, къалгъанлары да, анга къошулуп, кеслерини жарсыуларын айтып, ахтынадыла.

Кюнден-кюннге урушну хапары уллудан-уллугъа кете барады. Уруш башланды деген заманда, къызыл аскерчиле немислени чекден ѳтдюрмей окъуна хорлап къоярыкъдыла деген хапар жайылгъан эди. Энди ол хапар да ѳчюлгенди. Немислиле Кавказгъа жетгендиле деген жангы хапар ташлыталачылананы жюреклерине къоркъуу салгъанды.

– Аппа, немислиле келселе, биз не этерикбиз? Жашынг коммунист да болуп, уруш этип айланнганын билселе, ала бизни аямазла, – деп, Няння бир кюн аппабызгъа жюрек къоркъууун айтды.

– Немислиле Ташлы-Талагъа жетерик тюйюлдюле. Мен тюшюмде кѐргенме, – деп, аппа анабызны жапсарыргъа кюрешди. Болсада анабызны жюрегин тынчайтхан алай тынч тюйюл эди. Атабыз беш баласын анга аманат этип кетгенди. Немислиле келе келип, аланы къырып кетселе, ол бу дунияда, неда ол дунияда Чуукал тюбесе не айтырыкъды? Сабийлени алларында аналыкъ борчуму толтуралмадымы дерикди? Угъай, бизни анабыз аллай ана тюйюлдю. Ол бизни, гурт тауукъча, кѐкюрегине къысып, юсюбюзню къанатлары бла жабып сакълайды. Немислиле жетип келедиле дегенли уа, жангыз бирибизни юйден тышына чыгъаргъа да къоймайды.

Хар кюндеча, аппа мени къатына олтуртуп, Къурандан дерс бере тургъанлай, анам тышындан къуухотун этип кирди.

– Аппа, колхозну малларын чача турадыла. Биз эки орталыкъда къуру къалып къалмайыкъ!

– Ол а не хапарды? – деп, аппа жеринден турду. Чубур тонун да кийип, къолуна да чум таягъын алып, тышына чыкъды. Анам бла мен да аны ызындан те-биредик. Элни ортасында контор къатында халкъны кёп жыйылып тургъанын биз кенгден окъуна кёрдюк. Ол тийреде къой, тууар сюрюуле да ныгъыш болуучу жерни ёзенине жайылып, кютюу эте турадыла.

Аппа жолда кеси кеси бла сёлеше барады.

– Не айта эсенг да, бизге да эшитдирип айт, – деди анам анга.

– Кимни оноуу бла чачыла болур колхоз? Бирда ангыламайма. Алыкъа совет власть оюлмагъанды. Немис Москвагъа кирмегенди. Бери да жетмегенди. Сора колхоз къалайлыкъ бла чачылды?

Айхай, аны не себепден чачылгъанын анам билсе, анга айтыр эди. Алай ол къайдан билликди аны?

Мени уа ол заманда колхоз деген затдан ангыла-уум жокъ эди.

Биз контор къатына жетгенде, эл Советибизни оноу-чусу сёлеше тура эди.

– Колхоз маллагъа къараргъа адамыбыз къалмагъан-ды. Къолларындан келликлени аскерге ашыргъанбыз. Къыяма къышда маллагъа къараргъа къартларыбыз-ны саулукулары жокъду. Бююнлюкде колхоз малла иесиздиле. Аланы урлагъан да этедиле, бёрюле да ашай-дыла. Аны себепли кеси арабызда юлешип къояргъа деп, эл Советде алай кенгешгенбиз. Бирси элдеде да алай этгендиле. Алайды да, хар ким колхоз мюлкден жетежагъын алыгъыз. Кимге къаллай бир жетеригин эл Советде список этгенбиз.

Эл Советни оночусу сёзюн бошар-бошамаз, уллу да-уур кётюрюлдю. Бир къауумла тёзюмсюзлюк этип, юсю кызыл къумач бла жабылып тургъан столгъа чабыш-дыла. Стол артында олтургъан кенг мангылайлы, ул-лубурун базыкъ киши эки къолун да алгъа созуп: «Артха туругъуз!» – деп хахайлады.

Жамауатны арасында биреулен кыгычырды:

– Сиз, къуллукъчула, колхозну мюлкюн бюгюннге дери да ашап келгенсиз. Ол ашагъаныгъыз сизге та-мамды! Сизге бюгюн юлюш жокъду!

– Тюз айтаса!..

– Аперим!... – деген ауазла андан-мындан эшитил-диле.

Уллубурун базыкъ киши бютюн бек ачыуланды:

– Иш алайгъа къалса, колхоз малланы барысын да къыралгъа ётдюрюп иерикбиз... аскерибизге ашатыргъа!

– Угъай, угъай... Къол къыйыныбыз кесибизге къайтса сюебиз, – дегенле чыкъдыла.

– Алай эсе, тынч туругъуз. Мен тизмени башындан окъуп, кимге къаллай бир мал жетеригин айтайым. Хар юйюр жетген малын, ма алайда сюрюучюледен алырсыз, – деп, уллубурун киши списокну окъуп башлады. Ол колхозну председатели болгъанын да, мен артда, уллу болгъанымдан сора, билген эдим. Ол, списокну окъуй келип, бизге жетди.

– Токумаланы Индирис эфендини юйюрюне эки ийнек бла беш къой, – деди.

Эки ийнек бла беш къойну аллыбызгъа сюрюп, биз юйге келдик.

– Аппа, харип, кесибизни жангыз ийнегибизге да къараялмай турабыз, былагъа къалай багъарыкъбыз? – деп жарсыды анам.

– Аллах болушур, – деп къойду аппа.

ТУМАНБАЙ

Туманлы сууукъ кюнлени биринде, сунмай тургъанлай, Ташлы-Талагъа ёргеден, таула жанындан, бир талай къызыл аскерчи келди да, школда орнашдыла. Къатынла урушдан хапар сорургъа алагъа къууулушдула. Анам бла бирге школгъа мен да бардым.

– Къор болайым, мени жашымы кёрмегенмисе?.. Жанмырза деп? Былай, ёсюмлю жаш... Сол жаягъында да бир гитче губусу бла... – дегенни айтып, бир къатын, жулдузлу чынлары болгъан биреуленнге къазуатдан соруу этип кюреше эди. Аны сорууун а бир гиртчи солдат чынлары болгъан аскерчиге орусча айтып ангылата эди. Ол угъай, кёрмегенме дегенден сора, соруу этип кюрешген къатын, башын энишге ийип, мудах болду. Аллаи сорууну аскерчилеге кёпле бердиле.

– Немислиле узакъмыдыла? Ала бери жетерикмидиле? – деп сорду мени анам солдатлагъа. Ала, жууап берирни орунуна, инбашларын жыйырып къойдула.

Экинчи кюн элибизге бютюнда кёп аскерчи келди. Аланы юслери-башлары да тозурапдыла. Жаралылары кёпдюле. Къоллары боюнларына тагъылгъанла да бардыла. Таякъла бла атлагъан акъсакъла да аз тюйюлдюле. Кимини ушкогу, кимини автоматы.

Эл Советден адамла юй-юйге айланып, къызыл аскерчилеге жер изледиле. Бизге да келдиле экеулен.

– Сизни юйюрюгюз уллуду. Бусагъатда биреуленни кечиндире туругъуз, – деп тиледиле.

– Кечиндирмей а. Биреу, экеу, ючеу да болсун, – деди анабыз. Аны алай айтханына мен бек къууандым. Къууаннганым да ол эди – солдат ушкокга къолум бла тийип кёрюк ючюн. Биз чыбыкъладан ётюрюк ушкоккла этип ойнаучу эдик. Керти ушког’а къаллай болур деген оюм мени сабий жүрегими терилте эди. Алай ушкогу болмагъан солдат келип къалса уа деп да къоркъдум ичимден.

Эл Советни адамы ингир бола бизге бир солдатны алып келди. Аны аркъасында ушкогун кёргенimde, асыры къууаннгандан, солдатны къучакъларыгъым келди. Ол юйге уяла-уяла кирди. Юсюнде узун шинелини жагъасы энишге дери жылтырыпды. Башында бёркюню эки-юч жери да тешилип, аладан мамукъ сакелле тышына чыгъыпдыла. Аякъ балтырлары быстыр бла чулгъанып, чурукъларыны уа олтанлары сёгюлюпдюле. Анам, аны кёргенде, сакъал туюю къалтырай, жилямсырады. «Сен да былай факъыр болупму айлана болурса?» – деди ол, кёз жилямукъларын сыйпай. Аны «сен» деп, атабызгъа айтханын ангыладым.

– Кел, харип, кел... Олтур бери, жылын, – деп, анам солдатны печь къатына шинтикге олтуртду. Ол къолларыны печь башына жылыугъа тутду. Мен а, аны арт жанында сюелип, ушкогуна сейир этип къарадым. Анга къолум бла тийгеними анам кёрюк: «Кет, тийме! Алайлай атылып къалса!» – деп къоркъутду. Керти да ушкок атылып къаллыкъ сунуп, мен артха турдум.

– Жокъ, атылмайды, – деп, солдат ушкогун аркъасындан къолуна алды. – Патрону жокъ, къалай атылады?..

Анам солдатха сейир этип къалды.

– Сен кимсе? Не тилде сёлешесе?

– Эй, мен къазакъпын... Къазахша сейлеп олтурмун.

– Къазакъмы дейсе?.. Да къазакъла уа орусладыла да. Ала орусча сёлешедиле.

Бу кезиуде бирси отоудан аппа чыкъды. Ол солдат бла саламлашды. Аппа анга «зрасти» деди. Ол а «салам» деди.

– Бирда билмейме, бу къазакълыма дейди, кеси уа бизге ушаш сёлешеди, – деди анам аппагъа.

– Да сора бу бизни кавказ къазакъладан болмаз.

Каспий тенгизни ары жанында жашагъан къзазахлыладан болур...

– Иа, иа... Мен сол Каспийдинг аргъы жагъында туратын къзазакъпын.

– Ма, айтдым да санга, – аппа Няннягъа энди тюшюндюнгмю дегенча къарады. – Татарлылача, была да бизге жууукъ миллетдиле.

– Биз да муслийман, сиздер да муслийман, – деп къошду солдат.

– Алхамдулилла, биз да муслийманлабыз. Атынг неди, ашхы улан?

– Туманбай.

– Игиди, иги... Солугъан эт, Туманбай. Солуп боша-санг, хапарлашырбыз, – деп, аппа кесини отоуна кетди. Солдат мени ушкокдан кез алмай къарап тургъанымы кёрдю да:

– Ма, уста (тут) – деп, аны манга узатды.

– Угъай, угъай! – деп, анам унамады.

– Къоркъма, апай, эш нарсе болмайды, – деди солдат, ышарып. Анам, аны къоркъма, бир зат да боллукъ туююлду дегенин ангылап, жууаш болду. Аш-суугъа къармашып тебиреди. Мен а, солдатны къолунда ушкокну быргъысындан тутуп, кесими уллу киши болгъан сунуп къалдым. «Игисагъан, шендю мени шуёларым кёрселе эди!..» деп итиндим ичимден. Мен да алай эте тургъунчу, солдат къалкып къалды. Ушкокну иелиги манга жетгенин сезип, аны ёрге кётюрюп кёрдюм. Ауур эди. Не ауур болса да, ёрге кётюрюп, къалагъындан тутаргъа кюрешдим. Ол а, къолумдан ычхынып кетип, жерге тюшдю. Анамы ахы кетди. Къалкыу эте тургъан солдат, уянып:

– Ой бай, не болуп къалды?! – деди, ахы кетип. Полда ушкогун кёрюп, аны къолуна алды да, эки тобукъ арасына кысып, башын аны быргъысына тиреп, биягъы теке къалкыуугъа кирди. Мен, аны къатындан кетмей, ушкокга да, анга да къарай турдум. Шинелини жылтырауукъ туюмелерине да тийдим. Аркъасында артмагъы барды. «Ярабий, аны ичинде уа не затлары болур?» – деп сагъышландым. Тышындан къолум бла тийип кёрдюм.

– Несин къармап кюрешесе муну? Кет аны къатындан, – деп, анам манга хыны селешди. Мен артха тургъан кибики этип, дагъыда, тезалмай, солдатны къатына бардым. Аны жюлюнмеген жукъа сакъалында битле жортуп айланганларын кёрдюм.

– Няння, битле!.. – дедим анама.

– Ой кюнөм!.. – деп, солдатны къатына келип, юсюне-башына къарады. Битле аны къуру сакъалында угъай, бёркюнде, шинел жагъасында да айлана эдиле.

– Ай харип, быллай аман кюннге къалгъан жарлы жанынг... Шёндю сени ананг кёрсе, жүреги жарылып ёлур эди да.. – деп, жилямсырагъан да эте жарсыды анам. Ол терк окъуна печь башына эки челек бла суу салып жылытды.

Аппа Туманбайны, халжаргъа элтип, андан жууундуруп къайтарды. Анга анабыз Чуукалны юйде къалгъан ич кийимлеринден кийдирди.

– Сууаплыгъы жетер, – деп, кеси кесини кёлюн, жүрегин да токъ этди.

Туманбай уллу, сай табакъ бла аллына салынган хычин къалауну терк окъуна селейтди.

– Энди чай ичсем, жакъсы болатын эди, – деди ол.

– Аллах хакъына чайыбыз а жокъду. Айран берейим, – деди анам Туманбайгъа.

– Э-э, айран болса да болады...

Анам уллу гоппан бла бир айранны анга берди. Аз-аз уртлай, ол аны да тауусду.

– Рахмет, апай, – деп, ол гоппанны анама къайтарды. Туманбайны кёзлери къысыла башладыла.

– Юч кюн болады мен жукъламагъанлы, – деди ол, башы бир жанына кете.

Аппабызны отоуунда Туманбайгъа жер этип, аны анда жатдырдыкъ.

– Бюгече бери немислиле жетип къалмагъа эдиле, – деди ол жукъу арасында.

– Аллай къоркъуудамы барды? – деп сорду аппам.

– Иа, аллай къоркъуу барды. Биз аладан къачып келебиз. Ала ызыбыздан къуууп келедиле... – алай айта, Туманбай жукълап къалды. Аппаны къоюнуна къысылып, мен да жукъладым. Ол кече бизни юйде жукъламагъан жалаңда анам эди. Ол, Туманбайны солдат кийимлерин сууда къайнатып, жуууп, печь жылыуунда къургъакъсытып, жылтыргъан жерлерин жамап, тангнга алай чыкъды.

Эки-юч кюнден а бизге, Туманбайдан сора, дагъыда беш солдатны жибердиле. Анам алагъа деп бир отоуну бош этди. Ол заманда мен къайдан биллик эдим бизни элге жыйышхан бу аскер не аскер болгъанын? Артда, ёсгенден сора, билген эдим Ташлы-Талагъа жыйылгъан аскерчиле, урушда ууатылып, немислиледен къачып келген 37-чи армияны тозурагъан частьлары болгъанларын.

«Бизни аскерчиле Сауту элни тюп этгендиле!..» — деген ачы хапар Ташлы-Талада юйден-юйге терк жайылды. Аны эшитгенде, анам искилтин болду. Анам кеси ол элденди. Аны ахлулары (эки туугъан эгечи да) анда жашайдыла. Саутуда адамлары жашагъан къуру мени анам туююлдо. Анда жууугъу-ахлусу болгъанла Ташлы-Талада дагъыда кёпдюле. Аладан бири, Хауа деген къатын, ингирде бизге келди.

— Бадина, Саутуда адамларынга не кюн келип тургъанын да билмей, не тынчайып олтураса юйде?! — деп, ол, босагъадан окъуна хахайлап, юйге алай кирди. — Бу къурурукъ солдатла болгъанны кюйдюрюп, от тѳбеси этип кетгендиле дейдиле. Биз а алагъа мында гыржын къабыныбызны ашатып кюрешибиз...

Анам, Хауаны айтханларына тынгылай, бети агъарадан-агъара, кѳз жилтинлери уа кенгден-кенгнге ачыла бара эдиле.

— Биз, беш-алты къатын, ары тебиреп турабыз. Бизни бла келе эсенг, эртгенликге хазыр бол. Сабийледен да бирин биргенге ал. Биз да алай этебиз. Жолда солдатла аллыбызны тыймазгъа сылтауубуз боллукъду, сабийлени юйлерине, аналарына элтебиз дерча...

Хауа, келгенича, ызына да терк кетди. Тышында маллагъа къарай тургъан аппа юйге кирди.

— Не эте эди Хажомар къызы? — деп сорду ол анама.

— Саутуну къыргъандыла дейди бизни аскерчиле, — деди анам, жиямсырап. — Эгечлерим, ахлуларым...

— Аллай асылыкъны уа къалай этерле?... Хажомар къызы билмей жаншай болурму?

— Угъай, аппа. Андан адам келип айтханды дейди. Аппа, тамбла ары баргъанлагъа къошулайым мен да. Жюрегим бек тынгысызды. Бюгече аман тюш кѳргенме. Эркин эт барыргъа.

— Жолда бир палахха урунуп къалсагъыз а, къалай болур? Кѳрмеймисе, къаллай заманды шѳндю?..

— Ала да алай сѳлеше тургъанлай, Туманбай келди. — Сен айтчы манга, жолда, бери келе, эл кюйдюргенмисиз? — деп сорду анга аппа.

— Биз угъай, бизни ызыбыздан келгенле ким эсе да бир бандитлени къыргъанбыз деп хапар айтып келгендиле.

— Сора керти хапарды ол, — деп, аппаны тюп эрини салынды. Андан сора ол анама барма деп айталмады.

Экинчи кюн эрттенликде мени жылы кийиндирип, кьолумдан да тутуп, анам экибиз орамгъа чыкъдыкъ. Анда-мында кьалауурда сюелген солдатла, былай эрте уа кьайры атлангансыз дегенча, бизге кьарайдыла. Эл башында беш-алты кьатын, эки-юч эшеклери бла да жокку болуп, бизни сакълап тура эдиле. Биз алайгъа жетгенлей, барыбыз да бир болуп, Хызны тары бла ёрге – Малкъар ауузу таба – жол тартдыкъ. Сабий жашла бир кьауум болабыз. Бизни эшеклеге миндиргендиле. Тиширыула асыры терк баргъандан, биз эшекле бла окъуна аланы ызларындан кючден жетебиз. Жол узуну агъач ичинде да, кьырлада, сыртлада да кесибизни аскерчилеге тубейбиз. Ала бирде аллыбызны тыйып соруу этедиле. Хар тютюн чыкъгъан жерде аскер кьауум барды. Бу сууукъ таулада кеслерине кьошла да ишлеп, алай орнугъуп эдиле ала.

Кёкню сур булутла жабып, кюнню кёзюн кёргюзтмейдиле. «Къарангы болгъунчу жетсек эди...» – деп, тиширыула бир бирлерин ашыкъдыра барадыла. Бек алларында, этеклери да жел эте, Зубайхан барады. «Тохтап, бир кесек солуюкъ», – дегенге да Зубайхан кьулакъ салмайды. Ол: «Жарлы кьызым... харип туудукъчукъларым!..» – деп, кьуруда сынсыгъанлай барады.

– Охо, кесинги быллай бир жунчутма. Ырысды. Алыкъа кьызынг да, туудукъларынг да сау эселе да билмейсе, – деп, бирси кьатынла аны жапсарыргъа кюрешедиле. Болсада Зубайхан аладан бири айтханнга да тынгыламайды.

Баргъанланы ичинде бек жашлары мени анамды. Ол заманда анга отуз жылдан кёп болмай эди. Болсада, ызларындан кьарагъанда, кьатынла барысы да тенгши, барысы да эгизле киби кёрюнедиле.

Бир чырпылы ёзеннге жетдик. Мен да, бирси сабийле да кьып-кьызыл бишген гагуланы кёрдюк. «Юлёкзула!..» – деп, бир бирге ал бермей хахайлашдыкъ. Бизни аладан ашарыгъыбыз келди. Алай тохтау жокъду. Тохтамагъанлыкъгъа, жюрюшюбюз селейди. Былайны жолу ташлы жолду. Таш дегенде да – уллу ташла, жютю «аркълалары» ёрге-ёрге чюелип. Аланы араларында тууар, кьой, ат аякъ ызла. Ала да суудан толуп, балчыкъ, шыты. Барыбыз да, абыныргъа кьалып, онгсуз болдукъ. Зубайхан а, жыгъылып, тобугъун да аурутду. Алай тохтагъан а этмеди. Мени анам аны кьолтугъундан тутуп, ол да акъсай-акъсай бара эди.

Чырпылы тюзден ётюп, ачыкъ жерге чыкъгъаны-бызлай, бир талай ушкоклу киши, тегерегибизни алып тохтадыла. Кимини юсюнде чубур тону, кимини узун тону. Бутларында ышымлары, аякъларында чабырлары. Бирлерини башларында, солдатныча, къулакълы бёрклери, бирлерини тери бёрклери, боюнларында уа башлыкълары.

– Къайдансыз? Къайрысыз? – деп сорду къара мыйыкълы киши.

– Ташлы-Таладанбыз... Сауту элни къыргъан этгендиле деп эшитгенбиз да, ары барабыз.

– Быллай къоркъуулу заманда тиширыу башыгъыз бла, базынып, жолгъа къалай чыкъгъансыз? Аны бла да къалмай, бу сабийлени да нёгер этип.

– Саутуда бизни ахлуларыбыз...

– Не ахлу хапарды ол? – деп, мыйыкълы киши къаты ачыуланды. – Къызыл аскерчиле анда сау адам къоймагъандыла. Къуру анда угъай, Глашланы элни да жойгъандыла. Жаныгъыздан тоймагъан эсегиз, теркызыгъызгъа къайтыгъыз!

– Мени къызым, эки туудукъчугъум! – деп, Зубайхан, тобукъларын туююп, жияп тебиреди.

Ушкоклулагъа, башында да къой териден этилген чырпа бёркю бла, дагъыда биреу келип къошулду. Бёркюню тюклери асыры узундан, иесини мангылайын жаба эдиле. Ол, келе келип, Зубайханны аллында сюелди да, чюелтип келген ушкогун къалагъы бла жерге салды.

– Зубайхан, сенмисе? Не жияйса, не болгъанды?

Зубайхан ушкоклугъа: «Оу кюнюм, Забакъ, сенмисе?» – деп, кёзюне соруулу къарады.

– Менме, баям, халыгъызгъа кёре, сиз Саутугъа бара болурсуз?

– Хау... Алай была, аллыбызны тыйып, иймей тохтагъандыла...

– Аны ючюн жарсымагъыз. Ала бла мен селеширме. Сиз манга айтчыгъыз, жолда келе, къызыл аскерчилеге тюбегенмисиз?

– Тюбегенбиз... Ташлы-Таланы ичи да, агъачы да аладан толупду... – деп, къатынла бир бирге сёз жетдирмей, кёргенлерин, билгенлерин айтдыла. Зубайханны таныгъан ушкоклу, бирси жашлагъа бурулуп, не эсе да бир затла айтды. Сора, бизге айланып: «Барыгъыз», – деди. Биз жолубузгъа атландыкъ.

Ушкоклула да, чырпыла ичлерине ташайып, кёзден думп болдула.

– Ким эди ол Забакъ дегенинг? – деп сордула Зубайханнга къатынла, иги кесек жол баргъандан сора.

– Ол Кюнлюм элденди... Мени экиге айланган эгечими эри. Киеудю. Аллах хакъына Забакъ болмаса, ол бирси хурнотсузла бизни ызыбызгъа къайтарып иерик эдиле.

– Бандитле деп бирлеге айтадыла, была аладан болур эдиле, – деди анам Зубайханнга.

– Болур, болур... – деп къойду Зубайхан.

Биз Саутугъа жууукълашдыкъ. Кенгден окъуна жилау эшитилди. Ол сыйыт къулагъына чалынганлай, кесин кючден-бутдан тыйып келген Зубайхан жанжанын ашап тебиреди. Бирси къатынла да анга къошулуп, тийрени жилаугъа алдырдыла. Бизни да жиярыгъыбыз келди. Аналарыбыз сарнау сала тургъанда, къалай тюзюп турлукъ эдинг. Бир алаша сыртны башына чыкыгъаныбызлай, Сауту да ачылды аллыбызда. Сыртдан энишге терк тюшдюк. Анда адам кеп болгъанлыкъгъа, бизни келгенибизге эс бурулмады. Эл хорусмак ийис эте, жер-жерден тютюн чыгъады. Кюйген, бузулгъан юйлени таш къабыргъалары, Уллу Аллахдан болушлукъ тилегенча, «гаяларын» кекге ачып турадыла.

Зубайхан, элге жете баргъаныбызлай окъуна, къаугъасын бютюнда уллу этип, кюйген юйлени аралары бла къайры эсе да думп болуп кетди. Баям, къызыны юйюне мыллык атханлыгъы болур эди. Бирси къатынла да ары бла бери чачылышдыла. Жаланда мени анам эл къыйырында тютюню бара тургъан юйню къатында къалды. Мен, эшекден тюшюп, анамы къатына бардым. Юйню арбазында къара кесеу болуп тургъан бир уллу адамны ёлюгюн кердюм. Анам да анга къарап тура эди. Ёлюкню бир кезю орунундан чыгып, энишге салынып, бирси кезю уа кекге аралып турады. Мени ахым кетди. Ол кез манга: «Кет былайдан!» – деп, уруша тургъанча керюндю. Мен, къачып, анамы этек артына букъдум. Анам манга эс бурмады, ол, санларын къалтырауукъ алып, кесин тыялмай жилай эди. «Харип, Жанмырза, сенмисе бу? Не аман кюн келгенди жанынга?..» – деп, сарнады анам. Аны Жанмырза дегени къоншуларындан бири болгъанын мен артда билгенме. Анам бла мен, анамы ата юйю болуучу жерге бардыкъ. Тегерек кюйген ёлюкледен толуду. Кими анда, кими мында сойланып. Аланы кермез ючюн, эки кезюю жумаргъа кюрешдим. Анам а жүрексинип жилайды. Таула да, ташла да, агъачла да, черек, суу да

анга кьошулуп сарнау сала тургъанча эшитиледиле манга. Тёбеннгини ургъаны да жияу-сыйытха ушайды. Жауун тамычыла уа кёкде къара булутланы кёз жиямуқъларыча тамадыла жерге. Хуна тешикледен элгенип чыкъгъан гургунла да, төгерекге сейир этип къарайдыла: бу кыяма къайдан чыкъды дегенча. Кюн да булутла артына букъгъанды, кюйген ёлюкlege къараргъа чыдаялмагъанча... Кёзлерими ачаргъа асыры къоркъгъандан, мен да, сокъур сабийча, анамы этегине жабышханлай барама. Кёзлерими ачсам, ол Жанмырза деген кишини кёкге аралып тургъан кёзюн кёрлюк сунуп къоркъама. Анамы ата юйюню арбазына кире баргъаныбызлай, аллыбыздан Стампул чыкъды. Ол туугъан эгечиди.

Эки эгеч да, жияй-жияй, бир бирлерин къучакъладыла.

– Мен а сизге, бир палах болгъан сунуп, ичим от жанып, алай келгенлигимди, – деди анам Стампулгъа. – Зарика уа къайдады?

– Экибиз да Къоспартыгъа кетген эдик, ана жуууқъларыбызны бир кёрейик деп. Саутугъа биз кетген кече къан жаудургъандыла. Кёремисе юйюбюзню? Биз мында болсақъ, мыллыгыбызны да таныялмай къалыр эдинг... – деп жүрексинди Стампул. Ол, эсин жыйып, манга къарады. «Оу кюнюм, Бадина, муну уа къалай алып келгенсе?!» – деп, Стампул уллу сейирге да къалып, мени кёюнуна алды. Жаякъларымдан, кёзлеримден уппа этди. Аны кёз жиямуқълары бетими жибитдиле.

– Келчи, харип, Зубайханны табайықъ, – деди анам эгечине. Стампул мени кёюнундан тюшюрмей, анам бла бирге кюйген юйлени аралары бла Зубайханны излей атландыла. Ала Зубайханны кызы къалайда жашаучусун биле эдиле. Хуна башларында сойланып жатхан ёлюклени кёре барабыз. Эт кюйген ийисден мени къусарыгъым келди. Анам да, Стампул да, мен да Зубайханны кызы жашагъан арбазгъа жетдик. Зубайхан къара кесеуча къаралгъан бир сабий ёлюкчюкню этегине салып, анга къарай да, бууула тура эди. Ауузундан а сёзюн чыгъаралмай.

– Зубайхан, суйген туудукъчукъларынгы къабыпмы бошадын? – деп, анам да, Стампул да аны аллында тобукъланып сарнайдыла. Зубайханны ауузундан а сёзлери чыкъмай, тамагъында туюмчек болуп къалдыла. Ол жиягъан да этмейди. Кюйген сабийчикни ёшюнюне кысаргъа кюрешеди. Ол аны тепдиргени сайын, жер-жери жарылып, кызыл шаугютю ачыла-

ды. Мен, тэзалмай, жерге кьусдум. Былайгъа дагъыда кёп адам келди. Жиляу-сыйыт болдула. Тиширыула сабий ёлюкню Зубайханны кьоюнундан алыргъа умут этдиле. Алай ол аны берирге унамады. Сабий ёлюкню кёкюрегине кьысып, анга ёшюн салыргъа кюрешди. «Жиляма, кьызчыгъым, жиляма. Бусагъат ананг келликди...» деп, кюйген ёлюкчюкню кьоюнунда ары-бери эхчейди. Аны алай этгенине жыйылгъанла бютюн уллу жиляйдыла.

– Сиз нек кюлесиз? – деп, Зубайхан жиляу эте тургъан къатынлагъа къарады.

– Кюнюм кьуругъан, эгечим, акъылынгданмы шашып къалдыңг? – деп, къатынладан бири, аны аллында тобукъланып, хадагъа-сыйыт болду. – Оу бизни быллай кюннге къалдыргъан кьызыл аскерчиле, я Аллахым, кьызыл къаныгъыз тегюлсюн! Жяханим сизден толсун, начасла!..

Бу кезиуде тьобюнден жашчыкъла чабып жетдиле да: «Немислиле!.. Немислиле келгендиле!..» – дедиле, ахлары кетип. Адамла, аны эшитгенлей, жилягъанны-улугъанны да кьоюп, шош болдула. Мен а, кьоркъуп, анамы этегине кьысылдым.

– Кел, юйге къачайыкъ, аланы мюйюзлери барды, – дедим мен анама. Ол, мени башымдан сылай: «Кьоркъма, балам, кьоркъма», – деп, мени жапсарды.

– О Сыйлы Аллах, не хатабыз жетгенди санга быллай бир? Бу палах да боллукъ эди бизге... экинчи палахны къайдан чыгъардыңг?.. – деп, бир абадан къатын эки кьолун да кёкге кётюрюп сынсыды. Адамла, не этерге билмегенча, агуман болуп къалдыла. Бир заманда узакъдан тыр-тыр этген тауушла эшитилдиле. Кёп да турмай, тьоп орамда, юслеринде да адамлары бла юч чархлы «арбала» кёрюндюле. Ала Саутугъа бурулдула. «Арбала» ташлы жолда асыры силкиннгенден, алада олтургъан адамла да бир жанына чартлапмы кетдиле дерча, алай чайкъаладыла. Мен ол заманда быллай «арбаланы» биринчи кере кёргенлигимди. Ала мотоциклле болгъанларын артда билген эдим. Арбалада келгенлени хар бирини боюнларында тагъылып, кёкюреклеринде автоматлары бардыла. Алай, мен суннганча, мюйюзлери уа жокъдула. Ала Саутугъа жууукълашханлай, къатынладан бири:

– Келигиз, къачайыкъ! Бирлерибизни кьызылла кьырып, къалгъанларыбызны уа была кьырмасынла! – деп, кюйген юйлени араларында ташайып, думп болуп кетди.

– Аллах хакъына алайды. Была къалгъанларыбызны къырыргъа келедиле, – деп, жыйылып тургъан адамла ары бла бери къачып тебиредиле. Бек алда келген «арбаланы» биринден узун, къара шинелли буреулен тюшдю да: «Къачмагъыз, биз сизге хата этерик тюйюлбюз. Биз да бу элни хапарын эшитип бурулгъанбыз бери», – деп, тауча селешди. Аны узун шинелини женг къыйырларында бла жагъасында жылтырауукъ белгилери бардыла. Жылтырауукъ белги башында къара картузунда да барды. Бир билегинде уа къыйырлары бюгюлген, не эсе да бир тамгъасы бла быстыр къысылыпды. Ол къачмагъыз дегенден сора, адамла тохтадыла.

– Къызыл аскер этген бу харамлыкъны биз жолда эшитгенбиз, – деди биягъы тауча селешген «немисли». Талай мотоциклле келип тохтадыла, немислиле, аладан тюшюп, Сауту элге жайылдыла. Биз а аланы туураларындан къарап турабыз. Ала, жарсып, башларын булгъагъанларын керебиз. Бир къауумлары, хуржунларындан платокларын чыгъарып, кезлерин сыйпайдыла. Баям, ачы тютюн, кезлерине кирип, къыйнай болур эди. Огъесе, куйген ёлюкlege жарсып кез сууму эте болур эдиле? Ол зат манга битеу ёмюрюмде жашырынлай къалгъанды.

Къарангы тарта башлагъанды. Немислиле, «элни» ичинде айланып бошап, мотоцикллери болгъан жерге жыйылдыла.

– Бу харамлыкъны этген къызыл мурдарлагъа биз алыкъа дерт жетдирирбиз! – деди тауча селешген «немисли».

– Аллах онг берсин!...

Немислиле, хуржунларындан чыгъарып, сабийлеге конфетле да юлешдиле. Сабийле кеп болгъанлары себепли, барына да жетмеди. Жетмей къалгъанла, ёпкелеп, гыз-мыз этдиле. Мен а юлюшюмю алгъан эдим, алай анам, аны къолумдан сыйырып алып, къайдан билесе, ууу бар эсе уа дегенни айтып, манга ашаргъа къоймады. Тюзюн айтханда, мен анама ыразы болмадым. Берчи деп къадалдым анга. Бермеди.

Ол кече биз Стампул бла бирге, Къоспарты элде жууукълагъа барып, алада къалдыкъ. Юйдегиле Саутуну, немислилени, бандитлени юслеринден бир бирге хапар айта эдиле. Мен а аланы хапарларына тынгылай, жукълап къалдым. Тюшюмде ол куйген ёлюкню аралып тургъан кезюн кёрдюм. Аны бла къалмай, ёлюк манга тютюн эте тургъан къара кесеу къолун узатхан-

ча болду. Мен, кьоркьуп, кьычырыкь этип уяндым! Кёзлерими ачханда, анам бла Стампул: «Не этесе, балачыкь? Не болгъанды санга? Басдырыкьланганмы этгенсе?» – деп, гузаба болуп тура эдиле. Мен алагъа жукь айтмадым. Бир жанымдан экинчи жаныма бурулуп жатдым. Кёпге дери жукьлаялмай кьыйналдым.

Экинчи кюн, малкьар ауузунда элледен кьартла, кьатынла, сабийле да жыйылып, Саутуну ёрге жанында узун уру кьазып, ёлюклени барысын да анда асырадыла. Зубайхан кюйген туудукьчугъун, этегине чёргеп, ары алып келди да, аны бла бирге уругъа туююп, ёлюклеге кьысылып жатды. Адамла, бушуу-бушман эте, Зубайханны урудан кючден бла бутдан чыгъардыла. Ала аны андан чыгъаргъанлай, ол кьолуна таш алып, аны бла башын туююп башлады. Кьаны бетин жууду. Адамла, чабып, кьолундан ташны сыйырдыла. Алай аны тутуп-тыйып болалмадыла. Кьатына баргъанланы хорлап, ычхынып кетеди. Ариу айтханны уа бютунда ангыламайды.

– Жазыкь Зубайхан... эринг урушда кьан төге, кесинг а мында былай болуп кьалдынг да, – деп, тишируула анга жарсый жилидыла. Зубайхан, не эсе да бир затла да жаншай, биягъы кьызыны кюйген юю таба кетди. Кетип бара, аны харх этип кюлгени эшитилди.

– Ой, хариб'а... анга болуру болгъанды, – дедиле кьатынла, ахтынып...

Биз ол кюн да ахлулада кьалдыкь. Экинчи кюн а, эрттенликде эртте туруп, Ташлы-Талагъа жол тартдыкь. Стампул да биргебизге атланды. Биягъы бизни, сабийлени, эшеклеге миндирдиле. Бери, Саутугъа, Ташлы-Таладан келген кьатынладан артха кьайтмай жаланда Зубайхан кьалды. Жолоучула жол узуну анга жарсыгъанлай бардыла. Элге жууукьлашханыбызда, аллыбизны кьызыл аскерчиле тыйып, соруу этдиле. Эшекледе артмакъланы да кьармадыла.

– Немислиле кёпмюдюле анда? – деп сордула аскерчилерибиз.

– Топпа-толудула! – деди Стампул. Немислиле анда, Стампул айтханча кёп туююл эдиле. Аны алай неликден айтханын мен ангыламай кьалдым.

Юйге келгенибизде, аппа аллыбызгъа ачууланып чыкьды.

– Аллах-Аллах, келин, не бек кьайгъыгъа кьалдырдынг сен бизни, – деди аппа анама, хыны этип. Баям,

ол урушхан да этерик болур эди, алай, Стампулдан ийменип, кесин тыйгъанын сездим. Бирси сабийле анабызны да, Стампулну да этеклерине жабышдыла. Бирдан а, анам бла Стампул, аппагъа Зубайхандан башлап, немислилени уллу Таргъа – Черек ауузуна – киргенлерини хапарын айтдыла. Аппаны бетине, кёзлерине да жарсыулукъ жайылды.

– Бу кыралда асыры кёп адамсызлыкъ ишле этиледиле. Аллай кырал онгарыкъ туююлдо, – деди ол, ауур ахтынып. Анам тышына чыгып келди да: «Аппа, ийнекледен бири уа къайдады?» – деп сорду.

– Соргъан-оргъан да этмей, аскерчиле сойгъандыла... Не этериксе, ачдыла ала...

Юйюбюзде тургъан солдатлагъа анам энди ал кюнледеча жарыкъ болмады. Саутуда кёргени, баям, аны жюрегин къатдыргъан болур эди. Ол жаланда Туманбайгъа иги болады. Анга энчи къараргъа кю-решеди.

Келген кюнюбюзню кечесинде мен, тюшюмде биягъы кюйген ёлюкню кёрюп, жилип уяндым. Аппа бла жатып эдим да, ол манга: «Не этесе, не болгъанды?» – деп сорду. Мен анга тюшюмю хапарын айтдым. Ол, жатхан жеринден туруп, столда фатеген чыракъны жандырды. Бизни тынгысыз болгъаныбызны эслеп, анам бизни отоуну эшигин акъырын ачып къарады.

– Аппа, не этесиз? Суусапмы болгъанса?..

– Сен, бу жашны биргенге алып барып, шайтанлы этерге аздан къойгъанса, – деп, аппа бу жол анама кёлү бла урушду. Анам, келип, мангылайыма къолун салды. Мен кесими тыялмай къалтырай эдим. Анам мени къоюнуна кысыды. Баям, ол кесини терслигин англагъан болур эди, не акъ, не къара деп, аппагъа сёз айтмады. Аппа уа, дууа жазып, мени бокума такъды. Ол мени экинчи дууам эди.

– Энди санга ол тюш кёрюнюрюк туююлдо... Кёрюнсе да, сен къоркъурукъ туююлсе, – деп, аппа мени къоюнуна кысыды. Алай бла жукъладым. Уянганым-да, Ташлы-Талагъа ариу кюн тийип тура эди.

Нартюх гыржынны айраннга бушто этип ашадым да, тышына чыкъдым. Орамлада аскерчиле айланадыла. Мен да, арбазыбызда сюеле кетип, ойнаргъа нёгер табылмагъандан сора, юйге кирдим. Аппа, мени къатына олтуртуп, биягъы, къуран дерсин башлады: «Элип, бий, тий, сий, жум...» Мен ол айтханланы аны ызындан къатладым.

Къыш да кетип, жай да келди. Жай бла бирге немислиле ызларына айлангандыла деген хапар да жайылды. Ташлыталачыла уа, немислиле келедиле да, элде уллу уруш боллукъду деп, къоркъуп, агъачха къачып, къыш узуну анда, къошлада кечингендиле. Элде жаланда бизни аппабыз къалгъан эди. Ол мени анама да кюрешген эди, кесинги да, сабийлени да тентиретме, немислиле бери келлик туююдюле деп. Ол кёрген тюшюн да айтып ийнандырыгъа кюрешген эди анамы. Алай анам ол айтханнга да къарамай, бизни да ызындан тизип, халкъ бла бирге агъачха къачхан эдик.

Немислиле ызларына айлангандыла деген хапар керти болур эди ансы, Ташлы-Талада орнукъгъан къызыл аскерчиле да, сауут-сабаларын да жыйышдырып, арбаларын да жегип, Къабарты таба тебиредиле. Ала кетгенлей, агъачха къачып тургъан жамауат да элге къайтды. Биз да келдик юйге.

– Мен айтхан эдим да санга, келин, тентиреме деп. Сен а мен айтханнга тынгыламадынг. Агъачха элтип, ууакъ сабийлени ёпке ауруулу этдинг да келдинг, – дегенни айтып, аппа анабызгъа тырман этерден къалмады. Этсе да, тюз эди, биз барыбыз да агъачдан, жётел тийип, алай къайтханбыз. Беш сабий да бирден жётел этип башласакъ, къаз сюрюу къанкъылдагъанча, къоншуларыбызны окъуна сагъайтыучу эдик. Алай, Аллахха шукур, бал, эчки жау ашата кетип, бизге эс тапдыргъандыла. Аппа боюнубузгъа дууала жазып да такъгъанды. Ол мени ючюнчю дууам эди.

– Быллай бир дууаны не затха тагъып айланаса? Бири жетмеймиди? – деп, тенглерим мысхылдатып да башлагъандыла.

Анам, аскерчиледен къалгъан кир-кипчикни тазалай, кёп кюрешди. Ала халжарны да, юй орунну тегерегине эшилген чалманны да тозуратхандыла. Агъач табылгъанны отун орунуна хайырлангандыла. Аны себепли адамла юй орунларын жангыдан бегитирге, халжарларын жангыдан ишлерге кюрешедиле. Элде къалгъан малланы аскерчиле, союп, ашап бошагъандыла. Энди элде тууарла угъай, тауукъ окъуна къалмагъанды. Урулада асыралгъан картофну окъуна къоймагъандыла. Элге ачлыкъ киргенча болгъанды. Аппа юйде къалгъаныны хайырындан, бизни юй башыбызда нартюхюбюз сакъланганды. «Къартны арбазын къуру этип къоймайыкъ», – деп, Туманбай эки къою-

бузну сакълагъан хапарын айтханды аппабыз. Аладан бири уа, эки къозучукъ да табып, барыбызны да къууандыргъанды.

– Аппа, Туманбай, кете туруп, бизни сагъынмагъанмы эди? – деп сорду анам аппагъа.

– Кёрюрге бек адыргы эте кетгенди. Ма алайда столда къагъытны да, адресин жазып, ол къоюп кетгенди. Анам столда къагъытха кёп къарап турду.

– Чыгъаралмаймыса? – деп сорду аппа анга.

– Не эсе да бир тюрлю элни жазады. Бу башында точка салынган таякъчыкъ да не харф болгъанын билмейме. Арапча «а» харфха ушайды.

– Ол «и» харфды. Кёп къыраллада «и» алай жазылады.

– Алай эсе, элини аты Жетисайды... Не эсе да бир Талы къуругъан область дейди.

– Талы къуругъан угъай, Талды-Курган дейди, – деп кюлдю аппа. Анам къагъытны, бюклеп, ал ботасыны хуржунуна салды.

– Келин, бюгече тюшюмде терезебизге кёгюрчюн къонуп кёргенме, – деди аппа анга. Анамы бети жарыды.

– Неге кёрюннген болур?

– Письмо келлигине.

Анам, къууаннгандан, не этерин билмегенча, мени эки къолтукъ тюбюмден тутуп, ёрге кётюрдю. Алай бла, ол кесини къууаннганын аппадан жашырыргъа кюрешди. Алгъын анам ийнанмаучу эди аппаны тюшлерине. Энди ийнаналды. Андан жарыды аны мудах бети. Мени, бийикге кётюрюп, ол аны ючюн къубултду.

Атабыз урушха кетгенли, жаланда бир письмосу келгенди. Аны асыры кёп окъугъандан, анабыз да, биз, сабийле да, кёллюбюзден билебиз. Письмо кеси да кысха жазылгъанды. «Сау-саламат айланама. Харьков шахарны тийресиндеме. Тюнене кече, атакагъа чыгып, немислиле бла уруш этгенбиз. Бир иги шуёхум бар эди... Расул деп, татарлы жаш. Окъ тийип ёлгенди. Анга бек жарсыгъанма. Ашыгъып жазама. Заман жокъду. Аппагъызгъа иги болугъуз. Мен энтта жарма. Хайда, сау къалыгъыз!...» Ма ол эди атабызны урушдан келген биринчи къагъыты. Анам аны кюн сайын, дууаны айтханча, кёллюнден айтыучу эди. «Хайда, сау къалыгъыз...» – деген жерине жетгенде уа: «Сен да сау айлан, жаным!» – деп кшошуучу эди, кесинден.

Алай ол письмону дагъыда бир кшошагъы бар эди.

Мен да, кългъан сабийле да аны артда билгенбиз. Ол «кьошакъны» анабыз барыбыздан да бек, аппадан жашыргъан эди. Аппа аны окъуса, Няння андан уялгъан этерик болур эди. Нек дегенде «кьошакъ къагъыт» Нянняны кесине энчи жазылгъан къагъыт эди... Назмула бла. Ол тизгинле мени эсимден кетгендиле. Алай, эгечим Рая уа, аланы бюгюнлеге дери да унутмай тургъанды:

*Жюрегим бек инжиле,
Мудахланып кючюне,
Сенден узакъгъа кетдим,
Бек аман ачыу этдим.*

*Жилямсырай, ёхтюне,
Не этейим деп, кючюне,
Балаларынг макъыра,
Ой Няння деп, кзычыра.*

*Кзоркъма сен, кёз жарыгъым,
Иш онгуна барады.
Жаралы чыпчыкъчыгъынг
Сау болуп айланады.*

Атабызны бу сёзлери, айхайда, анабызны жюрегин къозгъагъан болур эдиле. Алай аны бу назмусунда эки тизгин аны жюрегин да элгендире болур эдиле. «Нек жазады ол алай?.. Жаралы чыпчыкъчыгъынг сау болуп айланады деп. «Жаралымы болгъанса, наным, бекми ачыгъанса? Не этейим, къайдагъынгы билмейме ансы, барып, жаранга дарман болуп жагъылыр эдим!..» – деп, ол талай кечелерин жукъусуз да ашыргъан болур эди... Тышында от жагъада от тамызып, анам къазан асды. Тюш азыкъгъа нартюх как этиучюдю. Бу жол да, как этерге деп, ун элей тургъанлай, къоншубуз Лаулан келди.

– Бадина, сен кёп жаша, Мухайны ёлген хапары келгенди деди ол, жарсып.

– Ай хариб'а... – деди анам, элгенип. – Не бек жашлай жоюлду.

Бизни элибизден урушха кетгенлени бек жашлары Мухай эди. Онсегизжыллыкъ жаш. Бюгюн а, ёлген хапары келди. Элни тиширыулары, Мухайны юйюне жыйылып, жиляу-сыйыт этдиле. Къартла дууа тутдула. Бу, уллу уруш башланганлы, Ташлы-Талагъа келген биринчи бушуу эди.

Андан сора ай чакълы заман озду. Мен тышында тенглерим бла ойнай тургъанлай, анам мени юйге чакъырды.

– Бу халынг бла устазлагъа къалай кӧрюнюрюксе? Тут бери, бирда болмай эсе, къолларынгы, бетинги жууайыкъ...

– Не устазладыла ала?

– Сени школгъа жаза келгендиле.

Мен къууанч тыпырлы болдум. Анам да болушуп, бетими-къолуму да жуудукъ, юсюмю да къакъдыкъ. Чачымы да къол аязым бла бир жанына сыларгъа кюрешдим. Анам да, мен да юйге кирдик. Эки устаз аппа бла сӧлеше тура эдиле. Ала мени кӧргенлей: «Э, ахшы улан, келчи бери», – деп, мени къатларына жуукъ чакъырдыла. Мен, уяла-уяла, аланы алларына бардым. Эки устазны да уста таный эдим. Аладан бири Хасим эди, школубузну директору.

– Окъургъа суюмисе? – деп сорду Хасим манга.

– Суюме! – дедим.

– Аперим! Биринчи сентябрьде, ариучукъ да кийинип, школгъа келирсе. Ма бу къарындаш бла дефтерни да санга беребиз. Быланы да биргенге школгъа ала келирсе...

Устазла кетдиле. Мен а дефтерни бла къарындашны, биреулен сыйырып кетерикча, кӧкюрегиме къаты къысдым. Манга къарай кетип, кичи эгечим бла къарындашым огъурсуз бет алдыла.

– Къуру сенми барлыкъса школгъа? Биз а биз? – деп тохтадыла.

– Сиз а экинчи жыл, – деди анам алагъа. Къалай-алай да болсун, бу такъыйкъада мен кеси кесиме бирси сабийледен эсе бийик да, эсли да кӧрюндюм.

УЛЛУ МАШИНАЛА

– Хайда, жашым, ахшы жолгъа атлан! Эринмей, эрикмей, окъууунгу бардырсанг, жангылмазса, юйюрюнге, тукъумунга, халкъынга да жарарча адам болурса!... – деген ууазла бла, аппа мени школгъа ашырды. Ары асыры ашыкъгъандан, аны ууазлары къулагъыма жарты-къурту эшитилгенлей къалдыла. Мен орам бла ёрге чабып кетдим. Аппа да, анам да, бирси сабийле да ызымдан къарап къалдыла.

Жолда къууулуп бара, Мухаммет деген тенгими ызындан жетдим. Ол да, менича, биринчи классха ба-

рады. Экибиз да, кьоюнларыбыз бал кьалачладан толуп тургъанча, кьууанчлыбыз. Аякъ тюбюбюзде чеп сынмай, школ таба ёхтем барабыз. Устазыбыз Халий-мат, бизни узакъдан окъуна керюп, школну кьабакъ эшигини аллында сакълап турду. Биз жетгенлей, ол Мухамметни бла мени жарыкъ кьучакълап, жаякъларыбыздан уппа окъуна этди. Манга аны алай этгени бек хычыуун керюндю. Мухаммет а, нек эсе да бети, хоразны баш тарагъыча, кьызарып, уялып, башын энишге жиберип сюеледи.

– Къор болайым сизге! Къалгъанладан алгъа келгенсиз! – деп, устаз бизни махтады.

Кеп да турмай, школну арбазы окъуучуладан толду. Биз, ууакъла, абаданланы туураларындан къарап, алагъа сукъланабыз. Боюнларында кьызыл галстуклагъа бютюнда сюйюнуп къарайбыз. Келлет деп бир абадан жаш, келип, мени башымдан сылады. Мен аны таныйма. Бизни тукъумдан жашды. Жууугъубуз болады. Аны да боюнунда галстугу барды. Мен галстугуну бер деп тиледим андан.

– Алыкъа санга быллай галстук кьысаргъа эрттеди. Пионер болсанг, ол заманда тагъарыкъса.

– Сора сен пионермисе?

– Хау.

Келлет манга, дунияда болмагъанча насыплы адамча керюндю. Мен ол такъыйкъада, терк окъуна пионер болуп кьалыргъа кьалай итине эдим! Бюгюн школдан боюнума аллай галстук кьысып къайтсам, юйде сабийле манга кьалай тамаша болуп къарарыкълары, кезюме керюне эди!

Тамата окъуучуланы бир тизгиннге, бизни, биринчи классха келгенлени уа, бетден-бетге къаратып, экинчи тизгиннге тиздиле. Школну директору Хасим барыбызны да жангы окъуу жылны башланнганы бла алгъышлап селешди.

– Школну босагъасындан биринчи кере атларгъа келген бу гитче, ариу кьызчыкъланы бла жашчыкъланы бютюн бек алгъышлайма, – деди, кьолун бизге созуп. Ол алай айтханда, устазла да, тамата окъуучула да къарс урдула. Биз а кьууандыкъ.

– Багъалы сабийле, – деди андан ары Хасим, – шендю уруш бара турады. Кебюгюзню аталарыгъыз, къарындашларыгъыз немислиле бла уруш этедиле. Ала халкъны жигитлеридиле. Сиз а, аланы намысларына тийишли болур ючюн, ахшы окъуп, низамлы болургъа керексиз...

Къонгуроу зынгырдады. Арбазгъа жыйылып тургъанла школну къабакъ эшиги таба чапдыкъ.

– Ашыкъмагъыз... алгъа биринчи классда окъугъанланы кирирге къоюгъуз, – деп сёлешди устаздан бири. Аны эшитгенлей, тамата классланы окъуучулары сабыр болуп, бизни алгъа ийдиле. Босагъадан кирип бара:

– Бисмилляхи, – дедим. Ол да аппамы бир буйругъу эди да, унутуп къоймай, аны да толтурдум.

...Алай бла, мени школ жашауум башланды. Алгъынча, эрттенликден ингирге дери орамлада заман оздуруп айланыу къалды. Юйге берилген дерслени этип бошагъандан сора, орамгъа да чыгъа эдим. Алай мени дерслеге хазырланыуум терк бошалмаучуду. Нек дегенде аппам, школ дерслерими хазырларгъа, Къуран дерсле берип башлаучуду. Бир-бирде эрикдирген да этиучюдю. Болсада аппагъа угъай дерге болмайма. Бир кесек чийленнгеними сезгенлей, тырман этип тебиреучюдю.

Жылны ахыр айы барады. Терен къар жаугъанды. Школгъа кеч къалмаз ючюн, эртте туругъа тюшеди. Алай болмаса, чабырланы кийип жетишген къыйынды. Кюндюз бузлап, кече уа печь къатында бузлагъанлары эрип, къургъакъсып, къатхан окъуна этиучюдюле. Аланы ичлерин милтеден толтуруп, жангыдан аякъгъа кийген алай тынч туююлду. Анам болушуучуду ансы, ишим кырты боллукъ эди. Школчу жашладан чурукъла кийген жаланда Махет деп бешинчи классда окъугъан биреу барды. Тюкенчини жашы. Къалгъанларыбыз чабырла киебиз. Биз Махетни ызындан, аны чурукъларына сукъланып, кёз къакъмай къараучубуз. Школда къызла да, Махетни ызындан тарала, аны кёз жаулары тауусула ашырыучудула. Ким биледи, чурукълары болгъаны ючюнмю, огъесе башха акъыллары болупму – мен андан ангылагъан жокъ эди. Алай бизни чабырларыбызны ичлеринден чёпле тышына чыгъып болсала, ала: «Чапа тауукъла...» – деп, ызыбыздан кюлючюдюле. Чурукъ кийгенле къызчыкъланы араларында да бар эдиле. Алай кёбюсю уа школгъа галошла кийип келиучюдюле. Хар ким юйюрюню онгуна, къарыууна кёре кийинеди. Бир ингирде, аппа манга дерслерими этерге болуша тургъанлай, анам кирди да:

– Аппа, Къарачайдан Лауланни къызы Байханат келгенди. Ол къаллай эсе да бир тапсыз хапарла айтды, – деди.

– Не хапар?

– Къарачайны саулай да къайры эсе да кечюрюп ийгендиле дейди.

– Да тауладан тюзлеге кечюрген болурла. Биз да кечгенбиз тау тёппесинден бери – Ташлы-Талагъа.

– Угъай... машинала бла, поездле бла узакъгъа алып кетгендиле дейди.

– Бош хапарды ол, келин. Сен аллай магъанасыз таурухлагъа ийнана турма, – деди аппа.

Анам, ичинден гыр-мыр эте, чыгъып кетди. Алай бираздан ол, Лауланни да, аны къызы Байханатны да биргесине алып, къайтып келди.

– Къарачайгъа уллу къыйынлыкъ келгенди, эфенди, – деп башлады Байханат хапарын. – Урлукъгъа адамын къоймагъандыла. Абери алыргъа да къоймай, юйлеринден ушкочла бла сюрюп чыгъаргъандыла, – андан ары жукъ айталмай, Байханат бууулуп къалгъанча болду. Кёз жиялукълары жазулукъ къанаты бла сыйпады.

– Сен а къалай ычхынганса? – деп сорду аппа.

– Темир жолда вагонлагъа миндире тургъанларында къачханма... Андан бери ай болады, кесими къумукълу факъыра сундуруп, садакъа жыя, жолда айланганыма, – деп жүрексинди Байханат.

Аппа сагъышлы болду. Бу такъыйкъалада аны акъылына не зат келгенин ким биллик эди?

– Бу хапарынг керти эсе, бек ачыулу хапарды, – деди аппа Байханатха.

– Не эсе да бир уллу хыянатлыкъ этилгеннге ушайды къарачайлы къарындашларыбызгъа.

– Аны ууу бизге уа жетмезми? – деп жарсыды анам.

– Бизге уа нек? Биз былайда уллу армияны кечиндиргенбиз.

Аны ючюн бизге Москвадан алыкъа ыспас келликди. Мында тургъан уллу командир алай айтып кетгенди.

– Охо, алай а болгъа эди, – деп, анам да, Лаулан да, Байханат да эс тапханча болдула.

Байханат келтирген хапар элге терк окъуна жайылды. Жайылгъаныча, терк да ёчюлдю. Нек дегенде анга ийнанганладан эсе ийнанмагъанла кёп эдиле. Аны юсюне да ташлыталачыланы къайгъылары уллу эди. Ала урушда айланган адамларыны юслеринден къайгъырыулары бла жашайдыла. Арт кезиуде бешалты юйюрге къагъыт келип, жияу-сыйыт этилгенди. Энди, почтачы письмо келтирсе, аман хапар келген

сунуп, хар ким аны к'юрк'зуп алады. Бизге уа алык'ба атабыздан, бирден сора, к'яг'ыт келмегенди. Анам кюн сайын, орамг'ба чыг'ып, почтачыны аллын сак'лап туруучу эди да, бушуулу к'яг'ытла к'ебейгенли уа, юйге бук'г'анды. Терезеден к'арап туруп, почтачы бизге бурулмай, ёрге озуп кетгенин к'ерсе: «Ёх-ёх!..» – деп, эс табыучуду. Баям, ол бушуу к'яг'ыт келмесин ансы, ёмюрде к'яг'ыт келмегенлей ок'уна к'алсын деген ниет бла жашай болур эди.

Жангы жыл да келди. Февраль айны ахырына к'ар, жумушап, эрир к'айг'ыг'ба кире башлады. Мен, школдан чыг'ып, юйге ашык'дым. Дефтеримде эки «5» алган эдим! Аны аппаг'ба бла Нянняг'ба теркирек к'ёргюзтюр ючюн ашыг'ама. Чабып, юйге киргенимде, анам хычинле эте тура эди. Аппа да, печь аллында олтуруп, к'ысхач бла отну чучхуп к'юрешеди. Бирси сабийле да аны т'егерегиндедиле. Мен дефтерими бек алг'ба аппаг'ба узатдым.

– Бешми алг'анса?

– Хау!

– Игиди, иги, аперим! – деди аппа.

Юйдегилени мени бешлеримден эсе, уллурак' к'у-уанчлары болг'анын сездим.

– Чуукал письмо жазг'анды, – деди эгечим Рая.

– Кертими?! К'айдады письмо уа?

Аппа, к'ююнундан чыг'арып, юч мюйюшлю к'яг'ыт-ны манга узатды.

– Ма, кесинг ок'у. Энди ок'урча болг'анса.

Мен, к'яг'ытны алып, аны ичин ачып, к'езлериме тутханда, бирси сабийле манга терилип к'арадыла. Ала, атабызны к'яг'ытын мен кеси аллыма ок'ург'ба к'юрешгениме сук'ландыла. Атамы к'юол жазмасын к'ючден чыг'арып, хар с'езюн жик-жикге б'ёлуп, алай ок'удум. Ок'уялмай к'ыйналг'ан жерими уа анам неда аппа былайды деп айта эдиле. Атабыз барыбызг'ба да тансык' болг'анын жаза эди. Ленинградны тийресиндеме дейди. Не Ленинград болг'анын а мен билмейме.

– Аллай уллу сахар барды, орус сахар, – деп тюшюндюрдю аппа манга.

– Ол бек узак'дады... Алг'ын анга Петербург деп болг'андыла.

Аллахха шукур, сауду атабыз! Анабызны бетине к'ван келип, хумужу хычинле эте тург'аны да анданды...

Хычинледен да тоюп, мен тышына чык'дым. Жылы юйюбюзден сууук'г'ба чык'г'аныма бираз абызыра-

дым, болсада юйге къайтмадым. Тамбла ыйых кюндю. Дерслерими этерге жетиширикме. Атамы письмосуна къууангандан, келюм ойнаргъа ачылыпды. Тенглеримден адам кёрюр эсем деп, орамгъа чыкъдым. Тюбюнден келе тургъан ат арбаны эслеп, сехлерибизни къатында тохтадым. Ат арба, келе келип, Лауланлагъа бурулду. Арбада экеулен бардыла. Бири – арба башчы, къара мыйыкълы, арыкъсуу киши, башында да бухар бёркю, юсюнде уа сырылгъан фуфайкасы. Экинчиси уа – жанындан таяныпды. Мен аны кенгден кёргенлей окъуна таныдым. Ол Лауланни къарындашы Мурадинди. Урушха Ташлы-Таладан кетген жашладан бири. Атлы аскерчи. «Уруш да бошалгъынчы, Мурадин нек къайтып келди?!» – деп, ичимден сейир эте, арба таба жанладым. Арбачы къамичи сабы бла Лауланни сехлерин къакъды. Лаулан тауушха юйден чыкъды. Аны ызындан Байханатны башы кёрюндю. Лаулан, жетип келип, арбада таянып тургъан къарындашын кёргенде, кёкге учуп кетерикча, жаулукъ къанатлары бла бирге эки къолун кенгнге жайды.

– Оу жаным алынган, Мурай, сенмисе?! – деп, арбагъа къапланды. Мурадинни кесине тартып, кёкюрегине кысып къучакълады.

– Эгечим, хыны къатылмагъыз... Ол жаралыды, – деди арба башчы Лауланнга тауча да, къабартыча да чалып селеше.

– Оу кюнюм къуругъан!.. Не болгъанды, Мурай, саннга?.. – деп, Лаулан уллу къаугъагъа къалды. Байханат да анга къошулуп, экиси да тийрени тепдире. Аланы къаугъаларына къоншула жыйылдыла. Мени анам да келди. Мурадинни кёрюп, сейир-тамашагъа къалдыла. Арба башчыны болушлугъу бла, тиширюула да тутуп, Мурадинни арбадан тюшюрдюле. Мурадин арбадан кеси тюшмеди, биргесине эки узун таякълны алып тюшдю. Жерге тюшгенлей, эки таякълны да эки къолтукъ тюбюне жарашдырып, алагъа таянды. Мен аны бир аягълны юсюнде сюелгенин кёрдюм. Экинчи аягъл уа жокъ. Кёнчек бучхагълы, ёрге къайырылып, белине тагълылыпды.

– Оу кюнюм, Мурай, бир санынгы урушда къоюп келесе да, – деп, Лаулан сытылып жияды.

– Сени бу этгенинг неди? Сау адамгъа жиягълан ырысды, – деп, къоншу къатынла, аны ортагъа алып, айып этдиле. Лаулан шум болду.

– Сау къайтханына къууанып жияйма, – деди Лаулан, жиямукъларын сыйпай.

Арбачы киши Мурадинни кьолун тутду да: «Хайда, сау кьал, кьууанч бла жаша», – деди. Аны кетер акьылы болгъанын сезип, Лаулан:

– Сен, бизге быллай кьууанч келтирип, кьалай кетип кьаллыкьса? Аллах хакъына, иерик тьуйюлме. Бу сагъат, кьой союп, кьурманлыкь этерикбиз...

– Сау бол, эгечим. Мен ызыма кьайтыргъа керекме. Бу жарлы солдатны ахлуларына тапдыр деп, мени райондан ийгендиле. Борчуму толтурдум. Мени да юйде сакълап кьалгъандыла. Хайда, барыгъыз да сау кьалыгъыз, – дегенни айтып, арбачы арбасына минди.

– Угъай, алай тохта, – деп, Лаулан халжаргъа ташайып кетди да, бир токълуну боюнундан созуп чыкъды:

– Муну ала бар...

– Угъай, угъай... Сау болугъуз, – деп, арбачы токълуну алмазгъа кьаты болду. Кьатынла аны айтханына кьарамайдыла. Токълуну, аякъларын кысып, арбагъа атдыла. Ол ишге мен да болушдум.

Арбачы ыспас этип кетди. Ташлыталачыла уа, Мурадинни урушдан кьайтхан хапарын эшитип, Лауланлагъа жыйылдыла.

– Кьалай болуп кьалдынг, харип, былай?.. Жашлай бир санынгдан айырылып...

– Бизникиледен бир адамгъа иш тьубемедингми?

– Немислилени артха айланганлары кертимиди? – деп, тиширыула Мурадиннге, кьадалып, соруу бередиле. Ол айтды:

– Биз, Къабарты-Малкъардан баргъан атлы дивизия, биринчи сермешде окъуна ууатылдыкь. Бизге атла бла немисли танклагъа чабыуул этерге буюрдула. Биз а кылычларыбызны да кёкде ойната, ура деген кычырыгъыбыз да Дон сабанланы элгендире чапдыкь. Бизни жюреклерибиз отча жана эдиле! Немис танклатхан топлагъа да кьарамай, ёлгенибиз ёлюп, сау кьалгъанларыбыз алгъа бара эдик. Асыры кызынып баргъандан, мени тьубюмде атым немис танккладан бирини юсюне секирди, сора, экибиз да тёнгереп, темир чархыны тьубюне тьюшдюк. Андан арысын мен билмей кьалдым... Эсими жыйып, кёзлерими ачып кьарагъанымда, юсюнде да акъ халаты бла бир тиширыу кьатымда сюелип тура эди.

– Мен кьайдама? – деп сордум анга.

– Лазаретде, – деди ол, энишге бетиме ийилип.

– Бир бутум былай нек ачыйды?

– Тёзерге кьуреш. Кесерге тьюшгенди...

Мурадинни кёзлерин мудахлыкъ бийледи. Эринин-бурунун жыйырып, кесилген бутуну жаралы жерине кьолу бла тийди.

Лауланни юйюнден адамла кеч жайылдыла.

– Бизники да сау кьайтсын ансы, бутсуз окьуна болуп келсин... – деди, кетип баргъан тиширыуладан кьайсы эсе да.

Анам да, мен да юйге келдик. Сабийле жукълап, аппа уа китап окьуй. Ингирде ол, Лауланлагъа кирип, Мурадинни кёрюп кетген эди.

– Кёп кьалдыгъыз, – деди аппа бизге.

– Ол жазыкъны хапарына тынгылай кьалгъанбыз. Сен а ауузланнганмыса? – деп сорду анам аппагъа.

– Хау, келин, мени ючюн жарсыма!

* * *

Школда ахыр дерсде олтурабыз. Устазыбыз класс кьангагъа «къ», «ы» харфланы жазды.

– Сабийле, эсигизде болсун, малкъар тилде бек кёп хайырланнган харфла быладыла. Сиз тамбла дефтер-леригизге, быллай харфлары болгъан сёзледен онушар сёз жазып келигиз...

Устазыбыз сёзюн ахырына жетдиргинчи, тышындан ауур машиналаны тауушлары эшитилдиле. Барыбыз да терезеледен кьарадыкъ. Ала орам бла ёрге, юслери да жабыу бла жабылып, школну да тепдирип оздула. Барыбыз да сейирге кьалдыкъ. Тышына кьуюлушдукъ. Биз, сабийле, быллай машиналаны бир заманда да кёрмеген эдик. Чыгъып кьарагъаныбызда, элибизни орамлары уллу машиналадан толуп. Бу иш элни адамларын сагъайтды. Хар ким, была кьайдан чыкъдыла дегенча, машиналагъа тюрслеп кьарайдыла. Биз, школчула да, юйлерибизге чачылышдыкъ. Юйге келгенимде, анам кьайгъылы болуп, сабийле уа тангкёрдю болуп тура эдиле... «Мени машинагъа минеригим келеди!..» – деп, кьарындашчыгъым Ахмат кесин орамгъа тартдырды.

– Аппа уа кьайдады? – деп сордум анама.

– Не машинала эселе да, бир хапар билейим деп кетгенди. Сен а, нек кьуру кьолса? Кьайда дефтерле-ринг, китабынг?

– Ой, школда унутуп кетгенме. Бусагъат, барып, алып келейим, – деп, тышына учундум.

Анам, чууунумдан тутуп, иймей тохтады.

– Тамбла алырса. Алайлай машина тюрбуне тюршюп кьалсанг?!

Башха сылтаула да этип, анамдан ычхыныргъа кюрешдим. Болсада ол мени иерге унамады. Бир заманда аппа да келди.

– Была не машиналадыла, билдингми? Нек келгендиле бери? – деп сорду анам анга.

– Бош, ташлы жоллада сынау эте айланган машиналадыла. Жангы машиналаны сынагъан этиучюдюле аман жоллада.

– Аллах хакъына, аппа, ийнанырыгъым келмейди.

– Ийнанмай эсенг, бар да, жылкымы сюр, – деп, аппабыз анама хыны селешди. Анам, болгъанындан да бек мудах болуп, кесин кысыды.

Бу кезиуде бизге, бети кетип, Байханат кирди.

– Къарачайны кечюрюрге да быллай машинала келген эдиле. Была бери игиликге келмегендиле! – деди ол.

– Керексиз хапарны жайып, адамланы кюркьута айланганынгы кьой, ахшы кыыз, – деп, аппа Байханатны да ауузун жапды. Байханат: «Охо, алай эсе», – дей, юйюбюзден женгил чыгып кетди.

Анам тышына жибермегенден сора, мен, барып, орагъа айланган терезебизге бауурландым. Машиналаны тегереклеринде ушкоклу солдатла да, инбашларында чынлары болгъан аскерчиле да айланадыла. Ала, нек эсе да, бир бирлери бла жашыртын хапар айтханча, тегереклерине да сагъайып къарай, акъырын селешедиле. Тышында къарангы болду. Жукъ керюнмей кьалгъандан сора, мен терезеден артха турдум. Аппа ашхам намазын кыыла тура эди. Анам а, печь башына чоюн бла суу салып, аш къайгъыгъа киришипди. Нартюх унну элегенине кере, как этеригин ангыладым.

– Мен какны къаймакъ бла ашарыкъма, – дедим анга.

– Ашарса, ашарса... – деп кьойду ол, сансыз этип.

Аны кьоллары кьалтырай тургъанларын эследим. Кезлери да мылы тартыпдыла.

ПАЛАХ

«Эртте-эртте бир жарлы кишини юч жашы болгъанды...» – деп, аппа манга бир сейирлик жомакъ айта тургъанлай, жукълап кьалдым. Тюрш кердюм. Ата да, мен да къайры эсе да бара болабыз. Бир бийик тауну

этегине жетebиз. «Бу таудан ары аугъаныбызлай, аллай кенг, аллай ариу тюзле бардыла... Кёрсенг, сейир этесе. Хар атламдан шаудан суула да чыгъадыла. Ичсенг а – шербетча, татлыла! «Кел, сора, теркирек жетейик ары», – деп, аппаны ашыкъдырдым. Биз да таугъа ёрлеп тебирегенлей, аллыбызда бийик сыртдан бир къара бугъа кёрюндю. Аны кёзлери отча жанадыла. Башын да булгъай, ёкюрген да эте, бизни таба огъурсуз къарады. Эки мюйюзю уа, жютю сюнгулеча, алгъа чюелипдиле. Мен аны сыфатындан къоркъдум. «Аппа, бу бугъа бизге чабаргъа деп турады!» – дедим мен, дыгаласха къалып. «Къоркъма, жашым... Кёрмеймисе, аны къуйругъу кызылды, мени кёлегимча. Ол бизге тиерик туююлдю», – деди аппа. Экибиз да андан таугъа ёрлеп тебиредик. Биягъы бугъа, бизге къарап, огъурсуз ёкюрдю. Ёкюрген бла да къалмай, аякълары бла жерни чучхуп, топуракъ хурттакланы кёкге сызды. Аппам а, сен не этесе, муну кёрмеймисе дегенча, кёкюрегин ачып, юсюнде кызыл кёлегин анга кёргюзтдю. Бугъа бютюнда бек кзутурду. Ол тау башындан энишге, мыдых болуп, бизге чапды да, сюнгу мюйюзлерин аппаны къарынына чанчды... Мен, ахым кетип, кычырдым... Кеси кычырыгъыма элгенип уяндым.

– Не болгъанды, жашым?.. Биягъы басдырыкъланганмы этгенсе? – деп, аппа тынгысыз болду.

– Аппа, аппачыгъым! – деп, мен аны кююнуну бютюн бек кысылдым.

– Не эсе да къоркъгъанса. Аман тюш кёрген болурса ансы. Болуучуду алай. Къайгъы этме. Жукъла да къал. Эрттенликге барысын да унутуп чыгъарса...

Аппа манга алай айта тургъанлай, эшик къагъылды.

– Охо! Танг да атхынчы, бу кимди? – дей, аппа тешекден турду. Ундурукъ къулагъында кенчегин тапды да, аны кийип, столда чыракъны жандырды. Ол алай эте тургъунчу, бирси отоудан Нянняны жабусу эшитилди. Не болду дегенча, мен да, жууургъанны юсюмден бир жанына атып, олтурдум. Чачы, башы да тозурап, жиямсырагъан да эте, анам бизни отоугъа кирди.

– Бу машинала бизни кёчюрюрге келгенлерине ийнанмай эдинг да, аппа!... – деп, анам, атаны аллында тобукъларын туююп, кесин бузду.

– Келин, сабыр бол. Бош хапаргъа кесинги алдагып, быллай бир неге гузаба этесе?...

Бу кезиуде отоугъа юч аскерчи кирдиле. Экисини къолларында сюнгиюлю ушкоклары, бирини къолунда уа кероху. Керох тутханны чынларында бирер уллу жулдуз да барды. Къызыл аскерчиле элибизде тургъанларында, аланы таныргъа уста болгъан эдим.

– Ну, старик, одевайся! – деп буюрду чынлы аскерчи аппагъа. Кеси уа стол артына олтурду да, керохун да столгъа салып, жанында тагъылып тургъан сахтиян артмагъындан къагъытла бла карандаш чыгъарды. Анам манга, кийин хайда деп, бирси отоугъа чыгъып кетди.

– Юйюр таматасы сен болурса? – деди чынлы аскерчи аппагъа.

– Хау, менме. Алай сизни не жумуш бла келгенигизни ангылаялмай турама.

Чынлы аскерчи, аппагъа жууап берир орунуна, солдатлагъа бурулду да: «Барыгъыз, ол отоудагъыланы ашыкъдырыгъыз», – деп буюрду.

– Сизни бу этгенигиз не зат болгъанын ангыламай турама, – деп, аппам чынлы аскерчиге ачыуланды. Ол керохун къолуна алып, аппагъа чюелтди.

– Кёчюрген этебиз барыгъызны да... Битеу Малкъарны!

– Нек?

– Сиз бандитлесиз! Немислилеге сатылгъансыз. Сизни думп этерге керекди!

– Биз немислеге къалай сатылып эдик, бизни элге аланы аякълары да басмагъанды?! Биз мында аш бла кийим бла да къызыл аскерни кечиндирип тургъанбыз, сен айтхан а жалгъан дауду.

– Жаншагъанны къой да, кийинген эт! Заман жокъду.

– Мен жеримден бир жары да теберик туююлме.

– Ха-ха-ха, – деп кюлдю чынлы аскерчи, керохун аппаны бетине тутуп. Мен бери сени бла безирерге деп келмегенме.

Аппа, къоллары да къалтырай, столда къагъытланы, китапланы къармай кетип, аланы арасында гитче къызыл китапчыкъны чыгъарды да, аны аскерчини кёзюне тутду.

– Муну кёремисе? Мен къызыл партизанма! Мен совет власть ючюн къан тёкген кишиме! Бу письмону уа кёремисе? Бу мени жашымы фронтдан жазгъан къагъытыды. Ол шёндю урушда къазауат этип айланады...

Чынлы аскерчи аппаны къолундан къызыл китап-

чыгъын да, письмону да тартып алды да, жыртып, тюктюк этип, аны бетине атды. Къагъыт жыртыкъла, аппаны акъ сакъалындан учхалап, жерге тюшдюле. Аланы ызларындан а аппаны жилиямукълары да саркъдыла.

– Аппама тийме, – деп, аппаны боюнуна чулгъандым. Чынлы аскерчи мени, билегимден тутуп, аппадан айырды да, бирси отоугъа къыстады. Анам, сабийлени кийиндирип бошап, кюбюрюн ачып, аны ичинден бир затла алыргъа кюрешеди. Эки солдат а ушкоклары аны юсюне буруп сюеледиле: давай, давай... – деп ашыкъдыра.

– Сен нек жарамайса бир затха? – деди анам манга. Ол асыры апчыгъандан, не зат алып, не зат къойгъанын да билмейди.

– Барчы, юй башында машокла бла нартюх барды. Аланы бери ат, – деди анам манга.

Мен чардакъгъа миндим. Юч машок качан нартюх бар эди да, аланы кючден-бутдан тенгерете келип, чардакъдан энишге атдым. Аланы доп-доп деп тюшгенлерине аскерчиле, мен жыгъылгъан сунуп, тышына чыгып къарадыла. Мен энишге тюшдюм. Бир сейирим, сабийле, нек эсе да мюйюшге жокку болуп, сир къатханлай турадыла. Баям, юйюбюзге уллу палах келгенин аланы сабий жюреклери да сезген болур эдиле.

Бир заманда, аппаны да аллыбызгъа салып, бизни юйюбюзден сюрюп чыгъардыла. Тышында танг энди жарый башлагъанды. Жиляу-сыйыт... Итле да аяусуздан юредиле. Солдатла адамланы, ашыкъдырып, машиналагъа миндиредиле. Биз тышына чыкъгъанда, эки солдат, Мурадинни эки къолтугъундан тутуп, сюйреп, машинагъа алып бара тургъанларын кёрдюм.

– Былай этерге сизни эркинлигигиз жокъду. Мен фронтовикме, – деп, жулкъунуп, аскерчиледен ычхыныргъа кюрешди. Солдатла аны, алып барып, нартюх машокну кётюрюп атханча, ёрге кётюрюп, машинаны кузовуна атдыла. Баям, бутуну жарасы ачыгъан болур эди, ачы сынсыгъан ауазы эшитилди. Машина башындагъыла, Мурадинге болушуп, аны хапчукла юсюне таяндырдыла. Байханат къарындашыны эки таягъын алып келип, ол да машина башына тагъылды. Бизни да ары миндирдиле. Бек алгъа сабийлени, ызы бла анабызны. Кезиу атагъа жетгенде, ол машинагъа минерге унамай тохтады.

– Мен туугъан жеримде ёллюкме. Бир жары кетерик туююлме – деп, къаты болуп тохтады.

– Аппа, мин бери... Сен бу башкесле бла даулашып табарыгъынг жокъду. Кёрмеймисе быланы харам жапыларын?! – деп, анам кузовдан аппагъа кьолун созду. Аппа унамагъандан сора, солдатла аны, кётюрюп, Мурадинни атханча, кузовха атдыла. Алай аппа, къаны да къайнай, машинадан тюшдю.

Аппаны, кётюрюп, дагъыда кузовха атдыла. Адамланы тилегенлерине да къарамай, ол дагъыда кузовдан тюшдю. Чынлы аскерчи солдатладан бирини ушкогун алды да, аны къалагъы бла аппаны башына урду. Аппа, тентирей барып, жерге ауду. Аны акъ сакъалын къан жууду.

– Аппа, аппа!.. – деп, анам да, мен да машинадан тюшерге башладыкъ. Алай, солдатла ушкок сюнгюлерин бизге буруп, тюшерге кьоймадыла. Анам жилияды, бууулду. Олсагъатдан машинаны баш жабыуун жапдыла. Кузовну ичи къарангы болду. Бираздан а, ташлы жолда ары бла бери чайкъала, машина жолгъа тебиреди. Жолда бара, бюгече кёрген тюшюм эсиме тюшдю: къара бугъа, таудан энишге кьутуруп келип, эки мюйюзюн да аппаны къарынына чанчханын. Мен элгендим. Кьоркъуп, кимни эсе да кьоюнуна къысылдым... Кимни кьоюну болур эди, аны Аллах билсин. Асыры кёпден, бир бири юсюбюзге къаланнганча болуп барабыз. Къарангыдан а бир бирни кёрюп танырча онг жокъду. Мени эсиме, тюнене школда унутуп кетген дефтерим да тюшдю. Анда бешле кёп эдиле. Мен ол дефтерими, Чуукал урушдан къайтса, анга кёргюзтюрме деп тура эдим. Энди уа дефтер да жокъ, китап да жокъ, школ да жокъ.

Бизни, келтирип, машиналадан темир жолну боюнунда тёкдюле. Къызыл вагонла, бир бирлерине тагъылып, узунга тизилип турадыла. Анда-мында пышпыш этип, тылпыуларын букъулата айланнган паравозла да кёрюнедиле. Мен алгъын темир жолну да, поездлени да, паравозланы да кёрмегенме. Былайы Нальчикни темир жол станциясыны тийреси болгъанын да артда билген эдим...

Темир жолну тийреси адамдан тыкъма-тыкъды. Ала таулу элледен бери сюрюлюп келтирилген жазыкъ таулуладыла. Бирле жилиядыла, бирле улуйдула. Кьолларын кёкге узатып, Аллахдан болушлукъ тилегенле да бардыла.

Аскерчиле тегерекни алыпдыла. Бирлери ёрге, бирлери энишге кьуууладыла. Бирлери уа адамланы вагонлагъа миндиредиле. Кезиу бизге да жетди. Бир къы-

зыл вагоннга сюрюп кийирдиле. «Хайдагъыз, терк болугъуз!.. – деп, ала уллуну, гитчени да ушкоклары бла къоркъутадыла.

Вагонубузну ичи адамладан, хапчукладан тыкъматыкъ толу болду. Вагондагъыла къуру ташлыталачыла туюл эдик. Биз танымагъанла да бардыла, башха элледен.

Ингир бола башлагъан кезиуде, вагонубузну эшигин къаты бегитдиле. Къоншу вагонланы эшиклерини да этилген тауушлары эшитилдиле. Эшиги этилгенлей, вагонубузну ичи къарангы болду. Хар ким, къабыргъа киргенча, шум болдукъ. Бир кесекден а, вагонла, темир таууш эте, жерлеринден къозгъалдыла...

– Бизни, элтип барып, тенгизге къуярыкъдыла, – деди ким эсе да. Ол хапар вагонну ичин жилиу-сыйытха алдырды. Уллулагъа къошулуп, биз, сабийле да, жилидыкъ.

– Тыныгъыз. Жилип, биз табарыкъ жокъду, – деди биреулен. Мен аны ауазындан таныдым. Ол школубузну директору Хасим эди. Адамла, къуш-муш этип, бурунларын сыйпай, биягъы шош болдула. Поезд а темир жолну темир таууш этдире бара эди...

БЫЛЛАЙ ЖАХАНИМ ЖОЛ...

Вагонубузда къабыр тынчлыкъны Мурадинни ауазы бёлдю.

– Къоркъмагъыз сиз. Бу иш терслик ишди. Муну Сталин билмейди. Жетер жерибизге жетгенлей, мен анга къагъыт жазарма да, барыбызны да ызыбызгъа къайтарырча этерме. Бизге быллай кюнню сынатханланы уа расстрелге салдыртырма!.. – деди ол. Мурадинни айтханларындан мен жаланда «расстрел» деген сёзню магъанасын ангылаялмай кълдым. Бирсиле уа ангылагъан болур эдиле ансы, ичлерине жан киргенча болдула.

– Къор болур эдим санга!

– Аллах болушсун жанынга! – дегенча, Мурадинге кёп ариу сёз айтылды.

Вагонда сабийле кёпбюз. Бизни барыбызны да тынгысыз этген кеси керегибизге баралмагъаныбызды. Бек гитчеле аналарына: «Кис этеригим келгенди», – деп ынычхайдыла.

– Тёзюгюз... Поезд тохтаргъа кёп къалмагъанды, – деп, анала сабийлерин жубатыргъа кюрешедиле. Няня да бизге алай айтып кюреше эди. Ким эсе да биреулен вагонну къабыргъасында гитче терезечикни ачды. Темир чархланы темир жолда тыхырдагъан тауушлары уллу эшитилди. Ол тауушла, къайгъы басып келген адاملаны элгендиргенча этдиле. Хар ким жеринден къозгъалгъанча кёрюндю.

– Бек адыргы этген сабий къайсы эсе да, аны бери манга берчигиз, – деди терезени ачхан адам. Къарангыда ол ким эсе да кёрюнемейди. Ташлыталачыладан болса, ауазындан танырыкъ эдим. Баям, башха элден болур. Биреулен анга сабийин узатды. Ол а сабийни терезеден тышына тутду.

Поезд барады. Мени жукъум келди. Къарангыда къармай барып, кёп къолланы арасындан анамы къолун тапдым. Ол аны къолу болгъанын къалай билгениме бюгюн да сейир этеме! Баям, ана бла баласыны араларында алыкъа дунияда ачыкъланмай тургъан, Аллах берген бир жашырын сезим болур?

– Кел бери, былайгъа къысыл, – деп, анам мени эгешчиклерими къатына тартды. Ала дуниядан хапарлары болмагъанча жукълай эдиле. Ол иги окъуна эди. Быллай дуниядан хапары болгъандан эсе болмагъан игиди. Мен, жатхан этгенликге, терк жукълап къалалмадым. Вагонда ынычхагъанла, жилигъанла кёпдюле. Къалкъый баргъанымлай, аппа, кёзюме кёрюнюп, жукъуму аяздырып къояды. Акъ сакъалын къан жуууп, орам жанында тёнгереп къалгъан аппама жарсып, кёлум толады. Алай эте кетип жукъладым. Уянганымда, поезд, темир жолда тыхырдай, барыууча бара тура эди. Вагонубузну ичи уа жарыкъ. Танг атханнга адамла да къозгъалыпдыла.

Поезд аз-аздан жюрюшюн селейте башлады.

– Къайсы эсе да бир станциягъа жете турабыз, – деди, бир кёзю къара журун бла байланган арыкъсуу киши. Кечесинде, вагонну терезесин ачып, сабийлеге эс тапдыргъан киши да ол болгъанын ауазындан таныдым. Ол манга къудуретли адамча кёрюндю.

– Няня, ол кёзю байланган киши кимди?

– Танымайма. Сау къаллыкъ, иги адам кёрюнеди.

– Аны кёзюне уа не болгъан болур?

– Билмейме.

Бир сейир этгеним, тюнене, танг аласында, Ташлы-Таладан чыкъгъаныбыздан бери, ауузубузду сууубуз болмаса да, мени апарыгъым келмейди. Уллубузгъа,

гитчебизге да бу къара палах ашны-сууну окъуна унут-дургъанды. Къагъанакъла окъуна аналарыны ёшюн-лерин хазна излемейдиле.

Поезд, бара барып, бир жерде, артха бла алгъа чай-къала кетип, тохтады. Кёп да турмай, вагонну эшиги ачылды. Эки аскерчи, боюнларында тагъылгъан авто-матлары бла, вагоннга ёрледиле. Тёгерекге къарады-ла. Аскерчиледен бири кёзю байланган кишиге, бар-магъын чюелтип: «Сени атынг неди?» – деп сорду.

– Хамзат.

– Тукъумунг?

– Таймазов.

Аскерчи къолунда дефтерине аны атын, тукъумун да жазды. Сора анга айтды: «Бу вагонда тамата сен боллукъса. Низамгъа сакъ бол! Адам къачса, сен жу-уап берликсе. Ангыладынгмы?.. Алай эсе, тышына да чыгъыгъыз. Станцияда къайнагъан суу барды. Андан келтирип, чай да ичигиз. Поезд былайда бир сагъат-дан кёп турлукъ тюйюлдю. Ол кезиуге хар ким, иши-гизни бошап, жеригизге табылыгъыз!..»

Алай айтып, солдатла вагондан тюшдюле. Аланы ызындан тышына чыгъаргъа вагондагъыла да ашыкъ-дыла.

– Аберигизни аурутурсуз, сакъ болугъуз, – деп, Хам-зат вагондан кеси бек алгъа тюшдю да, сора къалгъан-лагъа тюшерге болушду. Вагонну гитче басхычы тюз энишге салынып, аны бла минерге, тюшерге да бек къыйын эди. Бек алгъа вагондан къартла тюшдюле. Ызы бла сабийле. Бек артха Мурадин къалды. Ол, эки таягъына да таяна, вагонну эшигини аллына кел-ди. Тышындан Хамзат бла Лаулан анга къолларын узатдыла. «Тохтагъыз, кесим бир кёрейим...» – деп, ол эшикни босагъасына олтурду да, сау аягъын энишге салындырды. Сора, эки костылин жерге жетдирип, ке-син алагъа таяндырып, жеринден къозгъалды. Хамзат бла Лаулан тутмасала, ол жыгъыллыкъ эди...

Поездибиз ачыкъ жерде тохтапды. Андан тюшген адамла, төгерекге къумурсхалача жайылдыла. Хар ким, кеси керегине жер излеп, ары бла бери адыргы бола-дыла.

– Анда, станцияны юйюнде, аякъ жол барды. Ары барыгъыз! – деп, солдатла хахайлап кюрешедиле. Алагъа къулакъ салгъан адам хазна жокъду. Хар ким амалсызды. Станциягъа жетгинчи, ким тёзаллыкъды?..

– Бизге бу къыйынлыкъны сынатхан ким эсенг да, я Аллах, жаханым азабын сынагъын!.. – деп, тиши-

рыула къаргъыш этедиле. Къычырып, сабийлерин излеп айланганла да бардыла. Ол жаны бла бизни анабыз тынчайыпды. Бешибизни да бирге, жокку этип, къатындан ычхындырмай тутады. Хамзат эки челек бла станция таба тебирегенде, мен аны биргесине барыргъа умут этдим. Алай анам, чууунумдан тутуп, жибереди.

– Хайдагъыз!.. Хар ким вагонларыгъызгъа! – деп башладыла аскерчиле. Вагонлагъа минерге киши да ашыкъмайды. Алай, аскерчиле автоматлары бла къркъутуп башлагъанларындан сора, адамла вагонланы эшиклерини алларына жокку болдула. Бир бирге болуша, аз-аздан биз да вагонубузгъа миндик. Хар ким жерибизни тапдыкъ. Бир заманда, кърълунда да эки челеги бла Хамзат да жетди. Челекледен тылпыу чыгъады.

– Адырларыгъыз болгъанла бери чыгъарыгъыз, – деди Хамзат. Тегерекден кружкала, стаканла, агъач аякъла чюелтдиле. Хамзат хар кимни адырына къайнар суудан кърююп берди.

– Ичигизни жылытыгъыз. Чай кырдыгы болгъан бир бирге ёзденлик этигиз. Бизни бир кесек шекерчигибиз барды да, андан сабийлени чайларына да атайыкъ. Гелля, берчи бери ол гитче артмакъчыкъны...

Кърарт къратын, боза гоппан тенгли бир дорбачыкъны Хамзатха узатды. Ол андан, гырт балтузладан чыгъарып, сабийлеге бирерин юлешди. Манга да берди бирин. Мен аны, къролумда чёмючге атсам, тас болуп кетерик сунуп къркъркъдум да, ауузума салдым.

Анам юйден гыржын да алып чыкъгъан къреем. Андан хар бирибизге бирер туурам берди. Чайыбызны да ичип, жылындыкъ. Тойгъанча болдум мен. Нек эсе да кърюуанырыгъым окъруна келди.

Биягъы аскерчиле, келип, вагоннга ёрледиле.

– Барыгъыз да жыйылгъанмысыз? – деп, ала кърюйланы санагъанча, бизни санап чыкъдыла.

– Экеулен келмей турадыла. Бири инвалид... фронтовик, костыльле бла. Бири уа аны эгечи. Бусагъат келирле, – деди Хамзат.

– Бусагъат дегенигиз манга керек тюрююдю, – деп, аскерчиледен таматасы кърашларын тюрююдю. – Поезд тебирерге он минут къралгъанды...

Аскерчи алай айта тургъанлай, тышында Мурадинни бла Лауланни башлары кърюндюле. Мурадин бла аскерчиле бир бирге огърсуз бетден кърарадыла.

Хамзат да болушуп, Мурадинни бла Лауланни вагоннга миндирдиле. Аскерчиле вагонну эшигин этди-

ле. Олсагъат вагонну ичин, туманлы кюнча, къарангы тартды. Бираздан а, поездибиз жолгъа тебиреди.

– Я Аллах, сен онг бер, – деп ынычхадыла кѣпле...

Биз жолгъа чыкъгъанлы, талай кюн озду. Хамзат: «Бююн ючюнчю кюн... Бююн а тѳртюнчю кюн...» – деп, эрттен сайын санай туруучу эди да, энди уа санамай тохтагъанды. Аны адамланы къыйналгъанлары жунчутхан болур. Адамла уа, кертиси бла да, къыйналадыла, тауусула билмеген жолну азабын кѳтюралмай сынсыйдыла.

– Была бизни ахыратха элтмей эселе, андан бери жетерге керек эдик, – деп жарсыйдыла къатынла. Ал кюнледе поездибиз, хазна тохтагъан да этмей, къызыу барып тургъанды. Энди уа, бир тохтаса, жеринден тебе билмейди. Жолну азабын кѳтюралмай, кѣпле къыйын ауругъандыла. Сабийлени, хазна къалмай, барысына да жѳтел тийгенди. Жѳтел тиймей, бизни юйюрден мен къалгъанма. Станцияда тохтагъаныбыз сайын, Хамзатха къайнар суу келтирирге «нѳгерлик» эте башлагъанма. Къайсы эсе да бир станцияда уа ѳтмекле сата тургъан къатынны ѳтмегин алып да къачхан эдим. Ол, сау къаллыкъ, ызымдан къуумагъан эди. ѳтмекни анам гитче юлюшчюкле этип, вагонда сабийлени барысына да жетдирди. Ачлыкъ барыбызны да онгсуз этгенди. Жолгъа алып чыкъгъан адыргы азыкъларын хар ким да бошагъанды. Амалсыздан, адамла чий нартых бюртюклени кыртларгъа кюрешедиле. Къагъанакъ сабийле аналарыны хыбыл ѳшюнлерине бурунларын тирейдиле. Жукъ тапмасала, къычырыкъкъ этип жилиядыла.

Станциялагъа жетгенибиз сайын, Хамзат не станция болгъанын айтады. Хар къуруда Къазахстанны ичи бла барабыз дейди ол.

– Бу не тукъум Къазахстанды, тауусула билмеген?.. – деп, адамла кеслери алларына мурулдайдыла.

Кечени бир заманында къатынла жилигъаннга уяндым.

– Не болгъанды? – деп сордум Няннягъа. Ол да жилий тура эди.

– Жулдузхан ѳлюп къалгъанды, – деди ол. Жулдузханы мен Ташлы-Таладан окъуна таный эдим: къарт, къарыусуз къатын. Биргесине келини бла эки туудугъу бардыла.

Вагонубуз биринчи кюндеча къарангы туююдю. Эки жанына уллу фонарь чыракъ такъгъандыла. Кече узуну ол жанганлай турады, бек жарыкъ болмаса да,

хар затны айыртлап кёрюрчады. Къатынла, хапчуклары къармап, бир акъ быстырла чыгъардыла да, Жулдузханны кебинледиле. Мени жукъу басып, кёзлерим кыысыла башладыла. Алай, сабийлени, кече, кёл жанында, макъала къаркыылдагъанча, жётел этген тауушлары жукъуму къачырды. Танг атды. Поезд да тохтады. Солдатла вагонубузну эшигин ачдыла.

– Ёлюкбюз барды. Асыраргъа керекди, – деди Хамзат алагъа.

– Терк къармашыгъыз. Поезд жаланда бир сагъат турлукъду былайда, – деп, солдатла бурулуп кетдиле. Ёлюкню вагондан тюшюрюрге къолундан келгенле барысы да болушдула. Мен да болушдум. Ташлы-Талада болгъан иш болса эди, мен андан бек кеннге къачар эдим. Нек эсе да, ёлюкден бек къоркъуучума. Геллям ёлгенде да, къараялмагъан эдим аны ёлюкюне. Элде къабырлагъа ёлюкню алып баргъанларын кёрсем, къачып, койге, неда хуна артына бугъуучу эдим. Энди уа, ол къорккъакълыгъымдан жукъ къалмагъанчады.

Жол жанында гетменлери, керкилери, кюреклери бла да ишлей тургъан адамла бардыла. Ала да болушуп, темир жолну жанындан узакъ болмай, бир батыу жерчикде «къабыр» къаздыкъ. Къабыр къазгъанла къуру биз туюлбюз. Ёлюкле бирси вагонладан да чыгъаргъандыла. Ала да, бизнича, «къабыр» къазып кюрешедиле.

Бир заманда поездибизни бугъасы эки-юч кере да къатлап сызгъырды. Ол алай сызгъырса, бизни жолгъа ашыкъдыргъанын билебиз. Солдатла да жетдиле къатыбызгъа.

– Хайда, вагоннга! – деп буюрдула ала.

– Тохтагъыз, маржа, биз алыкъа ёлюкню асырап бошамагъанбыз, – деди Хамзат алагъа, мангылайындан тер сууларын сыйпай.

– Ол бизни ишибиз туюлдю. Поезд беш минутдан тебирерикди! – дедиле ала.

Темир жолну ишчилеринден бир кыысыкъкёз киши, алгъа чыкъды да: «Жарсымагъыз, ёлюкню биз басдырырбыз», – деди.

– Аллах аны сууабын сизге берсин!

– Ёмюрюгюз узакъ болсун... – деп, къатынла анга ыразылыкъларын билдиргендиле.

– Сиз да муслийманла кёрюнесиз.. Мен да муслийманма – деди ол.

– Къор болайым жанынга, – дедиле тиширыула анга.

– Хайдагъыз, вагоннга! – деген огъурсуз кычырыкъ эшитилди. Хамзат кысыккъёз кишини кьолун тутду. «Хайда, къарындашым. Бу санга аманатды», – деп, ёлюкню аманатлыгъын анга буюрду.

– Къоркъма. Сизни аллыгъызда кетген поездледен да кълалгъандыла ёлюкле, аланы да биз асырагъанбыз, – дей, ол бизге кьол булгъады. Биз барыбыз да вагоннга жыйылгъанлай, солдатла эшикни этдиле. Би-гъы ауур азап башыбыздан басханча болдукъ.

БЁЛЕКШИ

– Поездибиз бек кысхаргъанды. Баям, энди, узакъ барлыкъ болмакъ, – деди Хамзат бизге. «Не кысхаргъан хапарды ол?!» – деп сейирсиндим мен ичимден. Бир станцияда вагонубуздан тюшюп къарасам, поездибиз «чубур» болуп тура эди. Экиден бири да кълалмагъанды.

– Бу былай некди? Кълалгъан вагонла кёкге учупму кетгендиле? – деп сордум Хамзатха.

– Жолда аланы юзе-юзе келедиле. Бизни барыбызны да бир жерге элтмейдиле. Жер-жерге чача келедиле, – деп тюшондюрдю Хамзат. Бизни вагонда башчыла Хамзат бла Мурадиндиле. Бирде, алагъа кьошулуп, хапарлашыргъа кюрешгениме ёхтем болама, кеси кесиме жетген кишича кёрюнеме. Ал кюнледе анам вагондан кеси аллыма тюшерге кьоймаучу эди. Энди уа сёз да айтмайды. Поезд тохтагъанлай, вагонубуздан бек алгъа Хамзат тюшюучюдю, аны ызындан а мен...

Биз жол азабын сынап келгенли, онсегизинчи кюнбюз барады. Вагонубузда, Жулдузхандан сора, дагъыда эки къарт бла бир къагъанакъ сабийчик да ёлгендиле. Аланы ёлюклери да, Жулдузханны ёлюгюча, темир жолну жанында кълалгъандыла.

Вагондагъыла асыры азгъандан, къарыусуздан бир бирибизни танымазча окъуна болгъанбыз. Терилерибиз сюеклерибизге жабышып кълалгъанчады. Адам бек азса, кёзлери уллула бола кёреме. Барыбыздан да онглу Хамзат болуучу эди да, ол да, жел урса, аууп кетерча болгъанды. Алгъын станциялада къайнар суу алыргъа чабып барыучу киши, энди атлагъанда жан-жанына сюрюше барады. Станциядан вагонубузгъа къайтып келе, мен анга: «Хамзат, кёзюнге не болгъанды?» – деп сордум.

– Урушну манга берген саугъасыды. Ростов сахар-

ны тийресинде баргъан сермешде осколка тийген эди...

– Аз ачыгъан болур эди...

– Адамны жүреги кыызгъан заманда ачыгъанны да билмейди. Кёзюмден жилтинле чачылгъанча болгъанын сезген эдим. Ачыгъан а артда этип башлагъан эди... Госпитальда. Алыкъа жарасы сау болуп къалмагъанды. Санлап бирде чанчып ауруйду.

Хамзатха жаным ауруду. Аны бетине къарагъанымда, ол, асыры мудахдан, жияй тургъаннга ушады.

Вагонубузда къарыусузла кёпдюле. Къолтукъларындан тутмай ёре туралмагъанла да бардыла. Бизни бек гитчебиз Захидагъа жётел тийгенде, анабыз бек къоркъгъан эди. Алай, Аллахха шукур, энди тирилгенди.

Поездибиз кече узуну тохтамады. Жаланда танг атаргъа жүрюшюн селейтди. Акъырын бара кетип, тохтады. Вагонла бир бирге тийип, таууш эте кетип шошайдыла. Хар тохтагъан станциябызда эшиклени терк ачыучу эдиле. Бу жол а нек эсе да ачаргъа ашыкъмайдыла. Тышындан адамланы ауазлары эшитиледи. Бираздан вагонубузну эшиклерин да ачдыла. Эшикни ары жанындан солдатла бла бирге бир офицерни башы да кёрюндю. Ол эшик къатына келди. Эрининбурунун жыйырып, артха турду. Хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, буруну бла ауузун жапды. Баям, вагондан бурунуна ургъан ийисни жаратхан болмаз эди. Хамзат вагондан тюшдю. Офицер, анга не эсе да бир затла айтып, кери кетди. Хамзат а бизге: «Аллахха шукур, жетдик! Ашыкъмай, бирем-бирем тюшюгюз!» – деди. Аны эшитгенде, мутхуз кёзле жарыдыла. Уюп келген санла къозгъалдыла. «Ёх, Аллах!» – деп, эркин солугъанла болдула. Хар ким да вагондан теркирек тюшерге кюрешеди. Аны ичинден жаханымден къачханча, терк-терк чыгъаргъа кюрешедиле.

Хамзат ашыкъмагъыз дегенликге, анга тынгылагъан жокъду. Бир бирни тюртюп, эшикге буштукъча тыгъылышхандыла. Мурадин окъуна, костыльлери бла, жангыз аягъын алгъа чюелтип, къалай тюшерге билмей кюрешеди. Мени анам а, сабийлерин да тегерегине жыйып, жеринде олтура эди. «Чыкъсынла, жетиширбиз...» – деди бизге. Ол алай айтып тыймаса, мен вагондан эртте окъуна чыгъарыкъ эдим.

Вагондан бек артда бизни юйюрюбюз чыкъды. Хамзат да, Хасим да болушуп, бизни алай тюшюрдюле жерге.

Кюн жилтирегениликге, тышында сууукъду. Хар ким,

хапчукларын къозгъап, юслерине жылы затла кийип кюрешедиле. Жол жаны чырпыладан толуду. Вагонладан тюшгенле, кеси кереклерине ашыгъып, чырпылагъа ташаядыла. Арлакъда ёгюз, ат арбала кёрюнедиле. Аланы къатларында башларында да бир тюрлю, тюклю бёрклери бла, адамла айланадыла. Солдатлача, къулакълы бёркле кийгенле да бардыла. Адамла вагондан тюшюп бошагъандан сора, бизни къатыбызгъа къауум офицер келдиле. Бизни вагонубузну эшигин ачханда, эринин-бурунун жыйырып, артха къачхан офицер да была бла бирге эди. Офицерледен бири алгъа чыкъды да, айтды:

– Сиз Къазахстанны Талды-Курган областына келгенсиз... Киров районнга. Бу сизни ахыр жолугъузду. Мында комендантланы къарауларында боллукъсуз. Бусагъат ол арбала сизни эл-элге элтирикдиле. Хар элни оноучусуна сизни орнашдырыргъа деп буйрукъ берилгенди.

Арбала, юлешинип, хар вагоннга бардыла. Бизге да төрт ёгюз арба келди. Арбачыла бизге иги бюсюремей къарадыла. Барысы да къысыкъкёзледиле.

Хамзат арбачылагъа: «Салам алейкум...» – деди.

– Алейке сялям, – дедиле арбачыла, сейирге къалып. – Сиз, не, муслийманламысыз?

– Хау, муслийманлабыз, – деп, бизникиле бир бирге ал бермей жууапладыла арбачылагъа.

– Сёйлегендеринги эситип турмуз. Сиз бизге жакъын тилде сёйлеп отырсынгдар. Сиздер кимсингдер? – деп, тюклю бёрклю къарт арбачы Хамзатха къарап сорду.

– Биз таулулабыз... Малкъарлыла...

– Таулу дейди?... Малкъар дейди? .. Эй ондайды эстигенимисиз жокъ, – деп, къарт арбачы нёгерлерине къарады.

– Жо-о-о-къ, эститенимиз жокъ, – дедиле ала да.

– Аны эшитмеген эсегиз, Кавказны эшитген болурсуз? Биз Кавказданбыз.

– Э-э, иа, иа... Къапкъазды билемисиз-гъой... – деп кирпилдедиле арбачыла. Хамзат ала бла, атларын соруп, танышды. Ол тюклю бёркю болгъан къарт арбачыны аты Боранбайды. Арбала юлешгенде, бизни юйюраны арбасына минерге тюшдю. Бизни бла бирге ол арбагъа Хамзатны юйюрю да, Лауланлары да миндиле. Арба бизни жюклерибизден окъуна толду.

– Узакъмы барлыкъбыз? – деп сорду Хамзат Боранбайгъа.

– Жакъын эмес (жууукъ тьююлдю). Он шакътырым-дй жол бар, – деди ол.

– Адамларыбыз онгсуздула. Аллай бирге жаяу бараллыкъ тьююлбюз, – деп жарсыды Хамзат.

– Эй, къазир, къазир (эй, бусагъат, бусагъат)... – деп, къарт арбачы арлакъда оноу эте айланган адамлагъа барып, алагъа бир затла айтып даулашды. Бираздан къайтып келди да: «Къазир, дагъы бир арба болады», – деди. Кёп турмай, дагъыда бир ёгюз арба келди. Боранбайны арбасындан бир къауум артмакъны ол арбагъа жюкледик. Эркин болдукъ. Боранбайны арбасында Хамзатны бла бизни юйюр къалдыкъ. Уллубузгъа, гитчебизге да арбада жер табылды. Хапчукла арасында тап орналышып, эс тапдыкъ. Хамзат а Боранбайны жанына олтурду. Арбабыз жолгъа тебиреди. Кёп арбала бир бири ызларындан тизилишип, къаргъа батылгъанча, харип кёчгюнчюлени букъулу жол бла къайры эсе да къум тюзлеге алып барадыла.

– Сен бизни къайры элтесе? – деп сорду Хамзат Боранбайгъа.

– Биздинг ауулгъа... Бёлекшиге...

– Уллу ауулмуду Бёлекши?

– Онша юлкен эмес. Барсакъ, кёресингдер гъой...

Къум жолда арбаны жумушакъ чайкъала баргъаны бир къауумларыбызны жукъубузну келтиргенди. Сабийлери да тобукъларына къысылып, Няння да теке къалкъуу эте келеди. Бир уллу элни ичине кирдик.

– Бу, райцентрди, – деди арбачыбыз.

Кюн тюшден аууп, биз Бёлекши деген элге жетдик. Жербаш юле. Хар юйню бахча оруну. Орамланы эки жаны бла да арыкъла. Элде жаланда бир къанжалбаш юй кёрюнеди.

– Ол къанжалбаш юй колхозубузну конторуду, – деди арбачыбыз.

Арбала элге киргенлей окъуна, элни адамлары юйлерине букъдула.

– Эй, къачмагъыз!... Была да, бизнича, муслийманладыла. Къудайгъа (Аллахха) табынадыла. Сёлешгенлери да бизге ушайды... – деп, Боранбай эллилеге ангылатыргъа кюрешеди. Алай аны айтханына къулакъ салгъан болмады.

– Нек къачадыла была? – деп сорду Хамзат Боранбайгъа.

– Адам ашаучула келедиле деп, аллай хапар жайылгъанды. Аны ючюн къачадыла.

Хамзат, башын булгъай, ачы этди.

– Ким жайгъанды бизни юсюбюзден алай осал хапарны?

– Къудай билсин, ким жайгъанын. Сиздер бен таныскъыншы, мен ёзюм да солай деп ойлап эдим. (Сизни бла танышхынчы, мен кесим да алай сунуп тургъанма.)

Арбала конторну аллына жетип тохтадыла. Битеу да төрт арба бола эди. Алайда бизге экеулен тубедиле. Бири – кенг жауурунлу бёкем адам, быдыры да алгъа чыгып, уууртлары да, уллу! Башында къара къалпагы.

– Ол колхозубузну бастыгъы (председатели), – деди Боранбай Хамзатха. – Экиншиси – парторг.

Парторг дегени уа арыкъсуу, огъурсуз, сур бетли адамды. Кеси да бизни таба къашларын туююп, суймей къарай эди.

– Добра пажалват Бёлекши! Мне зват Жарахмет... Бирсидатель...

– Жаке, булар къазахша туююнеди. Тилдери биздинг тилге укъсайды экен. Ёзюмюзше айта берингиз, – деди Боранбай Жарахметге.

– Солайма (алаймыды)?! – деп, председатель сейирге къалды. – Олай болса, хош келиндер! Сиздер Бёлекши деген ауулгъа келдингиз. Мининг атым – Жарахмет. Колхоз бастыргъы. Мынау, – къатында огъурсуз кишини кёргюзтюп, – парторг. Аты Къапчыгъай. Бизге аудандан (райондан) буюргъандыла, сизни орнастырыргъа... Биз сизге жер дайындадыкъ (хазырлагъанбыз). Барып жайгъашыгъыз...

– Тамбла колхоз ишге чыгъаргъа унутмагъыз! – деп кёшду парторг, буйрукъ халда.

– Ёлебиз-къалабыз деп жетгенбиз. Тамбла ишге къалай чыгъарыкъбыз? Асыры азгъандан, аягъы юсюбюзге да туралмайбыз, – деди Хамзат парторгга.

– Сылтауму излеп башлагъансыз? Алай бла ишигиз барлыкъ туююлду! – деп къызды Къапчыгъай. Председатель анга ыразы болмады. Не эсе да бир затла айтып, аны ауузун тыяргъа кюрешди.

– Эй, была отанды (Ата журтну) сатхан сатхычтар! Буларды бастарындан сылангыздар деп жер аударгъан жокъ, – дегенни айтды парторг.

– Биз сатхычла туююлбюз. Биз кесибиз да билмейбиз нек кёчюрюлгенибизни. Ма алайда ол жаш аягъын фронтда къойгъанды. Немислиле бла сермешип. Анга сатхыч дерге жарарыкъмыды? Мен да кёзюму урушда тас этгенме. Ма алайда беш сабийи бла Бади-

на, бюгюн да эри урушда къазауат этип айланады. Олмуду сатхыч? Неда аны ууакъ сабийлеримидиле сатхычла?.. – деп, Хамзат парторгну юсюне айланды.

– Эй, мынау дурус айтып отар, – деди председатель Къапчыгъайгъа. – Бет халларына къарап турама да, дурус адамла кёрюнедиле.

– Партиямыз олай айтпайды. Булар бандитдер! – деп, парторг айтханындан къайтмады. Алайгъа тегерекден адамла да жыйылдыла. Бизни халыбызны кёргенден сора, бизге жазыкъсынганла да чыкъдыла. Бизни бир узун сарайгъа алып бардыла. Председатель да, парторг да биргебизге келдиле.

– Башха мадар болгъунчу, мында кечине туругъуз, – деди Жарахмет.

Биз арбаладан тюшдюк. Сарайны ичи чычхан ийис эте эди.

– Бу бизни мирзеу жыйыгучу ындырыбызды. Бу сагъатда мирзеуюбюз къалмагъанды. Тюбю бла сибирип, фронтха ийгенбиз, – деп тюшюндюрдю председатель.

Хар юйюр сарайда бирер мюйюшню сайладыкъ. Бизге бек къыйырда энчи бёлюм окъуна жетди. Эшиги жокъ эди ансы, кеси аллына уллу отоу болуп къаллыкъ эди.

– Тышында бичен барды. Андан тюбюгюзге салыгъыз, – деди Жарахмет.

Бизге, кёп сабийлеге, эригенлиги болур эди, арбачыбыз Боранбай, къучагъы бла бичен келтирип, бизни «юйюбюзню» тюбюне жайды. Арбадан хапчукларыбызны тюшюрюрге да ол болушду.

«Тамашагъа» къараргъа деп, сарайны къатына кёп адам жыйылды.

– Была ачдыла. Къолугъуздан келгени чакълы бир болушугъуз... – деди алагъа председатель.

– Иа, иа, кёрюп отурмаз бул бейшараларды (жазыкъланы), – деди келгиле жыйылгъанла.

Ингир алагъа къазах тиширыула кими гыржын, кими айран, кими сют, кими къуурулгъан будай, кими къатхан бишлакъ келтирдиле. Сау болсунла, тойдургъан эдиле. Тойгъандан сора, жукълар къайгъыгъа кирдик.

Арт эки-юч кюнде биз хазна жукъламагъан эдик – энди жетебиз, энди жетебиз деп. Анабыз бичен юсюне жабыу жайды. Барыбызда, сабийле, ары аууп, ырахатландыкъ.

Эрттенликде танг аласында уяндым. Бирси сабий-ле уа алыкъя жукълайдыла. Анам, туруп, жюк къы-сымларыбызны чачып кюрешеди.

– Бир ысхарла жыйрыгъым болуучу эди да, аны излейме. Алгъанча кёрюннген эдим. Алмагъан эсем, мен не зат киерикме? Бу юсюмде эски жыйрыгъымдан сора, жугъум жокъду деп жарсыды.

Мен тышына чыкъдым. Мында кёк да, жер да баш-ха тюрлю кёрюндюле. Бек сейири уа, Ташлы-Талада кюн бу жанындан чыгъыучу эсе, мында уа бирси жа-нындан чыгъып турады! Къайры къарасанг да, сары топуракъ! Ташлы-Талада уа жер къара эди. Анда таш-ла да кёп эдиле. Былайда уа таш да кёрюнмейди.

Эл да къалай эсе да адам жашамагъан журтха ушайды. Тёгерекге къарап, бир жан кёрмедим. Алаша, жербаш юйле мугурайып тургъан кибикдиле. Арлакъ-да, бир юйню арбазындан, къара-къолан парий чыкъ-ды. Аны эрикген халы барды. Аркъасын бюгюп, ти-лин да чыгъарып, эки-юч кере керилди. Кесине нёгер излегенча, ёрге, энишге къарады. Мени эследи да, сен а кимсе, къайдан чыкъгъанса бери дегенча, башын ман-га буруп тохтады. Мен аны кесиме чакъырып кюреш-дим. Келмеди. Ызына айланып, арбазына кирип кет-ди. Мен да артха бурулдум. Къоншу юйню мюйюшюн-ден бир къара жашчыкъ, бугъунуп, манга къарап тур-гъанын эследим. Мен да, тохтап, анга къарадым. Эки-биз бир бирни марап, иги кесек турдукъ. Сора мен анга бармагъым бла бери кел деп белги бердим. Ол башын булгъады.

– Кел, ойнайыкъ! – деп сёлешдим анга. Унамады. Биягъыча, башын булгъап къойду. Болмагъандан сора, мен аны таба барып тебиредим. Ол, къачып, думп бо-луп кетди.

«Юйюбюзден» Хамзат чыкъды.

– Эртте тургъанса, аперим! – деп, манга махтау бер-ди. Аркъамдан къакъды.

– Бу элни адамлары къайдадыла? Киши да кёрюн-мейди, – дедим анга.

– Иште болурла. Ма, ары къарачы, – деп, Хамзат, мени эки къолтугъумдан да тутуп, ёрге кётюрдю. – Ёгюзле бла сабан сюре тургъанланы кёремисе?

– Хау, кёреме.

– Энди бери, бу жанына къарачы.

– Анда да адамла айланадыла.

– Мында сабанла кепдюле. Бу кыйырысыз ёзенле ни тюнене жолда келе кермегенмисе?

Бу кезиуде, жер тюбюнден чыкыгъанча, Къапчыгъай тюз аллыбыздан чыкды.

– Кёп жукълайсыз, – деди ол, Хамзатха къашларын туюп.

– Бек алгъа салам берирге керекди. Биз адамлабыз, итле туюлбюз.

Хамзатны алай айтханы Къапчыгъайны бютюнда чамландырды.

– Итле болмасагъыз, жеригизден кысталмаз эдигиз!

Хамзат парторгну жагъасындан тутду. Къапчыгъай, жулкунуп, тарт-соз этип кюрешди, алай Хамзатны къолундан ыччыналмады.

– Энди, быллай сёзюнгю эшитсем, буууп ёлтюрюкме! – деп кызды Хамзат. Тышында дауургъа бизникиле да сарайдан чыкдыла. Ала Къапчыгъайны бла Хамзатны бир бирден айырдыла. Хамзат кесин тутуп тыйып болалмай эди.

– Мен алыкъа санга кюнюнгю кёргюзтюрме! – деп, Къапчыгъай зымпыйып кетди. Аны кёлегини жагъасы жылтыргъан эди. Туюмелери да туюп, бизни аякъ туюбюзде къалгъандыла.

Тюшге жууукъ бир ат жегилген арба сарайыбызны аллына келип тохтады. Андан бир сары офицер туюшдю. Боюнундан энишге сахтиян портфели тагъылып, бел баууна уа – кероху. Аны кёргенлей, Хамзатны тутаргъа келген сунуп, бизникиле оу-шау этдиле. Хамзатны анасыны уа эси окъуна азды. Офицер, бу халны кёрюп, кеси да кыйгыгъа къалды.

– Не этесиз, сизге не болганды? Къоркъмагъыз, мен сизни комендантыгъызма. Кюн ахшы болсун! – деди ол.

Аны: «Кюн ахшы болсун», – дегени, барыбызны да шошайтды. Анча заманны ичинде чынлыладан аман сёз болмаса, бир ариу сёз эшитмей келгенибиз себепли, комендантны ол сёзлери сууугъан жюреклерибизге жылыу салдыла. Хамзатны тутаргъа келмегени уа бизни бютюнда къууандырды. Хамзат болмаса, бизни вагондагъыла кырылып окъуна къалыр эдиле. Аны хар бирибиз да билебиз.

Комендант, сарай аллында чирий тургъан бир тём-мек бар эди да, барып, аны кыйырына олтурду. Портфелин ачып, андан къагъытла чыгъарды.

– Барыгъызны да жазаргъа керекме, – деди ол, жюлгючю бла къарындашны кыйырын жона.

Комендант барыбызны да жазып бошады да, къагъытларын портфелине жыйышдырды.

– Энди мен сизни Москваны оноуу бла шагъырей этерге керекме. Ол оноугъа кёре, сиз, хар айдан комендатурагъа келип, къагъытха къол салып турургъа керексиз. Бу элден тышына чыгъаргъа эркин туюлсюз...

– Да биз тутмакъламы болгъанбыз? – деди Хамзат.

– Хау... тутмакъланы орунундасыз, – деди комендант. – Ары-бери чыгъаргъа суйген адам жаланда мени эркинлигим бла барлыкъды. Тарыгъыуу болгъаныгъыз да манга келликсиз...

– Мен Сталин вождубузгъа тарыгъыуу къагъыт жазаргъа деп турама, – деди Мурадин комендантха.

– Эркин туюлсе. Жазсанг да, жууапха тартыллыкъса. Бу мен сизге айтхан жорукъланы бузсагъыз – тутулукъсуз. Ангыладагъызмы?

Хар ким шум болду. Комендантны бу айтханлары кёплени жүреклерине жарсыу салды. Алай биз не этерик эдик? Бюгюнлюкде бу жарыкъ кёкню туюнде бизден мискин жокъ эди.

– Дагъыда сорууу болгъан бармыды?

– Бутуму кесилген жарасы ирин этип башлагъанды. Манга медицина болушлукъ керекди. Мен аны станцияда офицерге да айтхан эдим. Бу тийреде уа врач жокъду, – деп, Мурадин жарсыуун айтды.

– Билеме, билеме, – деди комендант. – Манга сени юсюнгден айтхандыла. Бираз тёз, райцентрде больницагъа элтirme.

– Сау бол, сау бол! – деди Мурадин, ёню къалтырай. Лаулан бла Байханат да къууандыла. Тюнене Мурадинни жарасыны байлауун тешип кёргенлеринде, ала сыйыт-хадагъа этип жилягъандыла. Жарадан уллу табакъ бла бир къан къатыш ирин тёгюлгенди.

– Бизге аш бла болушлукъ боллукъмуду? – деп сорду Хамзат.

– Колхозну председатели аны юсюнден сизге жукъ айтмагъанмыды?

– Угъай. Биз аны тюненеден бери кёрмегенбиз...

Бу кезиуде Жарахмет тор атха минип келди. Атыны терлегенине кёре, ашыгъып келгени кёрюнюп турады. Атындан туюшуп, бизни бла, комендант бла да саламлашды.

– Районнга чакъыргъандыла да, сизге аны ючюн

– Барыгъызны да жазаргъа керекме, – деди ол, жюлгючю бла къарындашны кыйырын жона.

Комендант барыбызны да жазып бошады да, къагъытларын портфелине жыйышдырды.

– Энди мен сизни Москваны оноуу бла шагъырей этерге керекме. Ол оноугъа кёре, сиз, хар айдан комендатурагъа келип, къагъытха къол салып турургъа керексиз. Бу элден тышына чыгъаргъа эркин туююлсюз...

– Да биз тутмакъламы болгъанбыз? – деди Хамзат.

– Хау... тутмакъланы орунундасыз, – деди комендант. – Ары-бери чыгъаргъа суйген адам жаланда мени эркинлигим бла барлыкъды. Тарыгъыуу болгъаныгъыз да манга келликсиз...

– Мен Сталин вождубузгъа тарыгъыуу къагъыт жаргъа деп турама, – деди Мурадин комендантха.

– Эркин туююлсе. Жазсанг да, жууапха тартыллыкъса. Бу мен сизге айтхан жорукъланы бузсагъыз – тутулукъсуз. Ангыладыгъызмы?

Хар ким шум болду. Комендантны бу айтханлары кёплени жүреклерине жарсыу салды. Алай биз не этерик эдик? Бююнлюкде бу жарыкъ кёкню туюнде бизден мискин жокъ эди.

– Дагъыда сорууу болгъан бармыды?

– Бутуму кесилген жарасы ирин этип башлагъанды. Манга медицина болушлукъ керекди. Мен аны станцияда офицерге да айтхан эдим. Бу тийреде уа врач жокъду, – деп, Мурадин жарсыуун айтды.

– Билеме, билеме, – деди комендант. – Манга сени юсюнгден айтхандыла. Бираз тёз, райцентрде больницагъа элтирме.

– Сау бол, сау бол! – деди Мурадин, ёню кълтырай. Лаулан бла Байханат да къууандыла. Тюнене Мурадинни жарасыны байлауун тешип кёргенлеринде, ала сыйыт-хадагъа этип жилягъандыла. Жарадан уллу табакъ бла бир къан къатыш ирин тёгюлгенди.

– Бизге аш бла болушлукъ боллукъмуду? – деп сорду Хамзат.

– Колхозну председатели аны юсюнден сизге жукъ айтмагъанмыды?

– Угъай. Биз аны тюненеден бери кёрмегенбиз...

Бу кезиуде Жарахмет тор атха минип келди. Атыны терлегенине кёре, ашыгъып келгени кёрюнюп турады. Атындан туюшуп, бизни бла, комендант бла да саламлашды.

– Районнга чакътыргъандыла да, сизге аны ючюн

тюбеялмай турама. Унутуп турмайма. Аш-суу бла къалайсыз? – деп сорду.

– Ой, ой!.. Сорма!.. Ёлебиз, – деп, төгөрөкден ач киштик-леча макъырышдыкъ.

– Бусагъатда аны юсюнден селеше тура эдик, – деди комендант колхозну председателине.

– Райондан болушургъа керекди деп айтып ийгендиле. Хар адам башындан бирер пуд будай берирге деп оноу этилгенди. Складха барып, хар ким жете-жагъын алыгъыз. Анда Назарбай деп барды... Завсклад. Ол сизни сакълап турады. Машоклары болгъан бирегизге ала барыгъыз. Болмагъанлагъа Назарбай бир мадар этер...

Биз къууанч тыпырлы болдукъ. Бу кезиуде, тюбюнден юч атлы кёрюндюле. Ала тюзюнлей бизни сарайгъа ал бурдула.

– Келген Къапчыгъай ушайды да... Милиционерлени уа нек алып келеди?.. – деп, Жарахмет жолоучулары алларына соруулу къарады. Комендант да, инбашларын жыйырып, бу затдан хапары болмагъанын билдирди. Алай Къапчыгъай милиционерлени нек алып келгенин биз уста биле эдик. Аны себепли барыбыз да къайгъылы болдукъ.

Къапчыгъай, бизге жууукълашханлай, милиционерлеге къамичиси бла Хамзатны кёргюзтдю.

– Тутугъуз ол сокъурну! Ол партияны да, халкъны да жаууду!

– Эй, не болгъанды? Не тутхан хапарды ол? – деп, колхозну председатели Къапчыгъайгъа сорду.

– Мени жагъамы кёремисе? Ма, ол ит жыртханды! Ол угъай, тюерге да чапханды! Боюнумдан буууп, ёл-тююрге аздан къойгъанды!

– Нек этгенсе алай? – деп сорду комендант Хамзатха, къашларын да туююп.

– Ол бизни намысыбызны сындыргъанды. Бизни сатхычлагъа тенг этгенди... итле дегенди...

– Тутугъуз! – деп буюрду Къапчыгъай милиционерлеге.

– Тохтагъыз, – деди комендант, Хамзат таба тебиреген милиционерлеге. – Мен тургъанлай, бу ишге сизни къатышыр эркинлигиз жокъду. Бююнден башлап, быланы оноуу мени кълумдады. Тутаргъа, тутмазгъа да эркинликни жалан мен берликме. Аны билип кълугъуз! Бу адамны керти да терслиги бар эсе, мен аны жерин тапдырма.

– Аны терслиги уллуду. Ол мени жагъамдан тут-

хан эсе, битеу партиябызны жагъасындан тутханнга саналады! Аны къурутургъа керекди! Ол халкъны душманыды! Ол бандитди!.. Ол сатхычды!.. – деп, Къапчыгъай тегерекни титиретеди.

– Эй, тохтачы – деди анга Жарахмат, – сен комендантны айта тургъанын эшитмеймисе?

– Эшитеме! – деп ёкюрдю парторг.

– Эшите эсенг, къанынгы сууут.

Комендант милиционерлеге ызыгъызгъа къайтыгъыз деп буюрду. Милиционерле келген жоллары бла арха кетди. Къапчыгъай да, ачыуланып, атына къамичи жетдирип, орам бла ёрге жортуп кетди. Биз а, машокла, артмакъла да мажарып, складха къууулдукъ. Бизни юйюрге алты адам болабыз. Бизге юч машок бла жарым будай жетди. Анам, асыры къууаннгандан, не этерге билмейди. Къзахастанны жерине келип къонганлы, бу анабызны биринчи къууанчы эди.

Хар ким будай юлюшлерибизни тирменнге элтип тартдырдыкъ. Бизни будайдан эки машок таза ун чыкъгъан эди. Ол, айхайда, уллу байлыкъ эди!

– Мен муну сизге сау жылгъа жетдирирме! – деди анабыз ун машокланы юслерин эски-бусхула бла жаба.

Экинчи кюн, эсде-бусда болмай тургъанлай, бир уллу ёгюз арбада биз жашагъан сарайгъа экеулен келди. Аладан бирини юсюнде жылтырауукъ тюймелери бла къара тужуркасы, башында уа къара картузу барды. Тюз да бизни комендантыбыздача сахтиян портфели да бар эди.

– Мен налог жыйыучу инспекторма, – деди ол, сахтиян портфелин ачып. – Сиз колхоздан болушлукъгъа деп будай алгъансыз. Андан налог телерге керексиз... Эки этип, жартысын, – деди ол, къагъытларын бла къаламын хазырлап.

– Биз алайсыз да ачдан къырыла турабыз, не налог хапарды бу?! – деп, къатынла, налог жыйыучуну тегеректин алып, юсюне-юсюне тебиндиле.

– Закон, – деди ол, сабыр халда. – Игилик бла бермесегиз, аманлыкъ бла аллыкъбыз... тазир да салып! Къырал бла демлешип, сиз табаллыкъ жокъду...

– Керти айтаса, къырал бла ёшюн уруш эталлыкъ тюйюлбюз. Алай сен муслийман ушайса да? Адамлыкъ эт, – деди анга Хамзат.

– Налог иште адамлыкъ болмайды. Хапарны къысхартыгъыз да, хар ким берлигигизни бери чыгъарыгъыз. Колхоздан ким къаллай бир алгъаныгъыз жазылыпды.

– Къор болайым жанынга, мени беш сабийим барды. Аланы аууз къабынларын юзме! – деп, анам анга жалбарды.

– Алай эсе, сенден башлайыкъ, – деди ол, къагъытына къарай. – Сен 156 килограмм будай алгъанса. Аны жартысы 78 килограмм болады. Эй, Аспай, жюр бери, – деп, ол арбада нѳгерин чакъырды. Анам жияды, жарылды, сытылды. Налог инспектор, бир машок унубузну нѳгерины аркъасына кѳтюртдю да, элтип, арбагъа салдырды.

– Сабийлеринги кѳплюгю ючюн бир пудну алмай къояма, – деди, бизге бир уллу ахшылыкъ этгенча.

Алай бла налог инспектор адыргы дуниябызны бютюнда адыргыгъа къалдырып кетди. Бир къауумла, тарыгъып, председательге бардыла. Ала бла бирге мен да бардым.

– Анга мен зат эталлыкъ туююлме. Ол къырал ишди. Налогду бизни былай жунчутуп тургъан. Ол болмаса, бизде жашау башха тюрлю боллукъ эди. Адамларыбыз, жасакъ телеялмай, бахчаларында жемиш тереклерин окъуна кетергендиле. Асыры уллу налог салыннгандан, ийнекле да тутмайдыла, – дегенни айтып, Жарахмет бизни тюнгултюп ийди. Аш къоллу болдукъ деп, къууанып тура эдик да, жюреклерибизни биягъы жарсыу бийледи.

Аны экинчи кюнюнде председатель келип, бизни жыйды.

– Колхозну правленинде, сизден хар юйюрге бахчасы бла юй орун берирге деп оноу этгенбиз. Тамбла колхозну эсепчиси жерлеригизни кесип берликди. Заман озуп барады. Терк къармашып, урлукъ салыргъа кюрешигиз... Нартюх, картоф дегенлей. Алай болмаса, кечиналмазсыз... – дегенни айтды Жарахмет. Экинчи кюн бизге юй орун деп, жер ююшле ѳнчелеп бердиле. Бизге жетген жерни, асыры хансдан, топурагъы окъуна кѳрюнмей эди. Былтырдан къалып къургъакъсыгъан ханс, битеу жерибизге кийиз жайылгъанча жайылып эди. Анам да, сабийле да, къоншуладан гетменле, темир кюрекле тилеп, жерибизни «сюрюрге» киришдик. Бек гитчебиз Захидадан къалгъанла терлегенлерибиз барып ишлеучю эдик. Жер асыры къатыдан, кѳтюрюп ургъан гетменибиз артха чартлап кетеди.

– Къыйналмагъыз. Къол бла биз бу жерни къазалыкъ туююлбюз. Председательге тилегенме да, ѳгюзле берирге айтханды. Гатон бла сюрюрбюз... – деди Хамзат, бизни ишлей тургъан жерибизге келип. Анам, бе-

лин тюзетип, мангылайында терлегенлерин женги бла сыйпады.

– Преседатель бир кесек картоф урлукъ берирге да айтханды. Андан да юлюшюгюзню алырсыз. Станциядан бизни бери келтирген арбачыбыз, Боранбай а нартох, хыяр урлукъла да бергенди. Андан да сизге юлюш чыгъаргъанма.

Няння Хамзатха «сау бол» деген сёзлени къайтарып-къайтарып айтды.

Халкъ бла бирге, биз да бахчабызгъа урлукъ салып бошадыкъ. «Энди ахшылыгъын Аллах берсин», – деди анам, къолунда ахыр бюртюкню жерге атып бошагъандан сора. Аллах а, керти да жарсыгъан болур эди. Биз урлукъ салып бошагъанлай, экинчи кюн, шырылдап, жауун жауду. Арыкъла суудан толдула. Бир къауум бахчаланы суу басды. Бизни бахчабыз сыртлыракъ жерде эди да, суу ары дери кётюрюлмеген эди. Урлукъ сала туруп, анам: «Бу къаты, къургъакъ жерде не битерикди?» – деп жарсыгъан эди. Жауундан сора барып къарагъаныбызда, жер, кёпчюп, жумушакъ болуп тура эди. Ыйыкъ да озгъунчу уа, бахчаларыбыз жашил бет алдыла.

«СЕНИ ТУКЪУМУНГ ИЗБАИРОВДУ!»

Бюгече тюшюмде аппабызны кёрдюм. Ол бек мудах эди. «Ауругъанмы этесе, аппа?» – деп сордум анга. Ол, угъай дегенча, башын булгъап къойду. Мен анга асыры жарсыгъандан, жияларыгъым келгенча болдум. «Ач эсенг, бусагъат Няннягъа айтайым да, азыкъ этдирейим!..» – дедим. Биягъыча, башын булгъап къойду. Мен тышына кетип тебирегенча болдум. «Жашым!» – деп сёлешди ол ызымдан. Мен артха бурулдум. Ол къоюуна узалды да, андан китап да, дефтерле да чыгъарды. «Сен быланы мында унутуп кетгенсе. Ма... энди тас этме. Адамны кёзюн дуниягъа ачхан окъууду. Аны унутма». Ол алай айтды да, къайры эсе да бир къарангы жерге ташайып кетгенча болду. «Аппа, ой, аппа!..» – деп, аны ызындан чапдым. «Аппа, аппа!..» – деп изледим. Алайлай кеси къычырыгъымдан уянып къалдым. Уянганымда да, аппа дей тура эдим.

– Аппанымы излейсе, харип? – деп, анам мени башымдан сылады.

– Къайда мени китабым, дефтерим да?..

– Не китап, не дефтер?..

– Мен школда унутуп кетген китабымы, дефтерими да аппа бусагъатчыкъда манга берди да!..

– Тюшмю кѳргенсе, балам?

Тюш кѳргеними энди ангыладым.

– Аппангы къалай кѳрдюнг? Не эте тура эди?

– Бек мудах эди...

– Сау болурму, жарлы жаны?

– Сау болмай а! Мен бусагъатчыкъда кѳржюп уяндым ушайды да!

Баям, алыкъа, жукъудан иги аязмай, тюшмю тюнюм сунуп тура болур эдим.

– Келмеди бизни бла!.. Къыйналса да, биргебизге жашап турлукъ эди.

– Угъай, Няння. Ол анда къалгъанын иги этгенди. Биз артха къайтыргъа юйюбюзню сакълап турур... биз немислиледен агъачха къачханыбызда сакълагъаныча.

– Болур... алай окъуна болур.

– Няння, аппа манга окъууну унутма дегенди. Къалай этейим? Мында школга барыргъа боллукъмуду?

– Нек болмайды?! Алай, окъуу жыл бошалыргъа, кѳп къалмагъанды. Аны ючюн къайры бара тураса. Энди сентябрьден барырса.

– Экинчи классха ѳтжюп кетерча, бусагъатда барсам иги боллукъ эди.

– Да ненг бла барлыкъса? Дефтеринг, карандашынг да жокъ.

Мен кючсжюнджюм. Окъургъа тартынып тургъан жюрегими кѳрген тюшжюм бжютжюн бек къозгъагъанды. Эрттенликде, чай ичип бошагъандан сора, мен, школга барып, тюшге дери аны туурасындан къарап турдум. Къонгуроу къагъылгъаны сайын, бир ариу тауушну эшитгенча, къулакъларым ѳрге тура эдиле. Дерс бошалып, чабышып арбазгъа чыкългъан сабийлеге сукъланып къарайма. Ала бла ойнаргъа, алагъа тенг болургъа итинеме.

Санларым тюшжюп, юйге келдим.

– Эрттенли бери къайда айланаса? – деп сорду анам.

– Школну кѳржюп келеме.

– Школну унут.

– Нек?

– Кѳчжюнчжюлени сабийлерин окъутмазгъа деп, оноу чыкългъан хапар айтадыла.

– Кертими? – деп, анамы кѳзжюне къарап, ауузум ачылып къалды. Мен а бжюжюн школгъа барыргъа таукел

болгъан эдим. Ачыу этдим. Ол кюн ингирде кьоншу юйде къара жашчыкъны арбазларында китап окъуй тургъанын эследим. Анга школну юсюнден хапар сорлугъум келди. Кесими анга кьоргюзтмей, «сарайыбызны» арты бла айланып, аны юйюню аллына бардым. Жашчыкъ, мени кьргенлей, къачып, юйюне кирип кетди.

Бир кюн, юйде тургъанымлай, тышында не эсе да бир сопакълашхан тауушла эшитдим. Чабып, эшикке чыгып къарасам, юч-тёрт жаш бирге болуп, кьоншубузда къара жашчыкъны тье тура эдиле. Мен, барып, орталарына кирдим.

– Жыйын болуп, биреуню тьйген айыпды, – дедим, кесим да тьйюшюрге хазыр болгъанымы сездире. Ала нек эсе да манга тиерге базынмадыла. Тийселе да, бир ургъанлары бла ауарыкъ эдим. Нек дегенде ачдан онгсуз болуп тургъан сагъатым эди.

– Эй, мынау ит къапкъаз къайдан шыкъды?.. – деп, бузукъчула, бирем-бирем артха ыхтырыла, кьзден думп болдула.

– Не этгенсе сен былагъа? – деп сордум абызырап тургъан жашчыкъгъа.

– Мен ешкимге еш нарсе къылгъаным жокъ (бир кишиге бир хыянатым жетмегенди), – деди ол.

– Сора неге деп сопакъладыла да?

Жашчыкъ, жууап берирни орунуна, ексюнюп жияды. Кьз жиямулклары бла бурунундан тамгъан къаны къатыш болдула. Жашчыкъ, аны сыйпайма деп, бетине жакъды. Анга жаным ауруду.

– Урушдан атамы ёлген къагъыты келгенли, манга артыкълыкъ этмеген жокъду, – деди, симсиреп. Ол алай айтханда, мени да атам эсима тьюшюп, кьлюм толду.

– Атынг неди? – деп сордум анга.

– Мэлс, – деди ол.

– Мени атым Жагъафар...

– Жагъышар дейсингбе?

Мени атымы къазахчалатып биринчи кере айтхан ол болду. Ал кезиуде къазахлыла да мени атыма ушаш Жыгъышар деген ат болгъанын билмей эдим.

– Къайсы классда окъуйса? – деп сордум анга.

– Биринчи классдама.

– Мен да элибизде биринчи классда окъуй эдим. Алай окъургъа кьоймадыла. Бизни кьчюрюп ийдиле.

Мэлс бла алай шагъырей болдум. Танышхан этгенликге, ол манга хазна жууушмай эди. Къуруда, кьоркьуругъу келип, буюкъгъанлай турады. Баям, «адам

ашаучула» деп, бизни юсюбюзден жайылгъан аман хапар, аны сабий жүрегин алыкъа элгендиргенлей тура болур.

Мэлс бир ингирде манга:

– Бизни классда бош жерле бардыла. Кел школгъа, – деди. Ол алай айтхандан сора, жүрегимде ёчюле баргъан умутум жангыдан тирилгенча болду.

– Не дефтерим, не карандашым жокъду. Мен школгъа къалай барлыкъма? – деп жарсыдым.

Мэлс, чабып, юйюне кирип кетди да, дефтер бла карандаш алып чыкъды.

– Ма дефтер... Бу уа, экибизге да жетерикди, – деп, карандашны белинден эки сындырып, жартысын манга берди, бир жартысын а кесинде къойду. Мен, юйге келип, дефтерни бла карандашны анама кёргюзтдюм.

– Охо, харип, былай терилип айланма да, бар школгъа. Къыстасала, кетерсе... Не этериксе? – деди анам. Ол алай айтхандан сора, мен бютюнда таукел болдум.

Экинчи кюн Мэлс бла бирге школгъа бардым. Сабийле, мени кёргенлей, мени таба терс къарай, бир бирге къуш-муш этдиле. Мэлсни бир жанына чакъырып, анга да бир затла соруп кюрешдиле. Къатыма бир адам да жанламады.

Школ да, элде юйлеча, топуракъбашды. Алай иели юйледен эсе, иги да уллуду. Тышы тытыр бла сюртюлгени уа анга энчи омакълыкъ береди. Аны себепли ол гитче къайыкъъланы ичинде уллу кемеге ушайды.

Къонгуроу къагъылды. Сабийле, чабышып, классха кирдиле. Мен да Мэлсни биргесине кирдим. Мэлс алда партагъа олтуруп, мени да кесини къатына чакъырды. Алай мен унамадым. Устаз, кире келгенлей, ал партада мени кёрюп, къыстап иерик сунуп къоркъдум. Барып, бек артда партагъа олтурдум. Мени къатыма киши да олтурмады, парта артында жангыз кесимлей къалдым. Устаз кирди. Ол чачы агъаргъан арыкъбет тиширыуду. Сабийле, ёрге туруп, анга хурмет этдиле. Мен а, устаз кёрюп къоймасын деп, башымы парта тюбюне сукъдум.

Не бугъаргъа кюрешсем да, устаз кёрмей къоймады.

– Сен кимсе? – деп, манга сейирсинип да, ачыуланып да къарады. Мен олтургъан жеримден иймене-иймене къопдум. Жүрегим дып-дып этип, терк-терк урады.

– Сен кимсе? – деп, устаз къатлап сорду. Мен не

айтыргъа билмей къалдым. Класдан къыстап иерик сунуп, малкъарлыма дерге къоркъдум.

– Мен... мен... окъургъа келгенме, – дедим, тилим тутула.

– Алгъын къайда окъугъанса?

– Ташлы-Талада... биринчи классда.

– Не талады ол?

– Мени ту-ту-туугъан элим...

– Татей, ол къапкъаз бала, – деди Мэлс устазгъа, жеринден туруп.

– Сени аны бла ишинг болмасын! – деп, устаз анга хыны сёлешди. Мэлс, терслигин ангылагъанча, башын энишге тутуп, жерине олтурду.

– Памиленг (тукъумунг) кимладанды? – деп сорду устаз.

– Токумаев.

– Атангы аты уа?

– Зубейир...

– Олтур, – деди... Кеси уа аллында дефтерине бир затла жазды. Асыры къууангандан, учупму кетеме дегенча болдум. «Кёчгюнчюледен болгъанымы билмей, аны ючюнюм къыстамай къойгъан болур?» – деп келди кёлюме. Ол оюм, мени учунган къанатларымы бир кесек чёкдюрдю. Сохтала да манга жан-жанымдан кёз къыйырлары бла къарай эдиле...

Экинчи кюн да, келип, арт партада жериме олтурдум. Классыбызгъа башха устаз кирди. Ол да тиши-рыгуду, алай, жыл саны бла тюненеги устаздан жашы-ракъды. Кёзлеринде кёзлюклери да барды.

– Энди сизни мен окъутурукъма, – деди ол. Жангы устазыбыз, дефтерин ачып, сабийлени тукъум атларын окъуп, ким барны, ким жокъну тохташдырды. Алай нек эсе да устаз мени тукъум атымы айтмай къойду. Ичиме къоркъуу кирди. «Мени тизмеден къырып кетерген болурла», – деген оюм, мыйымы къайнатды. Ачыкъдан устазгъа сорургъа базынмадым. Къыстап иер деп къоркъдум. Юйге мудах болуп келдим.

– Тюнене жарыкъ эдинг, бюгюн а не болгъанды санга? – деп сорду анам.

– Устаз барысыны да тукъумларын окъуп, мени уа, сагъынмай, сансыз этип къойгъанды.

– Айтханымда, ийнанмай эдинг да. Была бизни бери окъутургъа деп келтирмегендиле...

Школгъа бир ыйыкъдан артыкъ жюриуп турдум. Алай устазыбыз мени тукъум атымы жангыз бир кере да айтмады. Ол ыйыкъны ичинде асыры жюрегим

кыйналгъандан, мен азгъан окъуна этдим. Бир кере дерсден солургъа чыккыгъаныбызда, мен Мэлсе: «Нек эсе да устазыбыз мени тукъум атымы сагъынмайды... деп, ич жарсыууму айтдым».

Къонгуроу къагъылып, классха кирдик. Устазыбыз да ызыбыздан классха келди. Барыбыз да, хар заман-дача, ёрге къобуп, хурмет этдик.

– Олтуругъуз, – деди устаз. Барыбыз да олтурдукъ. Жаланда Мэлс ёрге тургъанлай къалды.

– Нек олтурмайса сен а? – деп сорду анга устазыбыз.

– Татей, журналда анау балкъар баланынг памилсы неге жокъ? – деп сорду. Ол алай соргъанда, аркъам иш да терледи. Устаз, сабийлени башлары бла боюнун созуп, манга къарады.

– Эй, сени акенги (атангы) аты къалай? – деп, ол да, бирси устазча, атамы атын сорду. Мен олтургъан жеримден турдум.

– Атамы аты Зубейирди. Тукъум атым а...

– Эй, тукъумунг къурурукъ, сени тукъумунг Избаировду! Мен кюн сайын, Избаиров деп, журналдан окъуйма, сен а жууап бермейсе?! – деди ол, ачыуланып. Аны ол ачыуланганы манга алгъыш этгенча кёрюндю. «Тукъумум не да болсун, окъургъа къоюгъуз ансы», – деп, ичимден къууандым. Ол кюнден тебиреп, мени тукъумум Избаиров болду. Къазахлыла тукъум атларына аталарыны атларын жаздыргъанларын ол кюн билген эдим.

Мени школдан къыстамагъанларындан сора, къоншубузда Айза деген таулу къызчыкъ да, манга тагъылып, школгъа барды...

ЮЙЮРСЮНЮ

Биз да къазахлылагъа юйюрсюне, къазахлыла да бизге юйюрсюне, жашау эте барабыз. Бизни юсюбюзден «адам ашаучула» деп жайылгъан аман хапар да унутулгъанды. Бир бирге шуёхла болгъанбыз. Анам къазахлы юйлеге кире-чыгъа башлагъанды. Ала да кириучюдюле бизге. Ала, келселе, къуру къол бла келмей, къабаргъа бир затчыкъла ала келедиле. Анга уа, биз, сабийле, неден да бек къууанабыз. Хамзат да, бирси таулу кишиле да, къазахлы кишиле бла жёнгерле болуп айланганларын кёре-кёре турама. Элде къазахлы жашчыкъла бла мен да танышханма. Энди мени

негерим къуру Мэлс туйюлдю. Женгис, Кенгес, Алтынбек... Ала ойнаргъа жыйылсала, мени излеп келиучюдюле. Суу боюнуна жууунургъа барлыкъ болсала да, мени биргелерине элтиучюдюле.

Ол барысы да игиди. Алай жашауну кыйынлыгъы бизни борбайсыз этген эди. Бек уллу кыйынлыгъыбыз ачлыкъды. Къзахлыланы бизге жанлары ауруйду. Алай, бизге болушурча, аланы да хазна онглары жокъ эди. Битеу ишлеген кыйынларын налогга жыйып кетедиле. Налогну уа, бахчангда хар картоф тебеден башлап, тауукъ жумуртхагъа дери саладыла.

Кёчюп келгенли, кёп адамыбыз ачдан ёлгенди. Къартла хазна къалмагъандыла. Сабийле да азайгъандыла. Биз, таулула, балгуз чюгюндюрню не зат болгъанын энди билдик. Мында ишни башы олду. Мардасыз уллу сабанлада кыйырсыз чюгюндюр тизгинлени жукъартыргъа, хансдан тазаларгъа керекди. Ол кеси да тиширыуланы ишиди. Ары таулу тиширыуланы да кюугъандыла, бирин да кыймай.

Бюгюн, кюн жерни жандырыпмы кюояды дегенча, алай кызыуду. Анга да къарамай, тиширыула жерде тобукъланып, тёрт гуппуш болуп ишлейдиле. Къалын битген тизгинлени къоллары бла жыртып жукъартадыла. Жерде асыры кёп тобукъланып тургъандан, сингирлери тартып, бутлары ауруйдула, къолларыны бармакъ кыйырларын топуракъ ашап, къанлары чыгъа, ачыйдыла. Жаханым азабын сынай эселе да, ишни уа бардырадыла. Хар адам башындан план берилгенди. Аны толтурмай кюяргъа уа жарарыкъ туйюлдю! Кюн сайын берилиучю ётмек юлюшюнгден кюуру къаллыкъса. Аны себепли, харип тиширыула къанларын, жанларын да атып кюрешедиле. Болалмай къалырбыз деп къоркъгъанла сабийлерин да болушдурадыла. Быллай бир кюрешгенде да, къарынларын тойдурурча какълары жокъду. Бек уллу, бек сыйлы жалналары трудоденьди! Не къадар кёп ишлесенг, – ол къадар трудоденинг да кёп болады. Алай андан не файда? Жылны ахырында, колхозда абери къалса, трудоденьге бир затчыкъла да жалатадыла. Алай, кыйрал битеу жыйылгъан тирликни сибирип алып кетсе уа, ауузунгу ач да къал! Ол угъай, бахчангда ёсдюрген хыярынгы окъуна, налогга бер дегенни айтып, ашаргъа кыймайдыла. Ийнегинг бар эсе, кыйралгъа онтёрт килограмм жау ётдюрюрге керексе. Къзахлыла аны ючюн ийнек тутмай эдиле.

Ала къойланы, эчкилени саууп, аланы сютлери бла кечинирге кюрешедиле.

Харип колхозчула! Сизге: «Насыплы совет адамла!» – дейдиле. Сиз а жазыкъ къулла. Ауузугъузну ачып, къынкъ этерге эркинлигигиз болмагъан жалчыла. Бу аман дуняда сиз сынамагъан не къыйынлыкъ къалды? Сиз тѳзген зорлукъгъа эшек да тѳзалмаз эди! Сиз а тѳзесиз. Сизге быллай бир тѳзюм къайдан чыгъады? Огъесе уа, Аллах берген жаныгъызны тартып чыгъаралмай, амалсыз кюнюгюзге къалыпмы кюрешесиз?

Къазахлы тиширыула, чюгюндюрню ѳсдюрген къыйын болса да, юйренчек ишлерин этедиле. Бу ишге биринчи кере тирелген таулу тиширыула уа азап чегедиле. Кюнню кызыулугъу уа аланы бютюнда онгсуз эте эди. Къазахлы тиширыула, башларына акъ жаулукъ чулгъап, алай ишлейдиле. Таулу тиширыула да, акъ жаулукъ кюнден сакълагъанына тюшюнюп, аладан кѳргенни этип тебирегендиле.

Кюн ортадан сора мен да сабанлагъа анама болушургъа бардым. Кенгден къарагъанда, акъбаш тиширыула кѳлге къонуп тургъан къанкъазлача кѳрюнедиле. Анам эрттенликде менден къалгъан сабийлерин болушлукъгъа биргесине алып кетген эди. Мен а, тирменнге барыргъа керек болуп, юйде къалгъан эдим. Тюнене Боранбайны къатыны Сайра бизге бир табакъ будай берген эди. Мен аны, тирменнге элтип, уннга алышып келгенме. Энди уа анама болушургъа баргъанлыгъымды.

Кенгирекден окъуна сабан къыйырында, жолгъа жууукъ, юч-тѳрт тиширыуну бир жерге жокку болуп тургъанларын кѳрдюм. Чай иче тура болурла деп келди кѳлюме. Алай алыкъа чай ичер кезиу жетмеген эди. Хар ким берилген планын толтурургъа асыры къадалгъандан, тюш болгъунчу, суу ичерге окъуна бѳлюнмеучюдюле. Няння уа тюнене, аурукъсунуп, планын толтуралмай, ѳтмек юлюшсюз къалгъанды. Бюгюн ол бизни, сабийлерин, изеу этип, умуту эки кюнлюк мардасын толтурургъады. Бек гитчебиз Захидачыкъдан къалгъанларыбыз анабызгъа билеклик этебиз. Мен а, юйюр тамата болгъаным себепли, сабийге да саналмайма. Анам да, сабийле да манга жетген кишигеча ышанадыла. Жарлы юйню бузоуу ѳгюзлюк этер дегенча, мен да къолумдан келгенича кюрешеме.

Жокку болуп тургъан тиширыулагъа жете бар-

гъанымлай, Сайраны, Лауланны таныдым. Эгешчиклерим да, Ахмат да алайда гузаба эте.

Къарасам, анам сыртындан сойланып, тиширыула да аны бетине суу чача!

– Няння, не болгъанды санга? – деп, ахым кете, аны къатына барып, жерге тобукъландым.

– Къоркъма, балам, башындан кюн ётгенди. Алай кёпле боладыла, – деди Сайра. Жюрегим такъыр болду. Тиширыула, кюреше кетип, анама эс жыйдырдыла. Ол кёзлерин ачды. Бу кезиуде, атын да чапдырып, бизни къатыбызгъа Къапчыгъай жетди.

– Не жокку болуп турасыз былайда? Нек ишлемейсиз?! – деп, тиширыулагъа къутурду.

– Бадилагъа болуша турабыз. Башына кюн ётгенди. Эси окъуна азгъанды, – деди анга Сайра.

– Бирда къоркъмагъыз, ол ёллюк тюйюлдю. Ишигизге барыгъыз. Къыралгъа чюгюндюр керекди, бандит керекмейди!..

– Эй къарагъым (багъалым), алай нек айтаса? Къудайдан къоркъсанг а!..

Ол такъыйкъада, къаным къартыгъыма сыйынмай, чачылыпмы кетеме дерча болдум. Мен секирип ёрге турдум да, Къапчыгъайны тубюнден ёрге жюрегим от жана къарадым. Ол такъыйкъада мен Хамзатча уллу киши болмагъаныма къаты ёкюндюм.

Къапчыгъай кетди. Ол кетип кёп болмай, ёгюз арбасы бла Боранбай келди. Ол, Нянняны халын кёрюп, къайгъылы болду. Сайра эрине Къапчыгъай айтханланы айтды.

– Ол адам тюйюлдю! Итди... – деп къызды Боранбай. Ол бизни, арбасына миндирип, сарайыбызгъа алып келди. Анамы жерде тёшекге жатдырдыкъ.

– Ёлеме деп къоркъмайма, сиз къула тюзде тёгюлюп къаласыз деп къоркъама. Бирда болмаса, атагъыз келгинчи жашасам эди... – деди ол бизге. Аны эшитгенлей, Рая, тёзалмай, жиляды. Бирси къызчыкъла да кёз суу этдиле.

– Жилямагъыз... Аллах болушур, – деп жубатады Няння къызчыкъларын.

Анабыз, атабызны терк-терк сагъынып, къоркъмагъыз, ол келликди дегенлей турады къуруда. Биз да анга ийнананыбыз. Бюгюн, бюгече келлик сунуп сакълайбыз.

Ингирде сарайдагъыла барысы да Нянняны тегерегине жыйылдыла.

Жарсыдыла, къыйын жашауларына тарыкъдыла. Хамзат бизге барысындан да артда келди.

– Къаты бол, Бадина. Кесинги хорлатма. Мен шен-
дю эшитип келеме. Кюн ётгенди дейдиле, алаймыды?

– Алай болур эди, эки кезюм къарангы эте барып,
аууп къалдым...

Мен Хамзатха Къапчыгъайны этгенин айтханым-
да, аны сау кезюнден от чакъгъанча кёрюндю манга.
Бети сур тартды. Солууун терк-терк ала, чыгып кет-
ди. Ол кетгенлей, эки тиширыу нёгери бла Сайра да
келди. Ала барысы да Няння бла бирге бир звенода
ишлейдиле.

– Айланайын, Бадина, жакъсы болуп отурсун-гъой, –
деди Сайра къууанып.

– Жакъсыма, Сайра, жакъсыма. Къудай буюрса, там-
бла ишге чыгъарма деп турама.

– Жокъ, асыкъпа (ашыкъма). Бир-эки кюн деген-
лей эс тап. Бюгюн председателибиз ишлей тургъан
жерибизге келген эди да, анга сени хапарынгы айт-
ханбыз. Сабийлеринги кёплюгюн да эсгерип, бек жар-
сыгъанды. Ётмек юлюшюнгю да, ишге чыкъгъынчы,
юзмей, берип турургъа буюргъанды.

– Къор болайым, анга, – деди анам, сакъал туюю
къалтырай. – Уллу рахмет анга!

– Айтырбыз рахметинги. Ма, бу экикюнлюк ётмек
юлюшюнгдю... Бу уа бизден, – деп, Сайра бир чулгъам-
ны бла, бир быстыр артмакъны узатды. Ала кетгенден
сора, биз, сабийле, чабып, чулгъамны ачдыкъ. Анда эки
нан бар эди. Бир бирибизден сыйыра, биз аланы чач-
тук этдик.

– Ууатмай ашасагъыз а муну, – деди Няння, бизге
тырман этип. Рая бир туурамны анга да узатды. Той-
май, ауузубузну-бурунубузну жалай къалдыкъ. Мен
жерге тюшген ургуланы да жыйып ашадым. Къазах-
лы къатынла келтирген бирси артмакъда уа ун бар
эди.

– Къоркъмагъыз, мен сизни тамбла уллу гыржын
этип тойдуурма! – деди анабыз. Биз, къууанып, аны
тёгерегинден алып ийнакъладыкъ.

Андан сора бир къауум кюн озду. Анабыз ишге
чыкъды. Чюгюндюр тахталаны хансдан тазаларгъа аны
бла бирге биз да бара эдик. Баям, ишни эбине тюшюн-
нген болур эдик, бир марданы орунуна бир бла жарым
марда толтура башладыкъ.

– Эй, мынау Бадинанынг семьясы ударник семья
экен! – деп, бригадир бизни махтагъан да этди. Ол мах-
тагъаннга биз бютюнда къадалдыкъ. Ишлеген а, ингирде
кёз байлана башлагъынчы, тохтаусуз кюрешиучю эдик.

Ингир салкъында тиширыулары да кёллери кётюрюлюучю эди. Кенг сабанны бир къыйырында жыр башланса, къалгъанла анга къошулуп жырлаучудула. Бу кенг ёзенледе тегерекни къаушалта созулгъан ариу, къазах макъамла, исси кюнде салкъын тебенги къакъгъанча, хычыуун кёрюнюучю эдиле. Жыргъа эгечим Рая да къошулуучю эди. Бир сейирим, ол къазахча сёлеширге барыбыздан да алгъа юйренгенди. Къазах жырлары айтып тебиресе, къуру биз угъай, къазахлыла кеслери окъуна: «Ой бай, мынау къызымыз ёленгши (жырчы) болады! – деп, сейирге къалыучю эдиле. Кёлю кётюрюлген заманда, Раягъа къошулуп, Няння да жырлаучю эди...

«АЛЛАХ, КЪАЙДАСА?»

Сап-сары болуп, будай сабанла да жетдиле. Аланы оругъа МТС-ден комбайнала келдиле. Ол заманлада колхозлары кеслерини не трактору, не комбайнасы, не машинасы жокъ эди. Битеу техника МТС-де болуучю эди.

Будайны оруп башлагъынчы, элде сабий табылынганын сабанлагъа къуудула. Будай бла бирге, мия деген уулу ханс ёсюучю. Мирзеуню оргъунчу, аны жыртып кетермесе, артда зараны уллу болады. Миядан тазаланмагъан будайны унундан биширилген ётмек ачы татыу этиучю. Ашаргъа окъуна жарамаучуду. Аны себепли будай сабанлары миядан тазалау жууаплы иш эди. Биз а, сабийле, кючюбюзню аямай къадалыучю эдик. Бу ишни бизге бир игилиги: бише тургъан будай башлары ууучубуз бла уууп, аны ашап, къарыныбызны тойдура эдик. Биз, таулу сабийле, ол иште аны ючюн бютюнда къызынып барыучубуз. Аныуар деп бир абадан негерибиз бар эди, таулу жаш. Бир жол ол юйде уууп ашарыкъма деп, сабанладан къююнун будай башладан толтуруп чыкъды. Къапчыгъай аны, жолда тутуп, къамичи бла аркъасын къара кесеу этгинчи туюдо. «Ма бу санга – партия ючюн! Бу уа – Сталин ючюн! Бу уа – Молотов ючюн! Бу уа – мени ючюн!» – дей эди, хар ургъаны сайын. Аныуарны ёлтюрюп къояды деп къоркъдукъ. Айхай, болушлукъгъа чакъырырча, тийреде тамата адам да кёрюнмей эди. Асыры ачыулангандан, парткомну аузундан шытылары чачыла эдиле. Къартыгъына сыйынмагъан къанындан боюн тамырлары да кепген эдиле. Ол Аныуарны туюп бошады да, аны къююнунда будай башлары алып, арыкъда суугъа текдо.

Комбайнала, тенгизледе жюзген кемелеча, кенг сабанлада будайны оруп башладыла. Колхозну уллу ындыры будай төбеледен толуп тебиреди. Будайны колхозчула, агъач кюрекле бла кёкге атып, желде суууралдыла. Алай этип тазаланган будайны уа, машиналагъа, арбалагъа жюклеп, кыралны тола билмеген кюфлерине ашырадыла.

Анам ишлеп алгъан гыржын туурам бизни уллу юйюрге бир къабын кибик да кёрюнмейди. Ишден келип, алтынны чыгъаргъанча, кёюнундан ётмек юлюшюн чыгъарып, юлешип тебиресе, хар бирибизге бирер бурху жетиучюдю.

– Аллах айтса, бахчабызда нартюх иги битгенди. Картоф да баш къусуп тебирегенди. Ач болмакъ!.. – деп, къуандыра эди анабыз бизни.

Бир ингирде анабыз быхыла тенгли бир чюгюндюрле алып келди. Аланы, жуууп, къазаннга салып биширдик. Юшюген картофлача, татлыла! Сюйюп ашадыкъ. Тойдукъ!

– Сайра чюгюндюрню биширип ашаргъа жарайды деп айтханды. Алыкъа была гитчеледиле. Уллу болгъандан сора, бек татыулу боладыла дейдиле...

Анабызны бу айтханы да къуандырды...

Кертиси бла да, кюз арты келип, чюгюндюрле уллула болгъандан сора, биз, кёчгюнчюле, ачлыкъны унута башладыкъ. Эрттен да, тюш да, ингир да ашауубуз чюгюндюрдю. Алай, аны да кёймайдыла бизге. Кече сабанлагъа барып, машоклагъа жыйып, урлап келиучюбюз...

Школ да башланды. Алай бизни хазна окъутмайдыла. Барыбызны да чюгюндюрге сюредиле. Чюгюндюр ишни уа эм уллусу энди башланганды. Аны къазып, бичакъла бла чапыракъларын кесип, тазалап, арбалагъа, машиналагъа жюклеп, район арада балтуз заводха ашырыргъа керекди. Бу иш а къыш сууукълагъа дери созулуучуду.

* * *

Бир ингирде Жарахмет да, эл Советни председатели Салима да бизни сарайгъа келдиле.

– Къышыбыз бек сууукъ болады. Ауулубузда бош тургъан юйле бардыла. Аланы иелери кёйла бла таулададыла. Сиз ол юйлеге кёчюгюз. Иелери ыразыдыла, биз ала бла сёлешгенбиз. Жаланда сизден тилеригибиз, ие кёзден къарагъыз. Артда, кесигиз юйле иш-

лесегиз, ары кёчерсиз... – деди Жарахмет. «Биз мында кыыш кыалай кечинирикбиз, не печи, не от жагыасы болмагъан жерде?..» – деп, уллубуз, гитчебиз да кыайгылы болуп тура эдик да, бу жангылыкъ жю-реклерибизни тынчайтды.

Экинчи кюн Салима хар юйюрге кыайсы юйге кёчеригибизни кёргюзтдю. Бизге элни ортасында эки «отоулу» юй жетди. Ичинде тынгылы печи да барды. Кыалай-алай болса да, биз ары жыйышдыкъ. Бахчабыздан алгъан байлыгыбызны да ары ташыдыкъ. Барындан да бег'а Боранбай бла кёншугъа тюшгенибизге кыуандыкъ.

* * *

Бир эрттенликде Сайра хахай этип келди бизге.

– Ой бай, Бадина, налог жыйычула айланадыла! Бахчагыздан жыйгъанчыгыгызызны букъдуругъуз, – деди. Няняны бети бир ненча кере тюрленди. Ууакъла тынгысыз болдукъ.

– Келигиз, тышына ташыйыкъ да, арыкыгъа букъдурайыкъ, – дедим мен. Биз кёчген юйню бахчасы кыалын хансдан бла бийик кыаураладан толуп эди. «Хау, алай этейик!..» – деп, барыбыз да кыармашып, толу машокланы юйден чыгырып тебирегенибизлей, тышындан арба келген таууш эшитилди. Олсагыатдан юйюбюзге кыара тужуркалары бла экеулен кирдиле. Биз, апчып, кыолларыбыз бла машоклагъа жабышханлай кыалдыкъ.

– Букъдурургыамы хазырлангансыз? Совет властины алдаргыамы умут этесиз?.. – деп, налогчула машокланы санадыла. Кыагытларына бир затла жаздыла.

– Быйыл налог уллуду. Бир машок нартюх бла, бир машок картоф сизге жетерикди. Кыалгыаны уа – кыыралгыа!

– Биз ачдан кыырылып кыаллыкыбыз! Бу сабийлеге жаныгыыз аурумаймыды?! – деп, анам налогчуланы алларына жерге тобукыланып жалынды. Налогчула анга арталлы бла да эс бурмайдыла. Тышындан кирген арбачыгыа: «Хыярланы да жюкле!» – деп буюрдула. Алай бла, терлеп, кыан кыусуп ишлеп жыйгъан кыабарыкычыгыбызны жыйдыла да кетдиле. Ёрге айландыкъ да кыалдыкъ, сууукъ юйню кыырау кыакыгъан төрт кыабыргыасына кыарап.

– Аллах, сен кыайдаса?! – деп, анам жарылып-сытылып жиляды.

Къыш сууукъла кеслерин кѣп сакълатмадыла. Боран этип тебиреди. Печъде от эте тургъанлыкъгъа, юйню, кюрешип, жылыталмайбыз. Отунубуз жокълукъдан, мында сыгынла бла, салам бла от этедиле. Къолларындан келгенле, таулагъа барып, саксаул, чыгъанек отунла да мажарадыла. Мен, школдан къайтханым сайын, чабып барып, салам тишле болгъан жерден машок бла алып келиучюме. Юйюбюзню арбазында къаураланы бла къургъакъсыгъан хансланы да кюйдюрюп бошагъанбыз. Кѣрселе, колхоз малланы къыш ашыды деп, саламны да алыргъа къоймаучудула. Къысхасын айтханда, адамладан эсе, малланы намыслары кѣп да бийикди. Аланы ач этмез ючюн, бичен да чалдырадыла, саламны да тишлеге жыйдырадыла. Адамла ючюн а, хоу бирда, аллай къайгъырыулукъ жокъду. Ачдан къырылыгъыз дегенча, аууз къабынларын налогга жыйып кетедиле. Ма аллай жаханым къыралда Сталиннге махтау бере, партиягъа къарс ура кечине барабыз!..

Няння, худур этип, барыбызны да ауузландырды. Бу кезиуде тышында арба таууш эшитилди. Биз сагъайдыкъ. Биягъы налогчула келген сунуп, Няння гузабагъа къалды, жарты машок унубуз бар эди да, аны печь аллында салам тюбюне букъдурду. Терезебиз къагъылды. Шум болдукъ.

– Бадина, мен Боранбайма, – деди терезени къакъгъан. Няння да, мен да, къууулуп, тышына чыкъдыкъ.

– Мен сизге салам алып келгенме, – деп, Боранбай арбасын бизни арбазгъа кийирди.

– Рахмет, Боранбай!.. Бизден къайтмаса да, Къудайдан (Аллахдан) къайтсын, – деп, анам анга алгъыш этди. Боранбай да, мен да арбаны терк къотардыкъ.

– Ары, юй ичине жыйыгъыз. Партком кѣрсе, ариу айтмаз, – деп, Боранбай арбасын сюрюп кетди. Биз а, къадалып, саламны экинчи «отоугъа» ташыдыкъ. Бу жарлы ингирибизде, ол да бизге къууанч эди.

Кюнле уа озадыла... жарсыу кюнле! Къыйынлы кюнле!.. Азаплы кюнле!..

– Унубузну ахыры буду, – деп, Няння артмакъны тюбюн къагъып, печь башында къайнай тургъан суугъа къуюп булгъады. Биз ачыу этдик. Алай, алыкъа машок бла бир ууулмагъан нартюхюбюз барды. Аны уууп, тирменнге элтип, тартдырып, ун этсек, ол бизге бир къауум заманнга жетерикди. Анам да, мен да эрт-

тенликде, тирменнге барыргъа оноулашдыкъ. Худурну ичип бошап, нартюхню ортагъа салып, уууп тебиредик. Бу кезиуде бизге, талакъ солуу эте, Айза келди.

– Анакам жибергенди. Элни башында уллу арыкъъ болгъан жерге барыргъа керекди, – дегенди.

– Не барды анда уа? – деп сорду Няння Айзагъа.

– Билмейме. Манга терк къайт дегенди, – сёзюн айтыр-айтмаз, кёп да мычымай, Айза чыгып кетди.

– Маржан (Айзаны анасыны аты алай эди) бошдан чакъыра болмаз. Кел, барайыкъ, – деди Няння манга.

– Мен да барама, мени да ала барыгъыз, – деп, Ахмат бла Рая кеслерин хазырладыла.

– Угъай, сиз нартюхню ууа туругъуз, биз терк окъуна къайтырбыз, – деди Няння сабийлеге.

Анам да, мен да, жылы кийинип, тышына чыкъдыкъ. Тышында уа къарангы. Къар алыкъа терен тюйдю, Нянняны аягъында галошланы да тумаламайды, алай сууукъ аяз бетибизни, къолларыбызны чимдийди.

Маржан бизден узакъ жашамайды. Ортабызда ючтёрт юй барды. Биз кенгирекден окъуна аны терезесини мутхуз жарыгъын кёрдюк. Таулула, фатаген тауусулуп къалады деп къоркъгъандан, чыракъларын гитчечик жандырадыла. Аны себепли кече, элде мутхуз жарыгъан терезени кёрсенг, ол таулу жашагъан юй болгъанын бил да къой.

Няння да, мен да Маржанлагъа кирдик. Лаулан да анда.

– Бадина, артмакъ неда машок ала келсенг эди уа, – деди Маржан, башына ботасын къыса. Была къайры эсе да мирзеу урларгъа бара кёреме деп келди акъылыма.

– Да, билмегенме ансы, ала келир эдим. Машок не затха керекди? – деп сорду анам.

– Эл башында уллу арыкъны жанында ат мыллыкъ басдыргъандыла бюгюн. Аны чачаргъа барабыз. Бизден къалгъанла андадыла. Хайдагъыз, юлюшсюз къалырбыз, – деп ашыкъдырды Маржан.

– Не атды ол? Не мыллыкды?! – деп, анам тынгысыз болду.

– Кет, не билейим? Ауруп ёлгенди дейдиле. Райондан мал дохтурла келип басдыргъан хапарлары барды.

– Да, аны ашайбыз деп, биз да къырылып къалсагъ’а, къалай боллукъду?

– Иги бишсе, зат да боллукъ тюйдю! Къыры-

лыб'а... алайсыз да кырыла турабыз! – деди Маржан, Нянягъа бир эски машокну узатып. – Ма муну. Хайда, келигиз!

Аягъыбыз басханны кезюбюз кермей барабыз. Мен баш арыкны кайда болганын биле эдим. Алайда колхозну ат, ёгюз орунлары бардыла. Эрттен сайын жегиллик атланы, ёгюзлени да колхозчула алайдан сюрючюдюле. Асыры терк баргъандан мен терлеген окъуна этдим. Айтхан жерге жуукълашханыбызда, кенгирекден окъуна бир кыарелдилени эледим.

– Ма чача турадыла!.. – деп, Маржан бютюнда ашыкды. Аны ызындан жеталмай, биз аз артхаракъ окъуна кыалдыкъ. Жетип барсакъ, кюрекле бла, кыоллары бла да жангы «кыабырны» кыазауат этип кыаза тура эдиле. Хамзат да, бирси таулу кишиле, кыатынла да андадыла. Алайда менден гитчелери жокъду. Жете баргъанлай, биз да кыазыу ишге киришдик. Кыар кыатыш топуракъ кыолларыбызгъа жабышып, сууукъ эте-ди. Алай анга кыарагъан киши да жокъду.

– Жагъафар, бир галошуму кайда эсе да тас этдим, – деп жарсыды анам. Экибиз да излей кетип – тапдыкъ.

– Не бек тереннге басдыргъан эдиле муну, кыуруп кыаллыкыла, – деп ынычхады тиширыуладан кыайсы эсе да.

– Аха, жетдик! – деди ким эсе да.

– Ашыкымагъыз, алыкыа топуракъ кепдю. Тазаларгъа керекди, – деди Хамзат. Абри керюр эсем деп, алгъа ийилип, уругъа кыарайым дегенлей, баш тёппе бурулуп, ары жыгъылдым.

– Ай, хайырсыз, алайлай аберинги аурутсанг, – деп, ким эсе да, фуфайкамы жагъасындан тутуп, мени урудан чыгъарды.

Кыазарыкыларын кыазып бошагъандан сора, атны арт аякыларындан аркыанла бла кыысып, аны урудан тартып чыгъарыргъа умут этдиле. Барыбыз да сыгъынып кюрешдик. Алай мыллыкны жеринден да теп-диралмадыкъ.

– Уллу жаныуарды. Былай бла иш боллукъ тюйюлдю деп, Хамзат бичагъын кыынындан чыгъарды. Бичакыларына бирси кишиле да узалдыла. Ала, уругъа тюшюп, анда ат мыллыкны союп тебиредиле. Ичин жарып, кыарынын, чегилерин, ёпке-бауурун тышына атдыла. Бир заманда тышындагъыла, тезалмай, уруну ичине тюше башладыла.

– Ашыкымагъыз, туурама кыоюгъуз, – деп кюрешди Хамзат. Хоу бирда! Аны айтханына киши кыу-

лакъ салмады. Алайда болгъанла, бир бирлерин малтай, уругъа секиришдиле. Няння бла мен да секирдик ары! Мыллыкны бёрюле басынганча басынып талай эдик! Бичакълары болгъанла иги юлюшле аладыла. Биз а, бичакъсызла, къолларыбыз бла этни териси къатыш жыртыргъа кюрешемиз. Сау къаллыкъ, Хамзат, кюреше кетип, арт бутундан бир уллу шаугютню кесип, бизни машокга атды. Няння да, къалай этди эсе да, бир затла юздю. Экибиз да, кюреше кетип, машогу-бузну белине дери толтурдукъ.

– Мындан кёп болса, элталлыкъ туююлбюз, – деп, анам да, мен да, аманни кебинден урудан чыкъдыкъ...

Биз юйге келгенде, сабийле, нартюх машокну тегерегине къысылып, жукълап тура эдиле. Ахматны къолунда уа жарты ууулгъан качан да бар эди.

Няння бла мен бир бирге къарап къалдыкъ. Юсюбюз-башыбыз, аякъларыбыз, бетибиз, къолларыбыз да балчыкъ! Мени уа аягъым да къанайды. Баям, ол къара къатышда, биреуню бичакъ къыйыры жетген болур эди. Аны да энди билдик. Юсюбюздегилени тешдик. Аллахны ахшылыгъындан, юйюбюзню ичи жылыды. Юйден чыгъа туруп, анам къумгъан бла печь башына суу салып кетген эди. Аны бла къолубузну, бетибизни жуудукъ. Биз алай эте тургъунчу, сабийле да уяндыла. Няння аланы, тешиндирип, тешекге жатдырды. Биз а, печьде от этип, жангыдан суу жылытып, келтирген этлерибизни жуууп, тазалап, челекге жыйдыкъ. Челекден къалгъаны уа, бир орталыкъ кастрюлюбюз бар эди да, аны да толтурду. Быллай «байлыкъгъа» асыры къууаннгандан, Няння бла мен арыгъаныбызны, къыйналгъаныбызны да унутханбыз! Этлени экинчи «отоуда» салам тюбюне букъдурдукъ. Анда ол бузулдукъ туююл эди... нек дегенде – анда тышындача сууукъ эди.

Эрттенликде мен школгъа кетдим. Дерсле да бошалып, андан къайтып келе, юйлерини арбазында итлерини башындан сылай тургъан Кенгес деген шуэхуму кёрдюм. Ол мудах эди.

– Неди? Итден тансыгъынгы алалмаймы тураса? – деп сордум анга.

– Итден айырыла турама, – деди ол.

– Нек?!

– Бюгюн, не тамбла ёллюкдю бу.

– Нек?!

– Къуру бу угъай, элибизни итлери барысы да ёллюкдюле. Тюнене кече ала баш арыкъда ауруудан ёлюп

басдырылган ат мыллыкны жеринден кызып чыгарып ашагандыла.

– Аны ючюн а нек ёледиле?

– Ол ат не эсе да бир аман ауруудан ауруп ёлгенди дейдиле. Жукыган ауруудан...

Мен юйге кыайгылы болуп келдим. Кенгесден эшитген хапарымы анама айтдым.

– Эрттенли Сайра бизге келген эди да, ат мыллыкны хапарын ол да айтханды. Итле кыызган сунуп турадыла. Билмейме не этерге да. Ашап, палахха кыалдыбыз деп да кыоркыама.

– Да аны ашап ёлгенни бла ачдан ёлгенни не башхасы барды?

Бу кезиуде бизге Маржан келди.

– Бадина, ашап кёрдюк! Анамы жаны ючюн, тууар этден эсе татыулуду! – деди ол.

– Хата болмай кыутулдугызуму?

– Бир зат да болмаганды, Аллах хакына! Сиз а алыкыа кёрмегенмисиз?..

– Угыай, кыоркыуп турабыз.

– Кет, жаншама! – деди Маржан Няннягыа. – Сабийлеринги саргалтып турма да, шорпадан тойдур. Бетлерине кыан келир.

– Кыазахлыла, итле ёллюкдюле деп, кыайгыгыа кыалып айланадыла.

– Кыалмагыа кыой! Иги биширсе, зат да боллукы тойюлдю. Мен машогуму алыргыа келгенме. Нартючюк элтип, тирменнге барыргыа керекди.

– Тирменнге биз да барлыкыбыз, – деди Няння. Сора, экинчи отоугыа барып, Маржанны машогуна алып келди. – Ма, сау бол! Жуууп, аriu этгенме.

Ол ингирде Няння ат этден бир кесекчик биширди. Ол бише туруп, аны ийисинден окыуна аууз сууларыбыз келеди. Чоюннга картоф артып да атды. Хыяр да кыошду.

Эт азыгыбыз бишди. Няння андан, аякылагыа кыуюп, барыбызгыа да берди. Ташлы-Таладан кыысталгыаныбыздан бери, мен ол жолча татыулу аш ашамагыан эдим! Аны татыуун бюгюн-бюгече да унутмагыанма.

«ЖЕП КЫОЙДУМ»

Бир жол ачдан бек онгсуз болдукы. Барыбызны да бетлерибиз кёпдюле.

Бизни орамда Чапет деп колхозну бригадири жа-

шайды. Адамлары болмагъан заманны марап туруп, терезелеринден аланы юлерине кирдим. Уллу кастрюл бла эритилген жауларын алып чыкъдым. Киши да кёрмеди. Чюгюндюр ишни къыстау заманы болгъаны себепли, уллу, гитче да сабанда эдиле.

Жауну, юйюбюзге келтирип, ич отоуда букъдурдум. Анам ишден къайтханда, анга айтдым. Ол тынгысыз болду. «Ызына элт!» – деп урушду. Мен, унамай, тирелип тохтадым. Биз да алай эте тургъунчу, тышындан бир къаугъала эшитилдиде. Юйден чабып чыкъдым. Адамла орамгъа тегюлюп эдиле.

– Не болгъанды? – деп сордум таныш къазахлы жашчыкъгъа.

– Ким эсе да Чапетни юйюнден кастрюл бла бир майын (жауун) урлап кетгенди. Контордан комис къурап, аны излеп айланадыла. Сизни (малкъарлыланы) юйлеригизни тинтедиле, – деди ол. Ичиме къоркъуу кирди. Чабып келип, ишни болушун анама айтдым. Ол а менден да бек къоркъду.

– Башыбызны отха сукъдунг!.. Ёмюрден ахыргъа бедишлик этдинг! – деп сынсыды ол. – Жауну юйден къурут. Бахчагъа элт да, арыкъгъа ат!..

– Адамла тышына жайылып турадыла. Кастрюлю юйден чыгъаргъанлай, кёрюп къоярыкъдыла.

– Сора не этейик?.. – деп, анам жүрегинден тутду.

Бир мадар эталыр эсем деп, биягъы тышына чыкъдым. Комисчиле орамны бирси жанында таулула жашагъан юйню тинте тура эдиле. Ала андан чыкъдыла да, бизни юйге айландыла. Мен, чабып, аланы алларына бардым.

– Жауну ким урлагъанын кёргенме! – дедим.

– Ким?!

– Назима, – дедим. Ол ауузума къалай бла тюшгенин кесим да ангылаялмай къалдым. Назиманы эшитгенлей, комисчиле бир бирге къарашдыла. Ала, мени да биргелерине алып, ызларына – конторгъа – къайтдыла. Назиманы алып келирге эки адам ийдиле. Назима уа акъылындан шашхан тели къатын эди. Юйден юйге кирип, ким не берсе да, аны ашап жашагъан бир факъыр жан. Тилегенден сора да, тап тюшсе, урлагъан да этиучю эди. Аны уа эллиле иги биле эдиле. Назиманы келтиргинчи, конторда манга соруу этдиле. Мен ётюрюклени къурашдырдым. Назима, терезе бла кирип, юйден жауну къалай алып чыкъгъанын айтдым.

Иги ийнандырып ючюн, кастрюлюню тюрсюнюн да айтдым. Ол кырдык бетли жашил кастрюл эди. Къап-

чыгъайдан кълалгъанла, мени айтханыма ийнанганларын билдире, башларын алгъа бла артха чайкъадыла. Партком а алай этмеди. Жиланча, кёзюме жютю къарап турду. Мен, аны къарамын кётюралмай, кёзлерими жерге къаратдым.

– Мынау бандитдинг айткъанына мен сенбеймин (ийнанмайма), – деди Къапчыгъай. – Биз муну юйюн тинтирге керек эдик...

Ол алай айтханда, ичимде жаным кълалмагъанча болдум. Борбайларым къыйылып, аууп бара тургъан сундум кесими.

– Эй, тохта. Назима келсин да, аны не айтырыгъын да бир эшитейик, – деди колхозну председатели Жа-рахмет.

– Иа, иа... Назима келсин. Ким биледи, май табылып кълалса уа? – деп, бирсиле да председатель жанлы болдула. Мени ичиме жангыдан жан киргенча болду. Алай Къапчыгъай аны бла тынчайып кълалмады.

– Сиз муну кёзлеринден окъуна билсегиз а ётюрюк айта тургъанын, – деди.

Къапчыгъай жаншай тургъанлай, жиберген адамлары Назиманы алларына сюрюп келдиле. Ол да кабинетге кирирге унамай, ала да, зор этип, аркъасындан тюртюп, алай келтирдиле. Юсюнде тюрсюнлю жыйрыгъыны жыртылмагъан жери жокъ, асыры кирден а, кълаланлыгъы да хазна билинмейди. Аякълары да жалан, тыкырла. Башында кир жаулугъу, ол да артха кетип, кекеллери ачылып. Асыры къркъгъандан а, бетинде къланы жокъ. Ол келе келгенлей, парторг, столну да жумдуругъу бла кълаты уруп:

– Май кълайда?! – деп, кълычырып, юсюне алынды. Назима бютюнда бек къркъду. Эки кёзю, укуну кёзлерича, кенгге аралып, сёз айталмай, тыгъылып кълалды. «Айт, майны не этгенсе?» – деп, комисчиле аны кълысып тохтадыла. Колхозну председатели уа:

– Айтмай эсенг, бусагъат милицияны чакълырып, тутдургъан этеме! – деди. Назима кълаты элгенди. Ауузун ачып, кълынкъ-мынкъ эте кетди да:

– Жеп (ашап) кълайдум, – деди.

– Кастрюл бла бир жауну бир жолгъа кълалай ашап кълыйгъанса?! Ётюрюк айтаса! Кълайдады жау? – деп, Чапет Назиманы кёзюне-кълашына тебинди.

– Жеп кълайдум!

– Жауун ашагъан эсенг, кастрюл а кълайда?

– Жеп кълайдум!

– Терезени кълалай ачып киргененг?

- Жеп къойдум!
- Кесингми урлагъаненг огъесе нёгеринг бармы эди?
- Жеп къойдум!

Комисле аямай кюрешедиле: урушуп да, жалынып да. Алай: «Жеп къойдум», – дегенден бапша, Назиманы ауузундан сёз чыгъаралмайдыла. Амалларын тауусхандан сора, аны башына эркин этдиле. Мен да, юйюрюбюзню бедишликден къутхарып, юйге келдим. Алай бюгюн-бюгече да ол факъыр тиширыугъа жалгъан дау жакъгъаным манга тынчлыкъ бермейди, эсиме тюшген сайын, жүрегим къыйналады. Алай ол заманда мен сабий эдим. Сабийлигимде мени туугъан юйюмден киши жерине къыстатып, амалсыз жашаугъа къалдырып, гюняхлы ишни этдирген Сталин жаханамли болсун дейме! Мени да, мени кибиклени да гюняхларын Уллу Аллах аны боюнуна жюклесин дейме!

БАЗМАН

Жан багъар ючюн, адам не зат этмейди дейсе. Анабыз озгъан базарда кюмюш ёшюнлюгюн бир челек кышхыргъа алышып келгенди. Къалай-алай болса да, ол бизге бир ыйыккъгъа худур этерге жетди. Ол тауусулгъанлай, биз амалсыз болдукъ. Бир игилиги, жайды – кырдык кёпдю. Биз, сабийле, бузоулача, эл кыйырында малла отлаучу жашил ёзенчикге жайылдыкъ. Ашаргъа жараулу хансланы (зыка, балдыргъан, мысты...) биз биле эдик. Алай бир-бирде, асыры амалсыздан, танымагъан хансларыбызны да ашаучубуз. Аллай кюнледе тамакъларыбыз, ичибиз да къызып, аямай къусуучубуз. Анабыз а, не этерин билмей, жиляучуду. Ачдан ёлгенден эсе, къусхан игиди деп, биз дагъыда кырдыкга жайылыучубуз.

Биягъы эрттенликде «отлаугъа» чыгъайыкъ деп тургъаныбызлай, бизден узакъ болмай жашаучу къолунда да башы жабылгъан адыры бла Айжан деген къазахлы тиширыу келди.

– Ма, мынау сютдю балаларынга ишир, – деп, къолунда адырын бизни анабызгъа берди. Биз, сабийле, ол адыргъа, эринлерибизни тиллерибиз бла жалай, адыргы этип къарадыкъ. Анабыз анга: «Рахмет!» – деди, асыры къууаннгандан, ёню къалтырай.

– Балаларынг, келип, бакъшамызды шёптен (хансдан) тазаласа, эки килограмм ун берем, – деди Айжан.

Аны эшитгенде, барыбыз да кѳууандыкѳ. Ачлыгыбызны да унутуп, кѳазахлы тиширууну ызындан баппуш балалача, тизилип, орамгѳа чыкѳдыкѳ. Кѳюн кѳуш кѳанатына кѳтюрюлген кезиудю. Иссиден а солугѳан солууубуз тамагыбызны кѳюдюреди. Жол жанында мурсала, дуня жашаудан тѳюнгюлгенча, чапыракѳлары энишге бошлап, мугурайып скеледиле.

Айжан бизни юйюне алып барды. Хар бирибизни кѳолубузгѳа бирер чага тутдурду.

– Жюгерини (нартюхню) тазалап битдирсенгдер, картофну тазалайсынгар, – деди. Бахчасы уа уллуду. Ханс асыры басхандан, нартюхле кѳрюннген окѳуна этмейдиле. Картофну да алай. Эки килограмм ун ючюн быллай бир жумушну тындырмакѳлыкѳ азапды. Алай башха амалынг болмаса, не этериксе? Бешибиз беш жерден тохтап, ишни кѳолгѳа алдыкѳ! Бир бирибиз бла эришип, алай башладыкѳ. Бираздан мени башым тѳгерек айланып, кѳусарыгѳым келди. Кѳъарыусузлугѳуму кѳрюп, кѳъарындашым Ахмат да, эгечлерим да кѳатыма келдиле. Жерге олтуртдула. Биз алай бола тургѳанлай, Айжан бир тѳгерек нан (жукѳа будай гыржын) бла айран алып келди. Аны кѳргенде – кѳууандыкѳ!

– Жейингдер (ауузланыгѳыз), балалар, – деп, ол келтирген аш-сууун бизге берип, ызына кетди. Эгечим Рая нанны беш юлюш этди.

– Манга уллуракѳ юлюш эт... Кѳрмеймисе ачдан ѳле тургѳанымы? – дедим мен.

– Биз барыбыз да ачдан ѳле турабыз, – деди Рая, мен айтханны сан этмей. Нанны тенг юлешди. Ауузландыкѳ. Мен да тирилдим.

Ингирге дери терлегенлерибиз сууча барып, ишледик. Кѳыйналсакѳ да, бахчаны хансдан тазалап чыкѳдыкѳ.

Айжан, рахметни да айта, тѳбюнде кесек унчугѳу бла эски артмакѳчыкѳны бизге узатды. Мен аны кѳолума алып, кѳтюрюп кѳрдюм да:

– Апа жан, мынау эки килограмм болмайды, – дедим.

– Кѳалай болмайды? – деп, Айжан кѳашларын тѳйдю.

– Бизде базман барды. Мен барып, аны алып келейим да, ѳнчелеген этейик, – дедим.

– Жакѳсы (ахшы)... алып кел безменингди.

Мен юйге чапдым. Бизни уа пружиналы кѳол базманчыгѳыбыз болуучу эди. Терк окѳуна аны ичин ачып,

пружинасын къарыуум жетгенча созуп, жерине салдым да, ызыма къайтдым.

– Кёп къалдың, – деп, Айжан тырман этди.

– Табалмай тургъанма, – деп, базманны анга бердим. Ол дорбасын базманны ыргъагына илиндирди да, ёрге кётюрдю. Юч жюз грамм кёргюзтдю базман.

– Айтхан эдим да, мында эки килограмм жокъду деп.

– Ой бай, мен экиден да артыкъ сунган эдим... – деп, Айжан юйюне кирип кетди да, уллу табакъ бла бир ун алып чыкъды.

– Биздинг да бар унамыз осы, – деди ол, дорбагъа ууучу бла табакъда ундан къуя.

– Ал, кётерип кёршю энди, – деди Айжан манга. Мен кётюрдюм.

– Бир килограммгъа да жетмейди.

– Ой бай, мынау не деген сумдыкъ (сейирлик)?!. Бир уным эки килограмм шыкъпай жаткъяны къалай? – деп, гыр-мыр этип башлады.

– Къуя бер, – дедим мен. Айжан табакъда унун саулай да дорбагъа къуйду. Эки килограммгъа анда да жетмеди. Ол, базманынг тюз тюйюлдю деп, хахайлап башлады.

– Совет властыны базманына тюз тюйюлдю деп айтыргъа сени тилинг къалай айланады?! Мен бусагъат, барып, милициягъа айтайым да, ол кёргюзтюр санга совет властыны базманы тюз бла терс болгъанын! – деп ачыуландым мен. Ачыуланган бла да къалмай, кетип тебиредим. Айжанны бети агъарды. Ахмат да, эгечлерим да: «Бир жары да бармайса», – деп, мени аллымы тыйып тохтадыла.

– Угъай, милициягъа барама! – деп, мен кесими тартдырдым.

– Эй балам, ёзюнгю сууут. Мен совет безменине дауум жокъ, – деди Айжан да, жалынып. Мен жууашдым.

Алай бла, сау артмакъ унну алып, юйюбюзге келдик. Анам, ол унну кёргенде, сейирге къалды.

– Быллай бир унну къалай бергенди ол? Бу бизге бир айгъа худургъа жетерикди! – деп, ичине жан киргенча болду.

Бюгюнлюкде мен Айжанны алдагъаныма бек сокъуранама. Алай мени бюгюн да, бюгече да ол заманда адамланы совет властыдан, милициядан жаханымден къоркъгъанча къоркъгъанлары сейир этдиргенлей турады! Биз харипле къаллай мажюсю ёмюрледе жашагъанбыз!

Август айны исси кюнлеринден бири эди. Мен бахчабызда ханс арта тургъанлай, Мэлс келди.

– Жагъыпар, жюр, масакъ жыйып келейик, – деди. Къзахлыла масакъ деп, комбайн оруп кетгенден сора, жерде къалгъан будай башлагъа айтыгучу эдиле.

Биз къызыу кюнде, кюе-бише, орулуп бошалгъан сабанлада масакъ жыйдыкъ. Кёнчек хуржунларыбызны тыкъма-тыкъ толтурдукъ. Аланы къылкъылары, хуржунларыбыздан ётюр, жалан этибизге чанчылып кичите эдиле.

Къыйналсакъ да, ишибизни ахыры мол болгъаны бизни къууандырды. Къууана-къууана, ойнай-ойнай, юйге айландыкъ. Къзахлыла, бир уууч будайны къууруп, аны бла не уллу юйюр да чай ичип, кеслерин тойдуруп къоючудула. Биз да, ардан-артха аланы ол адетлерине юренип, къууурулгъан будай бла чай ичиюню баш азыкъгъа санап башлагъанбыз. Мени бюгюн жыйгъан будайым а бизни уллу юйюрге эки, юч кере чай ичерге жетерикди. Ичимден аны да тергеу эте келеме. Биз да элге жете баргъанлай, бир атлы милиционер аллыбызны тыйды.

– Къайдан келесиз? – деп сорду.

– Сабандан.

– Къалталарынг (хуржунларынг) нек кёбюпдюле? Будай урлапмы келесиз?

– Жокъ, агъай... Биз еш нарсе урлагъанымыз жокъ... масакъ жыйып келебиз, – деди Мэлс, ёхтемирек да болуп.

– Сиз къыралны мюлкюн урлап келесиз, – деп, милиционер атындан тюшдю.

– Жокъ, агъай! Ма, кёрюгюз, ийнанмай эсегиз... масакъ жыйып келебиз... – деп, Мэлс хуржунуну башын ачып кёргюзтдю. Ачмаса да, будай башла, къылкъылары хуржунларыбыздан тышына чюелип, кёрюнюп тура эдиле.

– Мени алдаргъамы кюрешесиз!.. – деп, милиционер, ат иерни артында къанжыгъагъа байланып тургъан гитче дорбачыкъны алып, аны башын ачды.

– Хуржунларыгъызда болгъанны бери къотарыгъыз! – деп буюрду ол. Мэлс да, мен да къачаргъа умут этдик. Алай ол, бизни чуунларыбыздан тутуп, дып этдирмей тохтатды. Жыйгъан масагъыбызны артмагъына къуйдуруп, хуржунларыбызны бошайтды. Сора артмакъны иерни арт къанжыгъасына байлады да, Мэлс-ни да, мени да ат боюнуна олтуртду.

– Агъай, биз юйге жаяу да бараллыкъбыз, – деди Мэлс анга.

– Сиз юйге барлыкъ тьююлсюз...

– Сора къайры?

– Район милициягъа. Сендер сотталасынгдар урушулукъ истеринг юшюн. (Сизге сюд этилликди уручулукъ ишлеригиз ючюн.)

Милиционерни ол сёзлерин эшитгенлей, Мэлс да, мен да жиляп тебиредик.

Милиционер бизге хыны этди, башларыбызгъа да къол жетдирди. Биз шум болдукъ.

Ингир бола, милиционер Мэлсни бла мени районнга элтди. Къолларыбыздан тутуп, башы къызыл къошун бла жабылгъан эки къатлы юйге алып барды. Айландыра кетип, бир гитче кабинетге кийирди. Анда уа инбашларында чынлары бла тегерекбет, бекем санлы бир милиционер, тютюн да иче, стол артында олтуруп тура эди.

– Жолдаш капитан, Бёлекши ауулдан эки уручуну тутуп келеме! – деп, бизни сюрюп келген милиционер кабинетни иесине доклад этди. Бизни къалай тутханын да айтды. Дорбада масакъны да кёргюзтдю.

– Биз уручула тьююлбюз... сабанда жыйгъанбыз... – деп, Мэлс узун тартып жиляп ийди.

– Балаланы ийип къойсанг да болдукъ эди. Алай энди, бери алып келгенден ары, не этериксе?.. Ишлерин сюдге берирге керекди. Юйлеринде билмей эселе, колхозну конторуна телефон бла селеш да, билдирген этсинле. Бёрю ашап кетген сунуп, къайгъы этип айланмасынла, – деди кабинетни иеси бизни тутуп келген милиционерге. Сора, эки къызылжагъасын чакъырды да, ала Мэлс бла мени, сюрюп барып, бир къарангы отоугъа бекледиле. Бир къауум замандан а экибизге эки туурам ётмек бла бирер кружка суу бердиле. Шүёхум да, мен да, ауузланып, мулхар юсюнде бир бири бауурубугъа къысылып, жукълап къалдыкъ.

Эрттенликде уянганыбызда, къарангы отоубузну ичине гитче чалдиш терезечикден кюн тийип тура эди.

Кёп да бармай, биягъы бизге бирер туурам къара ётмек бла, бирер кружка къайнар суу келтирдиле. Биз да ашыбызны ичибизге этип бошагъынчы, тышында не эсе да бир къаугъа эшитилди. Бир кесекден а Мэлсни бла мени аналарыбыз милиционер бла бирге биз тургъан тутмакъ юйчюкге кирдиле да, жиляп тебиредиле. Биз да алагъа къошулуп жилядыкъ.

– Кесигизни быллай бир неге бузасыз? – деди ми-

лиционер бизни аналарыбызгъа. – Былагъа бек кѣп берселе, жаланда бешишер жыл берликдиле. Андан сора башларына эркин боладыла...

Ол сѣзлени эшитгенде, аналарыбыз бютюн гузабагъа къалдыла. Ала бизни, чууунларыбыздан тутуп, «тюремеден» алып кетерге умут этдиле. Милиционер, алагъа аманла да айтып, экисин да бизни камерадан сюрюп чыгъарды.

Кюн сайын, мени да, Мэлсни да чакъырып, соруу этип турдула. Ахырында бизни сюдге элтдиле. Стол артында къарабет кенг киши олтурады. Бизни таба къарагъан да этмей, аллында жукъа папкада къагъытланы ары-бери аудуруп окъуйду. Аны столунда артмакны да таныдыкъ... Ол Мэлс бла мен «урлагъан» будай масакъла салынган артмакъ эди.

Судья, къагъытланы окъуп бошاپ, бизге къарады. Тукъум атларыбызны, аталарыбызны атын да сорду. Аны кѣз къарамы огъурсуз эди.

– Сени атанг къайдады? – деп сорду судья Мэлсге.

– Урушда ёлгенди.

– Сени атанг а? – деп, огъурсуз кѣзлерин манга сюютдю.

– Урушдады.

– Урушдамы, огъесе бандитмиди?

Ачыудан, жүрегим отча къызды.

– Мени атам бандит туюлду. Ол Сталинден грамота алгъанды! – дедим, жүрексинип.

Сталинни атын эшитгенлей, судьяны бети бир кесек жумушагъанча болду. Ауузума Сталинни аты къалай тюшгенин кесим да сезмей къалдым. Атабыз бир письмосунда грамота бла саугъаланганма деп жазгъаны эсимде эди. Мени сабий акъылыма кѣре, ол заманда «грамота» деген бек уллу зат болгъанды. Аллай затны уа, Сталин бермесе, ким берлик эди деп, мен алай оумлай эдим.

Судья бираз тынгылап турду да, столунда артмакъчыкыгъа къолу бла тийип:

– Будайны нек урлагъансыз? – деп сорду экибизге да.

– Урламагъанбыз... Жерден жыйгъанбыз, – дедик Мэлс бла мен, бир бири аузубузгъа чабып.

– Жерге тюшген бюртюкле да къыралны бюртюклеридиле! Алагъа тиерге жарамагъанын билмеймисиз?

– Билмегенбиз, ансы тиймез эдик, – деди Мэлс.

– Сен, бу бандитге тагъылып, уллу палахха тюшюп тургъанынгы билемисе?.. – деди судья Мэлсге, бармагъы бла уа мени кѣргюзтюп.

Мэлс манга, мен а анга къарап кълалдыкъ. Ичим отча жанды.

– Агъай, мен бандит ёмеспин (тўйюлма)!.. – дедим.

– Бандит болмасанг, Къапкъаздан неге айдалдынг (кълалдынг)?!

– Бул бандит эмес, жакъсы бала, – деди Мэлс да, мени жанлы болуп.

– Къарап турама да, экигиз да бир бирге оздурмагъан бузукъчуласыз. Совет халкъны душманлары сизни кибиқледен чыгъадыла!.. Экигизге да бешишер жыл тюрме!.. – деди судья, ауузундан от чагъып.

– Агъай, сиз Марксха, Энгельсге, Ленинге, Сталинге кълалайлыкъ бла сюд этесиз? – деп, мен жеримден туруп хахайладым. Аны эшитгенде, судьяны да, бизни сакълап олтургъан эки милиционерни да кёзлери уллу ачылып, бу не айтады дегенча, манга къарап кълалдыла.

– Эй, не былшылдап (жаншап) жатырсынг?! – деп, судья юсюме айланды.

– Агъай, мен былшылдап отыргъаным жокъ... Мынау баланынг аты Мэлс – Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин деген магъананы тутады. Сиз а, аны ойламай, кёсемдеримизге (бачамаларыбызгъа) сюд эте турасыз.

– Ой бай, мынау не деп тур!.. – деп, судьяны жуху кълалдырына айланды. Милиционерле да дыгылау болдула. Аладан да уллу сейирге уа мен кесим кълалдым! Мэлсни аты бош ат болмагъанын биле эдим. Не тюрлю атынг барды деп соргъанымда, ол аны манга кеси айтхан эди. Алай бусагъатда, аны судьягъа айтыргъа кълалдан эсеме келгенине сейир этдим. Судьяны эки къаш ортасында жыйырылып тургъан териси жайыла башлады.

– Эй, быллай ууакъ затла ючюн, балаланы нек тутуп айланасыз? – деп, ол милиционерлеге тырман этди. – Юйлерине барма кълалдыгъуз!

Мэлс бла мен сюдден чыкългъанда, аналарыбыз, кёз суу эте, тышында сакълап тура эдиле. Улакълача, чабып барып, аланы бауурларына кълалдылдыкъ!

Андан бери кёп заман озгъанды. Алай бюгюн да, бюгече да, жерден жыйгъан бир уууч будай башла ючюн Мэлсни бла мени тутхан адамланы адамсызлыкъларына сейир этгеним кълалдырмайды. Алай, ол заманы кълаллай болгъанын эсеплесенг, алагъа да гюнях салырча тўйюлдо. Сталинни жаханым власты ёсдюрген солдатла эдиле ала.

ТУМАНБАЙНЫ АХЫР ПИСЬМОСУ

Арт чурулада анабыз нек эсе да Туманбайны кьурда сагъынганлай тура эди. Бир эрттенликде уа ол: «Тюшюмде Туманбайны кёргенме», – деп уянды.

– Къалай кёргенсе? – деп, биз аны тегерегинден алдыкъ.

– Нек эсе да, харип, бек мудах эди. «Бадина жан, сен мени анамы нек излемейсе?» – деп, манга кёлкъалды этди. Ол, кесин излетмей, анасын нек излетирге къалды?

– Кеси уа алыкъа урушдан къайтхан болмаз, – дедим мен.

– Уруш бошалгъанлы, жылдан да озгъанды. Андан бери уа къайтыргъа керек эди.

– Да Чуукал да къайтмай турады да?

– Алайды, алайды, – деп кючсюндю анабыз.

Урушдан а кепле къайта эдиле. Къазахлы аскерчиле Бёлекшиге да къайтхандыла – бирлерини ёшюнлеринде орденлери жылтырай, бирлери акъсай, бирлери уа къолсуз, бутсуз болуп. Таулуладан а алыкъа киши да къайтмагъанды. Алай башха элдеде жашагъан таулуладан аны эри къайтды, муну къарындашы къайтды дегенча хапарланы эшите-эшите тура эдик. Къайсы эсе да бир элден а: «Ташлыталачы жаш Мустафа да къайтханды!» – деген хапар келди Бёлекшиге. Аны эшитгенлей, Няння да, Лаулан да ары барыргъа жол кёл алдыла. Мустафаны кесин кёргенден сора да, ала анга эрлеринден хапар сорлукъ эдиле. Ала Бёлекшиге къайтхан къазахлы аскерчилеге да эрлеринден хапар соруп кюрешгендиле. Алай дунияда баргъан уллу урушда ким кимни кёрлюк эди? «Ала кёрмеселе да, Мустафа уа кёрген болур», – деп ышана эдиле ала. Жолгъа чыкъдыла. Алай комендант аланы жолларындан тыйды.

Няння Туманбайны юсюнден кёрген тюшюне да къозулду. «Къалай излейик биз аны?» – деп, адыргы этди. Аны нек адыргы этгенин мен сезе эдим. Къыйын кюнюнде ол Туманбайгъа аналыкъ этгенди. Бизни бу къыйын кюнюбюзде анамы жюрегинде ол да бир зат бла бизге болушур эсе уа деген умут къозгалгъан эди. Алай къыйырсыз-чексиз Къазахстанда биз Туманбайны къайдан табаллыкъ эдик? Излер эсек да, адресин билмейбиз. Туманбай, Ташлы-Таладан кете туруп, адресин жазып берген эди. Алай анам аны кёчгюнчюлюкде тас этгенди. Тас этмесе окъуна, комендантны бугъоуундан ычхынып, аны излерге онг жокъду.

– Эсигизге тюшюрюгюз аны адресин. Ол аны, къагъытчыкыгъа жазып, манга бергенде, окъуп, алай берген эди. Сиз да, ол заманда къатымда эдигиз. Не эсе да, бир къуругъан тал дегени эсимде къалгъанды...

– Ой, Няння, эсиме тюшдю! – деди Рая. – Жашагъан элини атына Жетисай деген эди. Ол сен къуругъан тал дегенинг а Талды-Курганды. Биз тургъан жер!...

– Аллах хакъына алайгъа ушайды. Мен къуругъан тал дегенде, аппа Талды-Курган деп ангылатхан болур эди дейме.

– Алайды!... Анасыны атына уа Айкъыз эсе да, Балкъыз эсе да – аллай бир зат айтхан эди.

Бизде аллай «даулаш» бара тургъанлай, Сайра уллу пиала бла бир айран келтирип келди.

– Балала аууз тийсинле, – деди ол, пиаланы Нянягъа бере.

– Рахмет санга, Сайра. Сен бла Боранбай болмасагъыз, бу жаханым дунияда биз не этер эдик?

– Къолумдан келсе, бир затымы да аярыкъ туююл эдим. Кёресиз, биз да онгсузбуз. Налог бла ёрге къопмазлыкъ этедиле.

– Билеме, Сайра, сизни да къыйналып жашагъаныгъызны билеме. Бу сабийлени аталары келмейди ансы, ол болса, бир мадар этер эди.

– Э-э, Бадина, Къудай къаласа (Аллах айтса), келип къалады-гъой!

– Сакълайбыз, келмейди. Кавказда, уруш бара тургъан кезиуде бизни элге къызыл аскерчиле келген эдиле... Ташлы-Талагъа. Бир къазахлы жаш, Туманбай деп, бизни юде туруп кетген эди. Бюгече тюшюмде аны кёргенме!..

– Ойбай, атына не дединг?

– Туманбай.

– Туманбай дейсенг бе? – деп, Сайра сагъыш этди. – Къожажурт деген ауулда Туманбай деп бир кесини таныймын. Биракъ ол къари (къарт) киси.

– Угъай, мен айтхан Туманбай жаш адамды. Алыкъа юйдегили да болмагъан хапарын айтхан эди. Шёндю аны адресин эсибизге тюшюре тура эдик. Жашагъан элини атына Жетисай деген эди.

– Жетисай дейсинг бе?... Иа, биздинг ауулданда (районда) ондай ауул бар... алыс (узакъ) ауул. Бизден жюз жарым шакъырымдай жерде. Токъта!.. Боранбай, колхоздынг жумусу мен сол жакъгъа баратын болуп жатыр. Мен огъан айтайым, – деп, Сайра юйден чыгъып кетди. Анамы бетине къууанч келди.

– Аллах хакъына, шендю мен аны кёрсем, ёз баламы кёргенча боллукъ эдим. Ким биледи, табылып къалса уа?..

Мен Сайра келтирген пиалагъа узалдым.

– Сен бу жуттайлыгъынгы къачан къоярыкъса? Сенден сора да, адамла бар ушайбыз да мында? Бар да, бетинги, къолунгу жуууп кел! – деп, Няння манга пиаладан уртларгъа къоймады. Мен, тышына барып, арыкъда суу бла бетими, къолларымы да жуууп къайтханымда, анам Сайра келтирген айранны барыбызгъа да тенг юлешип тура эди. Биз да ауузланып бошагъанлай, Боранбай бла Сайра келдиле. Анам Боранбайгъа Туманбайны хапарын башдан-аякъ айтып чыкъды.

– Анасыны атын да айтхан эди. Алай ол мени эсимде къалмагъанды. Къызым а айтады – не Айкъыз, не да Балкъыз деп.

Боранбай тынгылап турду да, анам сёзюн бошагъандан сора:

– Ахшы, Бадина, мен юч кюнден ол жанларына колхозгъа нартюх урлукъ келтирирге барлыкъма. Жетисайгъа къайтып, хапар биле келирме.

– Туманбайны кесин кёрсенг, мени ючюн бауурунга къысып къучакъларса! – деди анам Боранбайгъа...

Мен ингирде школдан къайтханда, анам, башына къара жаулугъун да къысып, кетерге хазырлана тура эди.

– Къайры бараса?

– Басаул деген элде Хамзатны эгечи ёлюп къалгъанды дейдиле, барып, къайгъы сёз берип келейим.

Басаул деген эл, Бёлекшиден къарагъанда, кёрюне тургъан жууукъ элчик эди. Экисини арасы бла уллу арыкъ ётеди. Ол чек арабызды.

– Басаулгъа барама деп, кесинги комендантха тутдуурса, – дедим Няннягъа.

– Мен ары бармайма. Хамзатлагъа барама. Аналарына да, Хамзатга да тюбейим. Сен да мени бла кел. Сабий туюулсе. Аллай жерлеге жюрюп башларгъа керексе. Хамзат ючюн окъуна кёрююрсе анда. Ол сени бек сюеди. Окъуугъа къармашханынг ючюн туюул эсе, ол сени бир белгили адам боллукъ сунады...

Анам да, мен да Хамзатлагъа бардыкъ. Таулу тиширыула къарангы тартхан юйде Хамзатны анасыны тегерегине жыйылып жилий эдиле, мен а тышында кишиле бла къалдым. Тегерекге къарадым. Хамзат-

ны көрмедим. Быланы ичлеринде бек жашыракълары Аубекир эди – ташлыталачы жаш. Кёчгюнчюлюк жолда Аубекирлары башха вагонда, биз а башха вагонда келген эдик. Алай, элгеге юлешингенде, ала бизни бла Бёлекшиге тюшгендиле.

– Хамзат мында жокъмуду? – деп сордум Аубекирге.

– Ол Басаулгъа кетип турады... эгечин асыраргъа.

Тышында къарангы тарта башлагъанды. Анам эки-юч тиширыу бла бирге, кёз сууларын жаулукъ къанаты бла сыйпай, юйден чыкъды. Экибиз да кеси юйю-бюзге келдик.

– Харип, Хамзатны анасы къарыусузду. Жилиялгъан окъуна этмейди, – деди анам, жарсып. – Къызыны ёлюгюне да баралмай къалгъанды...

Юйге келгенлей, дерслериме олтурдум. Аланы этип бошап, башымы кётюргенимде, барысы да жукълап тура эдиле. Мен да, тешинип, жерими тапдым.

Къууугъум кёбюп, амалсыз болуп уяндым. Башха затыбыз болмай, чай сууну кёп ичип жатхан эдик да, къууугъум андан кёпген болуп эди. Чабып, тышына чыкъдым. Кюнню кёзю кёрюнемегенликге, эшикде жарыкъ эди. Адамла иш къайгъылы болуп айланадыла. Мен, юйню артына барып, керегиме сюелдим. Боранбай да, ат арбасын жеге тура эди. Орамны башындан атын жоргъалатып келе тургъан парткомну кёрдюм. Боранбай, аны эслеп, юйлерини арбазындан орамгъа чыкъды. Партком аны бла тенглешигенде, ала бир бирге салам бердиле.

– Къапчыгъай, Хамзатны нек тутдургъанса? – деди Боранбай анга.

– Сени уа аны бла не ишинг барды? Совет законланы бузгъанланы тутаргъа керекди. Партия бизни алай юйретеди...

– Эй, сен партияны жеринде къоя тур. Хамзат Басаулгъа, эгечи ёлюп, аны асыраргъа баргъанды. Аны бушуу кюнюн марап, анга аллай харамлыкъ этгенинг адамсызлыкъды!..

– Боранбай, къарайма да, сен бу бандитлеге асыры бек жакъ басаса. Сакъ бол. Иш алайгъа къалса, сени кесинги да ала бла бирге къурутуп иерге боллукъма!

– Былай этип турсанг, кесинг къуруп кетерге боллукъса! Сен атанга ушамагъанса. Жаннетде жатсын, атанг огъурлу адам болуучу эди!...

– Кёп сёзню къой да, арбангы жегип, ишинге бар! – деп, партком атына къамичини тийирип, жолуна кет-

ди. Мен, чабып, юйге кирдим да, эшитген хапарымы Няннягъа айтдым.

– Оу кюнюм! Алаймы этгенди?! – деди анам, ачыудан сынсый.

Къапчыгъай Хамзатны тутдургъан хапар битеу элге жайылды. Таулулагъа къошулуп, къазахлыла да анга налат бердиле. Ол кюнню эрттенлигинде уа Хамзатны анасы ёлюп къалды. Факъыр ана, къызыны ауушханы бла жашыны тутулгъаныны ачыуун кётюралмай, жүреги жарылып ёлген болур эди.

– Комендантха къалай тубейик?.. Хамзатны эркин этсе эди анасын асыраргъа! – деп, таулула къайгъылы болуп тургъанлай, бир ат жегилген арбасына да минип, комендант кеси келип къалды. «Къалай иги болду!» – деп, бушуугъа жыйылып тургъанла аны төгерегин алдыла. Нек эсе да комендантны кёз тубю да къаралып эди.

– Хамзатны эркин этсенг эди, анасын асыраргъа, – деп тиледиле ала комендантдан.

– Угъай. Эркин эталлыкъ туююлме! Ол мында са-лыннган жорукъланы бузгъанды. Мен сизге аны эсгертирге деп келгенме. Законну къайсыгъыз бузсагъыз да – тутуллукъсуз! Бир тюрлю кечгинлик боллукъ туююлдю! – деп, къаты эсгертди.

Таулулагъа къошулуп, къазахлыла да тиледиле. Жарахмет да сёлешип кёрдю. Алай комендантны сур бети тюрленмеди. Бир ат жегилген арбасына минип, ызына къайтып кетди...

Арадан бир къауум кюн озду. Мен да школдан юйге жыйышып, худур да ичип, дерслерими этерге деп стол артына олтургъанлай, тышындан Боранбайны ауазы эшитилди.

– Бадина жан, юйдесингбе?

– Юйдеме, юйдеме, – деп, анам тышына чыкъды. Аны биргесине мен да чыкъдым. Боранбайны арбасы бизни юйню къатында тохтап тура эди. Арбаны къатында уа башында акъ жаулугъу бла бир ушагъыулу тиширыу сюелип.

– Бадина жан, мине, мынау айел (къатын) сен айткъан Туманбайдынг шешеси (анасы) – Айкъыз, – деди арбаны къатында сюелип тургъан тиширыуну кёргюзтүп. Няння да, Айкъыз да, бир бирге къарап, жерлеринде сирелип къалдыла.

– Сен Туманбайны анасымыса?

– Иа.

– Туманбай а къайда?

Айкъыз, жууап берирни орунуна, Нянняны ёшюню не кѡпланып, жиялп тебиреди.

– Оу кюнюм, не болгъанды? Нек жияйса?! – деп, анам типиски болду.

– Туманбай балам жокъ... – деп ёксюндю Айкъыз. Няння да, анга кѡшулуп, жиялп башлады.

– Эй, шыракътарым, кёшеде (орамда), жиялгъандарынгы кѡйунгдар. Юйге кирингдер, – деп, Боранбай аланы экисин да бизге кийирди.

– Энди сёйлесе берингдер, – деп, ол чыгып кетди.

– Бадина сен экенсинг? Балам жазып эди, Кѡапкѡзда экинши анамы тапханма деп. Айланайын сагъан, Бадина, – дей, Айкъыз анамы жангыдан кѡучакълап, кесин тыялмай жияды. Андан да бек мени анам жияды. Баям, бу чуруда аны эсине битеу кёчгюнчюлюкде сынай келген кѡйынлыкълары да тюшген болур эди. Айкъыз тохтагъанда да, анам кесин тыялмай эди. Аны алай жиялгъанына мени да кёлюм толду.

Ала экиси да, кѡайнагъаны тохтай баргъан кѡзанча, ёксюне, сытыла кетип, алай шошайдыла. Айкъыз кѡюнуна узалды да, андан юч мюйюшлю письмону чыгъарды.

– Бу Туманбай баламы ахыр письмосуду, – деди ол, ёню кѡалтырай. Айкъыз, окъу дегенча, аны Няннягъа узатды. Анам а письмону манга берди.

– Ма, сен окъу.

Мен, юч мюйюшлю кѡагъытны кѡолума алып, аны ичин ачдым. Ол карандаш бла жазылып эди. Бир кѡауум жерлери, онгуп, кёрюнмейдиле.

«... баринге ыстыкъ салем! Кѡарындасым Гюльнарагъа, иним Жакъыпгъа... ауулдынг барине де. Мама, осы хатды мен Кѡапкѡзда Ташлы-Тала деген ауулдан жазып отырмын. Бадина дейтин бир юлкен семьяда кѡонакъдамын. Бес баласы бар, аппа дейтин акѡсакъал кисилери да бар. Юйдюнг кѡазайны согъуста дейди. Бадина ёзю бир жакъсы адам екен. Мен, аны таныгъанымдан бери, экинши анамды тапкъандай болгъанма...»

Мен, окъуй келип, кѡагъытны ол сёзле жазылгъан жерине жетгенимде, Няння, тёзалмай, биягъы жангыдан жияды. Айкъыз аны, кѡучакълап, жапсарыргъа кюрешди. Кѡагъытны андан ары окъудум. Анда мени атым да сагъынылады.

«... балаларынынг ишингде енг юлкени де, енг кызыгъы да Жагъыпар экен. Ол менинг мылтыгъымды

устагысы келип, къасымдан кетпейди. Экеуюмюз достасып къалдыкъ...»

– Сол, Жагыпар дегени сенсинг бе? – деп сорду манга Айкъыз.

– Иа, менмин.

Айкъыз: «Келши бери, айланайын...» – деп, мени къучагына къысды. Манга ол неден да хычыуун кёрюндю. Андан ары къагытда урушха кирирге хазырлануу баргъаныны юсюнден жазыла эди. Мен письмону, окъуп бошап, Айкъызгъа къайтардым.

– Осы хатдан сонг, ёлдю деп хабары келди, – деди Айкъыз, биягы кёз суу эте. – Туманбай, сени бес баланг бар деп жазды. Къайда ол балаларынг?

– Тышындадыла...

Бу кезиуде топурлашып эшикден бирси сабийле кирди. Ала, Айкъызны кёрюп, босагъада ыхтырылып къалдыла.

– Бу Айкъызды, Туманбайны анасы, – деди Няння алагъа.

– Туманбайны анасы! – деп, барысы да чююлдеп, келип, Айкъызны боюнуна чулгъандыла. Айкъыз: «Айланайын...» – деп, ариула айта, аланы ийнакълады.

Эки ананы хапарлары узакъгъа созулду. Няння Туманбайны юсюнде кийимлерини жылтыргъан жерлерин къалай жамагъанын, анга жангы ич кийимле кийдиргенин, жюн носкийле бла аякъларын жылытханын айтды.

Боранбай кирди юйге.

– Кёрюшюп бошадыгъызмы? – деди ол.

– Рахмет сагъан, мени излеп, табып, бери алып келгенинг юшюн, – деди Айкъыз Боранбайгъа. – Анау арбадагъын тюсюрдюнг бе?

– Къазир тюсюрем... Эй Жагыпар, менимен жюр, – деп, Боранбай мени да чакъырды. Экибиз да Боранбайны арбасындан эки толу машок, дагыда артмакъла тюшюрдюк.

– Быланы сизге Айкъыз келтиргенди, – деди Боранбай, машокладан бирини къыйырындан тутуп. – Сен да ол къыйырындан тут...

Биз машокланы юйге кийирдик. Мен ангылагъандан, аладан бири ун эди, экинчиси уа – балтуз. Артмакъладан бирини ичинде тегерек къазах нанла, биринде уа – къакъ этле. Алыкъа менден бирсиле аны билмейдиле. Билселе, Кавказгъа къайтханча къууаныр эдиле!

– Арбадагъыларды тюсюрдюк. Энди, ёзюнг бюгече бизде къон (къал), буларда, кёрюп турсунг, тар... – деди Боранбай Айкъызгъа.

– Угъай, Боранбай, биз алай тар туююлбюз, кьонагъыбызны сыйындыралмазча. Айкъыз бюгече бизде кьалсын! Бир жары иерик туююлме!.. – деп тохтады анам.

– Иа, иа... Мен осында кьалайым, – деди Айкъыз.

– Жакъсы, алай болса. Ал эрттенгинде мен сени жолгъа шыгъарып салам, – деп, Боранбай кетди.

– Мен сизни кьыйналып тургъаныгъызыны билеме. Бизни ауулда да бардыла кечгюнчюле. Кьолумдан келгенича, бир затчыкъла алып келгенме...

Ол кече Белекшиде бизни юйюрюбюзден насыплы эм бай юйюр болмаз эди! Къуру Белекшиде угъай, битеу дуняда окъуна! Анам да, Рая да болушуп, Айкъыз бизге къазан толу бешбармакъ этди. Биз Къазахстанга кечюп келгенли, жарлы юйюбюзде этилген биринчи бешбармакъ бу эди! Биринчи кере, адамыча аш ашاپ, къарыныбызны тойгъаны да ол кюн эди! Ёмюрледе да унутулмазлыкъ кюн!

Эрттенлигинде Боранбай Айкъызны, арбасына да миндирип, жолуна ашырып кетди.

Тюшге жууукъ бизге Лаулан келди. Эки-юч кюнден бери да ол комендантны эркинлиги бла, къарындашы Мурадинни кере, район арагъа кетип тура эди.

– Къалайды Мурадин? – деп сорду анам Лауланга, ол эшикден кире келгенлей.

– Ол а иги эди... алай Хамзатха уллу кьыйынлыкъ таяннганды ансы.

– Не болгъанды?! – деп, ахы кетип сорду Няння.

– Он жылгъа сюд этдиле.

– Не аман иш болду, не аман! – деп, анам жүрегинден жарсыды. – Он жылгъа дери уа ким бар, ким жокъ? Аны юйюрю кьалай факъыр болуп кьалды. Аллах Къапчыгъайгъа аны ол харамлыгъын кечмез.

– Къапчыгъай сюдде да болгъанды. Ёлтюрюрге сюд этигиз деп кьычыра эди дейдиле.

– Бу иги халкъны ичинден аллай налат адам да къайдан чыкъгъанды? Да не этерикбиз? Бир Аллах аны да оноун этер. Мурадинни юсюнден бир толу хапар айтмадың?

– Жарасы игиге айланнганды. Совхозда ишге да киргенди. Жау заводха арба бла сют ташыйды. Бир татарлы кьыз бла танышханды да, аны алыргъа деп айланады...

– Не иги болду! Не иги хапар айтдың! Аллахха шукур, алай орналышхан эсе...

Бир жайда мен, безгекден ауруп, төшекке тюшдюм. Бу аурууну сынамагъан аны халысын билмейди. Аллах аны кишиге да сынатмасын! Анам, гурт тауукъча, менден къалгъан балаларын ызындан тизип, танг аласы бла чюгюндюр ишге кетеди. Мен а жангыз кесимлей, жууургъан тюбюне кёмюлюп, гыт-гыт эте, юйде къалыучума. Кюнле исси болгъанлыкъгъа, сууукъдан къабыша тургъанча, ичиме кирген къалтырауукъну тыялмайма. Бу кюйюмлей анам мени кесимлей кююп да кетмез эди, алай чюгюндюр ишни къызгъан кезиуюнде аны юйде ким къоярыкъды?! Ауругъан тиширыуланы окъуна төшеклеринде жатаргъа кюймаучудула. Юйлеринден къамичиле бла сюрюп чыгъарыучудула. Ала уа сынсый-сынсый, ынычхай-ынычхай барыучудула. Ишге чыкъгъан бла да къалмай, биягъы марданы толтурургъа керекди. Толтурмай да бир кер! Жазыкъ анала ууакъ сабийлерин чюгюндюр ишге жегиучю эдиле... Анам кюн сайын манга: «Тёзген эт, балам, иги боллукъса!..» – деп, аллыма да чай салып, ишине жилай-жилай кетиучюдю. Алай мен иги болмайма. Кюнден-кюннге халым осалдан-осалгъа айлана барады.

Бюгюн а бек къарыусуз кюнюмдю. Солуууму къыйналып ала башладым. Къалтырагъаным да тохтап, санларым бошая тебиредиле. «Ёлдюм...» – деп келди акъылыма. Кеси кесими унута башладым. Ахыр такъыйкъалада, кёк жашнагъанча болуп, кёз аллымда бир кенг дуня ачылды. Бир тамаша дуня! Жер да, кёкча, кём-кёк. Кюн а – алашада. Андан юзюлюп тюшген от жилтинле, ёчиюлмей, жыйын чыпчыкълача, гюрен учадыла. Аладан экиси мени аллыма учуп келдиле. Кюйдюрюп къоярла деп къоркъдум да, артха ыхтырылдым. Ала, уллая барып, адам сыфатха кирдиле. Къарасам – аппам бла геллям! «Аппа! Гелля!» – деп кюуандым мен. Ала манга къучакъларын жайдыла... Мен да, эки къолуму кенгнге жайып, алагъа бара башлагъанлай, арт жанымдан къулагъыма не эсе да бир ауаз эшитилгенча болуп, тохтап къалдым. Манга кёрюннген сейирлик жарыкъ дуня къарангы тарта башлады. Аппамы бла геллямы сыфатлары тас болдула. Эсими жыйып, кеси кесими сезе башладым. Солуууму къысха-къысха ала тура эдим. Бу кезиуде ким эсе да юсюмден жууургъанны тартды. Биреуню бетин тумандача кёрдюм. Ол мангылайымдан сылагъанын сездим.

«Жагъафар, балам!..» — деген сөзлерин да жарты-кьурту эшитдим. Аны ауазы кьулагъыма чалынганлай, мен терен жукьудан элгенип уянганча болдум. Къарасам — кёз аллымда атам Чуукал! Аскерчи кийимлери бла! Жатхан жеримден къалай учунуп тургъанымы кесим да сезмей къалдым! Жилип, сытылып, аны боюнуна тагьылдым!

— Шёндюге дери къайда эдинг? — деп сордум анга.

— Жаралы болуп, госпитальда жатып тургъанма, — деди ол, мени кесине бютюнда къаты къысып. Биреу кьолу бла алып атханча, аурууум юсюмден кетди! Алай бла мен ол кюн ёлген да этип, тирилген да этдим! Андан бери кёп жылла озгъандыла. Алай ол кюнню уа мен бирда унутмайма.

Ким биледи, ол такъыйкъалада атам алай келип къалмаса, мен туугъан журтуму да кёралмай къалыр эдим. Бу китабым да жазылмагъанлай къалыр эди. Аллахны кьудурети уллуду!

— Сен былай тур, мен Няннягъа чабайым! — дедим Чуукалгъа.

— Ол а къайдады?

— Иште... Барысы да чюгюндюрдедиле!.. Рая да, Ахмат да, Рахима да, Захида да...

Мен, чабып, тышына чыкъдым. Биягъында ёле тургъан санларым шугут чыбыкъча къаушалдыла. Мен чюгюндюр сабанлагъа кьууулдум. Асыры женгилден, кесими учуп баргъан суна эдим.

Аякъларым жерге жетмегенча кёрюне эдиле!

Мени, кьуухотун этип, чабып келгеними кёргенде, анамы эсине не келген болур эди? Аны мен айталлыкъ тьююлме. Алай, мен ары жетгенде, Нянняны да, Раяны да, бирсилени да манга къарагъан кёзлеринде уллу сейирсиниулюкню эследим. Мен, асыры чапхандан, талакъ солуу эте, ауузумдан сёз чыгъаралмай къалдым.

— Не болгъанды?! — деп, анамы эки кёзю чыракълача жандыла.

— Ч...Ч... Чуукал ке-е-кел-генди!

— Не дейсе?!

— Чуукал дейме, Чуукал келгенди! Юйдеди!

Сабийле, Рая башчылары болуп, элге кьууулдула. Няння уа, асыры абызырагъандан, биразгъа дери жеринден тебалмай къалды. Ол эсин жыйгъандан сора, экибиз да сабийлени ызларындан кьууулдукъ. Алай аланы къайры жетерик эдинг! Ала чыпчыкълача учуп бара эдиле. Сабандагъыла уа, былагъа не зат болгъан-

ды деп, ызыбыздан къарап къалдыла. Элге жууукъ-лашханыбызда, Нянняны бла мени аллыбызны атына минип келе тургъан Къапчыгъай тыйды.

– Эй, ишни заманында бу не айланыуду? Къайры къууулуп барасыз уллугъуз, гитчегиз да? Отму тюшгенди юйюгюзге?!

– Къапчыгъай, сабийлени атасы урушдан къайтханды! – деп, къууанып айтды анам парткомгъа.

– Хы, къайдан эсе да бир бандит къайтханды деп, ишни къояргъа жараймыды?

– Бандит сенсе, итден туугъан ит! – деп, анам Къапчыгъайны юсюне алынды. Ёзенгиде аягъындан тутуп, тартып, атдан жыгъаргъа кюрешди.

– Эй, сен жынды (тели) болдунг ба?! – деп, Къапчыгъай, анамдан ычхынып, жолуна жортуп кетди.

Анамы бет къаны бузулду. Биягъындагъы жарыкълыгъындан зат къалмады. Кёзлерин мудахлыкъ бийледи. Къаны башына чапхан болур эди ансы, жүрюшюн да селейтди... Биз юйге келгенде, сабийле Чуукалны тобукъларына бла боюнуна тагъылып тура эдиле. Анам, эшикден кирип, атабызны кёргенлей, кеси кесин тыялмай жиляды. Чуукал аны, кёкюрегине къысып, сабийнича жапсарды. Алай ол, жүрексинип, уллудан-уллу жиляды. Аны алай жилягъанына биз да жилядыкъ. Атабызны да кёлю толду. «Охо, жаным, охо!» – деп, атабыз аны башындан сылады. Анабыз а кесин тыялмай жиляй эди. Аны бу жиляуу кёрген къыйынлыкъларыны тарыгъыуу эди. Аны ючюн тохтаалмай эди. Беш сабий бла къула тюзде атылып, ачлыкъ да, учузлукъ да сынагъаныны тарыгъыуу эди. Ол а алай бош тарыгъыуу туююл эди. Кёз жилямулклары да атабызны инбашына аны ючюн тегюле эдиле. Мен Чуукалны аскерчи келегини инбашы къалай жибигенин кёрюп тура эдим. Атам, келип, мени ёле тургъан тешегимден кётюргенде, мен аны, бетинден сора, бир затына эс бурмагъан эдим. Энди уа юсюнде кийимлерин да кёрдюм... галифе кёнчеги, аякъларында къап-къара башлы чурукълары. Белинде кенг бел бауу. Келегини инбашларында кенделен баргъан ызлыкълары бла чынлары. Анам аны кёкюрегинден артха тургъанда уа, ёшюнюнде эки жылтырагъан «илляуну» кёрдюм: майдалла эсе да, орденле эселе да!

Ол ингирде бизни юйюбюзге Бёлекшидеги таулула барысы да атабызны кёре келдиле. Къазахлыла да келдиле. Боранбай бла Сайра уа бек алгъа окъуна кел-

ген эдиле. Ингирде кеч Жарахмет да келип, «юйюне» сау-эсен жыйышханы бла Чуукалны, кьолун тутуп, алгышлады.

Адамла кетдиле. Кесибиз кьалдыкь. Кеч эди. Няня Чуукалны кьайтханына бешбармакь этди. Ашаптоуп, сабийле жукьладыкь. Анабыз бла атабыз а, печь кьатында алаша шинтикчиклеге да олтуруп, ушакьгьа киришдиле. Бирси сабийле жаммызлары тешекге тийгенлей окьуна жукьладыла. Мени уа жукьум келмейди. Жууургьан тюбюнден атамы сыфатына кьарап, тансыгьымы алалмайма!

Анам а анга хапарны айта эди... Саутуну кюйдюргенлеринден тебиреп. Ол анга Саутуну хапарын айта тургьанда, анда кергенлерим кезюме керюнюп, ахым кетди. Аппа жазгьан дууаларымдан боюнумда бири да жокьду. Кечгюнчюлюкде тас болгьандыла.

Анам Чуукалгьа аппабызны хапарын да айтды. Ол аны айта туруп, атамы кезлери жерленген ушкокча болдула. Юйден абери алып чыгьалмагьаныбызны, жолда, поездде кьыйналгьаныбызны, ачлыкь сынагьаныбызны, атыбыз бандитге, адам ашаучулагьа чыгьып, адамлыкь намысыбызны сыннганына дери – барысын да санап чыкьды. Туманбайны хапарын да айтды. Аны анасы Айкьыз, кеп болмай келип, ун да, балтуз да, эт да келтирип кетгенин да унутмады айтыргьа.

– Ол алай этмесе, мен бюгюн сени не зат бла сыйларыкь эдим? – деп да кьошду анам. Бюгюн Кьапчыгьай, бизни аллыбызны тыйып, бизге этген адамсызлыгьын да, аны Хамзатха этген харамлыгьын да айтды.

Анам хапарын айтып бошагьандан сора, Чуукал, башын да энишге ийип бираз турду. Аны ауур солугьаны манга да эшитиле эди. Бираздан ол башын кетюрдю да, юсюнде аскерчи келегини кьоюн хуржунуна узалып, андан бир гитче, кьызыл китапчыкьны чыгьарды.

– Бу уа не затынгды? – деп сорду анам.

– Партия билетимди...

Атам, алай айтып, сирнек кьабындырды да, партия билетин анга тутуп жандырды.

– Оу кюнюм, нек этесе алай?! – деп кьоркьду анам.

– Быллай партия от тебеси болсун! – деп, атам жана тургьан партбилетин печь ичине атды. Печьден жарыкь ура кетип ечюлдю. Ол такьыйкьада мени атамы партиягьа, совет кьыралгьа ийнанылулгьу да алай ечюлген болур эди дерлигим келеди.

Атабыз эки-юч кюнден ишге чыкъды. Суу сугъа-рыргъа...

– Ол ауур ишди. Санга урушда кѳрген къыйын-лыгъынг болмаймыды? Жараларынгы да алыкъа ачыгъанлай тургъанларын айтаса. Жарахметге халынгы ангылатсанг, башха иш берир, – деп кюрешди анабыз Чуукалгъа.

– Угъай!.. Манга бригадир, суу сугъарыргъа кирсенг, кѳп трудодень аллыкъса деп айтханды.

– Керти айтханды. Трудоденьни уа бек кѳп жазарла. Алай андан не файда? Трудодень алдауду. Анга зат да бермейдиле...

Анам не бек къаты болуп кюрешди эсе да, атабызгъа айтханын этдиралмагъанды. Бир уллу гетменни да инбашына салып, суу сугъарыргъа чыкъды. Колхозда уа, кертиси бла да, къара ишледе андан сыйлыракъ иш жокъду. Суу сугъарыучулагъа энчирек къарайдыла. Айхайда, атабыз бу ишге тартынып чыкмагъанды. Къыйналсам да, сабийлерим ач болмасынла деп баргъанды...

Атабыз колхозда ишни да бардыра, кесибизге юй ишлерге бел байлады. Таулуладан кеслерине юйле ишлеп башлагъанла бар эдиле. Баям, юйлени алгъаракъладан да ишлерик болур эдиле, алай бюгюн-бюгече ызыбызгъа – Кавказгъа – къайтабыз деген хапар кѳчгюнчюлени ауарагъа къалдырып, юй ишлеген угъай, бахчаларына къараргъа окъуна кѳллендирмей эди. Бир къауумла, бахчаларын хансха басдырып, кюз артына жетгенде, бир уууч тирлик жыялмай къала эдиле. Энди Кавказгъа кетиу хапар да селейгенди. Кѳчгюнчюле, Кавказдан тюнгюлюп, кеслерин бегитип тебирегендиле.

Биз да, юй орунубузну тѳгерегинде арыкъланы тазалап, юй ишлерик жерибизни да белгили этдик. Кесибизни юйюбюз боллугъуна барыбыз да къууандыкъ.

– Анагъыз бла мен колхоз ишдебиз, сиз а юйде саман этерге керексиз! – деп буюрду атабыз бизге – сабийлеге. Ол буйрукъ бизни артыкъ бек кѳллендирмесе да, ишни къолгъа алыргъа тюшдю. Эрттенликден ингирге дери тохтау жокъ! Жер къазып, арыкъдан челекле бла суу ташып, салам да къошуп, тобукъларыбызгъа дери батылып, балчыкъ малтайбыз. Балчыкъ хазыр болгъандан сора уа, аны кеплеге къуюп, кюн тууушда къургъакъсытыргъа тизебиз. Ол кезиуде са-

ман этген кьаллай азап иш болгъанын биз биринчи кере сынагъан эдик. Бизге чюгюндюр ишден эсе да ол кыйын кёрюне эди. Къызыу кюнню тубюнде, ауузунг да кьургъакъсып, ачлыкъ да бир жанынгдан къысып, эртгенден ингирге дери балчыкъ малтап бир турчу! Няння бла Чуукал ингирде ишден кьайтыргъа, аланы ыразылыкъларын алыр ючюн, биз саманланы не къадар кёп къуяргъа кюрешиучю эдик. Ала уа, бизни кёлюбюзню алабыз деп, махтап, ариу айта эдиле.

– Аперим! – деп, атабыз хар бирибизни башыбыздан сылай, аркъабыздан къагъыучуду. Ол а бизге иги кёрюнючюдю. Анабыз а бизге эриулю кёзлери бла къараучу эди. Ол бизни ючюн ичинден къалай кюйгенин, жюрегинден къалай таралгъанын, мен иги сезе эдим.

Атабыз бла анабыз ишден келселе, кеслери да бизге болушуп тебиреучюдюле. Алай бла, къарангыгъа дери саман къатдырыуубуз, балчыкъ малтауубуз тохтамай барады. Бир-бирде уа, атабыз кечеги сменнге къалып, ингирде ишден келмей да къалыучу эди. Кюн бек къыздыргъан кезиуде сабанланы кече да сугъарыучудула.

Жай узуну, уллу юй ишлерикбиз деп, саманла этип турдукъ. Барыбыз да кюннге кюйюп, къазахлыладан да бек къаралгъанбыз. Биз саман ишни бошагъандан сора, атабыз изеу жыйды, къоншубузда къазахлыла да келдиле. Атамы биргесине суу сугъаргъан нёгерлери да юй ишлерге тири къатышдыла.

Узун сёзню къысхасы, кюз артына юйюбюзню ишлеп бошап, ичине кёчдюк. Алай бла, Бёлекшиде жербаш юйлени санына дагъыда бир жербаш юй къошулду. Ол бизни киши жеринде ишлеген жангы журтубуз эди.

Школ да башланды. Юйюрюбюзде школчу энди къуру мен туюлме. Окъургъа барыбыз да жюрюйбюз. Бек гитчебиз Захида – биринчи классда, къалгъанларыбыз а, жыл саныбызгъа кёре, андан абаданыракъ класслада. Бек тамата менме – төртюнчю классда! Жашауубуз алай барады. Ол жыл колхоз, атабызны суу сугъарыуда иги ишлегени ючюн деп, саугъагъа бир токълу берген эдиле. Чуукал аны союп, анабыз ингирликде андан бешбармакъ этип, къоншуланы да чакъырдыкъ, ала бла бирге ашадыкъ. Киши жеринде, бизни арбазда биринчи кере мал союлгъаны ол кюн эди!

Сууукъла эртте туюп, табийгъатны къутун кетергендиле. Акъ къар басхан тереклени бутакълары эртенликге бузкъаудан болуп чыгъадыла.

Юсюбюзде, кийим дерча, кийимибиз да жокъду. Школгъа гыт-гыт эте жетиучюбюз. Анда от этилип болса – насыбынг. Болмаса уа, жауунда жибиген тауукъча, жыйырылып, кесинги къалтырагъанынг бла партаны да тепдире олтураса.

Классда жаланда эки малкъарлы сабий барбыз: бири – мен, экинчиси уа – Айза. Къалгъанла къазахлы сабийледиле.

Айза, болмагъанча, чырайлы, суюдюмлю къызчыкъды. Дум къара къашлары учуп баргъан къарылгъачны къанатларына ушайдыла. Ариулугъу ючюн болур эди жашчыкъла, къызчыкъла да аны тегерегине жыйылгъанлай туруучудула. Окъуу бла да анга жетгенибиз жокъ. Къазахча уа – ол къазахлы сабийлени кеслеринден да устады.

Бир жол школубузгъа райондан бир комис келди.

– Комис школубузда окъууну къалай баргъаныны кёрюрге келгенди. Тамблагъы дерслеге иги хазырлангъызы! Комис бизни классха да кирирге боллукъду, – деди устазыбыз Сауле.

Экинчи кюн школгъа дерслерибизни иги билгенден тышында да, кесибизни жыйышдырып, тазачыкъла болуп келирге керек эдик. Экинчи кюн дерсде, Айза бла менден къалгъанла, жангы кийимле кийипдиле. Биз а небизни киерик эдик? Жамауладан толу эски кийимлерибиз бла келдик.

Къонгуроу къагъылды. Классха кирип, хар ким жерибизге олтурдукъ. Бираздан эки негери бла Сауле да кирди. Аны биргесине келгенле къолларында да къагъытлары бла, омакъ кийинген адамла, барыбыз бла да саламлашдыла. Сора бек артда партагъа барып олтурдула. Дерс башланды.

– Юйге берилген дерсни этгенмисиз? – деди устаз.

– Этгенбиз! – дедик бирден.

Устазыбыз, партала арасы бла ётуп, дефтерлерибизге къарады. Жамбыл Жабаевни пионерлеге аталгъан назмусун кёлден айтыргъа суйгенле кёп эдиле. «Мен! Мен!» – дерге къалдыла. Сабийлени ол итиниулуклерин кёрген устазны кёлю кётюрюлдю, къууанды. Барыбызгъа да ыразы бет бла къарады. Баям, комисчиле да ыразы болгъан болур эдиле. Устазыбыз Айзаны

къанга аллына чыгъарды. Комисни аллында айыплы этмез деп, бек иги окъуучусуна ышанып, Айзаны аны ючюн чакъыргъан болур эди. Айза Жамбылны назмусун кёлюнден ариу, не аз да жангылмай, шатык айтды. Ышармаучу устазыбыз бу жол къууаннганын букъдурмады.

– Айза, энди къангагъа «Мени атам – Сталин» деген айтымны жаз да, аны башчысын, хапарчысын айырып, мел бла тюплерин ызла, – деди. Айза къалай эсе да мелге арсар бола узалды. Ол угъай, бет къаны да тюрленди. Биягъында, Жамбылны назмусун айта трупп, аны кёзлеринде кюн нюрю ойнагъанча эди. Энди уа аны кёзлерин мудахлыкъ бийледи.

– Айза, нек жазмайса? – деди устаз анга. – Жаз, «Мени атам – Сталин» деп жаз.

Айза къангагъа бурулду да, уллу харфла бла «Мени атам – Мухадин!» деп жазды, ахырына да кётюрюу белги салып. Устазыбызны эки кёзю бетине сыйырмагъанча, алай уллу ачылдыла. Къуру устазыбызны угъай, биз, окъуучула да сейирге къалдыкъ. Мен а бютюнда типиски болдум.

– Айза, бу жазгъанынг неди?! – деп, устаз анга ачуланып сорду. – Бусагъат жазгъанларынгы сыйпа да: «Мени атам – Сталин» деп жаз!

– Татей, мени атам Сталин туююлдю, Мени атам Мухадинди. Ол урушда ёлгенди... – деди Айза, жиярыгы келип. Сауле, не этерге билмей, апчып къалды. Арт партада олтургъан комисчиле таба къоркъуп къарады. Комисчиледен бири жеринден къопду да:

– Бу къыз кимди? – деп сорду.

– Балкъар къыз... Къапкъаздан келген...

– Алай эсе, туююндюк, – деп, комисчиле къагъытларын да жыйышдырып, классдан чыгып кетдиле.

– Айза, нек этдинг былай? Бетибизни жойдунг! – деди устазыбыз. Айза башын кётюрдю. Аны кёзлери жиямукъладан толуп эдиле.

Ол кюн окъуна Айзаны школдан къыстадыла... Бир ыйыкъдан а, райондан комендант келип, аны алып кетди.

... Арадан талай жыл озду. Сталин да ёлдю. Къайдагъысы билинмей тургъан Айза бир кюн элибизге къайтып келди. Бек алгъа адамла аны таныялмай къалдыла. Кимни эсине келлик эди, чачы агъарып, гуппур къарт къатынчыкъ Айза болур деп? Аны биз билген ариу чырайындан жукъ да къалмагъан эди.

Бююн-бюгече да Айзаны сыфаты кёз аллымдан

кетмейди. Ол манга кеси дуниямда бек кьудуретли адамча кёрюнгенлей кьалгъанды. Бююн да сейир этгеним кьуруммайды, ол сабий, таулу тиширыучукъ, кьоркьмай, Сталин кьурагъан кьанлы да, кьарангы да дуниягъа кьажау сюелгенине. Мен бу дуниядан кете туруп, халкьыма осуят этип кетерме, тауларыбызны бек бийик башларындан бирине Айзаны атын атагъыз деп!

БЁЛЕКШИНИ ГЁЖЕФИ

Заман барыууча бара эди. Ол не чапмайды, не тохтамайды. Дунияда бола тургъан ишлеге уа кьарамайды. Адам ёлген, адам туугъан да аны иши тьуйюлдю. Не жарсыу, не кьууанч деп билгени жокъду. Барыууча барады. Биз Кьазахстаннга кёчюп келгенли да озду тёрт-беш жыл! Кёчюп келгенибизде мында анча жыл турлукъбуз деп, бирибизни эсибизде жокъ эди. Турдукъ, тилибиз кьазах тил болуп, жырыбыз да кьазах жыр болуп. Энди уа кьаллай бир турлукъ болурбуз? Ёмюрден ахыргъа бизни мында кьалдырып кьоярыкъ эселе да, билмейбиз. Алда боллукъ жашауну киши да билмейди. Дунияда биз сокьурлача барабыз, аллыбызны кьармай, кьайры баргъаныбызны да билмей. Не этериксе, Аллах алай буюргъан эсе?

Кьазахстаннга кёчюп келгенли бери озгъан тёрт-беш жыл кёплерибизни жерге сукъду, сауларыбызны саусуз этди, гитчелени ёсдюрдю, жангыдан ёксюзлени туудурду. Кьыйынлыкъны тьубюнде эзиле, аман акъылгъа, «уручулукъгъа» да юйрене, мен да ёсдюм. Жыл саным бла алыкъа сабий эсем да, сабийлигим кёчгюнчюлюкню биринчи кюнлеринде окъуна ёчюлген эди. Жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер дегенча, кьыйынлыкъны боюнсасын гитчелигимден тартыргъа тьушгенди. Кьыйынлыкъла жаш санларымы эртте кьатдыргъандыла, сабий оюнланы кьойдуруп, кишилик кёл алдыргъандыла...

Атам урушдан кьайтхандан сора, бизни юйюрюбуюню болуму бир кесек игиге айланнганды. Ач болуп, ханс кютгенин кьойгъанбыз. Кьуру биз угъай, таулу су, кьазахы да тириле башлагъанбыз. Хар кимни арбазында малла кёрюне тебирегендиле. Ол ахшылыкъла, эллилени боюнларына салыныучу ауур налог кетгенли болуп тебирегендиле. Колхоз да трудоденьнге мирзеу, балтуз берип башлагъанды. Озгъан жыл кюз ар-

тында анабызны бла атабызны трудоденьлерине биз беш машок балтуз бла он машок будай алгъанбыз. Ол а уллу байлыкъ эди. Балтузну иги кесегин базарда сатып, юсюбюзню-башыбызны жарты-къурту жангыртханбыз.

Алай артдан-артха, атабыз ауруп, ауаралыкъгъа къалдыкъ. Сууда асыры кёп айлангандан, уруш жаралары ачланып, ирин этип тебиредиле. Аны бла да къалмай, эти, бети да кёпдю. Колхоздан арба алып, атабызны район арада больницагъа элтдик. Анда, дохтурла къарап, аны больницагъа салдыла. Жараларындан сора, жүреги да къарыусузду, ол да ауруйду дедиле. Чуукалны больницагъа тюшгени бир жанындан, анабызны, къарыны болуп, ишге баралмай тохтагъаны экинчи жанындан болуп, биягъы ашдан-суудан да къысыла башладыкъ. Алай, Аллахны ахшылыгъындан, жашау эте бара эдик.

Биринчи Май байрам аллы кюнде атабызны больницадан ийдиле. Этини, бетини кёпгени кетип, жаралары да иги болуп, юйюбюзге алай келди.

– Къоркъмагъыз, мен иги болгъанма!.. – деп къуандырды ол барыбызны да. – Ишлеген адам ёлмейди. Барыбыз да ишлерге керекбиз. Анагъызны кёресиз, энди ол ишге баралмаз. Алай сиз а ишлерге керексиз... Школ бошалгъанлай, къызла – чюгюндюрге, жашла уа – мени бла бирге суу сугъарыргъа...

– Не дейсе?! Сен энтта да суу сугъарыргъа барыргъа айтаса? – деп, чочуйду анабыз.

– Бармай а! Мен иги болгъанма! Сен жарсыма...

– Аппа ёлмесин, угъай. Санга ол иш керекмейди. Энтта да ауруп къаллыкъса. Колхозда иш азмыды? Ма алайда Боранбай арба бла жумуш этип айланады. Жарахметге айтсанг, санга да берирле арба.

– Бирси ишледе хакъ азды. Бу элде бизден жарлы кийинген жокъду. Юйюрюн туталмайды деп, адамла манга айып эте болурла...

Анабыз не бек кюрешди эсе да, атабыз айтханындан къайтмады.

Биринчи Май да жетди. Бёлекшини уллусу-гитчеси да элни къыйырында жашил ёзеннге жыйылдыкъ. Чуукал да, Няння да бардыла ары. Таулула барысы да анда эдиле. Тюрлю-тюрлю оюнла къуралдыла. Аркъан тартышыу деген оюннга мен да къошулдум. Ондан артыкъ жаш аркъанны бир жанына жегилдик, аллай бир да экинчи жанындан тутдула. Аямай, жер тырнап тартышдыкъ! Бизни жаныбыз хорлады. Саугъагъа барыбызгъа да бирер кампет юлешдиле.

Бир заманда байрамны бардырыучу: «Энди тутушуу болады. Хорлагъанга ма ол алайда макъыра тургъан къочхар берилликди!» – деп, уллу кычырып эшитдирди. Ол алай билдиргенде, адамла, боюнларын буруп, къазыкъгъа тагъылып тургъан къочхаргъа къарадыла.

– Ким чыгъады ортагъа? Кесине базынган бармыды?! – деди байрам башчы. Ким чыгъарыкъ болур дегенча, адамла сагъайдыла.

– Биягъы Ешмухаммет чыгъарыкъды ансы, ким чыгъарыкъды, – деди Боранбай Чуукалны къулагъына, шыбырдап. Бир заманда, юсюнде да эски къапталы бла, ортагъа мазаллы киши чыкъды.

– О-о-о! – деп, жыйылгъанла шум болдула. Элде, аны танымагъан уллу, гитче да жокъду. Ол Бёлекшини гёжефи Ешмухамметди. Аркъасы жерге тиймеген гёжеф! Хар байрам болгъан сайын, ортагъа чыгып, аны бла тутушургъа базынган адам болмай, къой саугъаны алып кетиучюдю.

– Айта эдим-гъой, къазир Ешмухаммет шыгъады деп. Анау къошкъарды ол юйюне алып кетеди, – деди Боранбай къатындагъылагъа.

Ешмухаммет а, ортагъа чыгып, тобукъларыны юсюне олтуруп сакълайды тутушургъа адам чыгъармы деп. Ол, асыры уллудан, гебен кибики. Жукъа сакъалы, текени сакъалыча, алгъа чюелипди. Олтурады ортада, аллына тюбеген хайыуанны малтаргъа хазырланган къаплан кибики.

– Ётю болгъан чыкъсын бери, бизни деу гёжефибиз бла тутушургъа!.. – деп, Къапчыгъай ортагъа чыгып хахайлады.

– Зубейир, чыгып кёрюрем, – деди Аубекир мени атама.

– Билмейме. Бу уллу «тёбеге» кесинги эздирип, бешиликге къалырмыса?

Мен Аубекирни бетине къарадым. Ол ойнап айтхан сунуп, ичимден кюлюп къойдум. Кюлмей а анга!.. Ешмухамметни къатында Аубекир сабий кибики он сегиз-онтогъуз жылы болгъан жаш. Ол, Ташлы-Талада болгъаныбызда, тутушуп, кеси тенглилени да, кесинден уллуракъланы да жыгып тургъанды. Алай Ешмухаммет, бурунун тарта айланган жашчыкъ туююлдю.

– Оллахий, эзип къоярыкъ эсе да, мен аны бла тутушургъа чыгъама! – деди Аубекир. Боранбай анга:

– Эй балам, къабыргъаларынгы ууатдырып, мюгю-

дек (инвалид) болурса да къалырса. Ол скоймеучюдю, базынып, аллына сюелгенни. Ёлтюрюп окъуна къояргъа боллукъду, – деди.

– Боранбай айтханда да барды... Алай кесинге базына эсенг... – деп,

Чуукал экили болду.

– Базынама! – деди Аубекир, таукел болуп.

– Ешмухаммет бла демлеширик бармыды? Жокъ эсе, къочхарны анга беребиз!

Аубекир, акъырын атлай, ортагъа чыкъды. Аны кёргенде, къазагъы, таулусу да ойбайны да айта, сейирге къалдыла. Ешмухаммет Аубекирге къаш тюплеринден бюсюремей къарады, бу мискин не этеди дегенча, сакъал тюбюнден кюлдю. Биз, таулула уа, жүреклерибиз дып-дып эте, шош болдукъ. Къапчыгъай, ортагъа чыгъып, Ешмухамметни къулагъына не эсе да бир затла шыбырдады. Ешмухаммет а, ахшы дегенча, башын булгъады.

Байрам башчы, Аубекирни аллына келип, бел бауундан тутуп кёрдю.

– Бу жарарыкъ туююлдю, юзюлюп къаллыкъды, – деди ол. Кертиси бла да, Аубекирни белинде бел бауу къайишден болгъанлыкъгъа, иничке бел бау эди. Мени атам, кесини белинде аскерчи бел бауун тешип, Аубекирге узатды. Бюгюн атам бу байрамгъа, урушдан кийип келген аскерчи кийимлерин кийип келгенди. Бел бауу уа кенг да болуп, бёкем бел бауду. Аубекир, кесини иничке бел бауун тешди да, мени атамы бел бауун къысды. Ол да аны къысып, тап болдуму деп, къоллары бла тийип кёре тургъанлай, Ешмухаммет юсюнде къапталын да бир жанына атып, хахай этип, къаплан секиргенча, Аубекирни юсюне секирди. Аубекирни аякълары къынгырына сюрюшюп, жыгъылыргъа аздан къалды. Мени ахым кетди. Алай, насыпха, Аубекир, арсланча, жигит узалады. Жыгъылгъанни къой, Ешмухамметни кенг кёкюрегине инбашын тиреп, быстыр бел баууна, губуча, жабышып тохтады. Къазахлы гёжеф, Аубекирни кётюрюп да, чулгъандырып да кюрешди. Жыгъалмады. Ачыуу чыкъды. «Ёлтюрейимми?!» – деп къычырды.

– Иа, иа... ёлтюр итдинг баласын! – деди Къапчыгъай. Жыйылгъанла анга терс къарадыла. Артымда сюелип тургъан атамы огъурсуз солугъаны къулакъларыма эшитилди.

– Избайыр, сен огъан эс бурма. Ол аллай ит адамды, – деди Боранбай мени атама.

Тутушуу а бир бирни силкиндире, абындыра барады. Аякъ тюпде жашил кырдыкла топуракъ бла къа-тыш болгъандыла.

– Боюн жигин юзейимми муну?! – деп ёкюрдю Ешмухаммет.

– Неге созуп тураса? Не эте эсенг да, эт! – деп кычырды анга биягъы Къапчыгъай.

Бир кезиуде, не болду эсе да, Ешмухамметни эки аягъы кёкде тыпырдай келип, доп деп, аркъасындан жерге тюшдю!

– Ой бай, бу не деген сумдыкъ!.. – деп, къазахлыла-ны ауузлары ачылып къалды...

Мен, алыкъа кёзюм кёргеннге ийнанмай, хайран болуп къалдым. Аубекир Ешмухамметни жыгъаллыкъды деген акъыл къуру менде угъай, баям, бирибизде да болмаз эди.

Жерге жыгъылгъандан сора, Ешмухаммет эки кёолу бла да, Аубекирни боюнундан буууп тебиреди.

– Эй, алай этерге жарамайды, – деп, мени атам ортагъа чыкъды.

– Жарайды! – деди Къапчыгъай.

Алай Аубекир Ешмухамметни кёолларындан да ычынды. Ёрге кёопду. Ешмухаммет а, жерде олтуруп, адамланы бетлерине къараргъа уяла, башын энишге бошлады.

– Ой бай, биз билмей турабыз ансы, къапкъаздар керемет (ахырзаман) гъой!.. – деп, къазахлыла бир бирге къушмуш этдиле. Ешмухаммет а, къапталын да инбашына атып, байрам бара тургъан жерден кетди. Кете туруп:

– Алыкъа мен санга кёргюзтюрме! – деп, Аубекирни жаныды. Жарахмет Аубекирни, кёолун тутуп, махтады. Къочхарны да анга бердиле.

Ташлы-Таладан кысталгъаныбыздан бери, мени жаш жүрегиме миллет ёхтемликни жилтини ол кюн кирген эди! «Биз да адамла кёреме!» – деген оюм жүрегими кюнча жылытхан эди! Ол кюнден тебиреп, манга Аубекир, къаяча, бийик кёрюннгенлей къалгъанды. Мени кёолумдан келген болса, битеу дуняны саугъаларын Алтууланы Аубекирни аллына къалар эдим! Артда, кёп жыл озгъандан сора, Аубекирни юсюнден «Нартланы туудугъу!» деген эсгериу очерк жазгъан эдим.

* * *

Ол ишден сора юч-тёрт ай озду. Анабыз жашчыкъ тапды. Атына Хусейин атадыкъ. Ол киши жеринде бизни юйюрге кёошулгъан алтынчы жан эди.

«Сау ёссюн!..» – деп, кёре келгенле анга алгъыш эте эдиле...

СУНМАЙ ТУРГЪАНЛАЙ...

Эки-юч кюн мындан алда Мэлс манга окъургъа къазах тилде жазылгъан «Спартак» деген китапны берген эди. Аны къачан окъуп башладым, ол кюн дерслерими да, ашны да унутханма. Школдан келгенлей, юй жумушлагъа жарай туруучу эдим да, энди уа, юй башына чыгып кетип, анда бичен къалауубузгъа бугъунуп «Спартакны» окъуйма. Андан айырылалмай къалгъанма! Бюгюн а ингир алагъа аны окъуп бошадым. Бу китап жюрегими къаты къозгъады. Бир бирлерин кесген, сойгъан гладиаторла, къаннга боялгъан бичакъла, эркинлик ючюн жанларын къурман эте сермешген къулла кёз аллымдан кетмей къалдыла! Сейир-тамаша болдум! «Муну кесин да ким жазгъанды?» – деп, биринчи кере авторуна эс бурдум. Джованьоли Рафаэлло деп окъудум. Бу такъыйкъадан башлап, ол ат мени эсимде къалды. Ол кюн жазычу болмай къалмам деген акъыл биринчи кере кирди мени башыма! Ары дери лётчик болургъа къызынып туруучу эдим. Кёкде учуп баргъан самолёт кёрсем, кёзден таша болгъунчу, аны ызындан къарап туруучу эдим. Бир-бирде уа къобузчу боллугъум да келиучю эди. Энди уа аланы барысын да унутдум! «Жазычу» деген оюм акъылымы бийлеп тохтады...

Анам мени излеп сёлешди.

– Не этесе? – деп, мен юй башындан тюшдюм.

– Нуху келгенди! Барып кёрейик.

– Барайыкъ! – деп къууандым мен. Нуху бла Чуукал антлы шуёхла болуучу эдиле. Ташлы-Талада ала бир бирден айырылмаучу эдиле. Аланы кечеле бла олтуруп карт ойнаучулары бюгюн да эсимден кетмей турады. Урушха да бирге кетген эдиле. Чуукал къайтханда, Лаулан, Няннягъа келип: «Бизники уа къачан къайтырыкъ болур?» – деп, кёп кере сынсыгъанын мен эшитип тургъанма. Бир бирледе уа: «Сау болмаз ансы, къайтыр эди...» – деп, жилягъанын да эшитиучю эдим. Лаулан да, Няняча, уллу юйюрлю къатынды. Юч къызы бла бир жашы бардыла. Жашы Байдуллах школгъа бизни Ахмат бла бирге жюрюйдю. Атасыны урушдан келмей тургъанына ол бек жарсый эди. Къазахлы жашчыкъла: «Эй, сары шайтан!..» – деп, аны жанына

тийиучюдюле. Ол кертиси да сары-кызыл шинли сабийди. Бир-бирде уа аны туйген да этиучю эдиле.

– Тохтагыыз, сизге, атам урушдан бир кыайтсын! Ол кюнюгюзню кергюзтюр! – деп кыоркыутуучу эди Байдуллах аланы...

Няння да, мен да Лауланлагыа кыууулуп жетдик. Анда адам кепдю. Чуукал да анда.

Нуху, Нянняны кергенлей, жарыкы ышара, жеринден бир аягыны юсюне кыопду. Экинчи аягын а жерге басаргыа кыоркыгыанын сездирди. «Акысакы болуп кыайтханды...» – деп келди келюме. Анам бла ол кыу-чакылашып саламлашыдыла...

* * *

Нуху да келип, ай да озгыунчу, адамны эсинде болмай тургыанлай: «Хамзат тюрмеден кыайтханды!» – деген хапар жайылды. Белекшиде таулулагыа ол бек уллу жангылыкы болуп чыкыды! «Кыыралны бугыоуларындан алай терк а кыалай ычхыналды ол?» – деп, эшитгенлеринде, ийнанырыкылары да келмей кыалды. Алай Хамзат а кертиси бла да кыайтхан эди тюрмеден. Ол, келе келгенлей, юйюне да кыайта турмай, бек алгыа кыабырлагыа барды. Сурашыдырып, анасыны кыабырын тапды да, аны кыатында тобукыланды. Элден эфендини чакыртып, дууа тутдурду. Андан сора юйюне келди. Уллу юйюрюнден эки кыызчыгыы бла эгечи, кыатыны Назийфа кыалгыан эдиле. Энди аны кыуанчы, насыбы да аладыла!

Нуху келгендеча, таулула Хамзатны кере, алагыа жыйылдыла. Биягыы Няння да, мен да ары кыууулуп жетдик. Жете баргыаныбызлай, мен, анамдан да алгыа болуп, Хамзатны боюнуна тагыылдым. Ол да, мени керюегине кыаты кыысып, жаягыын жаягыыма салды. Баям, бизни жюрек тамырларыбызны, керчюнючюлюкню азап жолунда танышханыбыз жалгыашдыргыан болур эди. Ол манга, башха болмай, атамча, багыалы керюнеди. Баям, Хамзат да мени жашыча кере болур эди. Бир жол ол манга: «Мени жашым жокыду, алай сен барса...» – деген эди. Аны мен бирда унутмайма.

Тиширыула, Хамзатны кергенде, аны анасын эсгере, жылямсырап, кыайгыы сез берип, кыолун алай тута эдиле.

– Анангы кеси кыолунг бла асыраялмай кыалгыанса, харип, – дей эдиле ала Хамзатха.

– Сиз сау болугыуз!... Кеп жашагыыз! Анга кыабыр

къазгъанлагъа, жаным къурман болсун! – дей эди. Хамзатны кёре, Чуукал бла Нуху да келдиле.

– Биз бир бирибизни танымагъанлыкъгъа, юйдегилерибиз хапарынгы кёп кере айтхандыла, – деп, Чуукал, Хамзатны къолун эки къолу бла да тутуп, алай саламлашды.

– Аллах буюруп, терк къайтдынг! Былай терк къалай ычхыналдынг? – деп сордула анга тиширыула жанжанындан.

– Урушда, бизни дивизияны командири Сладков деп къарт генерал болуучу эди. Бир сермешде ол, жаралы болуп, душманны къолуна тюшерге аздан къалгъан кезиуде, аны уруш аулагъындан мен чыгъаргъан эдим. Аны къутхарама деп, осколка тийип, кёжюмден да ол заманда бошагъан эдим. Былай, былай болгъанды ишим деп, анга тюремеден къагъыт жазып ийген эдим. Ма, аны болушлугъу бла чыкъдым...

– Ай, сау болсун ол! – Ёмюрю узакъ болсун ол ийнаралны! – деп, тиширыула Хамзатха болушхан орус генералгъа жүреклеринден ыспас этдиле.

– Иги адамла къайда да бардыла. Алай бу биздеги Къапчыгъай кибикле дунягъа къайдан чыгъа болурла ансы? – деди тиширыуладан къайсы эсе да. Къапчыгъайны атын эшитгенде, Хамзатны бет къаны тюрленди... Аны жапысында мен уллу дертликни оту дуулдап жана тургъанын эследим.

* * *

Бёлекшиде школ төртжыллыкъ школду. Аны бошагъанла Мукъуры деген элде жетижыллыкъ школгъа жүрүп тебиредик. Эки элни арасы уа жети кычырымды. Кюн сайын, Мукъурыгъа барып, андан артха къайтхан алай тынч туююлду. Бёлекшиге бек жууукъ жетижыллыкъ школ жаланда ол школду. Аналарыбыз тикген быстыр артмакъчыкълагъа китапларыбызны, дефтерлерибизни да жыйып, кюн сайын Мукъурыны бла Бёлекшини арасын жыйын болуп, ойнай-ойнай барып, ызыбызгъа да алай къайтыгучубуз. Бирбирде, туююшген да этиучюбюз. Туююшсек, ойнасакъ да, Мэлс бла мен бир жанлы болуучубуз. Экибиз татлы шуёхла болгъаныбызны бирси нёгерлерибиз иги биледиле. Аны себепли экибизге къатылыргъа хазна базынган да этмеучюдуле.

Кюз артыны жарыкъ, жылтырауукъ, сары кюнле-

ринден бириди. «Сары» дегеним омакълыкыгъа айтылгъан сёз туююдю. Мында кюз арты, кертиси бла да, сары алтыннга ушайды: сары топуракъ, саргъалгъан сабанла, саргъалгъан чаллыкъла, саргъалгъан бахчала, саргъалгъан терекле, саргъалгъан алмала, сары хууанла...

Мукъуры элни бла Бёлекшини арасында «Мукъуры» деген суу саркъады. Кюз артында аны тазалыгъына къарап турлугъунг келир! Аны чегет жанында Мукъуры колхозну терек бахчасы барды. Школдан къайтып келе, жашла, ары кирип, къоюнларыбызны, хуржунларыбызны, школчу артмакъларыбызны да алмаладан толтуруп, юлерибизге алай къайтыучубуз. Бирде къайгысыз къутулсакъ, бирде уа, къалауур кёрюп къоюп, аман кюнюбюзню бериучюдю! Итле бла ызыбыздан къуууп, ушкок да атдырыучуду. Бир жол а, мени онг бутуму балтырына туз чечме да тийген эди. Мен жашагъан дунямда, аныча, аберим ачыгъанды деп билмейме! Ол кюн къалауурну къолуна тюшерге да аздан къалып, кюнден-бутдан къачып къутулгъан эдим. Жарамы ачыгъаны уа суудан ёте туруп кетген эди.

Кюз артыны бу ариу, сары кюнюнде, бир къауум жаш болуп, биягъы колхоз бахчагъа кирирге атландыкъ. Тёгерегибизге да сакъ къарай, бийик къаураланы араларына ташайып, тынгылап бираз турдукъ. Къалауурну ауазы, итлени юргенлери эшитилмегенден сора, темир чыбыкъланы башлары бла секирип, бахчагъа кирдик. Алайлай, жер тюбюнден чыкыгъанча, къалауур аллыбыздан чыгып къалды! Биз, аягъыбыз басханны кёзюбюз кёрмей, артха айланып къачдыкъ. Бахчадан да чыгып, сууну бирси жанына ётгенибизде, Мэлс арабызда кёрюнмеди.

– Аны къалауур тутханды... Мен кёргенме, – деди нёгерлерибизден бири.

– Сора не этейик? – деп сордум мен, ачыу эте.

– Не этерикбиз?.. Теркирек былайдан думп болайыкъ.

– Иа, иа, къачайыкъ!.. – деп, бир нёгерибиз, къоянча, секирип, къаурала арасына ташайды. Аны ызындан къалгъанла да зымпыйдыла.

– Эй, къайрысыз? Мэлсни къутхара барайыкъ! – деп кычырдым ызларындан. Хоу бирда! Айтханымы киши да эшитмеди. Хар ким кеси къайгылыды. Мен Мэлсни къоюп кетерге болмадым. Артха айландым. Сууну ары жанына ётдюм. Тутулсам, манга бютюнда осал боллугъун биле эдим. Таулу сабийле зат урлап,

тутулсала, аланы сырт терилерин сыдыргъынчы туюучюдюле. Алай, не болса да, шуёхуму тузакъда кююп кетерге болмадым. «Не болсам да, аны бла бирге болайым!..» – деп, терек бахчагъа жанладым. Кенгден окъуна, Мэлсни терекге байланып тургъанын кёрдюм. Жууукъ бардым. Къалауур бугъунуп тура болур деп, сакъ жанларгъа кюрешдим. Мэлс, башын да энишге ийип, жиляй тура эди. Къараса, ол мени кёрлюкдю. Алай башын кётюрмейди. Мен темир чыбыкъладан ичине ётдюм. Тауушуму эшитген болур эди, Мэлс башын кётюрдю. Мени кёрюп, адыргы этди. Арабыз кенгирекди. Уллу селеширге ол да къоркъады, мен да къоркъама. Жерге жатып, сюркеле барып, аны къатына жетдим.

– Къалауур милиционер чакъырыргъа кетгенди, – деди Мэлс. «Охо, алай эсе...» – деп, шуёхуму кюлла-ры байланган аркъанны тешерге кюрешдим. Беш, бири биринден къаты кысылгъан алты туюмчек барды. Асыры къазауат этгенден, онг кюлуму балам бармагъыны тырнагъын да кюбардым. Аны къанагъанына да, ачыгъанына да къарамай, кюреше кетип, Мэлсни тузакъдан ычхындырдым. Экибиз да къачдыкъ! Суудан да ётюп, къаурала арасы бла зымпыйып бара тургъаныбызлай, ызыбыздан къуугъун къаугъаны эшитдик. Алай энди бизге къоркъуу жокъ эди. Биз уллу арыкъны жагъасы бла Бёлекшиге дери чапханлай бардыкъ. Эл кыйырында, агъачлы талачыкъ деп, жашырын талачыкъ барды. Алайгъа жетип, солургъа тохтадыкъ. Асыры талакъ солуу этгенден, ёпкелерибиз кёрюк таууш эте эдиле. Бир кесек эс тапхандан сора, бармагъымы ачыгъанын сездим. Къарасам, тырнагъым жеринден кюбуп, артха чюелип тура эди.

– Ой бай, не аман иш болгъанды, – деп жарсыды Мэлс. – Жюр, бизге барайыкъ да, байлайыкъ.

Биз алагъа бара тургъанлай, аллыбыз бла бир талай адам къаугъалы болуп оздула.

– Не эсе да бир палах болгъаннга ушайды, – деди Мэлс. Биз аланы юйге киргенде, Мэлсни анасы да, къайгъылы болуп, башына жаулукъ кыыса тура эди.

– Къайда айланасыз шёндюге дери? Бирсиле школдан эртте къайтхандыла, сиз а жокъ! – деп ачуланды.

– Жагъышар, жолда жыгъылып, бармагъын аурутханды – деди Мэлс анасына.

– Къайда, кёргюзтчу бери...

Мен бармагъымы Мэлсни анасына кёргюзтдюм.

– Ой бай, бу оюн туйюлдю, – деп, Мэлсни анасы, не эсе да бир затла да жагъып, бармагъымы байлады.

– Чайны кесигиз ичигиз, мен Къапчыгъайлагъа барама, – деди ол.

– Нек ары уа? Не болгъанды? – деп сорду Мэлс.

– Къапчыгъай ёлюп къалгъанды.

– Къалай бла?

– Ёлюгюн уллу арыкъда суугъа кёмюлюп тургъанлай тапхандыла. Кече къайдан эсе да келе, аты юркюп, андан арыкъгъа жыгъылып ёлгенди дейдиле...

Сунмай тургъанлай, бу хапарны эшитгеним мени элия ургъанча титиретди. Нек эсе да Хамзатны сур бети, къан чапхан огъурсуз кёзлери аллыма келдиле...

* * *

Къыш да кетип, жаз башы кесини жылыуун жая келди. Аз-аздан сабан ишле кюч ала тебиредиле. Былтырдан сюрюлюп къалгъан жерге тырнаууч этиу иш башланды. Ол ишге колхоз кёбюсюнде школчу жашланы чыгъарыучуду. Биз да, дерсибизни бошап, школдан къайтхандан сора, бирер ат жегилген тырнауучла бла, аямай, мулдах сюрюлген жерни тырнатып, тугулларын ууатыучубуз. Ол бизге алай къыйын иш туйюл эди. Алай атлагъа уа жаханым азабы кибикиди. Бир-бирде юслери тер сууларындан, акъ кёмюк этип, баралмай, тохтап да къалыучудула. Аллай заманда, атны сыртындан тюшюп, аны быгъынларыны адыргы къалтырагъанларын кёрюп, аз кере жаным аурумагъанды. Жанынг ауругъанлыкъгъа, не этерик эдинг? Совет къыралгъа жан ауруулукъ угъай, мирзеу, чюгюндюр керекди...

Бир эрттенликде, сунмай тургъанлай: «Комендант келгенди. Таулуланы сходха чакъырады!» – деген хапар жайылды.

Уллубуз, гитчебиз да, контор къатына жыйылдыкъ. Комендант а, хар замандача, бир ат жегилген арбасы бла келгенди. Биз контор къатына жыйылгъанда, ол колхозну председатели Жарахмет бла сёлеше тура эди.

– Бу бизни нек жыя болур? – деп, таулула бир бирге соруп кюрешедиле.

– Иги хапармы айтырыкъ сунасыз? Биягъы биз жарлылагъа бир аман закон чыкъгъан болур.

– Алайды, алай. Бу къыралдан игилик сакълау жокъду...

– Зрастите, – деди комендант барыбызгъа да.

– Зрасти, зрасти... – деген жууапла да эшитилдиле. Комендантны бу «зрастийи» жыйылгъанланы сейирге къалдырды. Алгъын ол башха тюрлю саламлашыучу эди. Къашларын туюп, келген жумушун хыны айтып, кетип къалыучу эди.

– Сизни юсюгюзден Правительство жангы оноу чыгъаргъанды. Аны бла шагъырей этерге келгенме...

– Артха, жерибизгеми къайтарасыз? – деп, тиши-рыуладан къайсысы эсе да ашыгъып сорду.

– Правительствону бу оноуу, – деди комендант бир къагъытны ёрге тутуп кёргюзте, – сизге жеригизге къайтхандан эсе багъалыды! Бюгюннге дери, жашагъан элигизни чегинден чыгъаргъа эркинлигигиз болмай тургъан эсегиз, бюгюнден тебиреп, манга да сормай, районубузну ичинде къайры суйсегиз, ары барыргъа эркинсиз. Алай, эсигизге салайым – районну чегинден чыгъаргъа жарарыкъ туююдю.

Ол артыкъ уллу оноу да туююдю. Болсада бу ханпар да жаралы жүрекlege асыу эди.

* * *

Бек гитчебиз Хусейин да аякъланнганды. Сёлеше башлагъанына асыры къууаннгандан болур, ауузун жапмайды. Жюрюгенине къарасанг а, кеф адамча, жанжанына тентирей атлайды. Алай жыгъылгъан а этмейди. Хыли эте тургъанын кёрсенг а, кесин тутдурмай, къачып окъуна кетиучюду.

Кюнлени биринде, эсибизде болмай тургъанлай, биягъы Чуукал ауруду. Эски аурууу жангыдан къозгъалды. Бутлары кепдюле. Тёшек болду.

Биз да анга жарсып, хайран болуп тургъаныбызлай, анабызгъа да къусхан ауруу жабышды. Колхоздан арба тилеп, экисин да район больницагъа элтдик. Атабызны анда къойдула, анабызны уа: «Къоркъур жери жокъду... Къарыны барды...» – деп, артха къайтардыла.

Анабызны энтта да «къарыны болгъаны» бизни ауарагъа къалдырды. Къууаныргъа, къууанмазгъа да билмей къалдыкъ.

– Кет аурунг, Бадина, бу къыйын заманда неге керек эди? Алтысын ёсдюрсенг да боллукъду! – деп, Лауланны анабызгъа тырман этгенин эшитдим. Анам а: «Аллах бергеннге угъай деп къалай айтайым? Алтысы ёсген жерде ол да ёсер!..» – деп къойду.

АЧЫУДАН КЪАБЫР ТЁБЕ

Жыл озду. Ауур жюкленнген арбаны тартып баргъанча, харип таулула жашауну ауур боюнсасыны тюбюнде эзиле, адыргы жашауларын ётдюре барадыла.

Мен да жетинчи классха жетдим. Анабыз да жандыракёз къызчыкъ тапды. Атына Лейла атадыкъ! Ол, Хусейинден къалгъан бешикге ие болду. Атабызны уа врачла эртте окъуна, биз мынга багъарыбызны багъып бошагъанбыз, къолубуздан келгенни этгенбиз деп, больницадан юйге ийгендиле. Чуукал андан бери төшекдеди. Арт кезиуледе кеси керегине окъуна болушлукъсуз баралмайды. Нуху, Хамзат, дагъыда бирси шуёхлары кёре келселе, бир кесек кирпичдеген кибик да этеди. Ала кетгенден сора уа, биягъы ауруууна хорлатып, амалсыз кюнюне къалады, ынычхайды, сытылады...

1951 жылны жетинчи ноябри эди. Мени да, бирси сабийлени да школдан бош кюнюбюз. Байрам кюн эди ол... Совет властыны байрамы. Алай бизге уа байрам туююлду. Башха жарсыуларыбызны айтмай къойсакъ да, юйюбюзню сууукълугъу жетерик эди. Атабыз къуруда: «Сууукъ болама!..» – дегенлей турады. Аны себепли печьде отну ёчюлтмезге кюрешебиз. Печьде отну ёчюлтмей тутар ючюн а, мен да, Ахмат да кюн сайын отун мажарыргъа чыгъыучубуз. Салам тапсакъ – саламны къургъакъчыгъын жыйып келиучю эдик.

Бюгюн да, Ахмат бла мен отуннга тебиреп тургъаныбызлай, къолунда да ауур дорбасы бла къоншубуз Боранбай келди. Дорбасын Нянягъа берди да, кеси уа, Чуукал жатхан «ундурукъну» къатына барды.

– Салам алейкум, Избайыр! Ауругъанынг къалай?

– Салам, Боранбай, салам!.. Кёресе, төшек болуп жатабыз.

– Къудай къаласа (Аллах айтса), жакъсы боласынг. Бюгюн колхозумыз Октябрь байрамы мен байланысты мал союп, юлестирип жатыр. Мен сиздерге жеткенин алып келдим. Сени ауруп жаткъанынгы эске алып, Жарахмет бираз кёбюрек бергизди...

– Рахмет, Боранбай ... Жарахметге да рахмет, – деди атам, тилин кючден айландыра.

– Юйдеринг сууукъ экен. Мен къазир тау жакъгъа отунгъа барам. Жагъыпар, сен мени мен келсенг, сексеуол алып келемиз, – деди Боранбай, манга къарап.

– Барам, агъай, барам. Ахмет экеуюмиз барамыз!

– Жакъсы олай болса. Жюрюнгдер, – деп, Боранбай

олтургъан жеринден турду. Ахмат бла мен, анга нёгер болуп, жолгъа чыкъдыкъ.

Элибизни чегет жанында уллу сыртла, тёбеле, таула бардыла. Алада сексеул да, чыгъанакъ, тобулгъу юлюе да ёседиле. Алай, ары барып къайтхан къыйынды. Узакълыгъындан сора да, сыртлада, къоллада ажашып кетерге да къоркъуулуду. Ары, теренине кирмесең а, отун жокъ. Элге жууукъ жерледе ёрге сюелген бир чырпы да къалмагъанды. Тереннге кирирге уа биз, сабий жашла, бёрюледен да къоркъабыз. Бу жерледе уа бёрюле аз туйюл эдиле. Ач жыллада ала маллагъа чабадыла деп, эшите-эшите тургъанбыз. Аны себепли малчыла уллу парийле тутадыла. Къауал жюрютгенле да бардыла. Ахмат бла мен бу жол «таулагъа» бирда къоркъмай атландыкъ. Боранбай бла жер этегине барыргъа окъуна базынырыкъбыз. Керти хапар эсе, бир кыяма кышны кечесинде, Шенгелди деген кышлыкъдан арбасы бла къайтып келе, Боранбайгъа жыйын бёрю чапханды. Боранбай аладан ёгюзлени да, кесин да къазыкъ бла къоруулагъанды. Жолда бара, мен ол хапарны аны кесинден сордум.

– Ненча болгъанлары къарангыда кёрюнмей эдиле. Алты-жетиден аз а туйюл эдиле. Бирлери аллымдан келселе, бирлери уа артымдан чаба эдиле. Юсюмде тонуму этеклерин жыртып, сакгел-сакгел этген эдиле. Ёгюзледен бирини къуйругъун да юзген эдиле...

– Бек къоркыгъан болур эдинг?...

– Эштада, къоркыгъан а! Насыпха, кышшылыкъдан къайтып келе тургъан башха колхозланы арбалары болмасала, мен ол жол бёрюлеге аш боллукъ эдим, – деп бошады Боранбай хапарын. Арбачы айтхан ач бёрюле кёзюме кёрюнюп, къоркъуругъум окъуна келди. Кеси ёмюрюмде, нек эсе да бёрюден бла жилиндан бек бир затдан къоркъмагъанма...

Ол кюн биз Боранбай бла «тауладан» кеч къайтыдыкъ. Кёп отун келтирдик. Биз келгенде, анабыз, эт биширип, бешбармакъ этип тура эди. Ахмат бла мен андан да ашап, бирер аякъ шорпа ичгенден сора, бетибизге ингилик чапды, санларыбыз жылындыла.

– Къаллай отун келтирдигиз? – деп сорду Чуукал бизге.

– Бек иги отунла келтиргенбиз, саксаулла, тобулгъула...

– Игиди, игиди, – деп къууанды Чуукал. Ол манга жарыкъ кёрюндю. Кертиси бла да, кёзлери жарыгъанча кёрюндюле.

– Ол печь быргъыны юсюнде кьонуп тургъан кьарылгъач не кьарылгъачды? – деп сорду Чуукал. Биз барыбыз да печьни быргъысына кьарадыкъ.

– Чуукал, кьайда кьересе кьарылгъачны? Биз кьермейбиз да! – дедим мен.

– Ма алайда... ёргерекде...

Мен, башымда бёркюмю алып, печь быргъыны ёргесине, энишгесине да аны бла жел этдирдим.

– Хы, сени бёркюнгден эсе ол теркирек секиреди. Ма юй башына кьонду...

– Чуукал, харип, кёзюнге кёрюне болур ансы, биз мында кьарылгъач эслемейбиз, – деди Няння.

– Алай окъуна болур, – деп, Чуукал кёзлерин жумду. Жукълагъан этгенча, хурулдай кетип, алай жайыкъды.

– Жагъафар, былай келчи, – деп, ол мени кесини кьатына чакъырды... Барып, ундуругъуну аллында суюлдим.

– Сен, окъуп, не усталыкъ алыргъа дейсе?

– Билмейме, Чуукал... жазыучу болур умутум барды.

– Жазыучуму?

– Хау.

Атам, ауруп тургъанлай, харх этип кюлдю. Асыры кюлгенден, жётели кьысып, чачыкъды. Бираз эс тапхандан сора, ол манга:

– Жазыучу боллукъма деп, кеси кесинги бошха терилтип айланма. Аллах аллай юлюшню кёплеге бермейди. Сен энди окъууну кьой... Кьересе мени халымы. Юйюрюбюз уллуду, ашаргъа-жашаргъа керекди. Ахматны да кесинге нёгер этип, мени орунума колхозгъа суу сугъарыргъа бар. Къызла да чюгюндюрде ишлерле. Анагъыз а бу эки гитчени ёсдюралса да, боллукъду. Аны да саулугъу алай иги тюйюлдю...

Аны жангыдан жётел кьысыды. Барыбыз да кьайгъыгъа кьалдыкъ. Жаланда Лейлачыкъ, эки кёзчюгюн да жандырып ачып, бешигинде сагъышсыз жата эди. Няння, абызырап, жукъ эталмай кьалды. Рая бла Захида, Рахима атабызны бетин жылы суу бла жуууп кюрешдиле...

– Чуукал, Чуукал... – деди анабыз, аны бетине ийилип. – Неди сени бу этгенинг?! Энди жети сабийни боюнума жюк этип кетергемиди акъылынг? – деп, жиямукъларын атабызны юсюне тёкдю. Къызла да анга кьошулуп жиядыла. Бир заманда Чуукал кёзлерин ачды. Не этесиз, нек жияйсыз дегенча, бизни бетлери-

бизге сейирсинип къарады. Ынычхай кетип, кёзлерин жумду. Солууун кыйналып ала, жукълады.

Кече арасындан озгъан болур эди. Биз да жерле-рибизге жатдыкъ. Жаланда анабыз атабызны къатында шинтикге олтургъанлай къалды. Ол бир кьолу бла бешикни да эхчей, кёз суу эте, атабызны кьулагъына бир затла шыбырдай эди. Мен жукъладым. Бир заманда анабызны уллу жиягъанына уяндым.

– Туругъуз, балаларым... Къула тюзге тегюлдюк да къалдыкъ энтта да!.. – деп сарнады ол. Къызла да анга кьошулуп, юйюбюзню ичин жияудан толтурдула. Жияламаучу Лейлачыкъ да, бир палах сезгенча: «Ынга, ынга!..» – деп, къычырыкъдан къырды. Тышын-да танг жарып келгенин терезеден къарап эследим. Терк окъуна кийинип, Лауланлагъа кьууулдум. Андан Хамзатха чапдым. Мен алагъа хапар берип къайтханда, Боранбай бла Сайра да бизге келип тура эдиле.

Кёп да турмай, юйюбюз, арбазыбыз да адамдан толду.

– Не бек ашыгъып кетдинг, жан тенгим, – деп, Нуху, Чуукалны юсюне къапланып, кесин тыялмай жияды. Жарахмет да, колхозну бригадирлери да келдиле.

– Ой, байгъус Избайыр!.. – деп жарсыдыла ала, анабызгъа къайгъы сёз бере...

Кюн тюзден ауа башлагъан кезиуде, атабызны ёлгюн къабырлагъа элтдик. Атамы асырай туруп, мени жүрегим тамагъыма тыгъылгъанча болуп, солуууму алалмай кыйналдым. Асырап бошагъанларындан сора, Чуукалны къабырына къарадым. Ол манга ачыудан кёпген топуракъ тёбеча кёрюндю. Атам ол кёрге тауусулмазлыкъ жүрек кыйынлыкъларын биргесине алып кирген эди. Къабыр уру, ол ачыуну сыйындыралмай, андан кёпгенлиги болур эди.

Хамзат къатыма келди. Мени кесине къысып:

– Атасы ёлген жаш белин къаты къысады, ахшы улан! – деди.

ИНТЕРНАТДА

Мен Мукъурыда жетижыллыкъ школну иги бошап чыкъдым. Бизни классда жаланда экеулен грамота алдыкъ, бири – мен, экинчиси уа Зейнеп деген къазах къызчыкъ. Ол математиканы, мен а къазах тил бла къазах адабиятны иги окъуучу эдик.

– Няння, энди мен къалай болама? Чуукал айтхан-

ча, окъууну къоюп, колхоз ишгеми киреме, огъесе уа
энтта билимни ызынданмы тюшеме? – деп, кенгеш
къурдум анам бла.

– Мен окъурунга ыразыма, – деди ол. – Алай къай-
да?

Онжыллыкъ школ бизни районда жаланда Ёнгбек-
ши деген элде барды. Бёлекшиден ары жаяу жюрюп
окъургъа узакъды. Бир жанына окъуна жарты кюн-
люк жолду жаяулай. Бирси элдеде жетижыллыкъ
школланы бошагъанладан къолайлары болгъанла
окъургъа ары барадыла. Къолайлары болмагъанла уа,
колхозлада ишлейдиле, менден къолайсыз а, баям, ол
заманда Африкада да болмаз эди. Аны себепли манга
окъуудан къол жууаргъа тюшдю. Ёнгбекшиде фатар-
да туруп, ашха-суугъа да ахча төлеп турурча онгум
жокъ эди.

Колхозда будай оруу башланганлай, мен, Жарах-
метге барып, иш тиледим, арба иш.

– Жакъсы, жакъсы, – деди ол. – Избайырдинг бала-
сына кёмектесиу (болушургъа) керек. Бригадирге айт
да, ат арба жектарсин сагъан. Комбайнлада оргъан
бидайда (будайны) къырмангъа (ындыргъа) тасыйсынг
(ташырса).

Мен, арба къоллу болуп, комбайналада ындыргъа
будай ташып тебиредим. Ингир сайын, арбаны туюн-
де будай къалдырып, юйге келтире башладым.

– Этме былай. Тутулурса, – деп, анабыз къуруда
манга гурушха болгъанлай турду. Аны къоркъутха-
нына да хазна эс бурмадым. Юйюбюзню сенасында,
мирзеу къуяргъа деп, самандан ишленген кюфюбюз
бар эди. Мен, аны ичин толтургъунчу, тынчлыкъ тап-
мадым. Бир жол, арбаны белинден аз энишгерек бу-
дайны юйге алып келе тургъанымлай, аллымы брига-
дир тыйды. Арбада саламны къамичисин къыйыры
бла бир жанына тюртюп къарады. Будайны кёрдю.

– Неди бу этгенинг? Бусагъат мен сени милициягъа
тапдырайым! – деди ол.

– Агъай, кечгинлик бер. Бу жолдан сора, былай эт-
мем. Кесинг билесе, юйде балала кёпдюле. Ачдан ёле
турадыла, – деп жилиамсырадым.

– Былшылдама (жаншама)! Бур арбаны артха! Ар-
банг бла бирге районнга барабыз! – деп, бригадир къа-
ты болуп тохтады. Мен, жилип, арбадан туюшуп, къа-
чып кетерге умут этдим. Алай, къачып да, къайры бар-
лыкъ эдим? Анам айтханны этип, кезиуюнде тыйыл-
сам, быллай кыртыгъа къаллыкъ туююл эдим. Не бек

жалынып кюрешдим эсем да, бригадир айтханындан къайтмады. Арбаны артха бурдурду. Биз районнга барычу уллу жолгъа жетгенлей, аллыбыздан къара байталына минип келе тургъан Жарахмет тубеди. Мен, андан уялып, бютюнда жерге кирлик болдум.

– Къайры барасыз? – деп сорду ол.

– Мынау Избайырдынг баласын аудангъа алып бара жашырмын милициягъа, урлагъан бидайымен бирге.

Бригадир, алай айтып, арбада саламны бир жанына тюртюп, председателъге будайны кёргюзтдю.

– Жагъыпар, уятемеспе сагъан? – деди Жарахмет. Бетим отча кызыды.

– Агъа жан, кеширингдер... Мен сотталсам (тутулсам), юйдегилерибиз ачдан кырылып къаллыкъдыла! Бу жолдан сора, былай этмезге сёз береме! – дедим.

– Эй, мынау баланы соттатып биз не табамыз? – деди Жарахмет бригадирге. – Избайыр маркъумнынъ харипни бетин этейик.

Бригадир, артыкъ ыразы болмаса да, председателъни айтханына угъай деялмады. Мени ындыргъа дери алып бардыла да, арбада будайымы къотартдыла...

Юйге келгенимде да, жүрексиннгеними тыялмай эдим. Жарахметни аллында аман бетли болгъаныма ичим бютюнда бек кюе эди.

– Келип, юйюбюзню тинтмегенлерине Аллахха шукур деп къой, – деди анам, мени жапсара. Къалай-алай болса да, кюфюбюз толу будай жыйгъанма. Ол а бизге сау жылгъа ётмекге жетерик эди.

Кюз арты болду. Элни сабийлери школгъа жүрюп тебиредиле. Мен а, къанаты сынган къушча, юйде кълдым.

– Жашым, мен кёрюп турама, окъуудан айырылгъанынга жүрегинги инжилгенин. Мен айтханны эт да, Ёнгбекшиге бар. Хасимлары анда жашайдыла. Ала бизге жууукъ да жетедиле. Хасимге халыбызны айтып ангылат. Ким биледи, ол бир мадар этерге болур, – деди анам.

Экинчи кюн мен Ёнгбекшиге кетдим. Эрттенликде чыгъып, кюн тюшден ауа, алай жетдим ары. Ёнгбекши Мукъурыдан да уллу элди. Сурашдырып, Хасимланы тапдым. Хасим да, юй бийчеси Налжан да, кызылары Фатимат да манга жарыкъ болдула. Окъургъа итинип, мадар излей келгеними айтдым алагъа.

– Мында школну интернаты барды. Ары ёксюз сабийлени аладыла. Мен директор бла шагъырейме. Анга тубеп, тилеп кёрейим. Ким биледи, жаны ауруп, сени

да интернатха алып кьойса! Анда таулу, чеченли жашла да бардыла, – дегенни айтды Хасим. Ол кюн алада кьалдым. Экинчи кюн а Хасим, мени кьолумдан тутуп, школно директоруна алып барды.

– Окъургъа бек сюеди, алай юйюрю кьарыусузду. Атасы былтыр ёлгенди. Жети сабий боладыла. Аналары да саусуз. Бир онгунг бар эсе, болуш бу балагъа. Игилигинги унутмабыз. Бизден кьайтмаса да, Къудайдан кьайтыр, – деди Хасим директоргъа.

Директор кенг кёкюрекли, бёкем адам эди. Ууртлары, бишген алмалача, кьызгъылдымдыла. Мангылайы кенг, кёзлери уа аз кёксюлдюм. Мен, кьарай кетип, аны бетинде жумушакълыкъ халны эледим.

– Жетинчи классны бошагъан кьагъытынг кьайдады? – деди директор манга.

– Биргемеди, – деп кёнчек хуржунума муштухул узалдым. Асыры кьармашхандан, кьагъытларымы жыртып кьояргъа аздан кьалдым. Жетинчи классны бошагъан кьагъытымдан сора да, школ берген характеристикам, дагъыда бир кьагъытларым бар эдиле. Аланы директоргъа бердим. Ол жетинчи классны бошагъан кьагъытыма кьарады да:

– Къазахча иги билесе, Избаиров, – деди.

– Иа! Иа! – деп, женгил жууап бердим.

– Избаиров деген а кимди?! – деп сейирсинди Хасим.

– Менме... школда тукъум атымы алай жазып кьойгъандыла, атамы атын...

– Дурус, дурус, – деди анга да директор. – Къазир интернатда жер жокъ. Аудандан эки-юч жер сурап отырмаз. Жер берселе, сени интернатха алам. Ары дери уа, школгъа жюрюп, окъугъан эт.

Хасим да, мен да, рахметни айтып, директорну кабинетинден чыкъдыкъ. Бу такъыйкъада мени кьууанчым уллу болургъа керек эди. Алай кьууаналмай эдим. Интернатда жер табылгъынчы, мен школгъа кьалай жюрюрюкме? Директор а окъуп башла дегенди. «Охо, Бёлекшиде кече ортасында кьобарма да, чапханлай келсем, дерслеге жете турурма», – деп, кеси кесими жапсарыргъа кюрешдим. Хасим, мени кьайгъымы ангылагъанча:

– Интернатда жер болгъунчу, бизде туруп, школгъа алай жюрю, – деди.

Бу кезиуде мен, сабий болсам, Хасимни боюнуна тагъылып кьучакълар эдим! Алай бир уллу юйюрюню бир «уллу кишиси» алай этерге уялдым, жаланда,

ыразылыгъымы билдире, аны этегине кысылыргъа кюрешдим.

Ол кюн окъуна юйге барып, хапарымы да айтып, анам тикген бир жангы кёлегим бар эди, аны да алып, экинчи кюн Ёнгбекшиге къайтдым.

Бюгюн да, бюгече да Хасим бла Налжанны манга этген игиликлерин унутмайма, ол дуняда жаннетли болурларына хар заманда Аллахха тилек этиучюме. Кызылары Фатиматха уа, тюз кесими туугъан эгечлеримден биринеча къарайма. Интернатда манга жер табылгъынчы, ала манга аталыкъ да, аналыкъ да этгендиле. Аланы кеслерини туугъан жашлары Алий а ол заманда Алматыда эл мюлк институтда окъуй эди. Ол заманда кёчгюнчю таулу жашны Къазахстанны ара шахарында бийик окъуу юйге кирип окъугъаны алай тынч иш туююл эди!

Бир ай да озгунчу, мени школну директору чакъырды.

– Избаиров, интернатха алабыз сени, – деди.

Алай бла, мен Хасимладан интернатха кёчдюм. Жашауумда, окъууумда да жангы дуня башланды! Ол къаллай дуня болгъанын мен алыкъа билмей эдим...

Воспитатель мени алты ундуругъу болгъан отоугъа кийирди.

– Сени жеринг буду, – деп, эшик артында темир ундурукъну бармагъы бла кёргюзтдю. Бирси ундурукълача, ол да тап, ариу жыйылыпды. Юсюнде жабыуу, акъ тышлы жастыкъ, жастыкъны юсюнде къол жаулукъ. – Ундуругъунгу эрттен сайын, бу халда жыя турлукъса. Ундурукъгъа олтурургъа жарамайды. Олтурургъа шинтикле жетедиле. Дерслеринги бу тумбочканы юсюнде этерге боллукъса. Аны жаратмасанг, ма стол! Ич кийимлеринги, тиш жуууучу затларынгы, сапынынгы да тумбочкада тутаргъа боллукъса... – деп, воспитатель манга кёп затны ангылатды. Ол орта бойлу, чырайлы, юсюнде да аскерчи кийимлери бла къазахлы кишиди.

– Бу ундурукъланы иелери уа къайдадыла? – деп сордум.

– Ала шёндю дерследедиле. Алыкъа танышырсыз...

Андан сора воспитатель мени столовагъа элтди. Уллу залда узун стол, эки жанында шинтикле.

– У нас новичок, – деди воспитатель, шапагъа мени кёргюзте. Шапа орусла тиширыу болгъаны чачыны сарылыгъындан окъуна билинип тура эди.

– Хорошо, будем кормить. Меня зовут тётя Тося, – деди ол манга. Мен да анга «хорошону» айтдым. Орусча хазна билмей эдим. Бёлекшиде, къазах тилде болмаса, орусча окъутмагъандыла. Мукъурыда орус тилни окъутхан эдиле, алай биз ол дерслеге артыкъ эс бурмаучу эдик. Бир-бирде уа, аладан къачып окъуна кетиучю эдик. Нек эсе да бизге окъууну бек башы къазах тил бла математика кёрюнющю эди. Ёнгбекшиге келип, окъуп башлагъанлы уа, орус тил бирси дерследен эсе бийигирекге саналгъанын эслегенме. Аны алайлыгъын устазыбыз Анна Антоновна ангылатыргъа кюрешиучюдо: «Билимли адамла болургъа сюе эсегиз, орус тилни да иги билигиз!» – деучю эди.

Интернат бла школ бир жерде, бир арбаздадыла. Энди Мукъурыда школгъа жорюучю заманымдача, узакъгъа барып кыйналлыкъ туюлме.

Мен «затларымы» тумбочкама жыйышдыра тургъанлай, отоугъа бир бирлери бла тюртюше, тартыша, бир къауум жаш чабышып кирдиле.

– Сенмисе новичок?! – деп, ала юсюме сюелдиле.

– Менме.

– Шёндю, тышында тюбеп, воспитателибиз айтханды. Мени атым Хыйсады, – деди аладан бири, къолун манга узатып.

– Мен а – Жагъафар... Избаиров...

Биз танышдыкъ. Ала бешиси да бу отоуда жашайдыла. Хыйса таулуду. Сёзюнден ол бу отоуда башчы болгъанын ангыладым.

Тюш болду. Столовагъа жыйышдыкъ. Бюгюн повар манга кёргюзтген шинтикге олтурдум. Болгъан дауур, хахай! Тётя Тося: «Къычырмагъыз!..» – деп, кеси уа бютюнда уллу къычырып айтды. Хар ким манга къарагъанын сезип турама. Мен а, башымы да энишге бошлап, шошайып олтурама. Повар аш юлешип башлады. Хар ким, туруп барып, табакъла бла шорпаларын алып келип, алларына салып, ашап тебиредиле. Мен да табагъымы алдым. Табакъдагъы башында да жауу сюзюле тургъан хобуста шорпа эди – бир татыулу шорпа! Ётмек бла ашап, къарынымы тойдурдум. Туруп, кетип тебиредим.

– Эй, къайрыса? Алыкъа «второй» да барды, – деди къатымда олтургъанладан бири. «Второй» дегени уа не затды муну?..» – деп, жангыдан жериме олтурдум. Шапабыз шорпа ашагъан табакъларыбызгъа, ортасында да сары жау тугулу бла пиринч как салып берди! Мен

быллай ашланы тюнюмде угъай, тюшюмде да кёрмеген эдим! Хобуста шорпадан тойгъаныма да къарамай, пиринч какны да бюртюгюн къоймай ашадым. Ашап бошап, биягъы кетип тебиредим.

– Эй, къайрыса? Чайынгы иче бар, – деди биягъы къатымда олтургъан жаш. «Аллах, Аллах!... Мында былай ашата эселе, сау кёзюмден жаннетге кирип къалгъан ушайма да!..» – деп келди кёлюме. Чайны иче туруп, кёзюме юйдегилерибиз кёрюндюле. «Игисагъан, ала шендю былайда олтуруп ашасала эди!..» – дедим ичимден.

Ёмюрюмде, какъсыз къырал ашдан ашап, къарынымы тойдургъан кюнюм ол эди. Биз, жашла, ауузланып бошап, столовадан чыгъып бара, ары бизни ызыбыздан къызла жыйыла башлагъанларын эседим.

– Была уа не этедиле мында? – деп сордум Хыйсагъа.

– Была да, бизнича, бу интернатда жашайдыла. Ала жашагъан юй, орамны ары жанындады. Ашагъан а мында этедиле, экинчи сменде. Былтыр он болуучу эдиле да, быйыл а, кёбюрекдиле, – деп ангылатды Хыйса.

Ингирде ушхуур да ашадыкъ. Дерслерибизни этерге хар бирибиз тумбочкаларыбызгъа къампалдыкъ. Нёгерлерим билмеген затларын бир бирден сорадыла. Ала менден гитче класслада окъуйдула. Жаланда Хыйса, менича, сегизинчи классха жюрюйдю, ол – орус классха, мен а – къазах классха.

Бир заманда бизни отоугъа арыкъсуу, къаракъаш къазах жашчыкъ кирди.

– Барыбызны да атаман чакъырады... новичокну да, – деди ол, манга къарап. Бу хапар манга уллу жанылыкъча кёрюндю. Нёгерлерим а нек эсе да, жарсыгъанча болуп, манга къарадыла. «Не атаман хапарды бу? Воспитательгеми айта болурла алай?..» – деп келди кёлюме. Отоудагъыла барыбыз да столовагъа бардыкъ. Битеу интернатчыла ары жыйылып тура эдиле. Эшик юсюне да эки «къалауур» сюелип. Ары киргенибизлей, мени экеулен, эки къолтугъумдан тутуп, столну огъары жанында олтуруп тургъан уллубурун, тегерекбет, мыйыкълы жашны аллына элтдиле.

– Новичок сенмисе? – деп сорду ол манга.

– Хау.

– Сен бизде жюрюген низамны биле болмазса. Аны санга ангылатыргъа деп жыйылгъанбыз бери!...

Аны алай айтханы бла, башыма машок кийдирген-лери тенг болду.

– Не этесиз?! – деп, мен дыгаласха кьалдым. Кимни эсе да, кьулакъ жаныма тийген жумдуругъу мени жерге кьаплады.

– Не этесиз?.. – Не хатам барды мени?! – дерге кюрешдим. Аягъым, башым деп кьарамадыла. Мени табанлары бла да тьюдюле.

– Боллукъду, – деген буйрукъ эшитилди. Мени жерден ёрге кьобардыла да, башымдан машокну кеттердиле. Бурунуму кьанагъаны тохтамай эди. Эринлерими уллу кёпгенлерин сезип турама. Онг кёзюмю уа ачалгъан окъуна этмейме. Сол тобугъум асыры ачыгъандан, аягъымы жерге басаргъа кьоймайды. Кьулакъларым гуу-гуу этедиле...

– Бизде жюрюген низамны бузсанг, ишинг мындан да осал боллукъду, – деди уллубурун жаш. – Бизде тарыгъу деген зат болмайды... не устазгъа, не воспитательге, не Аллаха! Тил этгенни тилин кесебиз, кеси кесибизден урлагъанны кьолун сындырабыз. «Бирибиз – барыбыз ючюн, барыбыз – бирибиз ючюн» деген низам бла жашайбыз. Андан-мындан абери тьушсе, – ортагъа салабыз...

Ол дагъыда кёп тюрлю жорукъланы ангылатыргъа кюрешди. Алай не зат айтханын эшитмей эдим. Кьусарыгъым келип, кёзюм-башым тегерек айлана эди...

Нёгерлерим мени кеси отоубузгъа алып келдиле. Суу бла бетими жуудурдула. Ундуругъума таяндырдыла.

– Сиз манга не этдигиз? Нек кьорууламадыгъыз мени? – деп, ёксюнуп жиядым.

– Бу зат барыбыз да сынагъан ишди, – деди Хыйса манга. – Мында закон алайды. Энди, низамыбыздан чыкъмасанг, санга киши да тиерик тьуюлдо.

– Мени былай тьоерге оноу этген уллубурун кимди?

– Ол атаманыбызды. Беслан... Чеченли жаш...

Хыйсаны андан ары не айтханын да эшитмедим. Кёлюм аман эте барып, эсим тайды.

Эрттенлигинде тёшегимден да турмадым. Нёгерлерим ашымы отоугъа келтирдиле. Алай ауузума да салалмадым. Барысы да дерслеге кетдиле. Мен кесим жангызлай кьалдым. Бираздан воспитателибиз кирди:

– Избаиров, не ишингди бу? Нек бармайса дерслеге?

– Ауруп турама.

Ол, келип, юсюмде жабыууму артха къайырды.

– Неди бу? Тьююшгенми этгенсе?

– Угъай... чабып келе, эшик юсюнде атлауучлада жыгъылгъанма.

– Ётюрюк айтаса!

– Угъай, угъай...

– Бусагъат директорну чакъырама, тюзюн айтмай эсенг, – деп тохтады воспитатель.

Мен эки отну ортасына тюзгенча болдум. Айтама да – бир палах, айтмайма да – экинчи палах! Бир тюрлю терслигим болмай тургъанлай, манга быллай зорлукъ этгенлеге къаным къайнады. Алай, жашау скойген жалынчакъ болур дегенлей, къыйын кёрюксе да, интернатны «ич законларына» бойсунургъа керекме. Аны себепли воспитательге: «Жыгъылгъан этгенме», – дегенден башха, абери айтмадым.

Ингирде бир къауум нёгери бла Беслан бизни отоугъа кирди. Аны кёргенде, къаным башыма урду. «Игисагъан, шёндю, Аллах манга бир уллу кюч берип, муну, битеу интернатчыла къарап тургъанлай, жерге тёнгеретип, бир иги тюйсем эди!..» – деп келди акъылыма.

– Къалайса, новичок? – деди атаман манга.

– Бир тюрлю терслигим болмай тургъанлай...

– Мен санга къалайса деп сорама!

– Кёрмеймисе, къалай этгенигизни?

– Молодец! Сынаудан ётгенсе. Воспитательге бизни сатмагъанынг насыбынг эди. Энди къуру мында угъай, битеу районда окъуна санга киши да тиерик туююлду, – деп, атаман, нёгерлерин да ызындан тизип, чыгъып кетди.

ХЫЛИЧИЛИК

Интернатда, школда да, къабыргъамы жарашдырып, жашау ызгъа тюзеле барама. Шуёхла, тенгле да кёп болгъандыла. Мен окъугъан классда эки жыйырма бла бир окъуучу барбыз: мен – малкъарлы, къалгъанлары уа – къазахлыла. Къазах тилден бла къазах адабиятдан а классда манга жетген жокъду. Хар жууап берген сайын, бешле алыучума. Къазах адабиятындан окъутхан устазыбыз мени жазыу ишими къалгъанлагъа, ма былай жазаргъа керекди сочиненияны деп, юлгюге кёргюзтюучюдю. «Сиз ана тилигизни былайда бир тыш адам билгенча билалмайсыз!» – дегенни

айтып да уялтыучуду къзахла сохталарын. Къзаха жазычуланы чыгъармаларын кече, кюн демей окъуучу эдим. Абайны, Жамбулну кѣп назмуларын кѣлѣмден билеме. Манга алай кюрешмеклигим къзаха адабиятны дерслеринде хар заманда бет жарыкълы болгъанлай турама.

Алай мени «акъсагъан» дерсим да барды. Не бек къадалып кюреше эсем да, алгебраны ангылаялмайма. Анда жюрюген къошакълa, тюрлю-тюрлю жорукълa башыма кирмейдиле. Математигибиз Аманбаева деген тиширыуду, алаша, къара къатынчыкъ.

– Избаиров, сен башха дерследен иги белгиле алгъанлай тураса. Окъургъа суйсенг, алгебраны да билликсе, – деп, тохтамай, тырман этгенлей турады.

– Татей, билирге бек сюеме. Ангыларгъа кюрешеме, алай башыма кирмейди!.. – десем, ол а: «Сен эринчексе!..» – деп, классны аллында уялтыучуду.

Шабат кюн дерследен сора юдегилерибизни кѣрюрге Бѣлекшиге кетиучюме. Алагъа тынгысызлыгъым къуруда жюрек жаууму ашагъанлай туруучуду. Алыкълa сабий болса да, бек ышанганым – Ахматды. Атабыз да ѳлюп, мен да Ёнгбекшиге кетгенден сора, юйюрюбюзню ауурлугъу анга таянып къалгъанды. Баям, аны жаш жюреги ол жууаплылыкълны сезген болур эди ансы, юйге келгеним сайын, Ахматны отундан келе тургъланын неда бауда ийнекеге къарай тургъланын кѣрюучюме. Аны алай къармашханы жюрегиме бир кесек ырахатлыкъл тапдырыучуду.

Келсем, мени барысы да, чабышып, бир бирге ал бермей къучакълaучудула. Хусейин а, киштик ѳрлегенча, боюнума тагълылып, тюшерге унамай тохтаучуду. Лейлачыкъ алыкълa гитчечикди... Жюрюр къайгълыгълa кире башлагълан заманчыгълыды. Мен келсем, уллу кѣзчюклерин да жандырып, бу кимди дегенча, манга сейирсинип къарагъланлай туруучуду.

Ма, мени жашауум алай ѳте барады.

Жангы жыл жете тебиреген кюнледе, къаты суукълa къысып, тобукългълa жете, терен къар жауду. Жангы жылгълa юйлерине барыргълa хазырланып тургълан интернатчыла, энди къалай барайыкъ деп, оушау этдиле. Мен да, Жангы жылгълa келирме деп, юйде айтып кетген эдим. Алай бу къыямада жолгълa чыгъларгълa къоркъуу эди. Болсада жууукъл элдеде ахлулары болгъланла тыйылмадыла, кетдиле. Менича, узакъл элдеде жашагъланла уа жолгълa чыгъларгълa базынмадыкъ. Жангы жылгълa интернатыбызда къалдыкъ.

Ингирден окъуна Беслан, бир къауум адамны кесини «отоууна» жыйып, не эсе да бир затны юсюнден къууум эте айланганларын сезгенме. Хыйса да атаманнга жууукъ адам болгъаны себепли, ол да аланы биргелеринеди.

Мен а мындан алда школну библиотекасындан «Къзазах фольклору» деген китап алгъан эдим да, кесим жангыз аны окъуй олтурама. Бизни отоуда жашагъанладан, Хыйса бла менден къалгъанла, юйлерине кетгендиле.

Ушхуургъа столовагъа жыйылгъаныбызда, директор, воспитателибиз, бир къауум устаз да, саугъала алып келип, бизни Жангы жыл бла алгъышладыла.

Ала кетгенден сора, Бесланны буйругъу бла, саугъаларыбызны бирге жыйдыкъ. Саугъаларыбыз а бал къалачла бла кампетле эдиле.

– Была бизге Жангы жылны белгилерге жетерикдиле, – деди атаман.

Бизден сора столовагъа интернатчы къызла келдиле. Алагъа да, бизге этгенча, саугъала берип, алгъышладыла. Къызла ушхууур ашап, кеслерине кетдиле. Аладан бирине Беслан: «Мен айтханны унутма», – дегенин эшитдим. Къыз, «ахшы» дегенча, башын ийип, ышара-ышара кетди. Интернатчы жашланы бла къызланы юслеринден бир тюрлю хапарла жорюгенлерин мен эшите-эшите туруучума. Алай анга уллу магъана берген жерим жокъду. Интернатчы къызларыбызны барысын да танийма...

Кече, онеки сагъатха жууукълашханда, атаман барыбызны да столовагъа жыйды. Кёп да туююл эдик – онбеш-оналты жаш... Къалгъанларыбыз кетгендиле.

– Биз бюгече Жангы жылны чынтты кишилеча белгилерге керекбиз! – деди Беслан. Аны «чынтты кишилеча» дегенине мен иги тюшюнмей къалдым.

Атаман хар бирибизни не этеригибизни тохташдырды. Манга воспитателибизни жашагъан юю жетди. Мен, барып, анда сагъат жарым чакълы бир къалауур болургъа керекме. Ол кезиуню ичинде воспитателибиз, юйюнден чыгып, интернат таба тебиресе, мен, андан алгъа чабып келип, школну арт орамгъа айланган уллу терезесин юч кере къагъаргъа керекме. Чыкъмаса уа, жарым сагъатдан ызыма къайтыргъа боллукъма. Хар бирибиз, буюрулгъан ишни тамамларгъа, тышына жайылдыкъ. Мен кечени къарангылыгына, къарны теренлигине, бораннга да къарамай, воспитателибиз жашагъан юйге барып, тышында къала-

уур болуп суюлдим. Сууукъда жарым сагъатны гыт-гыт эте суюлдим. Воспитателибиз юйюнден чыкъмады. Мен ызыма къайтдым. Ух-тух эте, интернатыбызны эшигинден кирдим. Столовада стол юсюнде банка-ла кёрдюм, ичлеринде да макъалары, жилянлары бла. Ала зоологиядан дерследе устазыбыз бизге кёргюзтюучю банкала болгъанларын таныдым. Атаман да, бир-силе да аланы тегерегинде къармашып кюрешедиле. «Была бу банкаланы не этедиле?!» – деп, сейирге къалдым.

Атаман бек алгъа макъасы болгъан банканы башын ачды. Ачханда да, быстыр бла ары-бери буруп, уллу сакълыкъ бла ачды. Банканы ичиндегисини жартысын темир табакъгъа сыпхарды. Аны спирт болгъанын билмей эдим. Сыпхаргъаны тенгли бир сууну банканы ичине къуюп, аны башын жангыдан жапды. Бир-си банкаланы да алай этди. Ол жумушну бошагъандан сора, Хыйса эки жаш бла, банкаланы алып кетдиле.

Банкала школну зоология кабинетинден урланганларын билдим. Алай кирити этилген кабинетден къалай урлайлгъанларына, бек сейир этдим! Ол кабинетни ич кирити да, сора тышындан салынган кирити да болуучуду. «Баям, эшикни ууатхан болурла. Там-бла устазла ол ишни кёрюп, хатаны бизден чыкъгъанын билселе, интернатдан къыстарла!» – деп къроркъдум. Банкаланы алып кетген жашла да ызларына къайтдыла. Хар зат да тапды дегенча, къоллары бла Бесланга белги бердиле. Беслан жетинчи классда окъуйду. Алай жыл саны бла ол интернатчыланы барысындан да таматады. Мыйыкълары уа жетген кишиге ушатадыла.

Столгъа ашарыкъла келтирдиле. Къайдан чыкъгъан эсе да, бишлакъ бла къыйма да салдыла. Бююн алгъан саугъаларыбызны да столгъа къуйдула. Банкаладан къотаргъан спиртке суу да къошуп, кружкаланы толтурдула, хар бирибизге бирерин туттурдула. Макъала, жилинла кёзюме кёрюнюп, къусарыгъым келди.

– Барыбызны да жангы жыл бла алгъышлайма! Къазахлы шуёхларыбызны ёмюрлери узакъ болсун! Бизге, кавказлы жашлагъа уа, Кавказгъа жолубуз къысха болсун! – деди атаман, жеринден къобуп. Къалгъан-ла да, кружкаларыбызны да къолларыбызгъа алып, ёрге турдукъ.

– Ичдик! Ура-а!..

– Эй, къычырмагъыз, – деди Беслан. Барыбыз да

шум болдукъ. Интернатны эшигини къадауун да салып, терезе жабыуланы да жепилерин къалдырмай жапханбыз. Электрочыракъны ёчюрюп, фатеген чыракъ жандыргъанбыз. Ала барысы да, сакълыкъгъа деп этилген ишледиле.

Хар ким кружкасында болгъан шайтан сууну тартыргъа хазырдыла. Мен да, ичерге деп, кружкамы ауузума элтгенлей, андан бурунума ургъан ийис тунчукъдуругъа аздан къойду. Мен алыкъа ичгини не болгъанын билмей эдим. Тилиме тиймеген затны къайдан биллик эдим?

– Сен а нек сюелип тураса, ичмей? – деди Беслан манга.

– Ёмюрде ичип кёрмегенме...

– Жаншама! Ич! – деп буюрду ол. Бир-эки уртлам этгенлей, чачыкъдым. Солууум тыйылыргъа жетди.

– Биз да алай эте юйреннгенбиз, – деди атаман.

– Хау, хау... биринчи уртлам къыйынды ансы, къалгъанлары уа бал жутханча барадыла... – дедиле бир-силе да. «Ёлсем, ёлейим!..» – деп, кружканы ортасына дери ичдим.

– Аперим! – деди Хыйса, къолума бал къалач туттура. – Ма, терк къап!

Бир кесекден башым тегерек айлана башлады. Столну бир жаны ёрге кётюрюлюп баргъанча ушайды. Аны ёрге кётюрюлген жанын энишге басаргъа кюрешдим. Хыйса манга суу ичирди. Бир кесек эс тапханча болдум. Эс тапханны къой, кёлюм кётюрюлюп, тилим ачылды.

– Бизни шуёхлугъубуз ёмюрледе да бузулмасын! – деп, биягъы кружкамы къолума алдым.

Кружкамдан дагъыда бир-эки уртлам этдим. Ашха кёлюм ачылды. Ашыбыз а эркинди! Бираз олтургъандан сора, Беслан айтды:

– Жашла, къызла бизни сакълап турадыла. Энди тыншчыкъ алагъа къонакыгъа барыргъа керекбиз...

– Кесине базынмагъан – келмесин, – деди атаман. Алай айтып, столда фатеген чырагъыбызны ёчюрдю. Столованы ичи къаппа-къарангы болду. Биз, бир бирибизни аркъабызны къармай, тышына чыкъдыкъ. Биягъы боран, къар... Орамны экинчи жанында, интернатчы къызларыбыз жашагъан общежитни терезелери да къарангы. Мен, асыры кефден, кимни эсе да инбашына таянама. Аякъларымы сюркеп-сюркеп алама. Кеф болуп тургъанымлай окъуна, тышына игиликге деп чыкъмагъаныбызны жюрегим сезгенди.

Алай, Бесланны: «Кесине базынмагъан – келмесин!» – деген сёзю дыгъылыма къатылып, нёгерлеримден артха къалыргъа болмадым. Бармай къалсам, артда ала манга не айтырыкъларын билеме. Аны себепли, не болса да болсун дегенча, барысы бла да бирге къызланы общежиттерине бардым. Беслан аллыбызда, биз а – аны ызындан. Атаман тыш эшикни къалай ачарыкъ болур деп тура эдим да, ол а – ачылып. Къадауу салынмай. Ингирде Беслан интернатчы къызладан бирине: «Мен айтханны унутма!» – дегени эсиме тюшдю. Эшикни къадауу нек салынмагъанын энди ангыладым. Биз, сакъ атлай, общежитни ичине кирдик. Къарангыдан жукъ кёрюнмейди. «Ой бай, уручула!..» – деп, къызладан бири хахай этди. Нёгерлеринден къайсы эсе да анга: «Ауузунгу жап!..» – деди. Андан сора, къаугъа болмады. Нёгерлерим, жер тюбюне батып кетгенча, думп болдула. Мен, тентирей барып, къарангыда не затха эсе да абынып, жыгъылдым да, башымы бир къаты затха урдум. Башым алайсыз да доюн туююл эди... жыгъылып ургъандан сора уа, бютюнда хайран болдум. Жерден ёрге къобалмай къалдым. Къызладан къайсы эсе да, ундуругъундан тюшюп: «Ой бай, не болуп къалды?..» – деп, юсюме ийилди. Эки къолтукъ тюбюмден тутуп, ёрге турургъа болушду.

– Тур, тёсекге жатайыкъ, – деп шыбырдады къулагъыма. Башымдан сылады, бетин бетиме тийдирди.

Тургъан угъай, къымылдаялгъан окъуна эталмай къалдым. Болмагъандан сора, къыз:

– Эй, мынау жолдастарынг ёлюп жатар!.. – деди. Нёгерлерим, аны эшитгенлей, унудурукъладан секирип тюшдюле да, мени тёгерегиме басындыла. Кётюрюп, «юйюбюзге» алып келдиле. Башымы ургъан жерим, жумдурукъ тенгли бир дукъур болуп, къанагъан да эте тура эди. Жашла мени бла ауара болуп тургъанлай, воспитателибиз кирип келди. Баям, ол, бюгече дежурный болур эди.

– Биягъы Жагъыпар, учуп жыгъылып, башын ургъанды, – дедиле нёгерлерим воспитательге. Воспитатель, келип, башымы кёпген жерине къарады да:

– Сен къуруда жыгъылып айланаса, баймакъ туююл эсенг! Сакъ атларгъа жарамаймыды? – деди.

– Энди сакъ болурма, агъай.

Воспитатель бууун сагъатына къарады.

– Сагъат ючден озуп барады, сиз а алыкъа жатмай турасыз. Орамны ары жанында къызладан юлгю ал-

сагъыз а! Ала эртте окъуна тынчайгъандыла. Хайда, жатыгъыз! – деп, воспитателибиз чыгъып кетди.

– Жагъафар, сени хайырынгдан кьутулдукъ! Алай кетмесек, бизни воспитатель тутарыкъ эди, – деп, нёгерлерим манга ыспас этдиле. Мени къайгъым а ала-ны ыспаслары тьююл эди, башым асыры чанчып ауругъандан, кесиме жер тапмай эдим.

ЖАРАХМЕТНИ ЫСПАСЫ

Окъуу жыл да бошалды. Каникулланы кезиуюнде юйге келдим. Колхозда, сабан ишлени къайнагъан заманы! Бизникиле чюгюндюрге ишлейдиле. Юйде, Хусейиннге бла Лейлагъа къараргъа уа Захида къалады. Сабийлеге къарагъандан сора да, ол аш-суу да этеди. Къалай юйреннген эсе да, Бёлекшиде ётмекни аныча уста бишире билген жокъду. «Захиданы ётмеги!» – деп, ауузгъа окъуна тюшгенди.

Мен, юйге келгенлей, биягъы Жарахметге барып, иш тиледим.

– Келгенинги иги этдинг. Арбачыларыбыз жетишмей турадыла комбайналадан будай ташыргъа – деди. Ол алай айтханда, председатель былтыр будай урлагъанымы эсиме тюшюре тургъан сунуп, мен, уялып, кёз къарамымы энишге бурдум.

– Бар да, Боранбайгъа айт.

– Боранбайгъа уа нек? – деп сордум.

– Бригадир этгенбиз аны.

Бу жангылыкъгъа бек къууандым. Къолундан келип, Боранбай бизни юйюрюбюзге ахшылыкъ этерден къалмагъанды. Къыйын сагъатыбызда Сайра бла ол бизге жан сакъларгъа болушуп тургъандыла. Игилик унутулмайды. Сайраны биз Нянняныча сюебиз. Боранбайны кёрсек – атабызны кёргенча болуучубуз.

Излей барып, Боранбайны колхозну ара ындырын-да тапдым.

– Ой бай, Жагъыпар, юлкен (уллу) болуп къалып-сынг-гъой! – деп, къууанды мени кёргенде. – Окъууунг къалай?

– Жакъсы.

– Окъууну къоймагъанынги иги этгенсе. Эгечлеринг, къарындашларынг да энди ачдан къыйналмайдыла. Жашау да иги жанына тюрлене башлагъанды. Къудай къаласа, алыкъа биз да саубуз.

– Рахмет, агъай, кёп рахмет сизге!

– Каникуллагъа келген болурса?

– Хау...

Мен Боранбайгъа Жарахметге тубегеними айтдым. Ол кюн окъуна, бригадир манга ат арба жекдирди. Ол кюн окъуна, комбайнадан ындыргъа будай ташып башладым. Ингирликде арбам бла юйге бир машок будай да келтирдим!

– Алай, сен не къамамагъан адамса? Былтыр тутулургъа аздан къалгъанынгы унутханмы этгенсе?! – деп къутурду анам.

– Былтыргъы бригадир осал адам эди. Быйыл а Боранбай мени тутханмы этерикди?..

– Уят деген а къайда? Урлагъанынгы билмей къоймазла. Билселе уа, не айтырыкъса?

– Няння, мен урлагъан этмейме. Ташлы-Талада къалгъан ырысхыбызны ызына къайтарыргъа кюрешеме.

– Кет аурунг, кет! Сени Ибилис да хорламаз! – деп, анамы жүреги къыйналды.

Няння бла даулашхан этгенликге, иги этмегеними ичимден а сезе эдим. Жарахметни аллында энтта бир кере уялгъандан эсе, жерге кирген игиди. Ол болмаса, былтыр мен тюрмеге тюшерик эдим. Ол заманда, колхозну бир бюртюгюне да тиймезге деп, анга сёз берген эдим. Алай, юйюрюбюзню къыйналгъаны манга тынчлыкъ бермейди. Былтыр урлагъан будайым сабийлени гыржынсыз этмегенди. Ол болмаса уа, алагъа не кюн келлик эди? Мен кесими къарынымы интернатда тойдуруп, была уа мында ачдан ёле турсала, мени не тынчлыгъым боллукъ эди? Алай бир игилиги, Боранбай айтханлай, жашау бир кесек иги жанына тюрленгенди. Колхоз трудоденьлеге да бир затла берип башлагъанды. Болсада, бизни юйюрча, уллу юйюрню кечиндирген тынч туюлду.

Будай оруу бошалыргъа, адамла бичен хазырлап башладыла. Биченни ат жегилген чалгъыла бла чаладыла. Анда трудодень да иги чыгъады. Ашатхан да иги этедиле. Ахмат бла мен, Боранбайгъа айтып, ол ишге бардыкъ.

Окъуу башланыргъа он кюн чакълы къалгъанда, мен биченликледен юйге къайтдым, школгъа хазырланыргъа керек эди. Бегирекда юсюм-башым жалангачды. Интернатыбызда аш бла жалчытадыла ансы, кийим бла къарамайдыла. Мени уа, аякъ кийимлеримден башлап, кёлегиме дери тозурамагъан затым жокъду. Юйге келгенимден сора, Няння кийимлери-

ми жуууп, жамаллык жерлерин жамады. Базаргъа тауукъларыбыздан бир къауумун алып барып, аланы сатып, манга эки къара чурукъ алып келди. Аланы кёргенде къууаннганымы бюгюн да унутмайма.

Кёчюп келгенибизден бери, Бёлекшиде колхоз ишлени бу жайдача иги баргъанларын кёрмеген эдим. Алгъын адамланы къамичиле бла сюрюп, къоркътуп, зор бла ишлетиучю эдиле. Быйыл а колхозчула, изеуге чыкъгъанча, ишге бир бирлерин ашыкъдыра барадыла. Ол затланы юсюнден газетге статья жазарыгъым келди.

Юйге келгенлей, стол артына олтурдум. Биринчи кере эди быллай жумуш бла къаламны къолума алгъаным. Жюрегиме жазалырмамы деген арсарлыкъ кирди. Неден башларгъа билмей, тыгъылып къалдым. Бегирекда атына къалай атаргъа билмей сагъышландым. Ахырында «Бёлекшининг кызыу кюнлери» деп жаздым да, тубюн ызладым. Айтырыгъымы дефтерни бир бетине сыйындырма деп тура эдим да, бешалты бетге дери ёрлеп кетди! Кёп адамны атын сагъынып, кёп адамны махтадым. Колхозну айнып баргъанын белгиледим. Колхозну ишин иги къурап бардыргъанларын айтып, Жарахметге бла Боранбайгъа да махтау бердим. Статьяны район газетге жазаргъа деп олтургъан эдим. Алай, ол уллу болуп кетгенден сора, мен аны Талды-Курганнга иерге таукел болдум – область газетге.

Август айны ахыр кюнюдю. Мен эртте уяндым. Ёнгбекшиге кетерге керекме. Тышына чыкъдым. Алыкъа кюнню кёзю кёрюнмегенди. Алай тегерегъа жарыкъды. Кёкню кюн чыгыучу жаны, ёртен жанганча кызарыпды. Аны кызгъылдым аумасы Бёлекшини топуракъбаш юйлерине жайылып, аланы кызгъылдым дарий бла тышлагъанча этгенди. Элни ичинде бийик тал терекле, бахчалада бийик нартюх сабахла да, кюнню чыгъарып сакълагъанча, къууанып сюелдиле.

Мен тургъаннга, къалгъанла да эртте къозгъалдыла. Жаланда, жукъу юлюшлерин бошайлмай, Хусейин бла Лейла жата эдиле.

Няння ийнегибизни сауду. Захида уа, тышында печибизде от этип, картоф салды. Ол тюнене манга жолгъа хычинле этерге айтхан эди.

Юйдегилерибиз, хычинлени да хазыр этип, мени жолгъа ашыргъынчы, иги кесек заман озду. Жолоучулыкъ артмагъымы да къолума алып, тышына чыкъдым.

– Хайда, сау кӱалыгъыз... – дедим анама, эгечлериме да. Захида кӱз суу окъуна этди. Не эсе да, эки-бизни жюреклерибиз бир бирге бегирекда халал эдиле. Мен да, юйюрюбюз бла саламлашып бошап, кетерге деп тургъанымлай, ёргеден кӱара байталын чапдырып келе тургъан Жарахметни кӱрдюм.

Ол кенгден окъуна:

– Эй Жагъыпар, тохта, – деди, кӱолун да булгъап. Мен тохтадым.

Жарахмет мени кӱатыма жетди да, байталындан тюшдю. Аны кӱууанчлы бети бар эди.

– Ой бай, Жагъыпар, айланайыкъ, мынау статьянг юшюн рахмет сагъан! – деп, кӱолунда газетни кӱргюзтдю.

– Не, басмалагъанмы этгендиле?! – деп, тамашагъа кӱалдым.

– Быллай статья бизни колхозну юсюнден бир заманда да чыкъмагъанды. Окъугъанма. Элибизни атын областъха дери махтаулу этгенинге бек ыразыма!.. – деп, Жарахмет ыспас этди.

– Бу газетни мен кӱайдан табайым?

– Ма, муну ал. Конторда энтта да бардыла. Эрттенли почтальонубуз келтиргенди.

Мен Жарахметни кӱолундан газетни алдым. Ол сагъатдан статьямы окъуругъум келди.

– Эй Бадина, мынау балангдан бир нарсе (бир зат) шыгъады! Окъуткъанынг жакъсы. Окъуй берсин! – деп, Жарахмет анама да ыспас этди. Анам а алыкъа билмей эди, Жарахмет бизге быллай бир не зат ючюн ачылгъанын.

– Жагъыпар, кӱрюп турмын, сен Ёнгбекшиге жолоушы болуп тургъанынгды.

– Иа... тамбла окъуу башланырыкъды.

– Бизден ауданнга (районнга) арба барады. Согъан мине кет, – деди Жарахмет. Ол кетди. Биз да, тӱгереклешип, статьяны окъудукъ. Мени бир сейир этгеним – жазгъанымы хазна тюрлендирмей чыгъаргъандыла. Ол кюн биринчи кере мен кесими адам боллукъ сундум! Ол кюн мен окъуу адамны кӱз жарыгъы болгъанын биринчи кере ангыладым!..

«МЕНИНГ ОТАНЫМ ЖОКЪ!»

Ёнгбекшини орта школунда, менден сора да, тӱгерекде элледен жюрюп, таулу жашла окъуйдула. Мен ала бла танышып, шуӱхла болгъанбыз. Бияслан, Ха-

жимурат, Аскер киби́к жашла, иги окъугъандан сора да, школда тюрлю-тюрлю кружоклагъа, комсомол иш-леге да къатыша айланадыла.

... Жылла уа оза барадыла. Онунчу классха да жетдик. Бир кюн Абдурахманов деген устазыбыз бла бирге классыбызгъа бир офицер кирди. Биз, жашла, аны аскерчи кийимлерине бла, инбашларында жулдузлу чынларына сукъланып да, зарланып да къарайбыз. Къызла уа, ичлеринден ахтына, аны сыйдам жюлюннген акъсылдым субай бетинден кёзлерин алмайдыла.

– Бу жигит военкоматдан келгенди, – деп хапарлады Абдурахманов къонакъны юсюнден. Абдурахманов устаздыгъындан сора да, школда партия организацианы секретарыды.

Офицер, ышаргъан да эте, барыбыз бла да жарыкъ саламлашды. Сора ол аскерге алынырыкъ жашланы тизмелерин тохташдыра айланнганын айтды.

– Аскерде къуллукъ этип, Ата журтугъузну аллында сыйлы борчугъузну толтурур заманыгъыз жете турады, – деди офицер. Аны ол сёзлери бизни, жашланы, ёхтемлендирдиле. Классыбызда къызланы алларында даражабыз ёсдю. Кеси кесибизге жетген кишилеча кёрюндюк. «Ата журт», «сыйлы борч» деген сёзле мени жүрегими артыкъда бек къозгъадыла. Къанатла битгенча болдум. Аскерге кетсем, кёчгюнчюлюкню тузагъындан къутулурма деп ойладым. Ол а, уллу насып эди. Классыбызда окъуучула, хазна къалмай, татлы шуёхлабыз. Болсада, арабызда манга терс къарагъанла да бардыла: «Быланы Кавказдан бошму къыстагъан сунасыз?» – дегенни айтып. Аллай бедешликни эшитмез ючюн а, аскерге угъай, жаханымге кетерге да хазыр эдим.

Бир жол классыбызда Къати́па деген бир ариу къазах къызгъа кёлюм бла берилип тебиредим. Ол да манга суймеклик сезимин билдире башлады. Экибизни арабызда ол халны эслегенле: «Сен кимни суйгенинги билемисе?» – деп, бир къауумла Къати́пагъа терс къарап тебиредиле. Аны бла да къалмай, хапарны атасына бла анасына жетдирдиле. Атасы уа колхозда парторг эди. Ол а: «Сен кавказлы бандитден сора сюер адам тапмагъанмыса?» – деп, къызын орамгъа чыгъарып, адамла кёре туйгенди. Анасы уа, школгъа келип, мени директоргъа чакъыртып, итден, эшекден да манга айтмагъаны къалмай, алай кетгенди. Андан сора Къати́па бла мен бир бирни суйген угъай, бир бирге къараргъа окъуна къоркъуучу эдик.

...Офицер планшетинден бир к'яагытны чыгъарды да, бизни классда аскерге чакъырыллыкъланы тукъум атларын окъуду. Мени тукъумум а сагъынылмай к'яалды. К'яаным башыма чапды. К'юулакъларым иш да шууулдадыла.

– Тизмеде мени тукъум атым нек жокъду? – деп сордум, жеримден туруп. Барысы да манга к'яарадыла.

– Тукъум атыңгы айтчы? – деди офицер.

– Избаиров, – дедим.

Военкоматчы тизмеге жангыдан к'ез жетдиреди. Алай ол анда мени атымы тапмады. Сейир этди.

– Бу балк'яар балады, – деди Абдурахманов офицерге.

– Андан бери аны айтсанг а, – деди военкоматчы к'яагытын артха, планшетине сала. – Биз чечен, балк'яар дегендерди аскерге алмайбыз.

Жаным асыры к'ыйналг'яандан, тилим тутулуп, ауузумдан с'ез чыг'яаралмай к'яалдым. Кеси кесиме классыбызда менден алаша, менден мытыр адам болмаг'яанча к'ерюндюм. К'яарап-к'яараг'яынчы, жерге кирлик болдум. Артыг'яыракъда бек к'ызыладан уялдым. Аланы алларында мен аякълары, к'юоллары да сынжыр бла байланып тург'яан тутмак'яг'яа ушап к'яалдым.

– Менинг отаным жокъ! – дедим. Андан сора жукъ айтырг'яа солууум жетмеди. К'елюм толуп, классдан чыг'яып кетдим. Интернатха бардым да, ундуруг'яума бауурланып, аямай жилидым...

Алай ишни уллусу, экинчи кюн башланды. Мени юсюмден школда педсовет жыйылды. Ары мени да чакъырдыла. Устазла, жауарыкъ кюнча, бетлери да бузулуп, жерге к'яарашып олтург'яанларын к'ердюм. Башын бийик тутуп, ёхтем олтург'яан жаланда Абдурахманов эди. Мен эшикден киргенде, аны эки к'езю, атыллыкъ к'яауалча, мени марап тохтадыла.

Абдурахманов к'еп с'елешди. «Халкъ душманы» дегенден башлап, «шпионнга» дери айтмаг'яаны к'яалмады.

– Барыбызг'яа да эшитдирип: «Отаным жокъду!» – деген адам барып тохтаг'яан сатлыкъды! Уллу бачамабыз Сталин да, жаныбызча с'юйген партиябыз да бизни сакъ болург'яа юйретгенлей турадыла. Бетибизни не азчыкъ да бир жанына бург'яаныбызлай, ма бу аллыбызда тург'яан бузукъчуча, ич душманларыбыз, к'юуртлача, к'ымылдап башлайдыла. Муну ким болг'яанын бююннге дери бирибиз да билмей тург'яан-

быз. Аллай сокъурлукъну партия бизге кечерик туююлдю... Къысхасы, муну сюдге берирге керекди. Ол ишни кесим тындырырма. Бюгюн окъуна, районнга элтип, спецкомендатурагъа берейим да, анда муну жерин терк тапдырыла, – деп бошады парторг сёзюн. «Сюд», «комендатура» деген сёзлени эшитгенимде, жюрегиме къоркъуу кирди. Бек алгъа эсиме анам туюшдю. Менден сора да жете эди аны баш аурууу. Аны зыбыр, берч къолларына алты сабий къарай эдиле. Ала ачдан жияласала, ол да жетинчилери болуп, алагъа къошулуп жиялукуду. Аны юсюне мени тутулгъанымы эшитсе уа, жарлы анамы жаралы жюреги кётюраллыкъ туююлдю.

– Сен асыры бек оздураса, – деди школну директору Абдурахмановха.

– Биз, муну сюдге берип, не табарыкъбыз? Жюреги къыйналгъан кезиуюнде адам айтмазлыгъын да айтады. Андан эсе Избаиров аллыбызда терслигин боюнуна алсын да, ишни аны бла жабайыкъ.

– Хау, алай этейик!.. – деп, устазладан бир къауумлары терк окъуна директор жанлы болдула. Мени да ичиме жан кирди.

Алай Абдурахманов аны унамады. Отдан кёлек кийгенча болду.

– Неди бу ишигиз? Бандитними къоруулайсыз? Аны ючюн сизге да райкомну аллында жууап берирге туюшер! – деп кюкюреди ол.

Устазланы да, директорну да Абдурахмановдан сыкъгъанларын сездим.

– Эй, не скойсенг да, аны этчи – деп, директор педсоветни жапды.

Абдурахманов интернатны ат арбасын жекдирди да, мени ары миндирип, районнга жол тартды. Мен къачып кетерик сунуп, эки къолуму да артха къайырып, жыжым бла байлады. Интернатчы сабийле да, биргеме окъугъанла да ызымдан къарап къалдыла. Аскер, Беслан, Хыйса, дагъыда бир къауум таулу жаш, талакъ солуу эте, арбаны ызындан чапдыла. Абдурахманов атны асыры къаты чапдыргъандан, жашла артха къалдыла. Жол онг жанына бурулгъан жерде уа ала мени кёз туурамдан тас болдула.

Жолда бара, мыйымы кёп турлю сагъышла къайнатадыла. Тутуллугъума не аз да ишекли туююлме. Къайсы эсе да бир элде чюгюндюрде ишлей тургъан таулу къатын: «Сталин ёлсе, бизни артха – жерибизге – къайтарлыкъдыла», – дегени ючюн, тутуп кетип, атын-

чуун да чыгъармай къойгъандыла. «Менинг отаным жокъду!» – дегеним а андан кем хыянат туююлдо. «Ненча жыл берлик болурла?» – деген ауур соруу башымдан кетмей барама. Окъууум жартылай къалгынына жюрегим бек кыйналады.

Къаты жыжым къолларымы ачытып, амалсызгъа къалдырды.

– Агъай, къолларым бир бек ачыйдыла. Жыжымны теш. Мен бир жары да къачарыкъ туююлме, – дедим Абдурахмановха, жалынып. Ол а, къолларымы бошларны орунуна, артха айланып, къамичи бла экиюч кере башыма урду. Жюрегим тарс деп атылыргъа жетди. Бу такъыйкъада, къолумдан келген болса, мен анга не аманлыкъ этерден да артха турлукъ туююл эдим!

Абдурахманов нек эсе да, спецкомендатурагъа бармай, арбаны КПСС-ни райкомуну ююню аллында тохтатды. Ол мени аллына сюрюп, ары кийирди. (Аны райкомгъа нек къайтханын, мен ол заманда ангыламагъан эдим. Партиядан да аперимлик ала кетер ючюн къайтханын артда билген эдим.) Абдурахманов, мени да билегимден тутханлай, узун коридор бла иги кесек барып, кёп эшикледен бирин ачды. Стол артында олтургъан жаш тиширыу, жаза тургъан ишин да къоюп, Абдурахманов бла манга сейирсинип къарады.

– Айтбаев кесиндемиди? Мен анга бек уллу жумуш бла келгенме! – деди Абдурахманов тиширыугъа. Айтбаевни кесин бетден-бетге танымасам да, аны ким болгъанын биле эдим: ол партияны Киров райкомуну биринчи секретарыды. Эшикни юсюнде аны аты жазылып тургъаны да кёзюме илиннгенди. Приёмныйде олтургъан тиширыу а аны къагъытчысы болгъанын билдим.

– Айтбаев кесиндеди. Бу бала уа кимди? Къоллары нек байланыпдыла? – деп сорду къагъытчы.

– Халкъ душманын тутуп келеме! – деди Абдурахманов ёхтемлик бла. Тиширыу бютюнда уллу сейир этди. Мени таба къоркъуп къарады. Жукъ да айтмай, жеринден туруп, биринчи секретарыны кабинетине кирип кетди. Бираздан чыгып келди да, Абдурахмановха кир деди. Абдурахманов, къолунда къамичесини сабы бла мени желкемден тюртүп, кабинетге кийирди. Мени эшик къатында къоюп, кеси уа, барып, Айтбаевни аллында энишге да ийилип, аны къолун эки къолу бла да тутуп саламлашды. Абдурахманов анга эсен-саулукъ сора башлагъанлай, Айтбаев:

– Бу бала кимди? – деп, аны сёзюн бёлдү. – Къолларын бошла. Айыпды. Сен милиционер туююл ушайса да!

– Муну къолларын бошларгъа жарарыкъ туююлдю! Къачып кетерикди. Бу халкъны душманыды! Аны бизни школда табылгъанына бек жарсыгъанма. Алай не этерикбиз, партиябизны аллында мындан арысында сакъ болургъа кюреширбиз. Школда болумну толу хапарын санга да айта кетейим деп, аны ючюн къайтханма. Муну сюдге берирге оноу этгенбиз. Балкъар бандитледенди, – деп, Абдурахманов манга айталгъан аманын аямай айтды.

Айтбаев, кёз къарамын столдан айырмай, аны хапарына тынгылап турду. Мен а эшик къатында, ачудан тарала, мугурайып сюеле эдим. Абдурахмановну хар сёзю башыма таш тийгенча ачытады. Бу такъыйкъада Аллах эсиме тюшдю. Ичимден: «О Аллах, быллай бир учузлукъну не ючюн сынатаса манга?» – дедим.

– Мени жаныма бек тийгени не зат болгъанды десеги: директорубуз да, бир къауум устазларыбыз да бу бандитни къорууларгъа кюрешгендиле! – деп, Абдурахманов сёзюн жангыдан башлады. – Баям, сизге ала бла энчи сёлеширге тюшерик болур. Угъай демей эсегиз, мен аланы юсюнден вопросну райкомну бюросуна хазырларгъа боюнума алама. Бютюнда бек директорубузгъа ышанмайма. Бу бандитни интернатха да ол алгъанды.

Айтып бошап, ол Айтбаевха ёхтем къарады. Алай райкомну секретары анга къараргъа ашыкъмады. Жеринден да къозгъалмады. Сагъышлы кёзлерин столдан да айырмады. Кеси кеси бла ушакъ эте тургъанча кёрюндю. «Бусагъат мени тюрге беклетирге буйрукъ берлик болур», – деп келди кёлуме.

Бу такъыйкъала манга болмагъанча узун кёрюндюле. Къыл чайнап олтургъан Абдурахманов энтта бир зат къошар да, тюрге кире тургъан башымы андан чыкъмазча этер деп да къоркъа эдим. Алай бир кесекден Айтбаев башын столдан кётюрдю. Манга къарады. Жюрегим элгенди.

– Сен отаным жокъду деп айтханмыса?

– Айтханма, – дедим. Ызы бла уа, кесими тыялмай, жүрексинип жиядым. – Агъа, мени аскерге нек алмайдыла? Тенглеримден нек айырадыла? Нек бырнек этедиле? Мени не терслигим барды?..

Айтбаев жеринден турду да, Абдурахмановха:

– Баланы къолларын бошла, – деди.

Абдурахманов, суймесе да, жыжымны тешди. Жа-
ным ичиме киргенча болдум. Айтбаев къатыма келди
да, башымдан да сылай:

– Атынг неди? – деп сорду.

– Жагъыпар.

– Жагъыпар жан, алыкъа аскерге да барырса.
Къоркъма сен, ол заман да жетер, – деди.

Атам сёлеше тургъанча, жүрегим жумушады.
Айтбаевни, боюнуна тагъылып, къучакъларыгъым
келди.

– Баланы ызындан тюшюп айланмагъыз да, окъур-
гъа къоюгъуз, – деди Айтбаев парторгга. Абдурахма-
новну тюп эрини салынды. Мен а, дуня насыбы юсю-
ме къуюлгъанча, къууанчлы болдум.

Кабинетден учунуп чыкъдым. Приёмныйде олтур-
гъан къагъытчыгъа: «Рахмет сизге! Рахмет!..» – деп,
бир ненча кере къайтарып айтдым. Ол аллындан да
бек сейир этди.

– Манга неге рахмет дейсе?!

– Санга да, бу юйде ишлегенлени барысына да минг
кере рахмет! – деп, тышына къууулдум. Къарасам, рай-
комну арбазында Хыйса, Хажимурат, Беслан, Аскер
дагъыда башха таулу жашла жыйылып тура эдиле.
Аланы кёргенде, кёлум кётюрюлдю. Ала, тегерегим-
ден алып, къучакъладыла. Туугъан тауларыбызны
ышыгъына къысылгъанча болдум!

Андан бери кёп жыл озгъанды... Узакъ Къазахстан
эсеме тюшгени сайын, Айтбаевни огъурлу сыфаты кёз
аллыма келеди. Сталинни къарангы дуниясында адам-
лыкъларын тас этмеген оноучула да бар эдиле... Айт-
баев да аллай таза ниетли коммунистледен бири эди.
Къыйын сагъатымда анга тюбегеним – насыбым эди!

СТАЛИН ЁЛГЕН КЮН

Онунчу классны бошаргъа юч-тёрт айым къалгъан-
ды. Кеси аллына учаргъа къанат къатдырып башла-
гъан къуш балача, мен да, къолума аттестат алып, кеси
аллыма жашау жолгъа атланыргъа керекме. Алай мени
ишим чатакъды. Устазыбыз Аманбаева бла арабыз
осалгъа кетгенди. Ол манга алгебрадан къуруда «эки»
салгъанлай турады. Онунчу классда мени экинчи
жылгъа къалдырлыгъын букъдурмай айтады. Терслик
кесимде эди: алгебрадан билимим хоча болмай тур-
гъанлай, ауузуму тыялмай, устазны кесиме эриш эт-

генме. Бир жол, Аманбаева бла сёз болгъанымда: «Сени алгебрангсыз да жашарыкъма!» – деген эдим. Ол а анга бек ётгенди. Андан бери экибиз ит бла кишик кирик болгъанбыз. Кечгинлик тилесем, Аманбаева жумушаргъа да болур эди. Алай келепен ёхтемлигим кечгинлик тилерге да къоймады.

Ёхтем болама деп, классдан ётмей къалыргъа жарарыкъ туююлду. Школчуланы алларында да, Бёлекшиде да эл бедешлик болуп къаллыкъма. Онунчу классда экинчи жылгъа къалгъанма деп, юйюбюзге не бет бла барлыкъма? Андан эсе ёлген игиди. Не да этип, алгебраны къолгъа алыргъа керекме. Къадалгъаным сезде, Аманбаеваны жумушарыгъын билеме. Жумушамаса, кечгинлик да тилерме деп, кеси кесиме кёл этдиреме.

Аллай палахха къалып тургъанымлай: «Сталин ёлду», – деген хапар чыкъды. Аны бизге, алгебрадан дерсибиз бара тургъанлай, директор келип айтды. Окъуучула барыбыз да юсюбюзге исси суу къуюлгъанча болдукъ. Къызладан бир къауумлары уа жиягъан окъуна этдиле. Устазыбыз, мени тукъум атымы айтып, къангагъа чыгъарды. Мен эшитмеген кирик этип къойдум. Алгебрадан журналда төрт «эким» барды. Энтта анга бешинчиси къошулса, онунчу классда экинчи жылгъа къаллыгъыма сёз жокъду.

– Избаиров, мен санга айтама! Къангагъа чыкъ! – деп, Аманбаева ачыуланып сёлешди. Мен башымы да кётюрмедим. Авери билсем, къангагъа бек суююп чыгъарыкъ эдим. Зат да билмей эдим. Юйге берилген дерсни окъуна эталмай келгенме.

– Избаиров, сангырауму болгъанса?!

Мен жеримден тепмедим. Устазны къаны бузулду. Ол, къыл чайнай, къатыма келди да, къулагъымдан тартып, партаны артындан созуп, ёрге тургузду.

– Неди бу гынттынг?! Биягъы сен юйге берилген дерсни хазырламаймы келгенсе?!

– Этмегенме, – дедим, жиямсырап. – Сени къайгъынг дерс болгъанлыкъгъа, мени къайгъым Сталинди! Битеу дунияны адам улусу жияу-сыйыт эте тургъанда, сен а математикадан дерс деп айланаса! Нитинг тюз болса, алай этмез эдинг! – деп, классдан уруп чыгып кетдим.

Интернатха бардым да, ундуругъума аууп, кесими сууутургъа кюрешдим. Туманда ажашханча, ичим къайгъылы болду. Устазыбыз бла бютюнда эриш болгъаныма жюрегим къаты къыйналды. Къалгъан дерсле-

ден мен иги окъуучу эдим. Устазларыбыз: «Аманбаева бла селеширбиз. Бир мадар этербиз...» – деп, мени умут этдиргенлей туруучу эдиле. Энди уа ол умутум да юзюлдю! Файгъамбар келип айтса да, энди Аманбаева манга игилик этерик туююлдю...

Мен да алай, ауара сагъышлагъа кёмюлюп, аман сагъатлы болуп тургъанымлай, эшик ачылды. Башымы кётюрюп къарасам – Аманбаева! Эки кёзюнде къоркбуу, бетинде уа къаны жокъ.

– Эй, сен неге ачыуланып чыгъып кетдинг классдан? – деди ол, къатыма келип. – Мен, сени «экилеринги» тюзетир ючюн, къангагъа чакътыргъан эдим.

– Кёсемебиз (бачамабыз) Сталин ёлюп тургъанлай, не «экиле» хапарды ол? – деп, биягъы жилиамсырадым. Аманбаева башымдан да сылай, мени жапсарды:

– Сен къайгъы этме, онунчу классны бошарыкъса. Бюгюн болгъан ишни уа унут да къой, кишиге сагъырма, – деди.

Манга жан кирди. Мутхуз кюнюм жарыкъ болду. Сталинге этген «бушууум» жюрек къууанчыма айланды.

Аманбаеваны къоркыгъанын сезгенме. Мен тил этерик сунуп, ызымдан аны ючюн чабып келгенди. Алай аллай кир акъыл мени эсимде да жокъ эди.

Сталинни ёлгени ол заманда кёплеге ырахатлыкъ тапдыргъан болур эди. Аны ауушханы манга да болушду! Ол кюнден тебиреп, мен алгебрадан «тёртден» энишге багъа алмадым.

Ма дуня дегенинг алайды. Бир-бирде кюлюрге, кюерге да билмей къаласа. Сталинден къоркыгъан жюрекле уа, ол ёлгенден сора да, асыры къоркыгъандан, талай заманнга дери къалтырагъанлай тургъандыла.

«АДАМГЕРШИЛИК»

Заманны тохтай билмеген чархы, бурула келип, мени онунчу классда ахыр экзаменнге да жетдирди!

Мен ахыр экзаменни физикадан берликме. Къалгъан экзаменлени барысындан да къутулгъанма. Физикадан ангылауум аман туююлдю. Алай экзамен комисни башчысы Адбурахманов боллукъду деп эшитгенме да, ичиме къоркбуу киргенди. Ол мени «тутдура» айланган замандан бери экибизни ортабыз суукълай къалгъанды. Школну арбазында бетден-бетге тюбеп къалсакъ да, мен анга салам бермеучюме.

Къысхасы, жюрегиме къоркъуу кирди. Ахыр экзаменде, уруп, къанатларымы къыркъып ийсе, анга не эталлыкъса? Жукъ да угъай... Аны себепли, манга берген соруулагъа «тыхырдамай» жууап берирча, физикадан соруулары билгенимден да иги хазырларгъа керекме. Асыры къадалып къорешгенимден, аны бир-бир законларын, назмулары билгенча, кёлумден окъуна айтама. Эки кюн къалгъанды ахыр экзаменнге... Андан къутулсам, кёчгюнчюлюк къаралтып тургъан жашаума жарыкъ урлукъ салама.

Онунчу классны орус тилде бошай тургъан Хыйса уа ахыр экзаменни географиядан берликди. Ол хазна хазырланып да къорешмейди. Бераллыгъына толу ийнаныпды. Хыйса, манга чырмау болмаз ючюн, башха отоугъа кёчгенди. Алты ундуругъу болгъан отоуда кесим жангыз къалгъанма.

Физикадан окъуу китапны къайтарып окъуй, кечени не заманы болгъанын да унутханма. Жукъу басып, къысыла баргъан кёзлерими зор бла ачып, жангыдан китапха къарайма...

– Жора, тур, азыкъ аша, – деп уятды мени шапабыз. Ол мени атымы айталмай, кеслерича, манга Жора деп къоючуду.

– Нек уятдынг? Бир сейирлик тюш кёре тура эдим!..

– Къаллай тюш? Айтчы манга да.

– Бир ариу къанатлычыкъ, онг инбашыма къонуп, къулагъыма жырлай тура эди...

– Э-э, иги тюш кёргенсе. Къууанч хапар эшитириксе. Ол къанатлычыкъ сени мёлегингди.

– Хоу бирда! Сен тюшлени жоралаймы билесе?

– Хау. Манга тюшлени «тёйюмчеклерин» тешерге къарт геллям юйретгенди. Биз жашагъан элде тюш кёргенле тюшлерин жоралатыргъа анга жюрюучю эдиле.

– Сора не хапар эшитирик болурма мен?! – деп сейирсиндим. – Кавказгъамы къайтырыкъ болурбуз?

– Аны уа билмейме... Тур, ашынгы суутма. Бир-силе эртте ашап бошагъандыла.

Мен, къол-бет жуууп, физикадан китапны да биргеме алып, столовагъа бардым. Тося, мени ауузландырып, юйюне кетди. Жангыз кесим уллу столованы узун столуну артында олтуруп къалдым. Китапны бетин ачдым. Алай шапабызны: «Къууанчлы хапар эшитириксе», – дегени, мени эсими, бузда тайгъанча, китапдан бир жанына тайдырып иеди. Акъылым тюрлю-

тюрлю умутланы ызларындан кьууалайды. Эрттенли бери Ташлы-Талагъа эки-юч кере «барып кьайтханма». Агъачха кирип, чертлеуюкле жыйгъанма, бийик чынар терекни башына ёрлеп, таулагъа къарагъанма, Хызны суууна барып жууунганма, ингирде сюрюуден кьайтхан акъкъаш ийнегибизни баугъа жыйышдыргъанма, биз кёчгенде, ызыбыздан макъыра кьалгъан киштигибиз бла да ойнагъанма, кюлде бишген нартюх гыржындан айраннга бушто этип да ашагъанма... Андан сора... Алматыгъа барып, Хасимни жашы Алийча, институтда да окъудум. Лётчик болуп, Кавказ тауланы башлары бла да учдум. Къатипа, мени асыры суйгенден, атасын, анасын да харам этип, бизни юйге келин болуп келгенча да болду...

Кесими татлы сагъышларымдан айырып, биягъы физиканы кьолгъа алдым. Сунмай тургъанлай, жауун жауду. Эрттенликде кюнню алай халы жокъ эди. Мында алайды – хар зат сунмай тургъанлай болады. Жел да, эсде болмай тургъанлай уруучуду. Чууакъ кёкге къара булутла да билмей тургъанлай жайылыучудула.

Олтургъан жеримден турдум да, терезе аллына бардым. Жауун суула орамны ортасы бла, жанлары бла да бир бирлерин сюре саркъадыла. Къарыулуракъ илипинле, кеслерине жол ызлай, алгъа сытылып бардыла. Ууакълары уа, узакъгъа баралмай, кьалын кьумда жутулуп, тас болуп кетедиле... Алай илипинчиклеге ушап кьалмайым жашауда деген акъыл кирди башыма. Ол акъыл а, мени терезеден артха айырып, биягъы физиканы кьолума алдырды. Бу кезиуде, жаууннга да жибип, школну библиотекачысы кирип келди.

– Жагъыпар, магарыч! – деп, кьолунда газетни кёз аллыма тутду. Олтургъан жеримден учунуп турдум. «Лениншил жас» газетни атын кёргенимлей, не зат болгъанын билдим. Юч ай мындан алгъа ол газетге – Алматыгъа – хапар жазып ийген эдим. Газетде чыгъарырамы, огъесе окъугъан да этмейми кьоярла деп, юч айдан бери сакълай эдим! Не басмалагъанлары болмай, неда редакциядан жууап келмей, иги кесек тургъан эди. Кюн сайын школубузну библиотекачына кирип, библиотекачыны да «Лениншил жас» газетни сурашдырып, башын жалкъытханма. Арт кезиуде уа, тюнгюлюп тохтагъан эдим. «Малкъарлы болгъанымы билген эселе, жыртып атхан болурла. Мен да асыры телиме ансы, атыбыз бандитге чыгъып тургъанлай, деу

Къзахастанны комсомолчуларыны ара газетине мени жазгъанымы басмаламазлыкъларын билирге керек эдим деп суутхан эдим кесими.

Суудан толуп тегюлген челекча, къууанчым ичине сыйынмай, библиотекачыбызны къучакгъладым. Ол да мени кесине къысды. Эрге барып чыкгъан тиширыу эди. Айча, тегерек бетли, тегерек эринли, тегерек къашлы – чырайлы тиширыуду! Бусагъатда уа ол манга бютюнда ариу керюндю!

– Алай къаты къысма... боюнуму аурутаса! – деди ол.

– Кечгинлик бер... – деп, къолларымы аны боюнундан артха алдым.

– Хапарынгы саулай окъуп чыкгъанма. Иги хапарды. Кёз жиямулкъларым окъуна келгендиле.

– Сен жаратхан эсенг, керти да иги хапарды, – дедим, аны къолундан газетни ала.

– Мен барайым... Библиотекада адамла сакълап къалгъандыла.

– Ахшы. Рахмет санга!..

Ол кетгенлей, газетни жайып, аллыма салдым. Ючюнчю бетинде уллу харфла бла басмаланыпды. «Былай а нек?!» – деп, жүрегим тынгысыз урду. Мен хапарыма «Къзаха солдаты» деп атагъан эдим. Бу уа «Адамгершилик» («Адамлыкъ») – деп турады. «Мени хапарым болмаз...» – дей, кёзлерим бла кесим жазгъан сёзлени излей башладым... Угъай, мениди! Тюбюнде тукъумум, атым да толу жазылыпдыла. «Онунчу классны окъуучусу» деген къошагъы да барды. Хапарымы атын тюрлендирип басмалагъанларын ангыладым...

Хапар а былай эди: эки комсомолчу – къзахахлы солдат Айдар бла малкъарлы солдат Асхат – урушну къанлы жолларында танышып, антлы шуёхла болгъандыла. Аллах аланы окъдан, жарадан да сакълап келеди. Тамбла уллу сермешге чыгъарыкъбыз деген кюнлеринде, Асхатха туугъан жеринден письмо келеди. Аны окъуп, Асхат сагъышлы да, мудах да болады.

– Иги хапар алмагъанынг бетингден билинип турады, – деди анга Айдар.

– Ийнанырыгъым окъуна келмейди.

– Не болгъанды?

– Атамы къабартылы шуёху малкъарлыланы барысын да кечюргендиле деп жазады. Нек кечюргенлерин а айтмайды. Зор бла кечюргендиле дейди.

– Ол а осал ишди, – деди Айдар, сагъайып. – Къайры кечюргенлерин а жазамыды?

– Аны да толу билмейди. Орта Азиягъа, Къзахастанга дейди.

– Къзахастан эсе... – деп, Айдар, айтырын айтмай, тыгъылып къалды.

– Мени Кюлюстанчыгъым... Жаухарым... – дей, Асхат мудах болду. Айдар биле эди, Асхат кимлени юслеринден айтханын. Кюлюстан – къызчыгъыды, Жаухар а – къатыны, жаш къатынчыгъы. Кюлюстаны да алыкъа эмчекдеди. Аланы барысын да Асхат Айдаргъа кеп кере айтханды. Анга кесини юсюнден Айдар да кеп айтханды. Суйген къызы Айшаны юсюнден да... Ариулугъун а айтып да тауусалмайды. Ала юйленирге деп тургъанлай, Айдарны аскерге алып кетгендиле. Айшаны кезлери къалай кюлюмсюреучюлерин согушха кире туруп да унутмаучуду. Асхатха атасыны, анасыны хапарын да айтханды...

– Асхат, ким биледи, ол ётюрюк хапар эсе уа?

– Угъай, Айдар. Муну жазгъан адам ётюрюк айтырыкъ туююлду. Жилип жазады.

– Ой бай, алай эсе, керти да аман иш болгъанды. Алай энди не этериксе? Уруш бошалгъанлай, экибиз да бирге барырбыз да, Къзахастанда, Орта Азияда болсала да, Жаухарынгы, Кюлюстанчыгъынгы да табарбыз... Шуёхуну кел этдирип кюрешгени Асхатны келюн ахмады. Аны бети, къара булутча къаралгъанлай къалды. Тенгини жүрек къайгъысы Айдаргъа да ётдю. Ол да мудах болду...

Экинчи кюнню танг аласы бла къызыл аскерчиле фашистлеге къажау уллу чабыуул башладыла. Айдар бла Асхат бир бирге ант этдиле: экисинден бири ёлсе, сау къалгъаны аны юйюн, юйюрюн излеп табаргъа деп...

Чабыуулгъа экиси да бирден кётюрюлдюле. Кеп да бармадыла. Душман окъ Асхатны жерге къаплады.

– Асхат, Асхат!.. Досум, Асхат!.. – деп, Айдар шуёхун къара жерден ёрге кётюрюрге кюрешди. Суйреп, артха, окопларына, элтди.

– Асхат, Асхат!.. – деп, ол аны къызыл къанына боялгъан бетине баурланып жилияды. Асхатха болуру уа болгъан эди. Айдарны жүреги дертден толду. Автоматын алгъа тутуп, кезлеринден да жилимукълары тегюле, душманнга бетден-бетге чапды. Чабып бара, къалай жыгъылгъанын кеси да билмей къалды. Онг аягъыны сапогуну ичине къайнар суу къуюлгъанча болду. Къусарыгъы келип, башы тегерек айланды...

Жай кюнлени биринде Айдар, онг аягъындан акъ-

сай, госпитальдан чыкъды. Аллахха шукур, аягъын а кетермегендиле. Айдар, неден да бек анга къууаннганды. Акъсагъанлыкъгъа уа, тѳзер. Жер юсюнде акъсап жюриген къуру ол туююлдю. Къадары алай болса, ол да жюрир, не этерикди? Жаланда аны тынгысыз этген Айша эди. «Акъсакълыгъым ючюн, менден кѳлю къачмай къалырмы?» – деп жарсый эди ичинден.

Ол, шинелин да инбашына атып, бир кѳлуна да таякъ алып, жолгъа чыкъды. Узакъ Белоруссиядан Къазахстанга дери поезд бла жетди. Андан тюшгенден сора, ол юйюне ашыкъмады. Акъсакъ аягъын да суйрей, мыйыны къайнатхан исси кюнледе, кое-бише, Асхатны юйюрюн изледи. Къум тюзлени кыдыра, уллу, гитче сууладан ѳтдю, таулагъа ѳрледи, чексиз талаланы жырды. Ол бармагъан ауул, эл да къалмады. Жюрир, айлана кетип, ахырында Туркистанга да жетди. Анда кѳчгюнчюледен сурашдыра кетип, Асхатны таныгъан бир малкъарлы тиширыугъа тюбеди. Ичине жан киргенча болду.

– Мен аны юйюрюн излеп айланама. Билмеймисе къайда болгъанын? – деп сорду Айдар.

– Алгъаракълада Къарасуу элде жашайдыла деп бир эшитген эдим, андан бери уа хапарым жокъду.

Айдар, асыры ашыкъгъандан, ол тиширыугъа сау бол деп айтыргъа да унутду. Чабарыгъы келеди, алай аягъы къоймайды. Учарыгъы келеди, алай къанаты жокъду. Ол Къазахстанны кыдыргъанлы, эки айдан озуп барады. Азгъанды, къарыуу тауусулгъанды. Алай, энди, Аллахха шукур, излеген жибини кыыйырындан тутханды! Арыгъанын, азгъанын да унутханды. Къарасуу деген элни излеп, биягъы къум тюзлеге чыкъгъанды. Жолда, атлыгъа тюбесе, атлы болуша, арбачыгъа тюбесе уа – арбачы болуша барады. Ол алгъын Туркистанда болмагъанды. Бу жерле бла шагъырей туююлдю. Алай энди таныды. Сурашдыра келип, къум тюзлени арасында Къарасууну да тапды. Топуракъбаш юйлери бла гитче элчик. Кенгден окъуна Айдаргъа ол иесиз къалгъан журтча кѳрюндю. Тѳгерекде бир кымылдагъан жан эслемеди. Кѳкде учхан къанатлы окъуна кѳрюнмейди. Айдар элге кирди. Аллына не ит юрюп чапмады, орамдан не киштик чабып озмады. Тохтап, тѳгерегине къарады. Башыны жартысы ичине тюшюп тургъан бир гитче юйчюкню арбазында терек салкынынга кысылып олтургъан бир къарт къатынны кѳрдю.

– Аже (гелля) салемет сизбе, – деди Айдар, аны кьатына барып.

– А-а, салемет балам, салемет, – деп, кьарт кьатын келген кьонакьгъа кьарады. – Ой бай, сен биздинг Садуакьастынг баласы эмесписинг?

– Жокъ, аже. Мен бул аулан эмеспин.

– А, солайма? Садуакьастынг баласы согъустан кьайтады деп кьабыры шыгъып отур. Сол сен боларсынг жеп ойлап кьалдым. Кёзюм жакъсы кёрмейди...

– Аже, бул жерде Кьапкьаздан келген кисилер (адамла) барма?

– Бар ... биракъ аз кьалды-гъой. Ёлюп жатыр (ёлюп барадыла) байгъустар (харипле).

Аланы алай сёлеше тургъанларын кёрюп, кьатларына бир кьауум адам келди.

– Жаухар деп адам таныймысыз мында... былай гитче кьызчыгъы бла да? – Таныймыз, таныймыз!.. – дедиле алайгъа келгенле, бир бирлерине сёз жетдирмей. Ала элни огъары жанында, сарайгъа ушаш, Жаухар анда жашайды деп, бир узун юнню кёргюзтдюле. Айдар ары кьууулду.

– Ой бай, бу кьазах солдат ким эсе да, балкьар селди (тиширыуну) издеп жюргени кьызыкъ экен!.. – дешип алайдагъыла барысы да аны ызындан тебиредиле. Айдар, сарайны эшиклеринден бирин ачып, ары кирип баргъанлай:

– Ол эсик эмес, оноу шеттеги (кьыйырмагъы) эсик, – деп, анга башха эшикни кёргюзтдюле. Айдар ала айтхан эшикге кирди. Кьараса, полда, бир кьаракъаш тиширыу сыртындан тюшюп, сабий кьызчыгъ'а, жиямсырагъан да эте, аны ёшюнюн эмерге кюреше тура эди. Айдар Асхат анга айтхан сыфатларындан аланы бир кьарагъанлай таныды.

Ол, бара барып, тиширыуну аллында жерге тобукъланды.

– Жаухар, Жаухар жан! Жаухар, нек жууап бермейсе? Мен Асхатны шуёхума...

Айдар не бек кюрешди эсе да, Жаухар жууап кьайтармады. Ол ёлюп эди.

– Ой бай, тюнене ингирде сау эди, кьалай ёлюп кьалды бу?.. – деп, алайдагъыла бушуу-бушман болдула.

Кьазах солдат ёлюкню кёзлерин жумду да, кесин тыялмай жияды. «Кечгинлик бер, Жаухар! Не бек ашыкьдым эсе да, кезиуонде жеталмадым...» – деди, жюрексинип. Айдар гитче Кюлюстанчыкьны, анасыны суугъан ёшюнюнден айырып, кесини кёкюрегине

къысды. Къызчыкъ да, кесине ышыкъ тапханча, эки арыкъ къолчугъу бла къазах солдатны боюнундан къучакълап, анга къысылды.

– Сизден тилеригим, бу ёлюкню асыраргъа болушугъуз, – деди Айдар алайда сюелгенлеге.

– Ой бай, сурамасанг да болусамыз-гъой...

Къабыр къаздыла. Жаухарны ёлюгюн къазах солдат кёрге кеси къолу бла салды. Кавказдан узакъда, къыйырсыз къум тюзледе жерден ёрге энтта да бир къабыр тебе кётюрюлдю. Ол да, кёчгюнчюлюкню ауур азабын кётюралмай, жюреги жарылып ёлген таулу аналадан бирини къабыры эди.

Ол кюн окъуна Айдар, гитче Кюлюстанчыкъны да къоюнуна алып, узакъ жолгъа – Урал сууну боюнуна, туугъан элине, тебиреди.

– Сабийни мында къоя бар, биз, кесибиз ёсдюрюбюз, – деди анга, таулу тиширыуладан бири, аллына сюелип.

– Угъай, къояллыкъ тюйюлме. Атасы муну манга аманат этгенди, – деп, къазах солдат, таулу къызчыкъны къоюнуна къысып, жолуна кетди.

Хапарымы окъуп бошагъанымлай, шапабыз келди.

– Тётя Тося, сен керти да билгичсе! Тюшюм сен айтханча болду! – дедим, газетни анга кёргюзте. Ол да къууанды, газетни къолуна алып.

– Къазахча билмейме ансы, бек суююп окъур эдим, – деп, алгъышлагъан да этди.

«Аллахха шукур, бизни да адамгъа тергеп башлагъандыла!» – деп къууана эди жюрегим. Биз алыкъа къара чёпде эдик. «Спецпереселенцы» деген бедешлик ат, къабыучу ит кирик, ызыбыздан «юргенлей» айланады. Бизни юсюбюзден жазаргъа, айтыргъа да эркинлик жокъду. Алай болуп тургъанлай, кёчгюнчюлени ачы къадарларыны юсюнден ара газетде суратлау хапар басмаланнганы бек сейир эди!

ИНТЕРНАТДА АХЫР КЮНЛЕРИМ

Эрттенликде интернатдан ашыгъып чыкъдым. Бюгюн ахыр экзаменибизди. Он сагъатда башланырыкъды. Алыкъа ары дери заман барды. Алай экзамен болукъ кюн, классыбыз эртте жыйылыгучуду. Окъуучу шуёхларыма тансыкъ да болгъанма. Биз бир бирибизни кёрмей тургъанлы, эки кюн болады. Хар бирибиз юйлерибизде экзаменнге кеси аллыбызгъа хазырланып тургъанбыз.

Мени нёгерлериме ашыкыгъанымы дагъыда бир сылтауу – алагъа газетде чыкыгъан хапарымы кёрюзтюп махтаныргъады. Аны себебли, газетни да кёолума тутханлай, аягъым басханны кёзюм кёрмей, школгъа кёууулдум. Эшик юсюнде, сунмай тургъанлай, Адбурахмановха бетден-бетге тюбеп кьалдым. Не этерге билмей, апчыдым. Салам берейим деп, ауузуму ачханлай, тилим тутулуп кьалгъанча болдум. Жаны бла озуп кетейим дегенлей: «Этме аллай адепсизликни!» – деп, жүрегим жеримден тепдирмей кьойду. «Не этейим?!» – деп, амалсыз болуп тургъанлай, Адбурахманов кеси сёз башлап кьойду:

– Жагъыпар, мен билеме сен манга кёлкьалды болуп айланганынгы. Ол заманда мен женгиллик этген эдим, экибиз да аны унутургъа керекбиз. Бюгече, «Лениншил жас» газетде басмаланган ангименгди (хапарынгы) окъуп чыкыгъанма. Тюзюн айтханда, сен быллай фахмулу болурса деп билмегенме! Алгъышлайма! – дей, ол кёолуму тутду. – Сизни классыгъызгъа кирип келеме. Нёгерлеринг да, жыйылып, сени хапарынгы окъуй турадыла.

Адбурахманов кетди, мен а, тюш кёре тургъанча, жеримде чанчылгъанлай кьалдым. Быллай тамаша иш болур деп, эсимде жокъ эди. Аркъамдан бир ауур жюк тюшгенча, эс тапдым. «Аллах айтса, не жаны бла да ишим онгуна айлана барады!» – деп, ичимден кёууана, классыбызгъа кирдим. Кертиси бла да, Адбурахманов айтханлай, тенглерим, бирге жокку болуп, мени хапарымы окъуй тура эдиле. Мени кёргенлей, ала төгерегиме басындыла. Къатипа да, келип, кёолуму тутду. Къатымдан кетмей, жанымда сюелип кьалды. Аны алай этгени кёлюмю бютюнда кётюрдю.

– Жагъыпар, биз былайда даулаша турабыз. Бу Айдар дегенинг кимди? Бирлерибиз сен аны таныгъан этесе дейдиле. Бирлерибиз а танымайса дейбиз. Къайсыларыбыз тюзбюз?

– Барыгъыз да тюзсюз. Мен алгъын аны танымаучу эдим... Энди уа таныгъанма.

– Бу бизни Айдар а сен аны юсюнден жазгъанча кёууанады, – деп кюлдюле классда биргеме окъугъанла.

– Неге кюлесиз?.. Ма Алтынбек биледи. Бизни элде бир балкьар кьызчыкъ суугъа кетгенде, аны мен кьутхаргъанма деди Айдар. Биз барыбыз да, керти айтаса дегенча, анга къарап кьалдыкъ.

– Керти айтады. Алайда талай адам бар эдик. Къу-

тургъан суугъа секирирге жаланда Айдар базынган эди, – деп, Алтынбек шагъатлыкъ этди. Айдар классыбызда, не алгъа озгъаны, не артха къалгъаны болмай, орталыкъ шуёхларыбыздан бири эди. Алай бу такъыйкъада ол манга барыбыздан бийик болуп кёрюндю. Таулу къызчыкъны къутхарама деп, аны къутургъан суугъа секиргенин мен шёндою дери эшитмеген эдим. Акъырын барып, Айдарны къучакъладым! Хапарымда жазгъан Айдарны къучакълагъанча болдум.

– Рахмет сагъан (санга), – дедим мен анга, кёлум тола. Кёлсюзлюк этгеними нёгерлериме сездирмез ючюн, кесими къатдырыгъа кюрешдим.

– Жагъыпар, Айдар бла Айша уа юйленнгенмидиле? – деп сорду Къатиша манга.

– Юйленирге керекдиле. Мен дунияда не уллу насып бар эсе да, Айдар ол насыпдан юлюшлю болурун сюеме...

Биз да алай селеше тургъанлай, физикадан окъутуучу устазыбыз кирип келди.

– Салемет сизбе! – деп, жарыкъ саламлашды. – Къалайды, хазырмысыз?

– Хазырбыз!..

Устаз эсин манга бурду.

– Жагъыпар, устазладан газетде хапарынг чыкъгъанды деп эшитип келеме. Мен алыкъа кёрмегенме. Алай окъугъанла бек махтайдыла. Алгъышлайма!

– Рахмет...

– Ёте жакъсы ангиме (хапар)! – деп, нёгерлерим газетни устазгъа кёргюзтдюле. Мен а нёгерлерими арасында Къатишаны манга жашыртын къарап тургъанын эследим. Жюрегим элгеннгенча болуп чёкдю...

Ол кюн биз барыбыз да ахыр экзаменден къутулдукъ. Бир бирибизни орта билим алгъаныбыз бла алгъышладыкъ! Энди, аттестатларыбызны алып кетгенден сора, бу школда бизни ишибиз къалмагъанды.

– Жагъыпар, сени тышында бир келбет, чырайлы жаш сакълап турады, – деди интернатчы нёгерлеримден бири. «Ким болур ол?» – дей, школдан чыгып, интернатха келдим. Къарасам, ол а Хасимни Алматыда окъуп тургъан жашы Алий. Экибиз да къучакълашдыкъ.

– Каникуллагъа келген болурса?

– Хау, бир айгъа келгенме. Онунчу классны бошагъанынг бла алгъышлайма. Газетде хапарынгы да окъуп къууанганма. Атанг жаннетли болсун, ол да

назмула тизип кюрешуочю эди. Андан санга, аз-кёп жетген эсе да, бир зат а жетгенди.

– Ким биледи.

– Ким биледи дегенни къой. Адам жашауунда бир затны сайларгъа керекди. Сен жазыу ишни сайлагъан эсенг – тайма! Ол жол бла барып тур, – деп, Алий инбашымдан къакъды.

– Алматы уллу шахармыды?

– Уллуду, Жагъафар. Алыкъа сен аны кесинг да кёрюрсө. Окъургъа ары барлыкъ болурса?

– Баралсам, – деп, мен боюму бир жанлы бурдум.

– Нек баралмайса?..

Алийни ол сорууна мен, жууап берирни орунуна, тынгылауну ийип къойдум. Анга, Алматыгъа барып окъурча, ахчам-бохчам болмагъанын айтыргъа уялдым. Айтмасам да, кеси да ангылагъан болур эди.

– Жагъафар, мен шёндю бери не ючюн келгеними билемисе?

Мен сагъайдым. Нек дегенча, Алийни сыйдам жүюннген къууатлы, толу бетине къарадым.

– Тукъум атынгы юсюнден, келгенме. Тюрлендирирге керексе. Сен энди аттестат да аллыкъса. Паспортунг да боллукъду. Алада сени ёз тукъум атынг жазылыргъа керекди.

– Кеч туююлмюдю?

– Угъай. Мен аны юсюнден, школугъузну директоруна тубеп, анга да айтханма.

– Ол а?

– Тукъум атынг Токумаев болгъанына, районда комендатурагъа барып, справка алыргъа керексе дегенди.

– Барайым сора...

Алий бла мен, кёп ушақъ этип, алай айырылышдыкъ. Экинчи кюн мен районда, комендатурагъа барып, тукъум атымы юсюнден справка алып келип, аны директорубузгъа бердим.

Юч кюнден а онунчу классны бошагъаннга шагъатлыкъ къагъыт – аттестатларыбызны алыргъа жыйылдыкъ. Бу къууанчха негерлерим кими атасы бла, кими анасы бла, кими да къарындашы бла келдиде. Мени жанымдан а экеулен окъуна бардыла: бири – Алий, экинчиси уа – воспитателибиз.

Къайдан чакъыргъан эселе да, оркестр да мажаргъандыла. Музыка бла къууанчлы ауазла къатыш эшитиледиде. Школну бошагъанла бегирекда жарыкъбыз, аякъ туюбюзде чёп сынмай айланабыз. Менден

къалгъанла омакъ кийинипдиле. Мен а хар кюнде кийиучю эски кийимлерим бла келгенме. Башха амалым жокъ эди. Алий мени залдан коридоргъа чакъырды да, боюнунда галстугун тешип, мени боюнума такъды.

– Къой, Алий... Мен ёмюрюмде боюнума быллай зат такъмагъанма...

– Хапар айтма! Бек тап ушайды!

Къайтып, залгъа кирдик. Кертиси бла окъуна, Алийни галстугу мени сыфатымы тюрлендирген болур эди ансы, хар ким манга къарайды. Атасыны къатында сюелип тургъан Къатипа да, къара кёзчюклерин сюзюлтюп, манга жумушакъ ышарды. Мен да сюйдюмлю къарадым. Ол угъай, къатына окъуна барлыкъ эдим, алай атасындан къоркъдум. Биздеги Къапчыгъайныча, аны да огъурсуз бети барды.

Школубузну директору, устазларыбыз, районубуздан да бир адам залгъа кирдиле. Барыбыз да къарс урдукъ. Ала залны тёрюнде юсю къызыл къумач бла жабылгъан узун столну артына олтурдула. Музыка да, биз да шум болдукъ. Директорубуз жеринден турду.

– Школубузну бошагъан къызла бла жашла! Айхайда, бюгюн сизни бла бирге устазларыгъыз да къууанабыз. Къанатлыла кеслерини балаларын учаргъа юйретгенча, биз да, къолубуздан келгенича, сизни жашау ызгъа тюзетирге, юйретирге кюрешгенбиз. Бизни сизден жаланда бир тилеригибиз: кесигизни да, бизни да къыйыныбызны зыраф этмегиз! Шёндю сизни жарыкъ бетлеригизге къарап турама да, кёзюме лётчикле, врачла, геологла, устазла, инженерле, жазыучула кёрюнедиле...

Директор жазыучула деген сёзню манга къарап айтды. Андан сора да, мени таба кёпле башларын бургъанларын эследим. Ол да насып эди манга. Юсюмде ариу кийимлерим болуп, къалгъан нёгерлеримча, омакъ туйюл эсем да, намыслы кёрюнгеним манга неден да сыйлы эди.

Директорубуз, сёлешип бошап, аттестатларыбызны берип башлады. Хар аттестатны бергени сайын, оркестр, туш согъуп, залны ичин зынгырдатады.

– То.... Токамбай... Жокъ, жокъ... Токумаев, – деп, директор мени «жангы» тукъум атымы жангылып окъуду. Ол а кимди дегенча, залдагъыла башларын ары бла бери буруп, тегереклерине къарадыла. Мен тукъум атымы тюрлендиргеними нёгерлерим алыкъа

билмей эдиле. Баям, биз эшитмеген бу жангы адам къайдан чыкъды деп, аны ючюн сейирсине болур эдиле.

Мен жеримден ёрге тургъанда, нёгерлерим уллу тамашагъа къалдыла. «Избаиров!..» – деген дауур, залны ичин толтурду.

– Хау, Избаиров... Жагъыпар фамиласын тюрлендиргенди, аттестатына атасыны фамиласын жаздыргъанды.

Мен директорну аллына жетдим.

– Жагъыпар, алгъышлайма! Сен фамилангы тюрлендиргенликге, бизге сен Избаиров болгъанлай къаллыкъса. Жолунг болсун!.. – деп, директор аттестатымы къолума туттурду. Туш согъулду. Бу кезиучюк мени жашаууму, отлукъ ташдан чыкъгъан жилтинча, бир насыплы кезиучюгю эди...

Экинчи кюн юйюме – Бёлекшиге – атландым. Кете туруп, Хыйсагъа:

– Мындан ары муратынг къалайды? – деп сордум.

– Кавказгъа барлыкъма, жерибизге.

– Да бизни ары къоймайдыла. Къалай барлыкъса?

– Барлыкъма.

– Тутулурса.

– Таулагъа бир къутулсам, мен кесими туттурмам.

Мен Хыйсаны кёксюлдюм кёзлерине къарадым. Алада туугъан журтубузгъа, ташларыбызгъа уллу учу нуулукъ кёрюне эди!

Интернатчы тенглерим бла айырылгъан тынч тюйюл эди. Алай, не этериксе, ол да заманны бир излемиди. Дуния дегенинг, суула бир бирге къошулуп айырылгъанча, тюбешиуледен бла аллай айырылыуладан къуралгъаннга ушайды.

– Сау къалыгъыз! – деп, ахыр кере къучакълашдыкъ.

Мен интернатны босагъасындан тышына чыкъгъанлай, воспитателибизге тюбеп къалдым. Аны бла мен тюнене ингирде окъуна саламлашып айырылгъан эдим. Анга да къарамай, ол мени ашырыргъа дагъыда келди. Жашын къучакълагъанча, тансыкълап къучакълады.

– Ахшы жолгъа бар, Жагъыпар, балам! – деп, ол, жолда керек болур деп, къолун кёнчек хуржунума сукъду.

Аны аллай халаллыгъы мени жүрегими къозгъады. Воспитателибизни чынтты огъурлу, халал адамлыгъына энтта да бир кере шагъат болдум.

– Онг табып, окъууну жарты жолда къойма, – деп, къолуму къаты къысды.

– Рахмет агъай. Сау къал!..

Воспитатель хуржунума жыйырма бла беш сом салып тура эди. Ол ахча манга уллу ырысхы эди. Район арада тюкенлеге къайтып, юйдегилеге кампет, къалач дегенча саугъала алдым...

* * *

Жарлы юйюбюзню арбазына киргенимде, кълум токъ болду. Анам да, эгечлерим, къарындашларым да жабу этип, тегерегиме басындыла. Боюнумда галстугума сейир этип къарадыла. «Бу не затды?!» – деп, къоллары бла тийип да кёрдюле. Галстук Алийни галстугу эди. Онунчу классны бошагъанынга менден саугъа болсун деп, ол аны артха алыргъа унамай къойгъанды.

Анам мени келгениме жарыгъан этгенликге, аны саз бетинден бла, мутхуз кезлеринден ауругъанын ангыладым. Ол алгъыннгы Няння туююлду. Кекеллерине акъ уруп, мангылай териси да жыйырылгъанды. Замансыз къартайып баргъаны кёрюнюп турады. «Анам, харип, мен санга не бла болушайым? Сабийлерим дей, ач бёрюча улуй, жашауунг ётюп барады», – деп жарсыдым анга ичимден.

Мен, хуржунумдан аттестатымы чыгъарып, анама кёргюзтюп:

– Ма, Няння, он жыл бу къагъыт ючюн окъугъанма.

Анам, аттестатымы къолуна алып, аны тегерегинешашына къарады.

– Игиди. Игиликге болсун! Мындан ары уа не умутунг барды?

– Алматыгъа барып, Алийча, институтха кирип окъурукъ эдим. Алай, ары барыр ючюн, ахча керекди.

Няння, мудах болуп, башын энишге ийди. «Не этейим, жашым? Мен санга болушаллыкъ туююлме», – дегенлиги эди аны. Жюреги къалай такъыр болгъанын сездим.

Мен, бир-эки жыл колхозда ишлеп, ахча жыйып, Алматыгъа алай барыргъа алгъындан да акъыл этип тура эдим. Ол акъылымы анама айтдым. – Билмейме, Жагъафар. Ишлегенибиз къарыныбыздан озмайды. Сен бу письмону окъучу. Къызыл-Къыяда эгечлеримден келгенди, – деп, анам манга тёрт мюйюшлю конвертни узатды.

«Тансыкълыкъ салам! Бадина, харип, ол къадар сабий бла къалай тураса? Аллах хакъына, санга жарсы-

гъандан сора, ишибиз да жокъду. Шендю ары-бери барыргъа жолубуз да ачылгъанды. Кечюп келирмегиз бери – Къызыл-Къыягъа? Бизде да артыкъ онглу туююлдю. Алай, ишчиси болгъаннга аман да туююлдю. Кемюр шахтала кепдюле. Эринмей кюрешгенле иги ахча къобарадыла. Сени уа сабийлеринг ишлерча болгъан болурла? Бютюнда бек Жагъафар. Аны керюрге термилип окъуна турабыз, къаллай жаш болгъан болур? Гитче заманында бек хыпьяр эди. Биз Ташлы-Талагъа баргъанда, кезиу-кезиу къоюнларыбызгъа минип, арталлыда жерге тюшерге унамай тохтаучусун бирда унуталмайбыз. Къызчыкъла да жетген болурла? Алагъа да мында иш табыллыкъды. Сагъыш эт, Бадина. Келеме десегиз, келигиз, сакълап турабыз. Мында таулула кепбюз. Шахталаны титиретгенле да таулу жашладыла. Бадина, биз да артыкъ саулукълу туююлбюз. Ауруй-ауруй турабыз. Елгюнчю, бир бирибизни керюп къалсакъ иги эди...»

Мен письмону терк окъуп чыкъдым. Ол къагъытны Зарият бла Стампул жазгъан эдиле. Къагъытны окъуй туруп, аланы сыфатлары кез аллыма келдиле. Неликден болгъанын билмей, Кавказда болгъан заманыбызда, ала Саутудан Ташлы-Талагъа келселе, мен, туугъан анамы бир жанына тюртюп, алагъа жабышып къалыучу эдим...

Бу къагъыт мени тынчлыгъымы алды. Анам бла мен аны юсюнден кече, жукъубузну да бөлүп, кеп селешдик.

– Билмейме, Жагъафар, къалай этерге да? Мында былай къыйналып жашагъандан эсе, кетип къалсакъ иги болур эди дейме. Алай, сегизеулен болуп, мындан жер этегине кетюрюлюп барып, анда бютюнда палахха къалырбызмы деп да къоркъама? Эгечлерими къатларында болуруму бек сюе эдим, алай, не медет!..

– Алай эсе, кечейик! – деп, анамы сёзюн бёлдюм. Ол бир кесек тынгылап турду да:

– Атагъызны къабырын да къалай къоюп кетейик? Ол не айтыр бизге? Мени къум тюзледе атыпмы кетдигиз деп, ызыбыздан таралмазмы?

Анама тынгылай, кёлүм толду. Атамы ахыр сагъатлары, къум тюзде къабыры кезюме керюндюле.

– Сабийле уа не айтадыла? Ала бу письмону окъугъанмыдыла?

– Кечерге ырадыдыла. Чюгюндюрде туююлгенден эрикгендиле.

– Да, шахтада туююлселе уа, андан игими боллукъду?

Биз Къызыл-Къыягъа кёчерге таукел болдукъ. Аны эшитгенде, къоншуларыбыз Боранбай бла аны къатыны Сайра, къайгъыгъа къалдыла.

– Ой бай, Бадина, сени ёз къарындасымлай (эгечимча) кёрюп къалып эдим, энди къалай болсун? – деп, Сайра жюрегинден жарсыды. – Бу гитче Лейлачыкъны уа, ёзюме къыз этерге деп тура эдим...

Кертиси бла окъуна, Лейлачыкъны манга бер деп, Сайра Нянняны тамагъындан алып турганды. Боранбай бла Сайраны сабийлери жокъ эди. Сайра Лейланы кесине юйюрсюндюрю ючюн, анга бизден жашыртын кампетле да берип турганды. «Ийнегибизни да, атыбызны да, къойларыбызны да берейик», – деп да кюрешгендиле ала анабызгъа. Няння уа алагъа: «Мени артыкъ сабийим жокъду», – деп къойгъанды. Болса да Сайра Лейладан умутун юзмей жашай эди. Энди, кёчезиз деген хапарыбыз чыкыгъанлы уа, къайгъыгъа къалгъан угъай, Сайра жилимсырап окъуна айланады.

Жарахмет да келди бизге.

– Кёчмегиз. Дуния иги жанына бурулуп барады. Байыгъып кетерик эсегиз да билмейсиз. Жагъыпар, санга уа конторда иш берейим. Окъургъа барама десең да, болушурбуз, – деп кюрешди. Жарахмет бу сёлерин, алгъаракъдан келип айтхан болса эди, ким биледи, биз кёчмей къалыргъа да болур эдик. Алай энди алгъа бла артха бара турургъа кечди. Ийнегибизни да сатханбыз. Юйюбюзге да алычу табылгъанды, хапчуларыбызны да къысханбыз...

– Насыплыла! Сиз Кавказгъа жууугъуракъ жерге барасыз – деп, бир къауум таулула бизге сукълана эдиле.

Мен ол заманда аланы: «Кавказгъа жууугъуракъ жерге барасыз» – дегенлерине ийнанган окъуна этген эдим. Алай Къызыл-Къыя Кавказгъа Бёлекшиден жууукъ болмагъанын артда билген эдим.

Тамбла кетебиз деген кюн, барыбыз да жыйылып, атабызны къабырына бардыкъ. Тёгерегин-башын, жыйышдырып, тап этдик. Няння кёлюнден арапча бир затла окъуду да, дууа тутдурду. Лейлачыкъ да, эки къолчугъун алгъа тутуп, бизнича этерге кюрешди. Бу такыйкъада къалгъанларыбыздан эсе ол насыплы эди. Аны сабий жюреги бизни жюреклерибизча инжилмей эди, нек дегенде ол атабызны танымайды. Къа-

бырладан кете туруп, анабыз, тѳзалмай, чуусуз жияды. Анга кѳшулуп, кѳызлары да жюрексиндиле. Биз атабызны кѳабырындан, ызыбызгѳа кѳарай, алай кетдик.

Биз энтта да кѳадарыбызны бир белгисиз жолуна атландыкѳ. Бѳлекшиден арбагѳа минип тебирегенде, Сайра ызыбыздан эки кѳолун да созуп жияды. Бир сейир этгеним, Лейлачыгѳыбыз да эки гитче кѳолчугѳун анга созуп жияды.

Колхозну арбасы бизни район арада темир жол станциягѳа элтип кѳотарды. Няння, тѳгерегине кѳарай, тынгысыз болду. Мындан онбир жыл алгѳа товар поезд Кавказдан бу станциягѳа келтирип тѳкген эди. Ол кюнле анабызны эсине тѳшѳп, аны жюрегинден алыкѳа да кѳансырай тургѳан жараларын жангыдан ачитханларын сездим. Бу станцияны аты «Текели» деп алайды. Бизни Бѳлекшиге да былайдан элтген эдиле. Энди уа Бѳлекшиден да узакѳгѳа кетип барабыз!

Пассажир поезд келди. Биз вагоннга миндик. Билмей тургѳанлай школчу шуѳхларым Айдаргѳа бла Алтынбекге тѳбеп кѳалдым. Бир бирибизни эрттеден бери тѳбешмей тургѳан ахлулача тансыкѳладыкѳ.

– Кѳайры барасыз? – деп сордум алагѳа.

– Алматыгѳа, окѳургѳа...

Сукѳландым. «Насыплыла!..» – дедим ичимден. Айхайда, ала бла мен тенг тѳйѳл эдик. Ала ата журтларындадыла, мен а – ѳз жеринден ажашып айланган бир факѳыр кѳанатлы.

– Сен а кѳайрыса? – деп сордула тенглерим.

– Юйѳрѳбюз бла Кѳыргѳыз жерине кѳчѳп барабыз.

– Окѳууунг а?

– Быйыл болаллыкѳ болмам. Кѳудай кѳаласа, келир жыл кѳрѳрѳюз.

Нѳгерлерим манга жарсыулу кѳарадыла.

– Башхаладан не хапар? – деп сордум.

– Хар бири бирер жанына кете айланадыла. Кѳыдыргѳал авиация институтха, Окѳас Томскеде политехника институтха, Кѳюльтай Москвада медицина институтха...

– Кѳатипа уа?

– Эшитмегенмисе?.. Кѳатипа эрге чыкѳгѳанды. Атасы, кѳоймай, колхозну председателини бир ичгичи жашы бар эди да, анга бергенди...

Поезд жолгѳа тебиреди. Мен, аны терезесинден кѳарай: «Сау кѳал, Бѳлекши», – деп кѳючсѳндѳм.

Биз Къызыл-Къыягъа кѣчюп келгенли, айдан озуп барады. Анабызны эгечлерини юйлерине келип тѣгюлгенбиз да, алада жашайбыз. Ала кеслери да тардыла, бирер, экишер отоу тутуп, бараклада жашайдыла. Тар болсала да, бизни сыйындыргъандыла. Эгечлерине тюбегенли, анабызны бетине жарыкълыкъ келгенди. Ол ойнагъан, кюлген да этеди. Аны алайлыгъын кѣргеним сайын: «Кѣчюп келгенибизни иги этгенбиз!» – деп, жүрегим ырахат болуучуду.

Баракладан уллу юйле жокъ эселе да, Къызыл-Къыя шахаргъа саналады. Базары игиди. Хар зат да сатылады: кѣгетле, жемишле, жүзюм, харбыз, хууан... Базар тийреси аш этген бла сыра ичиучю жерледен толупду. Шахарны тѣгереги уа, къайры къарасанг да, кѣмюр шахтала. Алада иш не кече, не кюн тохтамайды. Эрттен, ингир да шахталагъа баргъан, аладан къайтып келген ишчилени кѣресе. Ала къыралгъа кѣмюр къазадыла. Мында таулула, къарачайлыла, чеченлиле да кѣпдюле. Асламысында шахталада ишлегенле да аладыла. Баям, кѣчгюнчюлени бери былай кѣп бошдан келтирген болмазла. «Учуз» ишчиле керек болур эдиле...

Анамы эгечи Зариятны жашы Исмайыл «Джал» деген шахтада жер тюбюнде, забойда ишлейди. Тюзюн айтханда, аланы юйюрлерин тутхан да олду. Бек кѣп ахчаны забойда ишлегенле аладыла, бек сыйлы ишчиге да ала саналадыла. Ол затланы билгенден сора, мен да забойда ишлерге таукел болдум. Аны юсюнден Исмайыл бла кенгешдим. Келир жылда Алматыгъа окъургъа барыргъа умут этгеними, ары барыр ючюн, ахча керек болгъанын букъдурмай айтдым.

– Бек ахшы, – деди Исмайыл. Алай ол нек эсе да «ахшы» деген сѣзню бираз къыйналып айтханча кѣрюндю. Ол мени къолларыма жашыртын къарап тургъанын эследим. Аны къолларына мен да къарадым. Исмайылны къоллары айыу табанлагъа ушай эдиле – бармакъ сыртларын да тюк басып, мазаллы къолла. Ол менден жалаанда беш-алты жылгъа тамата болур эди. Алай мени къатымда жетген кишиге ушайды. Кеси да субай жашды. Къызыл-Къыяны къызлары, анга кѣллери кетип, ызындан таралып айланганларын эслегенме. Темир жол станциядан узакъ болмай сыра сатхан будкачыкъладан бирине Исмайыл терктерк бара туруучуду. Бирси шахтѣрлача, ол да сыра

ичерге суюди. Исмайылны биргесине ары эки-юч кёре баргъандан сора, аны ол будкагъа нек жол ызлагъанын билдим. Анда сыра сатхан тиширычукъ, сурат кибики, ариу къызчыкъды, къап-къара чачы бла да. Аны биринчи кёргенимде, таулу суннган эдим. Ол а – оруслу къыз, аты да – Ольга. Исмайыл будкагъа киргени сайын, экиси да жылы кёз къарамлары бла бир бирлерин ийнакълаучуларын кёрюп туруучу эдим. Аны бошдан болмагъанын а кёрген кёз терк окъуна сезерикди...

* * *

Тёшегимден танг аласында къондум. Бюгюн Исмайыл бла бирге, ол ишлеген шахтагъа барыргъа керекме. Мени шахтаны директоруна тубетирикди, ол ишге алыргъа унаса уа, Исмайыл кесини бригадасына ётдюрге кюреширикди.

Экибиз да шахтагъа келгенде, алыкъа кюн чыкмагъан эди, болсада анда адамла къазауатдан ишлерин бардырадыла.

Шахтаны контору эки къатлы юйдю. Къызыл-Къыяда андан уллу юй жокъду. Тышы акъ бла сюртюлгенди. Алай кёмюр букъу, къабыргъаларына къонуп, акълыгъын кирлендиргенди. Исмайыл бла мен конторну экинчи къатына чыкъдыкъ.

– Тамата алыкъа келген болмаз.

– Ол эртте келиучюдю, – деди Исмайыл, эшикледен бирин ача. Аны бла бирге мен да ары кирдим. Стол артында олтургъан уллу санлы, къашхабаш киши, Исмайылны кёргенлей, жеринден къобуп, аны бла жылы саламлашды. Мени да къолуму тутду. «Начальник былай багъалы кёре эсе, Исмайылны мында намысы жюрюйдю», – деп келди эсеме.

– Не жумуш бла келгенсе, Исмайыл?

– Бу жаш, мени къарындашымды, эгечледен туугъанлабыз! Аны ишге алсанг эди деп, тилерге келгенме.

– Анга не сёз барды! Къарындашынг эсе, ишде санга ушарыкъ болур! Алгъын къайда ишлегенсе? – деп сорду начальник манга.

– Бир жерде да ишлемегенме. Окъуп тургъанма. Онунчу классны быйыл бошагъанма.

– Къайда бошагъанса?

– Къазахстанда.

Исмайыл сёзге кёшүлдү:

– Была юйюрлери бла бери алгъаракъда кёчюп келгендиле. Кёп сабий боладыла. Бусагъатда бизде жашайдыла.

Алаймыды дегенча, начальник кёз кыйырлары бла да манга къарай, бираз сагъышланды.

– Шахтада иш кёпдю. Къайры тохташдырайыкъ муну? – деп, ол Исмайылгъа къарады.

– Мени бла забойда ишлерге сюеди.

– Забойдамы?! – деп, кюлген да эте, начальник манга къарады. – Забой къаллай иш болгъанындан сени хапарынг бармыды?

– Хау, Исмайыл айтханды.

– Ненча жылынг болады?

– Онтогъуз.

– Сен алгъа шахтаны башында ишлей тур да, артда забойгъа тюшюрюрбюз.

– Мен Исмайыл бла бирге ишлерге сюеме, – деп, къаты болуп тохтадым.

Алайда Исмайыл да:

– Мени бла забойгъа келсин. Болушурбуз, юйретирбиз, – деп кёшүдү.

– Да, экигиз да тилей эсегиз, сиз айтханлай болсун...

Мени шахтаны тюбюнде бир ай чакълы айландырдыла, башында да техникалы къоркъуусузлукъну жорукълары бла шагъырейлендирдиле, башха тюрлю затланы да тюшюндюрдюле...

Исмайыл бла бирге забойгъа тюшер кюн да жетди! Мен ол кюнню бек ашыгъып сакълагъанма. Шахтаны начальнигини: «Забойда ишлеяллыкъ туююлсе...» – дегени кёлюме бек ётген эди. «Ол мени аллай бир болмачыгъа нек санады? Мен кимден аманма?» – дегенлей тура эдим ичимден. Кишиден болумсуз болмагъанымы начальникке туура этер ючюн, забойгъа тюшерге бегирек ашыгъа эдим.

Биринчи забойчулукъ ишим кечеги сменден башланды. Исмайыл бла мен шахтагъа иш башланьырдан бир сагъат алгъа келдик. Шахтаны бийик вышкасы, нарт къалауурча сюеледи. Электрочыракъла, прожекторла да тегерекни жарытадыла, механизмле, тыхармухур эте, тохтаусуз ишлейдиле, къумурсхала тизилгенча, бир бири ызларындан гитче темир вагонеткала бирлери кёмюр жюклери бла, бирлери бошуна темир таууш эте, ары бла бери «жортуп» айланадыла.

Исмайыл бла мен хамамы да болгъан тешиниучю «юйге» барып, юсюбюзде «юй» быстырларыбызны тешип, шахтачы кийимле кийдик.

— Жагъафар, сен мени къатымда жангы келин кибиксе, — деп кюлдю Исмайыл. Кертиси бла да, алай айтырча эди. Мени башымда каскамдан башлап, аягъымда къалын олтанлы чурукъларыма дери барысы да жангыладыла. Аланы манга тюенене бергендиле. Исмайылны кийимлери уа кёмюр къарадан не тюрсюнлю болгъанлары да билинмейди.

Биз да кийинип бошагъанлай, бирси забойщикле да келдиле. Мен аланы кёбюсюн таныйма, бегирекда Мажитни. Ол Исмайылны иги шуёхуду. Мажит жумшакъ сёзлю, бетинден ышаруулугъу кетмеген, халал жүреккли жашды. Исмайылны шуёхларыны барысындан да мени жүрегим анга бегирек тартыннганы да, аны ючюн болур.

Барыбыз да, кийинип бошап, тышына чыкъдыкъ. Шахтагъа тюшюучю клетъге бардыкъ. «Клетъ» деген — ичине талай адам сыйыннган уллу лифтиди. Аны «къулулугъу» — шахтачылары, адамлары ёрге бла энишге ташыуду. Андан сора да, жер тюбюнде къазылгъан кёмюрню жер башына аны бла чыгъарадыла.

Клетъ шахтаны жүреги кибикди. Ол тохтаса, шахта да тохтайды. Аны себепли, клетъ тохтамаз ючюн, анга талай устала кёз-къулакъ болгъанлай турадыла. «Джал» шахта Къызыл-Къыяда бек терен шахталадан бириди.

Биз, вышканы къатына келип, бираз сюелгенлей, шахта тюбюнден, каскаларыны мангылайларында чыракълары да жана, бетлери да негрлилени бетлеринден эсе бек къаралып, клетъ бла бир къауум шахтачы кётюрюлдю. Мен бюгече аланы къауумуна къошулургъа керекме! «Аллах болушсун!» — деп, кеси кесиме тилек этдим.

Шахтада сменни бошап чыкъгъан забойщикледен бири: «Жашла, бюгече хайт дегиз! Биз кёмюрню семиз жилигине жетип тохтагъанбыз», — деди.

— Николай Терентьевич, къоркъма сен. Биз ол кёмюрню жер тюбюнде къоймакъ, — деп ышарды Исмайыл.

— Ол сен айтхан жашчыкъ бумуду? — деп, Николай Терентьевич манга тюрслеп къарады.

— Хау.

— Да, алай эсе, танышдыргъан этсенг а!

Мен аны къолун тутдум. Алыкъа дуниялда мен

аллай кьолну тутуп кёрмегенме. Таш кибик, кьаты кьол. Кьаты болгъандан сора да, ол манга, салтача, ауур да кёрюндю.

– Хайт де, жигит! Биринчи кюнледе кьыйналыргъа болурса, алай артда юйюрсюнюрсе! – деди ол манга.

Терентьевични жыйыны кетди. Бизни сменибиз а (онеки-онюч адам болур эдик) клетьге миндик. Ары кире туруп, хар бирибиз да, «мангылайларыбызда» шахтёр чыракъчыкъланы жандырдыкъ. Чыкъырчыкъыр эте, клеть жеринден тебиреди.

– Исмайыл, ол Терентьевич кимди? – деп сордум мен, клеть бла жер тюбюне тышюп бара.

– Аты айтылгъан шахтачыды. Ол мында ишлегенли, жыйырма жыл болады. Айырмалы уруннганы ючюн, анга Ленинни ордени да бергендиле.

Клеть төрт жюз метр теренликге тышюп тохтады. Биз, клетьден чыгыш, темир жолу болгъан кенг штрекни ичи бла андан ары кетдик. Бир бирине тагъылгъан кьуру вагонеткала уа, бизни кьууалай, темир жолчукъларында чайкьала барадыла. Ала бизни смен кьазарыкъ кёмюрню алыргъа келген вагонеткала болгъанларын Исмайыл айтып ангылатды. Жер тюбюнде кьуру биз тьююл эдик. Кьолларында балталары, керкилери бла штрекни кьарыусуз жерлерин жамай айланган шахтачыла да бардыла. Алагъа крепильцикле дейдиле.

Биз, бара кетип, ара штрекден бир тар дорбуннга бурулдукъ. Аны ичи отлукъ ийис эте эди. Ара штрекдеча, муну не башын, не кьабыргъаларын тыйгъан томуруу тутхучла жокъдула. Забой деген буду. Анга «лава» да дейдиле. Бу шахтаны барып тирелген жериди.

Забойну ичи иссиди. Нёгерлерим тыш кийимлерин, тешип, бир жанына салдыла. Мен да юсюмде жангы брезент «костюмуму» тешидим. Бирсилеча, аны жерге атыш кьояргъа кёзюм кьыймай, тегерегеме кьарадым, тагъар жер тапмадым. Бош кьарай эдим. Былайда, кьап-кьара кёмюр кьабыргъаладан башха, жукъ да жокъду.

Бек алгъа ишге «чачдырыучула» киришдиле. Ала, узун буруула бла кьабыргъаланы тешикле этип, ол тешиклени уа лагъымла бла жерледиле.

– Бугъугъуз! – деген буйрукъ эшитилди. Барыбыз да иги кесек артха чегиндик. Бираздан, топла атылгъанча, бир бири ызларындан уллу тауушла эшитилдиле. Мен, элгенип, кьолларым бла кьулакъларымы жапдым.

— Ой, батыр а... — деп, ким эсе да мени хыликкя этди. Ол а манга ачыу тийди. Бираздан: «Келигиз!» — деген ауаз эшитилди. Лавагъа къайтып бардыкъ. Асыры букъудан, бир бирибизни окъуна айыртлап кѣралмайбыз. Кѣмюр къабыргъала оюлуп, ортада уллу тѣбе болуп турады. Олсагъатдан, биз да болушуп, кѣмюр ташычула лавада конвеерни кѣмюр тѣбеге дери жетдирдиле. Гыр-гыр этип, конвеер ишлеп тебиреди. Биз а, темир кюреклени къолларыбызгъа алып, оюлгъан кѣмюрню конвеерге жюклеп тебиредик. Ол кѣмюрню ара штрекге дери элтип, анда вагонеткалагъа къуяды. Толу вагонеткаланы уа, клетъге жюклеп, жер башына иедиле. Ма шахтаны кече, кюн да тохтамай баргъан иши алайды. Жер башына не къадар кѣп кѣмюр барса, жер туюнде ишлегенле да ол къадар бир кѣп ахча аладыла. Аны себепли забойда урунганла кѣмюр болгъан къадар бирде «солугъан», «арыгъан» деген затны билмейдиле, бары да къадалып ишлейдиле. Араларында «чийбелни» суюмейдиле.

Бирсилеча, эркин силдеялмасам да, къолумда темир жугарымы мен да «ойнатыргъа» кюрешеме. Аркъамдан бла къулакъ артларымдан терлеген сууларым тамычылап угъай, илипинчикле болуп саркъадыла.

Кѣмюр тѣбемизни алыкъа жартысы да бошалмагъанды. Мен а ёпке солуу этип тебирегенме. Бирсиле уа бютюн къаты ишлей баргъанча кѣржунедиле. Мени уа билеклерим талдыла, белим ауруду. Жугарны кючден бла бутдан кѣтюре башладым. «Хомух болма!» — деп, кеси кесими къатдырыргъа кюрешдим. Алай ол да болушмады. Жугарымы кѣмюрю бла угъай, кесин окъуна кѣтюралмай къалдым.

— Жагъафар, арыгъан эсенг, олтур да, солу, — деди манга Исмайыл.

— Да халкъ ишлей тургъанлай...

— Къайгырмаз... сен жангыса, киши да айып этерик туюлдою.

— Угъай, угъай, — деп, мен жугарымы кѣмюрден толтурдум. Бирсилеге чийими билдирмез ючюн, биягъы къадалыргъа кюрешдим. Алай, не медет, билеклерим тутмай эдиле. Бираздан а, борбайларым къалтырап башладыла. Мени къарыусузгъа таяннганымы кѣржюп, Мажит къатыма келди.

— Жагъафар, бери келчи, — деп, билегимден тутду. Мен, ёпке солуу эте, жугарыма таяна:

— Къайры элтесе мени? — деп сордум.

— Бир кесек солуюкъ.

Бирсилени бетлерине къараргъа да уяла, Мажит бла бир жанына кетип олтурдукъ. Борбайларымы къалтырагъанларын тыялмай эдим.

– Билемисе, мен бери бек алгъа келгенимде, манга да бек кыйын кёрюннген эди. Кетип къалыргъа да бир болгъан эдим, алай тенглеримден уялып къалгъанма. Артдан-артха уа – ююрсюндюм! Биринчи кюнден окъуна сен бизни бла тенг ишлеялмазлыгъынгы билебиз. Кесинги ишге акъырын-акъырын юйрет, – деп, Мажит манга ууаз берди.

Бираз солугъандан сора, эс тапдым, борбайларымы къалтырагъанлары да тохтадыла, ёпке солууум да жерине келди.

– Ишлейик! – деп, мен ёрге кьопдум. Барып, биягъы жугарыма жабышдым. Солугъан кезиучюгюмде жыйышдыргъан къарыуума базынып, жугарымы, чепкен сокъгъанча, терк-терк силдей башладым.

«Этме алай, къарыуунгу юлешип ишлерге юйрет кесинги», – деп, ашыкъмай узала, ишими бардырдым. Аманни кебинден сменни бошадым. Биз шахтадан чыкыгъанда, кюн тийип тура эди. Хамамгъа бардыкъ. Жууунуп, юй кийимлерибизни кийдик. Нек эсе да къол табанларым кызыуу печъни плитасыча кыза эдиле, бише эдиле.

Исмайыл да, мен да юйге келдик. Мен мыккыл эдим. Алай аны анама сездирмедим. Къол табанларымы ачыгъанларын да айтмадым. Жарыкъ болургъа кюрешдим. Жукъудан энди аяза келген Лейлачыкъны, кююнума алып, эркелетген окъуна этдим.

Исмайылны бла мени аллыбызгъа аш салдыла. Мени бир затха кёлум бармады. Бир пиала чай ичип, ич отоуда, жериме кетдим. Биягъы кечеги сменнге барлыкъбыз. Аны себепли солургъа керекди. Башым жастыкыгъа тиер-тиймез, жукълап къалдым. Тюш кёрдюм. Чыпчыкъ тенгли акъ тамгъалы, бир ариу къанатлычыкъ, башымда уча кетип, онг инбашыма кьонду. Зынгырдауукъ ауазчыгъы бла къулагъыма бир затла шыбырдады...

– «Тур, Жагъафар!..» – деген ауазгъа уяндым. Исмайыл, ышаргъан да эте, юсюме сюелип тура эди. Отоуну ичи уа къарангы.

– Кел, Олягъа барайыкъ да, сменнге андан ары кетербиз, – деди. Мен башымы жастыкъдан терк кётюрдюм.

– Исмайыл, тюш! Тюш кёрдюм!..

– Не тюшдю ол?

– Къазахстанда кѳрген тюшюмю къайтарып кѳрдюм. Ол иги тюшдю! Мѳлегими кѳргенме! Ол мени къулагъыма шыбырдагъанды!.. Ма кѳрюрсе...

– Ауругъанмы этесе? – деп, Исмайыл къолун мангылайыма салды. – Температуранг жокъду.

– Исмайыл, бу тюшюме ийнанам!..

– Кийинген эт, – деп, Исмайыл чыгып кетди. Тюшюме иги эс бурмагъаны ючюн, анга кѳлкълды этеригим келди. Эс бургъанны къой, мени ауруп жаншагъан сунганды. Алай мен а, энди уа не хапар эшитирик болурма деп, ичимден сагъайдым...

БИЗНИ ЖУКЪУСУЗ КЕЧЕБИЗ

Ал кюнледе шахта мени къаты «ийледи». Эки къол аязыма уллу хыпилле чыгып, жугарны туталмай къалгъанымдан сора, шахтабызны врачына бардым. Ол, мени къол аязларыма къарап, не эсе да бир балхам жагъып, къолларымы бинт бла байлады. Сора, юч кюннге бюллетень жазып берди.

– Сен алыкъа забойда ишлерге жашса, башха жерге кѳч. Саулугъунгу бусагъатдан къыркъсанг, артда жашаргъа къыйын болур, – деди врач.

Юйге келдим, анам да, анамы эгечлери да къолларымы байланганларын кѳргенде, оу-шау этдиле.

– Кет аурунг, забой дегенигиз не зат эсе да, къулагъыма чалынганлы бери да суймей турама аны, – деп, тынгысыз болду анам.

Юч кюнден врачха бардым. Ол къолларыма дарман салып, жангыдан байлады. Бюллетеними дагъыда юч кюннге созду.

Врачдан чыгып келе тургъанымлай, шахтабызны начальнигине тюбедим. Саламлашдыкъ.

– Алгъа башха ишге бар деп айтхан эдим да. Тамата айтханнга къулакъ сала тур! – деди ол манга. «Бу, къолларым былай болуп, ишге чыкъмай айланганымы къайдан билгенди?!» – деп, ичимден сейир этдим.

– Фатарны юсюнден жазгъан къагъытынга къол салып, коммунхозну таматасына жибергенме. Анга тюбеген эт. Бир зат тапхан болур, – деп, начальник жолуна кетди. Асыры къууангандан, къол аязларымы ауругъанларын да унутдум. Биягъы тюшюм!

Мен коммунхозгъа къууулдум. Алай жетмесем, начальник, къыргъызлы тиширыу, кетерге деп, кабинет-

ни эшигин эте тура эди. Анга жумушуму айтдым. Ол ызына къайтды.

– Тёртюнчю баракда бир отоу тапханма сизге. Бар да, къара да, ары сыйынырыкъ эсегиз, бюгюн окъуна кёчюгюз. Алай туююл эсе, сакълагъыз. Ким биледи, бара баргъан дуняда бир жерден башха фатар чыгъып къалыргъа да болур, – деди.

– Угъай, угъай... манга бара баргъан дуня керекмейди. Бизни юйюрюбюзге шёндю баш сугъар жер керекди! – деп учундум мен. Ол столну тартыучусун ачды да, андан бир узун къагъытчыкъны чыгъарып, мухур салып, аны да, бир узун ачхычны да манга узатды. Мен аланы да алып:

– Рахмет сизге! – дей, кабинетден жинк болуп чыкъдым. Сурашдырып, тёртюнчю баракны тапдым. Къагъытда белгиленген номери бла отоуубузну да тапдым. Ичине кирдим. Уллу отоу! Къууаннгандан, жырларыгъым окъуна келди. Кенг терезеси, эшикден киргенлей онг жанында – печи. Электрочырагъы да барды. Аны да жандырып кёрдюм. Бёлекшиде юйюбюзню туюю топуракъ эди. Муну туюю уа – бетон! Не айтырыкъса – сахар фатар!

Андан «юйге» келдим. Анам да, эгечлерим да, бирер жерге олтуруп, хапарны да къыздыра, аяусуздан урчукъ ийире тура эдиле. Ала ишлерине бла ушакъгъа асыры берилгенден, мени келгеними эслеген окъуна этмедиле. Хусейин бла Лейла терк-терк кире, чыгъа айлануучудула да, аладан бири сунуп, эс бурмай къойгъанлыкълары болур эди. Мен кесими жётел этип эслетдим.

– Сенмисе?... Къолларынга врач не айтды? – деп сорду Няня.

– Къолларым игидиле. Бизге фатар бергендиле! – деп, мен алагъа ордер къагъытны кёргюзтдюм. Няняны ийнанырыгъы келмей, ауузу ачылып къалды.

– Алай эсе, иги болду! – деп, Зарият бла Стампул жарыдыла. – Кертими айтасыз? – деп, Няня алыкъа ийнаналмай сорду.

Ол нек ийнанмагъанын мен сезе эдим. Кёчюп келген кюнбюзден тебиреп, анабыз фатарны юсюнден хар заманда «ынычхай» эди. Кёп адам болуп, анамы эгечлерине тарлыкъ этип тургъаныбызгъа битеу юйюрюбюз бла жашыртын жарсый эдик. Не Зурият, не Стампул ол жаны бла бизге бир тюрлю гурушхалыкъларын сездирмей эдиле. Алай, аланы бетлеринде ол затла окъулмагъанлыкъгъа, къонакъда кёп къалыргъа

жарамагъанын барыбыз да уста биле эдик. Аны ючюн анамы жаны бек къыйнала эди. «Аллай насып къайда бизге?!» – дей эди аны тынгысыз кёз къарамы. Кертиси бла да, шёндю бизге андан уллу насып жокъ эди. Баш сугъар жерибиз болса, къалгъаныбыз тапды. Къызла да, Ахмат да шахта тийресинде бирер жерде иште тох-ташхандыла. Биз, Къызыл-Къыяны темир жол станциясына жетип, вагондан тегюлгенибизде, Зарият бла Стампул: «Бадина, хазыр бригаданг бла келгенсе да!» – деген эдиле. Энди, Аллах айтса, ол «бригада» ишни эбине тюзелгенди, абаданыракъла барыбыз да бирер жерге илингенбиз. Алыкъа Белекшиден биргебизге келтирген ашарыкъларыбыз да тауусулмагъандыла. Машокла бла ун да, балтуз да келтирген эдик. Биз ала-ны анабызны эгечлери бла орталыкъгъа салгъанбыз. Аны ючюн а алыкъа жартысы да къорамагъанды. Ахлуларыбызны фатар тарлыкъ бла къыйнайбыз ансы, аш-суу бла жарсыу жокъду, ач болмайбыз.

– Ма ачхычы. Келигиз, къарайыкъ!

Анамы урчугъу къолундан тюшдю. Ол, олтургъан жеринден туруп, тегерегин къармады.

– Бадина, не зат излейсе? – деп сорду Стампул.

– Жаулугъуму, ол чачакълы жаулугъуму.

– Ма алайда, шинтик къулагъында...

Няння жаулугъун башына къысды. Зарият бла Стампул да, юслеринден жюн букъуну къагъып, кеслерин жыйышдырдыла.

– Къаллай фатар берген эселе да, бир кёрейик, – деди Стампул, аякъларына чурукъларын кие.

– Бир отоуду, – дедим мен.

– Бирми?

– Хау. Уллу отоуду.

– Джалда баракладамыды?

– Хау...

Биз Джалгъа терк жетдик. Няння, фатарыбызны ичине киргенлей:

– Бу бизнимиди?! – деп, ышанмай сорду манга.

– Энди бизниди...

Анам да, эгечлерим да фатарны бек жаратдыла.

– Быллай юйню он жыл шахтада ишлеп тургъанла да кючден аладыла, нечик иги болду, нечик иги! – деп къууандыла Стампул бла Зарият.

Фатарыбызны ичин тытыр бла акълап, эшигин, терезесин да бояп, тап этип, ичине кечдюк. Кечген дегенликге, бизни Белекшиден алып келген адыргы хапчуларыбыз болмаса, не ундуругъубуз, не столубуз, не шин-

тигибиз жокъду. Ингирде Стампул да, Зарият да, Исмайыл да бизни жангы юйюбюзде кёп олтуруп кетдиле. Танышыргъа кьоншуларыбыз да келдиле. Гюльнара деген бир юзбекли къатын а уллу сай табакъ бла плов келтирди.

– Нек къыйналдынг, кьор болайым жанынга? – деди Няння анга.

– Э-э... кьоншула бир бирни сыйламасала, ортагъа шайтан киреди, – деди Гюльнара. – Ашагъыз. Мен бусагъат чай да келтирейим.

– Бу да, Бёлекшиде бизни кьоншубуз Сайрагъа ушаш, не иги адамды! – деди Няння, аны ызындан къарап.

Айтханыча, Гюльнара, чай да алып келип, бизни бла иги кесек олтурду. Хапар айтышдыкъ, жууукъ танышдыкъ. Ол да, бизнича, уллу юйюрню анасыды – беш сабийи барды.

– Тынч кечели болугъуз! Жангы жеригизде насып кёрююз! – деп, Гюльнара алгъыш да этип кетди.

Бёлекшиден келтирген хапчукларыбызны жерге жайып, тёшек этдик. Анабызны да ортагъа салып, бир бирибизге кысылып жатдыкъ.

Кече ортасындан аууп барады. Алай бизни жукълар халыбыз жокъду. Ташлы-Таладан башлап, озгъан кюнлерибизни эсибизге тюшюрюп, хапар айтабыз. Иги кюнлерибизни сагъынсакъ, жарыйбыз, аман кюнлерибизни эсгерсек – шум болабыз. Къазахстанны бла Къызыл-Къыяны тенглешидирип кюрешебиз. Келген кюнлерибизде хар зат да бек тюрлю кёрюнген эди. Къазах тилден бла, къазах жырладан айырылгъаныбыз бизни бек адыргы этдире эди. Къыргъыз, юзбек тилдени да, къазах тилден кёп башхалыкълары жокъду, болсада къазах тил бюгюнлюкде бизге кесин излете тебиреди.

– Ахмат, харип, бери кёчгенибиз барыбыздан да санга иги болгъанды, – деди Рая.

– Артыкъ манга уа нек? – деп сейирсинди Ахмат.

– Къыш кыямада кьол чананг бла, отун излей, къулакъларынгы, бармакъларынгы да юшютюп, тюзлени, сыртланы кыдырып айланыучунгу унутханмы этгенсе? Мында уа отун дегенинг – жыгъыт. Ол угъай, къалай бир суйсенг да – ташкёмюр.

– Аллах хакъына алайды. Ахмат санга бек жарсыучу эдим. Сени ол къыйынлыкъдан кьутулгъанынг окъуна эс тапдыргъанды манга, – деди анабыз.

Бёлекшиден кетгенбиз, кертиси бла да, бизни талай

кыйынлыкъладан къутхаргъанды. Анабыз да, кызыла да, энди, алгъынча, чюгюндюр сабанлада тюйюлмейдиле, ачдан бетлери кепмейди...

* * *

– Мен сени забойгъа иерик тюйюлме, – деп тохтады врач.

– Мен окъургъа барлыкъма. Манга ахча жыяргъа керекди жолгъа, – деп кюрешдим. Алай врач къатына да къоймайды, унамады. Анам а врачдан да къаты болуп тохтады.

Мени забойда ишлегениме анам биринчи кюнден окъуна ыразы тюйюл эди. Къоншубуз Гюльнараны эри, эки жыл мындан алда, забойда жер оюлуп, адам ёлгенин эшитгенден сора уа, аны ахы бютюнда кетди.

– Ахчаны башха жерде ишлегенле да аладыла. Мен да ишлейим да, сени жолунга болурча ахча жыйык! – деди анам.

– Хоу, энди сени шахтада жегейик?

– Мени алыкъа къарыуум барды.

– Къойчу, Няння. Ол затны сагъыннган да этме...

Не къаты болуп кюрешдим эсем да, анамы хорлаядым. Забойдан шахта тубюнде крепильщик болуп, башха ишге кечдюм. Бу да, къара тонгузну акъ тонгузгъа алышханча, тынч иш тюйюл эди. Забойда жаланда жугарны тутуучу эсем, мында уа жугар да, балта да, керки да тутаргъа тюшдю. Къоркъуулугъу уа забойдан кем тюйюл, ахчасы уа забойдан эсе аз. Аз десем да, хакъны ишлегенинге кере телейдиле. Смен начальник бла иги болсанг, ол кёбюрек жаза турур деди Исмайыл. Алай манга аллай «келишимле» къурай турурча заманым да жокъ эди. Окъургъа кетерге кеп къалмагъанды.

ЖОЛ

Кетер кюнюм да жетди. Алматыгъа дери поездге билет да алдым. Эрттенликден окъуна жауун жаууп башлады. Биз Къызыл-Къыягъа кечюп келгенли, хазна жауун кёрмегенбиз, жауса да, бир кесек себелеп, тохтап къалычуду. Бюгюн а жерни жибитип танг жарыгъы бла башлагъанды.

– Станциягъа жетгинчи, жибириксе, – деди Няння, мени жол чемоданымы ичине не эсе да бир зат сала.

Бюгече тауукъ биширген эди, баям, жол азыкъгъа аны сала болур эди.

Няння айтханча, темир жол станциягъа жетгинчи, иги да жибидик. Мени ашыра, станциягъа юйюрюбюз саулай чыкъды. Биз ары жетерге, ызыбыздан Нянняны эгечлери бла Исмайыл да келдиле. Артха къайт, жаууннга жибиме дей тургъаныбызгъа да къарамай, биргебизге Гюльнара да келгенди.

– Берекетли кюн чыгъаса жолгъа, Жагъафар, – деди Стампул, мени къучакълап. – Быллай жауунлу кюннге мында алай айтадыла – берекетли кюн деп! Сени да жолунг берекетли болсун, жаным!

Перронда тургъан пассажир поездни «бугъасы» экиюч кере да къычырды. Ол аны тебиредик деген белгиси эди. Мен, вагону му атлауучуна мингенде, поезд, къыж-къыж этип, жеринден акъырын къозгъалды.

– Мен айтханни унутма, жетгенлей, Къубулно изле, – деди анам, къол булгъай.

Алай бла, мен энтта да къадарымы бир белгисиз дунясына жолоучу болдум.

Вагонну терезесинден кёз айырмай барама. Къарагъан этгенликге, акъылым сагъышлагъа кетип, эки кёзюм жукъ кёрмейди. Жыйырмажыллыкъ жашаууму, элекде унну элегенча, мыйымда элегенлей келеме: «Жыйырма жыл адамны ёмюрюнде алай кёп да тюйюлдю. Мени ёмюрюмде уа ала узун, къара жылла эдиле. Аллах дуняны да, адамланы да, жаньюарланы да жаратып, энди къалай суйсегиз, алай болугъуз деп къоюп кетгеннге ушайды. Аны ючюнму бола болурла артыкълыкъ, кюйсюзлюкле, тенгсизлик, чюйрелик, харамлыкъ, мурдарлыкъ, уручулукъ, бетсизлик ишле? Быланы къайсы бирин санарыкъса? Бирле иги жашайдыла, байлыкълары башлары бла барып, бирле уа, жалангачдан бла ачдан ёле айланадыла. Бу былай нек болады? Иги адамла кёп болсала эди, баям, алай болмаз эди. Хар палах да аман адамла кёплюкден тууа болур? Кёп окъуна болсунла, къуллукъ орамына къатышмасынла ансы... Сталин бла Гитлер туумасала – уруш да боллукъ болмаз эди! Аллаи бир халкъ да къырылмаз эди! Биз да туугъан жерибизде жашагъанлай къалыр эдик. Мени аппам айтычу эди манга: «Тюзлюк жаланда ол дуняда барды», – деп. Кертиси бла да алай эсе, Сталин бла Гитлер ол дуняда не зат этип айлана болурла? Къаллай иш буюргъан болурла алагъа? Сталинни къойчу этген болурла! Анга андан уллу къуллукъ тийишли тюйюлдю. Угъай, ол да жарарыкъ тю-

йюлдю анга. Макъыргъан къойну, нек макъыраса деп, уруп, башын кетерип барлыкъды. Огъесе жаханымдеми кюе болур? Хау, аны жери олду! Алай, Аллахха шукур, дунияда иги адамла да бардыла. Бёлекшиде бизни районну башчысы Айтбаевни алайым... Патчалыкыгъа аллай адамны салыргъа керекди. Абдурахманов мени тутдура айланган заманда, Айтбаев болмай, аны орунуна Къапчыгъайча биреу болса, мен бюгюн, поездге минип, окъургъа бара турмаз эдим... Ёсгеним сайын, жашауда бир затны терен ангылап башлагъанма: иги адамгъа тубесенг – насыбынг, аман адамгъа тубесенг – жарсыуунг. «Джал» шахтаны таматасына тубеп, аны адамлыкъ нюрюнден бизни кыйынлы юйюрге жарыкъ уруп деп, кимни эсинде бар эди? Мен а анамы жаралы жүрегини къууанчы, ол адамгъа аны жашауунда «жашырын» жол нёгери болгъанлай турлугъун билеме. Аны хайырындан, мен да жолгъа жүрек жарсыусуз атланганма. Юйюрюбюзге къайгыы этер жерим жокъду. Тышында къалмагъанды. Ишлеп ашаргъа онглары барды. Энди Аллах мени жолуму къураса, къалгъаны тап бола келеди. Окъургъа къайры барлыгымы да тохташдыргъанма. Экзаменлерими бералсам, Къазах къырал университетни журналистика факультетине кирир умутум барды. Орус тилден къоркъама ансы, къалгъанларындан а ёталлыкъма! Алматыда андан сыйлы окъуу юй жокъду деп, бу университетни хапарын Ёнгбекшиде да кёп айтыучу эдиле. Арта аны юсюнден газетде да окъугъанма. Былтыр анда къазах тилде жангы журналистика факультет ачылгъанды. Ачдыралсам, мен ол факультетни эшигин къагъып кюреширикме! Алай манга: «Бу кёчгюнчю бандит мында не айланады?» – деп къояргъа да боллукъдула. Къалай-алай болса да, энди жолгъа чыкыгъанма. Артха къайтыу жокъду...»

– Эй жигит, терезеден бирда кёз айырмайса! – деди жолоучу нёгерлеримден бири къыргъыз тилде. Сагъышларымдан бёлюнюп, терезеден артха бурулдум.

– Бизни бла чай ич...

Манга селешген орта жашаулу, арыкъсуу, акъчакшиди. Халына кёре, окъуулу адамды. Аны биргесине юч тиширыу да барды.

– Бу мени байбийшемди, – деп, ол манга тиширыуладан таматасын кёргюзтдю. – Бу экиси уа – къызларымдыла. Фрунзеде медицина институтда окъуйдула. Мен а устазма. Ош къалада школда директорма. Атым – Азамат.

- Азамат агъа, - дедим, мен къазахчалатып.
 - Къазах баламыса? - деп сорду ол.
 - Угъай... балкъарма.
 - Э-э, жакъсы, жакъсы. Ошда да бар балкъарлар.
- Къайда барасынг?
- Алматыгъа. Окъургъа барама... Университетге.
 - Э-э, бийик жерни сайлагъанса. Жолунг болсун!
 - Сау бол, агъай.
 - Чай ич бизни бла.

Мен, чемоданымы ачып, анам жолгъа салгъан тауукъну чыгъардым.

- Жокъ, жокъ... Биз келир станцияда тюшген этебиз. Алыкъа сен узакъ барлыкъса. Жолда аш керек боллукъду, - деп, мени тауугъуму ортагъа салдырыгъа унумадыла. Ала бла чай ичдим. Азаматны эки къызына кез къыйырларым бла жашыртын къарай, алагъа жюрегимден сукълана эдим. «Насыплыла! Медицина инстиутутну студентлери! Манга уа студент болур кюн чыгъармы?»

- Рахмет, - дедим, чай ичген пиаламы дастарханга салып.

- Дагъыда ич.

- Угъай, боллукъду.

- Къайсы факультетге кирирге умутунг барды? - деп сорду Азамат манга.

- Журналистика.

- Ол жанына хунеринг а бармыды?

Мен, къююн хуржунумдан чыгъарып, университетге ётдюрюрге хазырлагъан къагъытларымы анга кёргюзтдюм. Ол «Ленишшил жас» деген газетни жайып, кёзлерине тутдум.

- Мында аберингми барды?

Мен анга газетни ючюнчю бетинде кесим жазгъан хапарны кёргюзтдюм.

- Муну сенми жазгъанса?!

Азамат, юй бийчесине айтып, кёзлюклерин тапдырды да, газетни окъуп башлады. Баш жанындан бир кесеги окъуп, газетни артха къайтарып деп тура эдим да, алай этмеди. Окъуй баргъаны сайын, аны бетинде сейирсиниулюк уллудан-уллу бола баргъанын эследим. Ахырына дери окъуп бошады да, кёзлюклерин кёзлеринден алды.

- Айланайын, Жагъыпар, сен аныкъ (керти) жазычусунг, - деп, Азамат мени къучакълады. Уялып, кез къарамымы энишге бурдум.

- Алыкъа манга жазыучу болургъа эрттеди.

– Угъай... Сен, бу заманынгдан быллай затны жаргъа кьолунгдан келген эсе, чыннты да фахмулу адамса. Сен, Алматыда окъуунга киралмай кьалсанг, манга кьагъыт жаз. Мени туугъан къарындашым Фрунзеде устазла хазырлагъан институтну таматасыды. Мен, анга айтып, сени ары кийирирча этерме. Бу хапарынгы окъуса уа, мен айтмасам да, аллыкъды...

Бу быллай бир не хапарды дегенча, Азаматны къызлары, аталарыны кьолларындан газетни алып, анга къарадыла.

Азамат манга адресин жазып берди. Кёп бармай, поезд кезиулю станциягъа жетип тохтады. Жолоучу нёгерлерим алайда вагондан тюшдюле. Биз эрттеден танышлача, бир бирни ийнакълап, алай айырылышдыкъ. «Ма иги адамла! Битеу дуния быллай адамладан толуп нек кьалгъан болмаз?!» – дедим ичимден.

Биягъы поездни гыллыулап баргъаны, биягъы терезе, биягъы сагъышларым... Мени бек къайгъы этдирген – кёчгюнчюлюкдю. «Ёмюрден ахыргъа дери киши жеринде къалышмы къаллыкъ болурбуз?..» – деп чанчады жюрегим. Бу терсликге налат бичиллик болмазмы? Сталин да, аны кётегети Берия да битеу халкълагъа артыкълыкъ этгенди деп, ачыкъ айтырча, ётю болгъан бачама бир чыкъмазмы? Къайда бизге аллай насып?! Адамла Сталинни, кесинден кьоркьгъанча, атындан да алай кьоркьуп жашайдыла. Сора ким айталлыкъды аны харамлыкъ ишлерин дуниягъа? Аллай адам чыкъса, анга баш уруп ючюн, аллына бауурум бла сюркелип барыр эдим. Алай ким биледи Уллу Аллахны ишин? Ал кёчюп келгенибизден эсе шёндю тангыракъбыз. Биринчи заманда бизден эсе малланы эркинликлери уллу эди. Ала жайлыкълагъа, къышлыкълагъа да барып къайта эдиле. Бизни уа Бёлекшини тийресинден тышына чыгъаргъа къоймай эдиле. Комендант, суйсе, тута эди, суйсе, тую эди. Энди ол затла кьалгъандыла. Кавказгъа кетерге къоймагъандыла ансы, кьалгъан жерлеге барыргъа эркинлик бергендиле. Алай, алгъынча, бизни жашланы аскерге алмайдыла, къыйыкъ къарайдыла...

Поезд темир чархлары бла темир жолланы тую барады. Баям, Къазахстанны жерине кирген болурбуз ансы, вагонубузда къазах сёзле эшитилип тебирегендиле. Ол а манга хычыуун кёрюндю. Хар къазахча сёлешген адамны бетине, ахлуму бетине къарагъанча, суйюнюп къарайма.

Поезд Чимкентге жетип тохтады. Бирле тюшедиле, бирле минедиле, мен а терезеден кез айырмай къарайма. Тюрлю-тюрлю жемишле, бёрекле, къалачла, бишген тауукъла, кёгетле сатып айланган тиширыула, кимге не зат керекди деп, хахайлап, ёрге бла эниште чабадыла. Темир жолчула да къолларында узун саплы «чөгючлери» бла вагонланы чархларын къагъып, согъуп, таууш этдирип айланадыла. Перронда халкъ толуду. Бирле къучакълашадыла, бирле къол тутушадыла. Бирле жиямсырайдыла, бирле къууанадыла. Жолгъа атланганланы кёбюсю, къолларында чемоданлары, артмакълары бла да минерик вагонларын излейдиле. Кёрюп турама, чемодан тутханланы кёбюсю жаш адамладыла. Баям, ала да, менича, окъургъа кирирге атланганла болурла. Алай болгъанын бет жарыкълыкъларындан окъуна ангыларгъа боллукъду. Эки къолтугъундан эки ариу къыз тутуп, бир къарт къазахлы къатын да айланады. Аны заманында адамла тюеле бла, атла бла жолоучу болуучу эдиле. Энди уа поезд бла!

Мен болгъан купеге, къазахча сёлеше, эки жаш кирдиле. Мени бла да саламлашып, жерлерине жарашып тап олтурдула. Бири къазахлы жашды. Экинчиси уа, къазахлы болмагъанын бет сыфатындан билгенме. Бет къаны кавказлы болгъанын кёргюзтүп турады.

– Танышайыкъ, – деп, мен алагъа кесими атымы айтдым.

– Муса, – деди кавказлы жаш.

– Аскъар, – деди къазахлы жаш.

– Къайдансыз, къайрысыз?

– Бу жерледенбиз. Алматыгъа окъургъа кирирге барабыз.

– Не окъуугъа кирликсиз?

– Муса агроном болургъа сюеди. Мен а – математик. Устазла хазырлагъан институтха кирликме.

Аскъар «кирликме» деген сёзню ышаныулукъ бла айтды.

– Математиканы иги биле болурса? – деп сордум анга, алгебраны бла Аманбаеваны эсима тюшюре.

– Бешге билеме!

– Аперим!

– Сен ёзюнг кимсе? – деп сорду Аскъар манга.

– Мен балкъарма.

– Оё, Муса да балкъар!

– Алаймыды?!

Мусаны кьолун жангыдан тутдум. Сунмай тургъанлай, къарындашыма тюбегенча жарыдым! Муса да жарыды.

– Агъайындар (жууукъла) бир биригизди тапдындар. Бул жагъыдайсы жууукъ керек! – деп, Аскъар артмагъына къармашды.

Мен да биягъы тауугъуму чыгъарып, стол къурадыкъ. Аскъар «Столичный» деген бир аракъы шешаны да башын ачды. Аз-аздан уртлай, шешаны тюбюне жетдик.

– Жагъыпар, Къыргъызстандан келе жыйырын дейсинг... ал, ёзюнг къазах тилди сууша билип отарсынг, – деди Аскъар манга.

– Мен Къазахстанда жашагъанма... Талды-Курган областьда.

– А-а, солайма?!

– Солай, досым, солай. Онжылдыкъ мехтепти да къазахча битдирдим.

– Мен орусча битдирдим... Муса да орусча...

«А-а, была орус тилни уста билип, окъургъа кирликлерине аны ючюн базаына кёреме деп келди акъылыма. Орус тилден устазыбыз Нина Антоновна, орус тилни билмесегиз, жашауугъузда кёп кере абынырсыз деп, айтып кюрешиучю эди. Не этериксе, кезиуюнде ол айтханнга къулакъ салмадым...

– Ал жолдастер, сендер отыра берингдер... Мен жетинши вагонгъа барам, – деп, кёзлери да кёзюр ойнай, Аскъар олтургъан жеринден турду.

– Анда уа ненг барды?

– Жумыс бар, – деп, купеден кюле-кюле чыкъды. Уртлагъаны татыгъаны билинипди.

– Ичген этгенликге, башын тас этмеучюдо. Жетинчи вагонда аны сюйген къызы барды... Айкёз деп. Ол да, Алматыгъа окъургъа кирирге барады. Аскъар бла экиси бир классда окъугъандыла. Ариу къызды...

Уртлагъаны Мусагъа да татыгъанды. Алай ол, Аскъарча жарыкъ болмагъанды, къалай эсе да тынгысызды. Купеден чыгъады, киреди, бошатхан шешабызны кьолуна алып, тюбюне-башына да къарайды.

– Муса, Кавказда къайсы элденсе?

– Мен Басхан ауузунданма. Сен а?

– Мен а Ташлы-Таладан. Тёп-тёгереди агъач кёкге жете чынар терекле! Ёрге жанында бийик таула!

– Алайлай тургъанмы сунаса?

– Тура болур. Ким тиерикди?

– Мен да алай сунган эдим, барып кёргюнчю... –

Муса, ауур кючсюнюп, кьолун сансыз силдеди. – Ташларындан сора, заты да кьалмай, бузулуп тура эди.

– Да сен кьалай баргьанса ары?! Кьалай кьойгьандыла Кавказгьа? Тутулмай, кьалай кьутулгьанса?!

– Дюгерлиме деп паспортум барды.

– Не за-а-ат?! Дюгерлими дейсе?!

– Хау. Аны манга атам мажаргьанды. Ол тюкенчи болуп ишлейди. Милиционерле бла игиди. Энди мен, кьайры сойсем, ары барама. Кавказгьа да алай барып келгенме.

– Да миллетинги алышындырыргьа кьелюнг кьалай баргьанды?

– Амалсыздан.

– Да сенден башхала уа? Сёз ючюн, мен тюрленди-раллыкь туююлме.

– Мен миллетими паспортда тюрлендиргенликге, жюрегимде тюрлендирмегенме. Мен Алматыгьа окьуугьа кирирге былтыр да келген эдим. Алай, кьчгюнчюледен болгьанымы билгенден сора, экзаменледен ёт-дюремедиле да кьойдула. Кесинг кьорюсе.

Мен сагьышха кьалдым. Мусаны кьадары да, мени кьадарымча, кьчгюнчюлюк сындыргьан кьадарды. Алай аны этген ишин жюрегим ангыларгьа унамайды. Биягьында, тюбешгенибизде, ол манга кьарындашымча татлы кьорюннген эди. Энди уа тыш адамыча кьорюнюп кьалды...

– Муса, халкьыбызгьа таяннган бу кьыйын кюнледе кимибиз дюгерли, кимибиз эбизе, кимибиз кьабартылы деп жаздырып барсакь, миллетибиз кьалай сакь-ланырыкьды?

– Бизни бери миллетибизни сакьлагьыз депми кьчюрген сунаса? Бизни жерибизден жокь этерге деп кьыстагьандыла. Биз жокьбуз. Бизни малтагьандыла, жер бла тенг этгендиле, – деп жиямсырады Муса. Жаным ауруду анга.

– Сен бизни ызыбызгьа кьайтарырла деп ийнана-мыса?

– Угьай, – деп, Муса чорт кесди. – Мен ол умутумдан тюнгюлгенме. Кьуру андан угьай. Барып, оюлгьан журт-ларыбызны кьорюп кьайтханлы, кьеп затдан тюнгюлгенме.

– Аллай бир не затдан? – деп, соруп кьорешдим Мусагьа. Ол жууап кьайтармады. Кесинг ангыла дегенча, тынгылап кьойду. Аны ангылагьан а тынч туююл эди. Ол, жолда арбасы аууп, жетер жерине жеталмай кьалгьан адыргылы жолоучугьа ушай эди.

Танг аласында поездибиз Алматыгъа жетди. Мен быллай уллу, къууатлы вокзалны биринчи кере кёрдюм. Залы, коридору да адамладан толупдула. Бирле шинтикге аууп жукълайдыла, бирле олтуруп теке къалкъыу этедиле. Халкъны кёбюсю уа аягъы юсюндеди. Вокзалны уллу эшиклери тохтамай ачылып, жабылып турадыла. Буфетле, столовала, кассала да ишлейдиле. Талай поезд тизилишип, «бугъалары» да пыш-пыш эте, къайры эсе да жол кёл алып турадыла. Вокзал, асыры уллудан, кеси окъуна сахар кибикди.

Муса бла да, Аскъар бла да саламлашып айырылышдыкъ. Ала къауум жаш бла къыз бола эдиле, таксиле тутуп, сахар таба сызылып кетдиле. Баям, барыр жерлери болур эди. Мен а былай эртте къайры барлыкъма? Бек алгъа, университетге барып, къагъытларымы берликме. Андан сора, табалсам, анам айтхан ахлуларыбызны излерикме. Экзаменлени кезиуюнде алада туругъа умут этеме. Алай университет абитуриентлеге общежит берсе, аланы къыйнарыкъ туюлме.

Сагъат жетиге, такси тутуп, сахаргъа жол тартдым. Машинаны терезесинден бийик юйлеге къарай, сейирсинип барама. Ол не юйдю, бу не мекамды деп, кёп соргъандан, таксистни да башын аурутханма.

Казгугъа жетип, таксиден туюшдюм. «Мында окъурча насып къайда манга?!» – деп, ичимден куюдюм. «Эрттеден окъуна кёлсюзлюк этме», – деди жюрегим...

Университетни арбазы менича келгенледен толупду. Аладан сурай, мен къагъытла алыучу комиссияны да тапдым. Комиссия биринчи этажда эди. Аны анда болгъанын узун очередьден окъуна ангыларгъа боллукъ эди. Чемоданымы бир жанына салып, мен да бир къазах жашны ызындан тохтадым.

– Ой, адам кёпдю, конкурс уллу боллукъду! – деп, аллымда сюелгенлени бир бирлерине шыбырдагъанларын эшитдим. Ол а мени къууандырмады. «Охо, Аллах буюргъанны кёрюбюз... Мында болалмасам, Азаматны табарма да, Фрунзеге барырма...» – деп, кеси кесими жапсарыргъа кюрешдим.

Мени очередим да жетди. Къагъытланы бир ненча адам ала эди. Мен чачы къысха къыркъылгъан, акъ шинли, ушагъыулу тиширыугъа туюшдюм. Мен аны нек эсе да татарлы къызгъа ушатдым. Къызыл-Къыяда татарлыла кёп эдиле. «Джал» шахтада бухгалтерияда

кассир болуп, омакъ татарлы тиширыу ишлеучю эди. Аны бурун тийреси бла муну бурун тийреси бир бирге сыдырып къаплагъанча ушайдыла. Аны ючюн татарлы къызгъа ушатдым.

– Муну толтур, – деп, тиширыу манга заявление бланкны узатды. Тукъумуму, атымы, къайсы факультетге кирирге скойгеними, туугъан жылымы, адресими жаздым. Бланкны толтуруп бошап, тиширыугъа узатдым. Ол аны окъуп чыкъды.

– Журналист факультетге, басмаланган затынг жокъ эсе, аллыкъ туююдюле, – деди. – Барды, барды, – дей, къагъытларымы, хуржунумдан чыгъарып, анга бердим. Ол Талды-Курганны область газетинде статьяма да, «Лениншил жас» газетде хапарыма да кез сюзюлтдю.

– Игиди, игиди!... Алай бу хапарны, статьяны да автору Избаировду. Сен а – Токумаев...

– Ол менме, Избаиров деген. Ма, справкам...

Мен тиширыугъа тукъум атым бла байламлы ишлени ангылатыргъа кюрешдим. Ол, инбашларын да жыйырып, къагъытларымы алды. Аркъамдан ауур жюк тюшгенча болдум.

– Мени мында арталлыда барыр жерим жокъду. Онгугъуз бар эсе, общежит бла болушугъуз, – деп тиледим «татарлы» къызгъа. Ол, кезюме къарап, азчыкъ ышарды. Сора, столуну кюбюрчегин ачып, андан бир гитче, къаты къагъытчыкъны чыгъарып, манга узатды.

– Муну бла общежитни комендантына бар, – деди ол.

– Рахмет... юлкен рахмет! – деп, ол тиширыуну аллындан къууанчымы ичиме сыйындыралмай кетдим.

Чемоданымы да къолума алып, тышына чыкъдым. Кюн аяусуздан къыздырады. Мени жюрегим а, кюнню ариулугъуна эришгенча, жырлайды. «Тохта, алыкъа къууаныргъа эрттеди», – деп, кеси кесими кючден бла бутдан сабырландырдым. Хау, алыкъа къууаныргъа эртте эди. Алда, тау ауушлага, экзаменле сакълай эдиле мени...

АХЛУЛА

Барып, общежитде жер алдым. Тёрт ундуругъу болгъан алаамат кенг отоу! Ёнгбекшиде интернатны къатында уллу къала кибикди. Эки бийик терезеси барды, ала да кеп машина жюрюген кенг орамгъа айла-

ныпдыла. Потолокда төгерек къалпакълары бла эки чыракъ тагъылыпды. Ундурукъланы къатларында, тумбочкаланы юслеринде да, хар студент, бир бирге чырмау болмай, кеслери алларына дерслерин окъурча, стол чыракъла бардыла. Къалай иги болду! Шёндю ахлуларымы излеп айланырыкъ эдим, чемоданымы да кётюрюп. Ала да жылы тубеселе – иги. Сууукъ тубеселе уа, не этерик эдим? Шахар тубюне жайылып, кече къалыргъа, жер излерге тюшерик эди.

Болсада ахлуларыбызны излеригим келди. Бююн манга жарашхан кюндю. Аллах буюруп, аланы да табып къойсам а!

Сурашдыра кетип, сахарны къыйырына чыкъдым. Эки, юч къатлы эски юйле, Къызыл-Къыядача, узун баракла. Алай мында табийгъат ариуду: төгерек терекледен толупду, бир «чыгыр» жер кёрюнмейди – тийрени жашил кырдык жабыпды.

Кенгирекден окъуна, эки къатлы къызгъылдым юйню аллында, терек салкъынны тубюнде урчукъ ийире, эшиу эше тургъан юч төрт тиширыуну эследим. Юслеринде кийимлерине кёре, аланы таулу тиширыулагъа ушатдым. Экисини башында женгил къара-къолан жаулукълары чох къысылыпдыла. Бирини башы уа ачыкъды, къара чачы артха сыйдам таралыпды.

Уяла-уяла, мен алагъа жанладым. Ала да, мени кёрюп, бу кимди дегенча, кёз къарамларын манга бурдула.

– Ким эсе да, биз таныгъан адам туююлдо, – деп, тауча айтханлары къулагъыма чалынды. «Таулуладыла!» – деп, ичимден къууандым.

– Кюн ахшы болсун! – деп, саламлашдым ала бла.

– Ахшылыкъ кёр, – деп, ала барысы да жерлеринден ёрге турдула.

– Олтуругъуз, турмагъыз, сау болугъуз! Мен Къубул деп бир ахлубузну излеп айланама.

Мен алай айтханда, аланы ауузлары ачылып къалды. Аладан бири – сепкил бетли, добар санлы тиширыу – къолунда урчугъун жерге салды да:

– Къор болайым, Къубулну сурап келген, сен кимсе?! – деди.

– Мен Индирис эфендини туудугъума...

– Тохта! Сен Жагъафармыса?!

– Хау.

– Къор болайым жанынга! – дей, ол мени, бетимден уппа эте, къучагъына къысды. Бирси тиширыула да, къууаннгандан, кёз суу эте, төгерегими алып тансыкъладыла.

– Гелля, ой гелля! – деп, жаш тиширыуладан бири, чабып, юйге кирип кетди. Аллах жол кёргюзтюп, тюзюнлей ахлуларымы юслерине келип кьалгъанма! Биягъында юйге кирип кетген жаш тиширыу бир кьарт кьатынны кьолтугъундан тутуп чыкьды. Ол, асыры кьартдан, суу кылышча бюгюлюпдю. Аны кёргенде, жүрегим дыгъыл этди. «Аппамы экиге айланган эгечи!... Ата жанымдан бек уллу ахлум... Къубул!» – дедим ичимден.

– Къайдады, Индирисими туудугъу? – деп, кьарт кьатын башын кётюрдю.

Аны кёзлери сууланып эдиле, кьоллары да аз-аз кьалтырайдыла.

– Аллах-Аллах, Индирисни ийиси бурунума урду да! – деп, эки кьолун да манга созду. Мен аны кьокюнун кысылдым, сабий заманымда аппабызны кьокюнун кысылычумча. Мен аны кьокюнунда аппамы жылыуун тапханча болдум. Къубул, эки кьолу бла да бетими, боюнуму, кёкюрегими кьармап, менден тансыгъын алып бошайлмай эди.

– Къор болайым, балам, кьалай иги этдинг келгининги! Кёчгюнчюлюкден бери ачылмай тургъан кёзлерими ачдың. Тынгылы бир хапарыгъызны да билмей, жарсып тургъанбыз. Къызла кьагъыт жазып да кюрешгендиле, сизни излеп. Артда, тургъан жеригизни билип, кьызладан бирин жиберейим деп тургъанымлай а, кьайры эсе да кёчюп кетген хапарыгъыз чыкьды...

– Анабызны эгечлери болгъан жерге кёчгенбиз, гелля... Къызыл-Къыягъа.

– Охо, жаным, охо. Бу аман дунияда сау-эсен эсегиз, болду. Кьалай уллу жаш болгъанса, жан тугулум! Сен туугъан кюн мен Ташлы-Талада эдим. Мен санга Жан атайма деп, Индирис а Жагъафар деп, экибизни даулашханыбызны бирда унутмайма! Ол хорлагъан эди. Алай мен а санга, эсеме тюшгенинг сайын, «Жаным» деучюме. Айтчы, жаным, хапар... Индирис саумуду?

Аппабызны акъ сакъалы, бети да кьаннга боялып, Ташлы-Талада юй аллыбызда, орам жанында жерге сойланып жатханы кёзюме кёрюнюп, жүрегим такыр болду. Аппаны хапарын ахлуларыбызгъа кёлүм тола айтдым. Ала кёз сууларын жаулукъ кьанатлары бла сыйпай тынгылайдыла. Атабызны, ачюдан жүреги жарылып ёлгенин айтханымда уа, ол сепкилбет кьа-

тын: «Харип Зубейир...» – деп, кесин тыялмай жияды.

– Жия, Цумий, жия... Зубейир сени туугъан эгичинча суйюучю эди, – деди анга Къубул. Ол алай айтханлай, Цумий, жана тургъан отха фатеген къуйгъанча, бютюнда тегюлдю...

Мен Алматыгъа окъуугъа келген хапарымы да, общежитде жер алып тохтагъанымы да айтдым.

– Биз былайда тургъанлай, не жер излеп айланаса? – деп, барысы да бирден келкълалды этдиле.

Бу ингирде ала мени бир жары да иймедиле. Ол мен керген эки къатлы юйде жашагъанла барысы да таулула эдиле. Къубулну жууукъ юлюшю келгенди деген хапарны эшитип, мени кере келдиле. Аланы арасында да бизге анабызны, атабызны жанындан да жууукъ жетгенле табылдыла.

Ол кече Къубуллада къалдым. Цумий бла Ариука, Къубулну ёз къызлары, жаш тиширыу а – Фаття, аны туудугъу. Ма ала эдиле мен излеп тапхан ахлуларым! Керти жууукълукъну жылыуун мен биринчи кере бу юйде сездим.

Экинчи кюн – ыйых кюн эди. Мен жеримден къобуп, бет-къол жуудум. Кийиндим. Ахлула аллыма аш салдыла.

– Жагъафар, сен шендю бизни бла базаргъа барыргъа керексе, – деди Фаття, къазахлача, пиалагъа чай къуя. Ауур затлары болуп, аны кетюртюрюк болурла деп келди эсеме. Мен общежитге бек ашыгъа эдим. Чемоданым да анда къалгъанды, негерлерим кимле болгъанларын да кермегенме алыкъа. Ала бла да танышыргъа керекди... Алай мен ахлуларыма ашыкългъанымы билдирмедим. Жумушларындан къачхан сунарла деп, уялдым.

Мен ауузланып бошагъынчы, Цумий да, Ариука да, Фаття да, тойгъа барлыкълча, омакъ кийинип чыкълдыла. Бегирекда Фаття омакъды. Бетинден а ышаныулукъл кетмейди. Ол алыкъл эрге бармагъан къызды. Арыкълыгъл болмаса, ариулукълдан къалдыргъан жери жокълду.

– Зоя, сен а чыгъламыса? – деп, Фаття къоншу юйге айланып селешди. Олсагълатдан андан да, Фаттяча, жаш къызчыкъл учунуп чыкълды, къызыл жыйрыкъл да кийип. Мен аны тюнене да керген эдим. Тегерекбет, бир хычыуун жанчыкъл! Селешгени уа къобуз сокългъанча!

Ала мени ортагъл алып, жолгъл чыкълдыкъл.

– Жюклеригиз а къайда? – деп сордум алагъл.

– Не жюк?

– Да базаргъа къуру къол бламы барлыкъсыз?

Ала, жууап берирни орунуна, кюлюп къойдула. Фаття бла Зоя, экиси эки къолтугъумдан тутуп, алай барабыз. Автобусланы бирине минип, биринден тюше, базаргъа да жетдик.

Ахлуларым харекетле сатхан тизгинлеге барып тирелдиле. Ёрге барабыз, энишге барабыз. Была не эсе да эр киши костюмлагъа бегирек кез къаратдыла. Бири тюрсюнюн жаратса, бири къумачына бюсюремейди. Бири къумачын жаратса, бири фасонуна гурушха боладыла.

– Ма, гелля ёлмесин, бу жарарыкъды! – деп, Фаття ёрге тагъылып тургъан кюл бетли костюмладан бирине къарап тохтады. Сатыучугъа айтып, костюмну къолларына алдыла. Сора, тегерегине-башына къарадыла.

– Къор болайым, Жагъафар, кийип кёрчю муну, юсюнге жараша эсе, кёрейик, – деди Цумий. Была, мени да алып, базаргъа не ючюн келгенлерин, энди ангыладым.

– Ах, къалай ариу ушайды! – деди Зоя.

– Ушайды, ушайды, – деди бирсиле да.

– Жагъафар, бу санга Къубулну саугъасыды, – деди Цумий. Мен не айтыргъа билмей, бетим къызарды.

– Юйге барайыкъ да, кёнчегин да кийип кёрюрсе. Узун болса – къысхартырбыз. Къысха болса уа, бу бюгюлгенлерин бошларбыз...

Алай бла, базардан юйге къайтдыкъ.

– Абери табалдыгъызмы? – деп сорду Къубул къызларына.

– Тапханбыз, ма къарачы, – деп, костюмну анга тутдурдула. Ол аны къумачын ункулап кёрдю.

– Юсюне уа ушаймыды?

– Бек тап жарашады! – деп жууаплады Фаття.

– Жаным, сау кий, сау жырт! – деп, Къубул, дуняны алгъышын этип, костюмну манга узатды.

– Сау бол, гелля!..

Ингир алагъа общежитге жыйылдым. Нёгерлерим да келип тура эдиле. Экиси – къазахлы жашла, бири уа – оруслу. Танышдыкъ. Бир сейири – была ючюсю да, геология факультетге кирликдиле.

– Сора сиз, геологла болуп, таулада айланыргъа сюесиз? – деп, мен алагъа чам этерге кюрешдим.

– Сен а, келип, бизни юсюбюзден статьяла жаза турурса, – деди ала да, кюлюмсюреп.

Кечеми жукъусуз оздуруп барама. Нёгерлерим а жукълайдыла, бири – хурулдай, бири – мушулдай, бири да, тюшюнде жаншай. Ичимден алагъа да сейир этеме. Тамбла, менича, ала да экзаменнге барлыкъдыла. Аны ючюн деб’а, къайгъы этгенлери жокъду. Ырахат жукълайдыла. Мен а, болалмайма, жукълайма деп таянган этгенликге, ары-бери бурулуп турама. Кеси кесиме «жукъла!» деп кюрешеме. Кёз къабакъларым да ауур болуп, бир бирге къысылыргъа адыргы этедиле. Алай, ала да къысыла баргъанлай, къоркъуулу сагъышла башыма кирип, жукъуму жайыкъдырып иедиле. Къоркъгъаным а неди: экзаменледен ёталмай къалырма деп. Алай болса, битеу жашауум башы туюне боллукъ сунама... Алайлай, къайгъыларым да чачылгъынчы, жукълап къалдым.

Эрттенликде, терен басдырылып жукълап тургъанымлай, нёгерлерим уятдыла.

– Тур, кеч къалабыз! – дедиле ала манга.

Кюн отоубузну ичине терезеледен узун таякъларын, сары жибекленича, бошлап тура эди.

Ундурукъдан муштухул къопдум. Нёгерлеримден кеч тургъанлыкъгъа, кийиннген а аладан терк этдим.

– Эй, сен бизге айтмагъанса ансы, аскер къуллукъну да бошап къайтхан болурса, – деди орусла жаш. Аны ол айтханы манга хыликкя этгенча эшитилди. Ол кёчгюнчюлени аскерге алмагъанларын билген да эте болмаз эди, болсада аны аскерни юсюнден сагъыннганы, жаныма тийди. «Кет, сен не гитче затчыкъгъа да жүрек къыйын этип тохтайса, алай жарамайды!» – деди акъылым манга.

Нёгерлерим бла университетге чабып жетдик. Адам асыры кёпден, университетни арбазы къумурсха тебеге ушайды. Адамланы былай кёп жыйылып, жашауумда биринчи кере кёрдюм. Дауурдан бла жабудан а жукъ эшитип къарыу жокъ.

– Была барысы да экзамен бериучюле туююдюле. Кёбюсю «тутхучладыла», – деди нёгерлеримден бири манга. Биз, халкъны ортасын жыра, алгъа ётдюк. Ичине киргенлей: «Хайда, къууанып чыгъайык!» – деп, бир бирибизни къолларыбызны тутуп, айырылышдыкъ.

Расписаниягъа кёре, излей барып, манга керек аудиторияны тапдым. Ичи мени кибики абитуриентледен толупду. Жыгъал-мугъул, дауур, жабу! Бирле киредиле, бирле чыгъадыла. Бирле, кёкюреклеринден тутуп,

ох-тух этедиле, бирле къоюнларына, женглерине сукъ-гъан шпаргалкаларына тийип-тийип кёредиле. Хар ким арт столлагъа олтурургъа чабышадыла. Барысы да къазахлыладыла. Мен аудиториягъа киргенде, бу уа кимди дегенча, манга сейирсинип къарагъанларын да эследим.

Мен, бара барып, бек алда тургъан столну артына олтурдум.

Биринчи экзаменибиз къазах тилден сочиненияды. Битеу да төрт экзамен берликбиз: къазах тил (жазыу), къазах адабияты, история, бек ахырында уа орусча диктант жазарыкъбыз.

Къонгуроу къагъылды. Хар ким, барып, сайлагъан жерлерине олтурдула. Хахай, дауур, кычырыкъ, аз-аздан селее барып, тохтады. Аудиториягъа эки устаз киргенде уа, школдача, ёрге къопдукъ.

– Олтуругъуз, – дедиле ала. Биз олтурдукъ.

Устазладан бири орта жашаулу, узун санлы, къалын къашлы, ушагъыулу кишиди. Экинчиси уа тишириуду. Чачына акъ ургъанды. Алай къартайгъан халы уа жокъду. Мен аны бурунуна сейир этип къарадым: къой ашыкъча, гитче бурунчукъ! Ол анга энчи сыфат, энчи къууат берип тургъанчады.

– Экзаменлени башланыулары бла университетни ректораты, устазлары да сизни алгъышлайбыз! – деди тишириу...

Ол айта тургъунчу, бирси устаз мюйюшлеринде да мухурлары бла бизге дефтер къагъытла юлешди.

– Шпаргалкаланы хайырланабыз деп, кесигизни аман бетли этмегиз. Журналист сыйлы усталыкъды. Бу такъыйкъадан тебиреп, кеси оюмугъузну жазаргъа юйренип башлагъыз. Шпаргалка бла жазылгъан сочинения белгили болмай къалмайды. Аллай жазманы «багъасы» да тюшерикди. Ашыкъмай, тынгылы жазаргъа кюрешигиз. Быйыл университетде конкурс уллуду. Журналистика факультетде уа бютюнда...

Устаз айтырын айтып бошады да, къангагъа мел бла юч теманы жазды.

Мен экинчисин сайладым: «Къазах адебиетинде Уллу Отан согъысынынг темасы – къазах жауынгерининг (аскерчи) бейнеси (сыфаты)». Ичимден къууандым. Гъабит Мусреповну «Къазах солдаты» деген романы бла Бауржан Момыш-улуну «Артыбызда Москва» деген эсгериулерин кёп болмай окъуп чыкыгъанма. Абдижамин Нурпейсовну «Курляндия» деген романын а тогъузунчу классда болгъанымда окъугъан эдим. Ала

Уллу Ата журт урушну бла къзазх аскерчилени ол урушда эрликлерини юслеринден жазылгъан чыгъар-мала эдиле. Мен а аланы ахшы билеме. Хар жигитни аты эсимдеди... Жаздым. Алты дефтер бет берген эдиле да, алтысын да толтурдум. Мен, жазып бошап, жазгъанымы жангыдан окъуп чыкъдым. Бир халат ийип тура эдим да, аны да тюзетдим. Окъуп бошап, жаным ырахатлыкъ тапды. Къатымда олтуруп, «ынычхап» кюрешген жашха къарадым. Ол алыкъа бир бетни ахырына да чыгъалмай тура эди.

– Агъай, мен бошагъанма, – дедим столланы аралары бла къарай айланган устазгъа.

– Бошагъан эсенг, ахшыды. Бер бери.

Жазгъанымы анга бердим. Ол а аны, элтип, тиширыу нёгерине узатды. Къолуна алып, тюрбюне-башына кёз жетдирди. Сора нек эсе да, бир ышанмагъан адамны жапысына къарагъанча, манга тюрслеп къарады. Аны алай этгенине къысылдым.

– Жазып бошадынг эсе, чыгъаргъа эркинсе, – деди ол манга. Мен, жеримден, туруп, аудиториядан акъырын чыкъдым. Ызымдан эшикни этгенлей, эки-юч кере да солуууму терен алдым.

Коридорда, билеклеринде къызыл байлаулары бла дежурныйле болмасала, хазна адам кёрюнмейди. «Ярабий, къалай боллукъ болурма?» – деген соруу башымы ичинде ары да, бери да жортады. «Биринчи экзаменден иги къутулгъан, бир аягъы бла университетге киргеннге саналады», – дегенлерин эшитгенме абитуриентлени. Мен мында хар айтханнга, хар хапаргъа ийнанып барама.

«Шуёхларым а къалай болурла?» – деп, нёгерлерим эсиме тюрсюле. Аланы биринчи экзаменлери математикаданды. Хапарларына кёре, ол жаны бла билимлери осал болмагъанларын ангылагъанма. Ала бюгюн окъуна экзаменден не алгъанларын билип чыгъарыкъдыла. Мен а, биринчи багъамы билир ючюн, энтта бир-эки кюн сакъларгъа керекме.

Тышына тебиреп тургъанымлай, аудиториябызны эшиги акъырын ачылып, андан бир къыз чыкъды. Ол да менича термилди. Къоллары бла бетине жел этдиреди. Мен, анга къарап, сейир этдим – Къатипагъа аллай ушагъан! Кёзлери, къашлары, буруну, эринлери... барысы да ушайдыла! Ушамагъаны жаланда саныды. Къатипа добар санлы эди, бу уа арыкъчыкъ, иничке-бел.

– Къайсы темагъа жаздынг? – деп сордум мен анга.

– Биринчи...

Биринчи тема Абайны лирикасы эди. Аны юсюнден жазаргъа мен да ойлагъан эдим. Абайны кёп назмусун кёлюмден биле эдим. Хар назмуну юсюнден бирер сочинения жазаргъа окъуна къолумдан келлик эди. Алай бегирек уруш темагъа тартындым. Къангада аны окъугъанда, бек алгъа кёзюме кесим жазгъан хапарда Айдарны сыфаты кёрюннген эди. Сочинениямы ол да кёллендирип, алай жазгъанма.

– Атынг неди? – деп сордум, алыкъа да кесине келалмай тургъан къызгъа.

– Айна.

– Ариу атынг барды, кесинге ушаш.

– Ой, къалай иссиди мында. Тышына чыгъайыкъ.

Экибиз да тышына чыкъдыкъ. Тышында бютюнда къызыу. Арлакъда терекле бар эдиле да, барып, аланы салкынына букъдукъ.

– Айна, къайданса?

– Омскден.

Мен сагъышландым. «Къазахстанны географиясын аман билмеучюме. Алай, Омск?

– Омск Къазахстанда туююл ушайды да?

– Туююлдю.

– Сора сен...

– Мен анда жашайма.

– Къазахлыла анда да бармыдыла?

– Кёпдюле.

Бу кезиуде нёгерлеримден бирин – оруслау жашны кёрдюм. Аты да Андрей эди аны. Ол тегерегине тынгысыз къарады.

– Андрей! – деп сёлешдим мен анга. Ол, мени кёрюп, къатыма чабып жетди.

– Тёлегенни эслемедингми?! – деп сорду ол манга.

– Эслегенме. Сиз экзаменнге бирге кирген эдигиз да?

– Устас аны, шпаргалка бла тутуп, экзаменден къыстап ийгенди.

– Ой, не аман болгъанды, – деп, Айна бла мен бирден жарсыдыкъ.

– Общежитде болур, – деп, Андрей кетип тебиреди. Мен да, Айнадан кечгинлик тилеп, Андрей бла бирге общежитге бардыкъ. Тёлеген, ундуругъуна бауур төбен жатып, жилай тура эди. Биз аны жапсарып кюрешдик, алай бизни сёзюбюз анга болушмады...

Арадан бир кюн озду. Дунияда адамгъа бек уллу кыйынлыкъ ачлыкъ сунуп туруучу эдим да, сакъ-

лагъан а андан да кыйын кӧрюндю. Не аш ашайла-майма, не суу ичалмайма, не жатып туралмайма, не сюелип болалмайма. Биринчи экзаменде окъуна, абынып, юлерине атланган «студентлени» кӧргенли уа, арталлыда тынчлыгъым кетгенди. Тюшюмде келиучю чыпчыгъымы да кӧрмейме. Ол да букъгъанды. «Алай эсе, ишим кыртыды!» – деп жарсыйма ичимден. Мени адыргы этгеними кӧрюп, нӧгерлерим да кӧл этдирирге кюрешедиле. Экиси биринчи экзаменден «тӧртле» алып кӧзүтулгъандыла. Шпаргалка бла тутулгъан шуӧхубузну уа бу эрттенликде юйюне ашыргъанбыз. Келир жыл кӧайтырма деп кетгенди. Сени жауунг да аны бетине кӧарагъа эди...

Бизни экзаменибизни багъаларын а тюшден сора тагъарыкъдыла деп эшитгенме да, ёрге-энишге ётгеннге заманны сора сакълайма. Къызыудан а жандырыпмы кӧояды дерчады.

Университетге кирген эшикни онг жанындагъы къабыргъасына уллу мор къанга тагъылыпды. Жазма экзаменлени багъаларын, тизме этип, ары тагъадыла. Адам асыры кӧпден, алайгъа барып, кӧарыу жокъду. Хар ким анда кесини «багъасын», кесини насыбын, кесини тукъумун излейди. Алайда бирле кӧууанадыла, бирле уа жилайдыла. Мени кӧолумдан келсе эди, бирин да жиятмаз эдим. Барысын да окъуугъа алып, насыплы этер эдим! Алай конкурс деп бир палахны айтадыла. Бир жерге тӧрт-беш адам «талашады» дейдиле. «Тӧрт, беш угъай, онбир!» – деп кӧоркӧзүтханла да бардыла. Алай бусагъатда мени кӧулагъыма ол таурухладан бири да кирмейди. Мен ол мор къангагъа тагъыллыкъ тизмени сакълайма. Мындан ары къадарым анга кӧре боллукъду. «Эки» алсам, бурунуму да салындырып кетерикме. Тап багъа алсам а, тамбла экинчи экзаменнге барлыкъма – къазах адабиятындан... андан сора – история, андан сора – диктант! Айтхан а тынчды!..

Терекле салкъынына къысылыр эдим десем, алайда да жер жокъду. Бирси кюн Айна бла сюелген жерибизге, Айнаны кӧрюрмеми деп да кӧарайма. Жокъду ол да. Бу кезиуде ким эсе да, артымдан келип, эки кӧолу бла кӧзлерими жумду. «Айна!..» – деп кӧууандым ичимден. Алай, кӧолларым бла аны кӧолларына тийип кӧргенимде, Айна болмагъанын ангыладым. Кимни кӧоллары эсе да, къаты кӧолла эдиле.

– Таныялмайма ким эсенг да, – дедим.

– Къалай танымайса мени?!

Къарасам, ол а – Айдар! Къучакълашдыкъ, бир бир-ни тансыкъладыкъ.

– Тохта, сен алыкъа окъуугъа кирмегенмисе?

– Киргенме. Устазла хазырлагъан институтда окъуй-ма.

– Сора мында уа не жумуш бла айланаса?

– Жакъсыбек университетге киреме деп келгенди. Анга жарсып, кёз-къулакъ болайым деп келгенме.

– Да мен аны нек кёрмегенме? Мен да университетге экзаменле бере айланама.

– Алаймыды?! Къайсы факультетге?

– Журналистика.

– Анда конкурс бек уллуду дейдиле да.

– Айтадыла. Аллах буюргъанны кёрюрбюз. Жакъсыбек'а къайсы факультетге барады?

– Инженер-къурулуш факультетге.

– Къалайды? Экзаменлени бераламыды?

– Бирин бергенди, геометрияны. «Тёрт» алгъанды.

– Ол а игиди.

– Кираллыкъма деп, къууанып турады. Ма кеси да. Жакъсыбек, бери кел! – деп сёлешди Айдар. Алашаракъ, къаралдым бетли къазахлы жаш бизге бурулду. Ол да онунчу классны бирге бошагъан шуёхубузду. Жакъсыбек, терлегенлери да жаякълары бла энишге саркъа, къатыбызгъа чабып жетди. Ол мени кёргенде, къаралдым бетине нюр жайылгъанча болду. Классыбызда, жашланы ичинде, андан халалыбыз болмагъанды. Юйюнден школгъа гыржын туурам алып келсе, аны тенглерине юлешгинчи, бир бурхусун ауузуна элтмеучю эди. Шендю аны кёргенимде, мен да бир жууукъ адамымача къууандым. Ёнгбекшини, тенглерибизни, устазларыбызны да эсибизге тюшюре, хапар айтышдыкъ.

Биз да алай сёлеше тургъанлай, университетни эшигини аллында къаугъа эшитилди. Адамла мор къангагъа чабышдыла.

– Баям, бизни тизмени такъгъан болурла, – деп, мен да ары учундум. Айдар бла Жакъсыбек да ызымдан келдиле.

– Къайсы факультетни тизмесиди? – деп сордум басынып тургъанлагъа.

– Журфак...

Аны эшитгенлей, мен, адамланы орталарын жырып, алгъа ётерге итиндим. Айдар бла Жакъсыбек да аркъамдан тюртюп кюрешдиле.

Хоу бирда, жеримден да тебалмадым.

– Ой, эзесиз, – деген тишируу ауаз эшитилди. Мен

сагъайдым. Ол Айнаны ауазы эди. Кертиси бла окъуна, ол арыкъ къызчыкъ аякъ тюпге тюшюп кългъан сунуп къркъдум да, битеу кючюмю салып, алгъа сындырылдым.

– Эй, бу адам телимиди?! – деп, тегерегимдегиле кълкъды-сокъду этдиле. Не болса да, алгъа ётдум. Айна артха чыгълмай кюреше эди.

– Бусагъат бирге чыгълыйкъ! – дедим мен анга, тизмеге кълрай. Бек алгъа «эки» алгъланланы тизмесине кълрадым. Аллахха шукур, тукъум атым анда жокъ! Бирси тизмеге кълрадым... «Беш!» Олсагълатдан «Акълтамакъ» деген жырны жырларыгълым келди. Кълюм кёлге учунду! Бу такълыйкъада кесимден насыплы адам жокъ сундум.

– Айна, кълраялгъланмыса? Не алгъланса?...

– Кълраагъланма... Чыгъларчы мени мындан!..

– Не алгъланса дейме?

– «Беш»...

Мен, Айнаны кълюнума кълсып, басынган халкъны арасындан алай чыгълардым. Айдар бла Жакълсыбек мени сакъллап тура эдиле. «Беш» алгъланымы айтханлай, экиси да эки жанымдан кълчакълладыла. Ала Айнаны да алгълышладыла. – Жолдастар, келигиз биринчи экзаменибизни жууайыйкъ! – деди Жакълсыбек. – Мен юйден кълкъ эт да, бауурсакълла да, бишлакъ да алып келгенме. Шешам да барды.

– Жюр, барайыйкъ, – дедим Айнагъла.

– Кечгинлик беригиз, мени сакъллап турадыла, – деп, ол кесини жолуна кетди. Биз а Жакълсыбек жашагълан юйге келдик. Ол, фатар табып, анда тохтагъланды. Тёлерге ахча болса, общежитден эсе, киши да чырмамай, алай жашагълан игиди. Жакълсыбекни отоуну ичинден чыгълыйым демез эдинг, асыры тапдан...

Ол кюн да мени унутулмазлыкъл иги кюнлеримден бири эди. Энди келлик кюнлерим кълалай боллукъл болурла ансы? Мен, ахлуларыбызгъла барып, «беш» алгъланымы айтыргъла да бир болдум. Алай акълылым: «Тохта, алыкъла ашыкъма!..» – деп, жолумдан тыйды. Кертиси бла да, алыкъла ашыгълыргъла эртте эди. Бюгюн аланы алларына кълуанч бла барып, тамбла уа...

...Тамблам да аман болмады. Кълзах адабиятдан «бешге» жууап берип чыкъдым. Аны ызындан историядан да кълутулдум! Энди жангыз бир экзамен кългъланды – орус тилден диктант. Андан «юч» окълуна алсам да, кёлгюнчю деп, жолуму кесмеселе, сынаулары ётерге керекме.

Биринчи кюнледеча туююлдо. Абитуриентле азай-
гъандыла. Эки этип, жартысы да къалмагъанды. Жур-
налистле хазырлагъан факультетни къазах бѐлюмюне
жаланда къыркъ адам алынырыкъды дейдиле. Алай
эсе, алыкъа биз кѐпбюз. Ахыр экзаменнге алтмыш алты
адам къалгъанбыз. Аладан жаланда эки жыйырма-
бызны насыбыбыз тутарыкъды. Къалгъанларыбыз а
кетерикбиз.

* * *

Ахыр экзаменибизни кюню да жетди. Биягъы ауди-
тория, биягъы дефтер къагъытла – мухурлары бла.

– Мен ашыкъмай айтыргъа кюреширме, сиз да
ашыкъмай, халатсыз жазаргъа кюрешигиз, – деди ус-
таз...

Мен да, хар сѐзню жазгъаным сайын, орус тилден
билген жорукъларымы эсима тюшюрюрге кюрешип
жаздым. Эсима кѐп зат тюшмей эди. Билмесенг, не зат
тюшерикди?

Къалай-алай болса да, жаздым. Диктант тынч дик-
тант кѐрюннгенди. Кеси да кѐп туююл эди – эки деф-
тер бет. «Тѐрт» алмасам да, «юч» а аллыкъма!» деген
ышаныулукъ кирди жюрегиме. Не аллыгъым а там-
бла белгили боллукъду. Ары да бир сау жетейик...

Экинчи кюн биягъы университетге ашыкъдым.
Жанымы къолума алып жетдим. Алыкъа тизмебизни
такъгъан болмазла деп келе эдим да, тагъылып тура
эди. Адам да кѐп туююл. Бара барып, ътгенлени тиз-
месине къарадым. Эки кѐзюмю да жандырып, тизме-
ни башындан ахырына «сюзюп» чыкъдым. Тукъуму-
му кѐрмедим. Ашыкъмай къарайымчы деп, биягъы
тизмени башындан акъырын къарап тебиредим. Жокъ
эди мени тукъумум анда. Кѐзюм-башым тели айлан-
нганча болдум. Њтмегенлени тизмесине къараргъа
къоркъуп, бираз сюелдим. Къоркъсам да, къарадым...
тукъумум аны бек башында жазылып тура эди...

Алайда окъуна жерге ауаргъа аздан къалдым, на-
сыбыма, къолларым бла къабыргъагъа таянып, аякъ
юсюмде сюелирге амал тапдым. Солууум тыйылып, кюн
батып, къарангы болгъанча кѐрюндю. Алайда ненча
заман тургъанымы билмейме. Тура кетип, бир кесек эс
жыйдым. Тѐгерегиме къарадым. Адамла, биягъыча,
кѐпдюле, кимле ары, кимле бери къуууладыла. Ала
мени кѐзлериме алас-булас кѐрюнедиле. Манга эс бур-
гъан жан жокъ. Хар ким кеси къайгъылыды.

Атлауучла бла ёрге чыгып келе тургъан узун бойлу, юсюнде да, ахлуларым манга алгъан костюмча, кюл бетли костюму бла, акъ шинли кишини кёрдюм. Боюнунда галстугу, аякъларында жым-жым жылтырагъан чурукълары. Акъ ургъан къалын чачы артха сыйдам таралыпды. Ол манга къалай эсе да огъурлу адамча кёрюндю. «Университетни устазларындан бири болур», – деп оюмладым ичимден. Ол мени жаным бла ётюп бара тургъанлай, сермеп, билегинден тутдум. Ол, не этесе дегенча, бетиме бетин тюрлендирип къарады.

– Агъай, университетни ректору кимди, билмеймиз? – деп сордум, къолларым да къалтырай.

– Менме ректор. Не керекди? – деди ол.

– Тарыгыуум барды!.. Айтыргъа керекме... айтыргъа!..

– Кел, алай эсе, кел, – деп, ол мени биргесине элтди. Хар аллыбызда тюбеген ректоргъа: «Салемет сизбе!» – деп, баш уруп, салам бередиди. Жаным къолума алып, мен да аны ызындан барама. Узун коридор тауусулуп, сол жанына бурулдукъ. Бара кетип, дагъыда сол къолгъа бурулдукъ. Алайда атлауучла бар эдиле. Аны бла университетни экинчи къатына чыкъдыкъ. Анда да, тюбюндеча, узун коридор. Ректор, бара кетип, тышы къара тери бла тышланган, уллу эшикни ачды. Эшикни юсюнде «Ректор» деген жазууну окъудум, къалгъан жазууларын окъургъа уа жетишалмадым. Ректорну ызындан приёмныйге кирдим. Анда бир ненча адам бар эди. Ректорну кёргенлей, барысы да жерлеринден турдула. Ректор алагъа, ыразы болгъанын билдиргенча, башын булгъап, эшиги ачылып тургъан кабинетге ал бурду. Мен а тохтап къалдым. Ол а аны эслеп, манга:

– Кир, – деп, мени алгъа ийди да, кеси уа эшикни да этип, ызымдан кирди. Аны аллай адежлилиги мени сейирге къалдырды.

– Ёт бери, былайгъа олтур, – деп, манга жер кёргюзтүп, кеси уа, барып, стол артында жумушакъ шинтигине олтурду.

– Айт энди тарыгыуунгу, тынгылайма.

– Агъай, биринчиден кечгинлик тилейме, билегинге жабышханым ючюн. Сизни ректор болгъаныгъызын билген болсам, билегигизден тутхан угъай, къатыгъызгъа барыргъа да базынмаз эдим!.. Тарыгыуум а олду. Мен, Къазах къыралында къазах тил сыйлы болур деп, къазахча окъудум. Къазах тилден адабиятдан, историядан да экзаменлени «бешге» бердим. Орус тилде жаз-

гъан сынау ишден а – къуладым (аудум, жыгъылдым).

– Кесинг кимсе?

Мен атымы айтдым.

– Ултынг?

– А-а... малкъарлыма... Кавказдан...

– Тюшюндюм.

– Агъай, энди мен не этейим? Къзазах тилде окъуп, къзазах факультетге киралмай къалгъаныма жюрегим жарылады. Мен окъугъан элде орус школ да бар эди. Былай боллугъун билсем, къзазах школну къююп, мен орусча окъур эдим. Алай къзазахны жеринде жашагъаным къадар бирде, мен къзазахны тилин сыйлы кёрюп окъугъанма...

– Школда сизге орус тилни окъутмагъанмыдыла да? – деп сорду ректор.

– Окъутхандыла... Алай мен ол тилге къзазах тилгеча эс бурмагъанма...

– Къайсы факультетге кире айланаса?

– Журфакга, къзазах бёлюмюне. Сиз биле болурсуз, агъай, бизни халкъыбыз къаллай къыйынлыкъ сынагъанын...

Мени, кёлюм толуп, кёз жашларым келдиле.

– Агъай, онг бар эсе, орус тилден сынау ишни жангдан жазаргъа эркин эт, – деп тиледим.

– Биз журфакга жазгъан затлары газетледе, журналлада басмаланган фахмулу тёлюню алабыз...

– Барды мени басмаланган затым...

Ректор, мени тукъумуму айтып, телефон бла кимге эсе да сёлешди. Чолпуну жерине салгъанлай, приёмныйден бир тиширыу кирди да:

– Маулен Махетович, сизге Правительстводан сёлешедиле, – деди.

Ректор, телефонну чолпусун алып, ким бла эсе да сёлешди. Уллу адам бла сёлеше болур эди ансы, кёбюсюнде: «Хоу...Ахшы...» – дегенлей турду. Ол сёлешип бошагъанлай, къолунда да папкасы бла тиширыу кирди. Аны кёргенде, жеримден турдум. Университетге келгенимде, мени документлерими алгъан тиширыу эди ол. Къолунда папкасын ректоргъа берди. Ректор папканы ачды. Ол, бек алгъа «Лениншил жас» деген газетни алып, тюрюне-башына къарады.

– Мында аберингми барды? – деп сорду ол манга.

– Ич жанында... «Адамгершилик» деген хапар.

Ректор газетни ортасын ачды.

– Охо, да мен бу хапарны окъугъанма! Муну сенми жазгъанса?! – деп сорду, сейир эте.

Ол алай айтханда, чуу-у деп, эки къулагъым да бирден чууулдадыла. Не эсе да бир къууанч сезим, шибиля ургъанча, башымдан аягъыма ётдю.

– Хау, агъай, мен жазгъанма.

– Да, Избаиров деп турады да автору.

Избаиров мен болгъанымы, папканы келтирген тиширыу да болушуп, ректоргъа ангылатдыкъ.

– Жагъыпар, сер болма ансы, хапарны мен жаратханма. Алай муну бир жетишмеген жери барды.

– Не зат? – деп сордум.

– Ол ёксюз къызчыкъны... Кюлюстанны къадарын андан ары жазаргъа керекди. Ангылаймыса мен айтханны?

– Ангылайма, агъай.

– Айдар жакъсы жигит. Аны бейнеси (образы) мени эсимде къалгъанды. Кюлюстанны къадары бла бирге, аны адамгершилигини юсюнден андан ары да жазаргъа боллукъса...

Мен солуууму алмай тынгылай эдим анга. Ол бу хапаргъа аллай бир эс бургъанына сейирден ёле эдим.

(Айхайда, мен КазГУ-ну ректору, филология илмуланы доктору болгъандан сора да, адабият критик болгъанын ол кезиуде къайдан биллик эдим.)

– Назипа Абдуловна, – деди ректор, къагъытланы алып келген тиширыугъа, мени да кёргюзте, – орус тилден сынау ишни жангыдан жазарыкъланы тизмесине бу баланы да къош...

Ректорну кабинетине киргенимде, мен тобукъгъа да жетмеген гитче адамчыкъ эдим. Андан а, тёппем юй башына жете, алай чыкъдым!

Дуния манга, тейри кылышча, ариу бояулагъа боялып тургъанча кёрюндю. Къууанчымдан жер юсюнде хар адамгъа юлюш этеригим келди. «Сен хар заманда ашыкъгъан этесе. Алыкъа диктант жазарыкъса. Экинчи кере аусанг, ёрге къобалмазса. Къууанганы къой да, общежитге барып, орус тилни грамматикасын окъу, окъу, окъу...» – деди акъылым.

Экинчи кюн жангыдан диктант жазаргъа бардым. Университетни аллында Айнагъа тюбедим. Аны кёзлери жарыкъ эдиле. Ол төрт экзаменни да «бешлеге» бергенди. Мен аны алгъышладым.

– Сен а къалай болуп тураса? – деп сорду ол манга.

– Сынау ишден эки алып, ёталмай къалгъанма...

– Кёргенме тизмеде.

– Бюгюн а жангыдан жазаргъа бара турама.

– Эркин этгенмидиле?! – деп, къууанып сорду ол.

– Этгендиле...

– Алай эсе, игиди! Хайт де...

Эрттерек келдим. Аны иги этдим. Сынау ишни жангыдан жазарыкъла бир бирден юренирге кюреше тура эдиле. Мен да алагъа къошулдум.

– Билемисиз, «кооператив» деген сёзню озгъан сынау иште, хазна къалмай, барыбыз да бир «о» бла жазып кетгенбиз. Эки «о» бла жазарны орунуна. Аны да эсигизде тутугъуз, – деди абитуриентледен бири. Кертиси бла окъуна, жазгъан сынау ишибизде «кооператив» деген сёз бар эди. Аны мен да бир «о» бла жазып кетгеним эсеме тюшдю. «Билимсизлик деген ма олду», – деп, кеси кесимден кёлум чыкъды...

Къонгуроу зынгырдады. Аудиториябызгъа биринчи сынау ишни жаздыргъан устазла кирдиле. Ол жолдача, дефтер къагъытла юлешдиле. Ол жолдача: «Халатсыз жазаргъа кюрешигиз», – деп, акъыл сёзле айтдыла.

Эки жыйырмадан артыкъ адам бар эдик. Ала къуру журфақдан тыйюл эдиле. Баям, битеу факультетледен сынау ишни жангыдан жазаргъа эркин этилген абитуриентле болур эдиле.

Жаздыкъ. Алгъынча болмай, бу жол къыйын сёзлени жазаргъа устазла кеслери да болушдула. Алгъынча болмай, бир бирибизни жазгъанларыбызгъа къараргъа да къойдула. Алай ол къарауну магъанасы арыгъан ёлгеннге миннген кибик эди. Нек дегенде биз барыбыз да «двоешникле» эдик...

Бюгюн кибик эсимдеди 28-чи август. Университетге алынганланы тизмеси ол кюн тагъылгъан эди. Анда, излей барып, кесими тукъум атымы тапханда, къатымда тизмеге къарай тургъан бир къазахлы къызыны, эки къолум бла да белинден тутуп, ёрге кётюрген эдим.

– Ой бай, сен жандымысынг (телимисе)? Бу не этгенлигингди? – деп чамланган эди.

Ол кюн окъуна, Къызыл-Къыягъа, университетге киргеними айтып, юйюбюзге письмо жаздым.

АЛИЙНИ УМУТУ

Заман терк озуп барады. Жангы жыл да жууукълашханды. Биз, Алматыда окъугъан таулу жашла, сурашдыра кетиц, бир бирибизни тапханбыз... Техникумлада окъугъанланы да къошуп, бир онбеш студент бо-

лабыз. Мен Къызыл-Къыядан Алматыгъа окъуугъа келе, поездде тюбеген «дюгерли» Муса да бизни блады. Миллетин «сатханды» деп, жыйыныбызгъа аны къош-мазгъа да умут этген эдик, алай, аны жүреги халкъы-бызгъа бизни жүреклерибизден кем аурумагъанын билгенден сора, къара чѣпден чыгъаргъанбыз.

Онгубузгъа кѳре, хар ыйыкъ сайын бир бирибиз бла тюбеше туруучубуз. Кѳбюсюнде, Алий жашагъан общежитге барып, аны отоуунда жыйылабыз. Нек дегенде Алий барыбыздан да таматады. Эл мюлк институтну ахыр курсундады. Таматалыгъындан сора да, ол къалгъанларыбыздан эслиди.

Биз, бирси студентлеча, стипендия алабыз, общежитледе жашайбыз. Бизге терс да къарамайдыла, бандитле деп да сындырмайдыла.

Алай жүреклерибизде тынчлыкъ жокъду. Кѳчкюн-чюлкюн къара тамгъасы, тутулгъан кюнню бетича, миллетибизни бетин къаралтханлай турады. Бизни жүрегибизни инжилтген олду. Хар жыйылгъаныбыз сайын, аны юсюнден сѳлешибиз. «Не этейик?» деген со-руугъа жууап излейбиз. Хар тюбегенибиз сайын, Алий: «Мени бир умутум барды», – дейди. Не умуту болгъа-нын а айтыргъа унамайды, алыкъа толусунлай башым-да биширип бошамагъанма дейди. Алай Жангы жыл-гъа «планын» бизге ачыкъ этерге айтханды.

Таулу студентлени кѳбюсю, бирси студентлеча, Жа-нгы жылгъа юйлерине кетерге керек эдиле. Алий кеси да, Ёнгбекшиге кетерге деп, жол кѳл алып тура эди. Болсада, барыбыз да сѳлешип, бу жол Алматыда къа-лып, Жангы жылны бирге белгилерге оноулашханбыз. Анга деп ахчачыкъ да жыйгъанбыз, жыйылгъан да Алийни отоуунда этерикбиз.

Жангы 1956 жылгъа тюберге бир кюн къалды. Ол кюн мен, саугъачыкъла да алып, ахлуларыбызны алгъышларгъа бардым.

– Гелля, айта эдим да санга, Жагъафар келмей къал-лыкъ туююлду деп! Сен а ийнанмай эдинг!.. – деп, Фаття мени да къучакълай, Къубулну аллында эрке-ленди. Къубул а, мени къатыма олтуруп, къолларым-дан бла бетимден сылай тансыкълады.

– Бадинагъа письмо жазгъанмыса? Къалай турады-ла? Сабийле тынчмыдыла?.. – деп сорду ол манга.

– Тынчдыла, гелля. Кѳп болмай аладан къагъыт да алгъанма. Анабыз да, сабийле да сизге, соруп, салам айтадыла.

– Кѳрсем а, бек къууанырыкъ эдим. Бадина къа-

лай ариу къыз болуучу эди! Саутуну чырагъы деучю эдиле анга. Аны ол чырайы тура болурму?

– Гелля, ол мени анамды. Ана чырайы манга хар заманда да бир кибик ариу кёрюннгенлей турады.

– Хау, балам, хау. Ана дегенинг алайды. Жаным, сен окъуп айланаса. Халкъ ичиндесе. Бизни юсюбюзден не хапар барды?

– Бир тюрлю хапар жокъду.

Алай айтханымда, Къубул мудах болду.

– Ёлюгюм киши жеринде къалады деп къоркъама. Сау кёзюмде, Малкъарымы кёрюп ёлсем, ёлген угъай, дуниягъа жангыдан туугъан сунар эдим кесими, – деди ол, ёню къалтырай.

Аны жүрегича, мени жүрегим да излей эди Кавказны! Ол къарт эди, мен а – жаш. Алай экибизни да жүрек сарыуубуз бир эди.

Къубул бла мен сёлеше тургъунчу, Цумий да, Ариука да, Фаття да хычинле этдиле, тауукъ биширдиле. Мени бек иги сыйладыла. Мен кете туруп, Къубул бир ариу бууун сагъатны, жатхан жерини жастыкъ тюрюнден чыгъарып, манга узатды.

– Ма, жаным, мени кёзюмден жүрют, – деди.

– Мени ючюн къуруда кыйналып турасыз... Сау болугъуз. Келир жылгъа да сау жетейик! – деп айырылдым ол кюн мен ахлуларымдан...

* * *

Алматы жангы бет алгъанды. Къышны сыфаты тюкенлени, ресторанланы терезелерине да «къоннганды». Аркъасында да артмагъы бла узунсакъал Къар Аппаны сураты хар орам мюйюшден къарайды. Ара майданлада назы терекле сюеп, аланы ариу жасагъандыла. Орамланы къызыл, сары, кёк чыракъла жарытадыла. Адамла жарыкъдыла. Сабийле бютюнда зауукълудула. Къар гулмакла бла бир бирлерин ура ойнадыла, чаналада учадыла...

Алий жашагъан общежитге бара, хар затха кёз жетдирирге кюрешеме. Байрам бет алгъан шахарны ёмюрюмде биринчи кере кёреме. Бёлекши эсиме тюшеди. Аны бла Алматыны тенглешдиреме. Эки тюрлю жашауну кёрюп, сейир этеме. Шёндю Бёлекшиде кёпле салам, сыгын от бла юйлерин жылыталмай кюреше болурла. Чай къайната болурла, андан ичип, ичлерин жылытыргъа. Жангы жыл арбазларына кирип тура эсе да, анга: «Жууукъ бол!» – деп да айтала болмазла.

Мында уа – жашау башха тюрлюдю! Шахар «тепсейди», «ойнайды», «кюледи»... Биз, кёчгюнчюлюкню сынжыр кишенлери аякъларыбызда темир таууш эте турганла окъуна, стол къурап, Жангы жылгъа къууаныргъа хазырланабыз. Аллах адамланы тенг жаратхан эсе, тенг жашау къайда? Бирле – ёргеде, бирле – энишгеде. Бирле – факъырала, бирле – байла. Бирле – насыплыла, бирле – насыпсызла. Бирле...

– Молодой человек, эта последняя остановка, – деди автобусну кондуктору, къатыма келип.

– Алаймыды?! – деп, сейир эте, жеримден турдум. Сагъышлагъа берилип, тюшерик остановкамы унутуп къойганма. Башха автобусха минип, артха къайтыргъа тюшдю.

Мен Алийни общежитине келгенде, жашла барысы да анда жыйылып тура эдиле.

– Сен къайда айланаса шёндюге дери? – деп, манга тирман этдиле.

– Менсиз да столну бек тап къурап турасыз...

Кертиси бла да, столну юсю «бай» эди. Къыйма, бишлакъ, бал къалачла, эки шампан шеша... Аш отоуда, эт ийис эте, акъ кастрюл къайнайды. Ол да бизни къазаныбызды.

Столну тегерегине олтурушдукъ. Жангы жылгъа алыкъа эрттеди – төрт сагъат барды. Алай биз Алийге тынгыларгъа керекбиз. Жангы жылгъа ол «планын» айтыргъа сёз бергенди...

– Мени умутум алайды, – дейди Алий, хар бирибизни кёзюбюзге къарай, – ненча жаш жыйылаллыкъ эсек да, жыйылып, Кавказгъа атланыргъа керекбиз. Тар ауузларыбыздан бирине кирип, бегинип тохтаргъа керекбиз!..

– Къалай?

– Бизни ары ким къоярыкъды?

– Кесибизни тутдургъандан сора, андан табарыкъ хайырыбыз жокъду! – деп чююлдедиле бир къауумларыбыз.

Алий мудах болду. Башын энишге ийди.

– Сора къойдукъ, – деди ол, кёлкълды болуп. – Миллетибизни къалай тюр болуп баргъанына туурадан къарайыкъ да турайыкъ. Алыкъа тилибиз, адетлерибиз, жырларыбыз да ёчюлюп кълмагъандыла. Алай мында энтта да бираз кълсакъ, – тюр боллукъбуз. Эбизеле Минги тауну тийресин бийлеп тохтагъан хапарлары барды... Ма былайда Муса ётюрюк айтдырмаз, кеси кёзю бла керюп келгенди...

Жыйылгъанла барыбыз да Мусагъа къарадыкъ.

– Бийлегенни къой, бу Гюржюню жериди деп, Тыр-
ныаууз тийресинде чек окъуна салгъандыла.

Хар бирибизни жюрегибиз мыдых отча къызды.

Алий сёзюн андан ары бардырады:

– Тынгылап турмайкъ деп, ма аны ючюн айтып
кюрешеме. Мен этген акъыл къоркъуулу туююдю
демейме. Къоркъуулуду! Тутаргъа да болурла... Алай
не этейик? Башха амал жокъду. Сталиннге бла Бе-
риягъа тарыгып письмо жазгъанланы, тутуп, Сибирьге
ийгендиле. Сталин ёлгенли, тутхан адет къалгъанды.
Алай жазгъан къагъытынга жууап къайтармайдыла.
Сора, ашаргъа аш тапханбыз деп, олтуруп, тынгылап-
мы турургъа керекбиз? Биз сюелмесек, миллетни жа-
нындан ким сюелликди?! Биз эки жюз, юч жюз жаш
болуп, таргъа кирип тохтасакъ, аны даууру узакъгъа –
ЦК-гъа дери жетер! Сора миллетибизни жарсыууна,
сюелсе-сюемесе да, къарарла.

Мени оюмун алайды дегенча, Алий тынгылады.
Аны бла бирге биз да, терен сагъышха кирип, тынгы-
лайбыз. Бу такъыйкъада кимни акъылына не келге-
нин билген кыйын эди. Алай барыбызны да жюрек-
лерибиз туугъан тауларыбызгъа учунганлары уа
какъ эди.

– Ушкок бурунуна салып ёлтюрлюк эселе да, мен
барыргъа хазырма! – деди нёгерлерибизден бири Му-
хаммат.

Къайдан эсе да, чулгъана келип, дыркъ деп, эсеме
Хыйса тюшдю.

– Билемисиз, – дедим шуёхлагъа, – интернатда Хый-
са деп, басханчы бир ёксюз жаш бла бирге тургъан
эдик. Ол школну бошагъанлай, уруп, Кавказгъа кетип
къалгъанды. Ол андады. Баям, шёндю туугъан жери-
бизни тау дорбунларында бугъунуп айлана болур. Тап
алай эсе да, бизни барыбыздан да ол насыплыды! Му-
хаммат айтханча, ушкок бурунуна салып ёлтюрлюк эселе
да, Ата журтубузгъа атланыргъа мен да ыразыма! Ёл-
сек да, туугъан жерибизни кёрюп ёлейик!

– Мен да!...

– Мен да! – деп, жашла бир бири ызларындан ыра-
зылыкъларын билдиредиле. Алийни бети, къара бу-
лутланы артларындан чыгъа келген кюнча жарыды.

– Бизни ушкок бурунуна да салмазла. Шёндю ала-
лай къатылыкъ да жокъду, – деди Алий. – Болсада
тюремеден а къутулмакъ. Аны себепли иги сагъыш эти-
гиз. Алий, жыйып барып, башыбызны отха сукъду деп,
артда манга тырманчы болмагъыз.

– Биз аллай бир телиле туююлбюз. Не ишге таукел болгъаныбызны билебиз, – деди Муса.

– Бу ишни чеченлиле да кьураргъа умут этип айланадыла. Аладан артха кьалсакъ, суймей эдим, – деди Алий.

– Бюгюн окъуна атланайыкъ! – деди Мухаммат.

– Бу иште женгиллик керек туююлдо, – деди Алий Мухамматха. – Къуру биз – азбыз. Каникулланы кезиунде, хар ким жашагъан жерлерибизде таулу жашлагъа тюбеп, быллай умутубуз барды деп, алагъа да айтыргъа керекбиз. Мен оюм этгеннге кёре, бизге кёпле кьошуллукъдула. Биягъында Жагъафар айтханча, жүреклери от жанып айланган Хыйсала кёпдюле. Аланы табаргъа керекбиз...

– Эй, этибиз кюе турады! – деди Муса, олтургъан жеринден суху кьобуп. Эсибиз Ата журтубузгъа кетип, отда къайнай тургъан къазаныбызны унутуп кьойгъанбыз...

Алийни планы барыбызны да кёллендирди. Анга Жангы 1956 жылны кьууанчы да кьошулуп, бар къайгыларыбызны унутханча болдукъ. Эки шампан шешабызны да «атдырдыкъ». Кёп алгъыш айтдыкъ. Урлагъаныбыз бетлерибизни кызартды, жүреклерибизге ачыкълыкъ берди. Кёп затланы эсге тюшюрдюк. Сора, барыбызны да эсибизни Мухамматны жырлагъан мудах ауазы кесине бурдурду. Къалгъанларыбыз эжиуге кьошулдукъ:

*Бизге къыйынлыкъ кьошула барады
Аллахны хар айында, жылында,
Эринмегиз да, сиз бир эжиу этигиз
Мени жилий этген жырыма...*

*Жаратхан Аллах, бизге кюн чыкъсын
Туугъан журтлагъа къайтыргъа,
Мында кёрген къыйынлыкъланы
Таулагъа тарыгъып айтыргъа.*

*Миллетни арты болуп барады,
Бир кёпдюле да ёлгенле.
Толу ююрден адам тапмайдыла
Аскерден къайтып келгенле.*

*Алай жилийма, Кавказгъа ушатып,
Къыргъыздагъы бийик таулары.
Кавказ таулагъа Аллах къайтарсын
Ёлмей къалгъан саулары.*

*Къазахстанда ёлсем мен жарлы,
Кёрюмю терен къазыгъыз.
Сын ташыма уа, тилеп айтама,
Кавказны атын жазыгъыз!..*

Мухамматны кёзлеринден жилямукъла тамдыла. Къалгъанларыбызны да кёллерибиз толуп, кёзлерибиз сууландыла.

– Эй, жигитле, кёлсюзлюк эрлени иши туююлдю! Этчигиз энтта эжиу. Мен да айтайым халкъыбызны тарыгъыуларындан, – деп, Муса жырлап тебиреди:

*Бизни Кавказдан чыгъаргъандыла
Мартны сегизинчи кюнюнде.
Бу къыйынлыкъны биз унутмакъ,
Жатсакъ да жерни туююнде.*

*Бу зорлукъну бир адам билмез,
Башына жетип сынамай.
Тарыгъыууму айтып башласам,
Мен тёзалмайма, жилямай.*

*Бизге аллай приказ этгендиле,
Ёмюрде мында къалырча.
Кавказдан бир таш да ала келмедик,
Ёлсек, къабыргъа салырча.*

*Картагъа къарап, мен табалмайма,
Кавказгъа барлыкъ жолуму.
Азияда ёлсем, алай ёллюкме,
Кавказгъа узатып къолуму...*

«ТЁРТ ЁКСЮЗНЮ АНАСЫ»

Жангы жылгъы каникулладан сора, окъуу семестрибиз башланды. Ол кюнле манга, тауусула билмегенча, алай узун кёрюнюп турдула. Баям, Айнагъа тансыкълыгъым ючюн болур эди. Энди юйюнден ол да келгенди. Омскден...

Кёнюгуроу къагъылгъанлай, барып, жерлерибизге олтурдукъ. Кезиулю дерсибиз журналистикадан боллукъду. Дефтерлерибизни да алларыбызгъа салып, къаламларыбызны да хазыр этип, устазны сакъладыкъ. Журналистикадан окъутхан устазыбыз арыкъсуу ки-

шичикди. Биз аны кесине да «къабыргъа» деп атагъанбыз. Аны анга эшитдиргенден Аллах сакъласын! Кеси алай арыкъ болгъанлыкъгъа, къаты адамды. Аны лекциясында барыбыз да шыбыртсыз олтурабыз.

Эшик ачылды. «Къабыргъа» университетни ректору бла бирге кирди. Биз сейир эте, жерибизден къопдукъ, ректор бизни бла саламлашды, жерибизге олтурдукъ.

– Жолдашла, – деди ол бизге, – кесигиз билгенликден, шендю битеу къыралыбыз партиябызны жыйырманчы съездине хазырлана турады. Къыралыбызны жашауунда ол уллу ишди. Аны бла байламлы, сизге, журналистика факультетде окъугъан студентлеге, съездге хазырлануу къалай баргъаныны юсюнден хар биригиз бирер жерге барып, не репортаж, не корреспонденция, неда тынгылы информация жазаргъа деп, университетни ректораты борч салады. Эсигизде болсун, бу семестрде журналистикадан зачёт сизни ол ишигизге кёре салынырыкъды. Бек иги жазылгъан чыгъармаланы уа газетледе басмаларыкъдыла. Аны юсюнден ректорат редакцияла бла келишим этгенди. Ангыладыгъызымы?

– Хау! – дедик барыбыз да бирден.

– Алай эсе, устазыгъыз Ахмет Шарипович, кимигиз къайсы заводха, фабрикагъа барлыгъыгъызны айтыр. Сизге бу иш ючюн бир ыйыкъ заман бериледи, – деп, ректор женгил атлай, аудиториядан чыгып кетди.

Устазыбыз Ахмет Шарипович кимибиз къайры барлыгъыбызны юсюнден узун тизмени окъуп чыкъды. Манга «Алтай» деген ресторан жетди. Хар кимге уллу заводла, фабрикала, къурулушла жетгенде, манга уа ресторан тюшгени жаныма тийди. Мен аны ыспассызлыкъгъа санадым. «Таулу болгъаным ючюн, манга ышана болмазла», – деп келди акъылыма.

– Агъай, – деп жеримден къопдум, – партияны съездине мен ресторандан не зат жазарыкъма? Кеф адамланымы махтарыкъма?

– Э-э, сен алай сунма. Иги илишанланы ресторанда угъай, тюрмеде окъуна табаргъа боллукъду. Ол журналистни фахмусуна кёреди.

...Аны бла даулашыпмы турлукъ эдим. Мен жериме олтурдум. Оюмун ангылатханды: ол аны, фахмунг бар эсе, жазар зат табарса, жокъ эсе уа – не этериксе, зачётсуз къалырса дегенлиги эди...

Уллу завод неда фабрика болса эди, анда жазар зат табыллыкъ эди. Аллай предприятиялада съездни на-

мысына деп, социалист эришиу бардырылады. Ресторанда уа не социалист эришиу боллукъду. Тенглерим, уллу заводладан жазгъан статьяларын газетледе чыгъарырла да, бет жарыкълы болурла. Мен а не зат басмаларыкъма? Кимге керекди ресторанны иши – бютюнда съезд аллы кюнледе?

Ачыу тийип тургъандан хайыр жокъ эди. Экинчи кюн «Алтай» деген ресторанны излей чыкъдым.

Ол кюнча сууукъ кюнню Къзахстаннга кечюп келгенли да кёрген болмаз эдим. Ичими къалтырауукъ алып, ресторанга алай келдим. Уллу, ариу, таза ресторанды. Залы миллет накъышла бла ариу жасалыпды. Тёрде «Ас татти боын!» деген жазыу да эсленеди. Шапалыкъ этип айланган жаш кызыла бир столдан экинчи столгъа сююлюп жетедиле. Башларында окъа халыла бла сырылгъан төгерек бёркчюклер, юслеринде къара чилледен тигилген къысха жыйрыкълары, акъ чилледен этилген ал боталары.

Мен, къарай барып, къыйырда бош стол тапдым. Шинтикге олтуруп, хуржунумда тютюнлериме узалгъанлай, чыммакъ бетин жумушакъ ышарыуу жарыта, шапа къызчыкъ къатыма келди.

– Саламет сизбе, – деп, башын аз энишге да ийип, салам берди. Мен да саламлашдым. Бу жолгъа дери да мен столовагъа, кафелеге кире-кире тургъанма, алай шапалыкъ этген тиширыулары былай адетли болгъанларын а бирда кёрмегенме.

Къалтырауукъ алып тургъан ичими жылытыр ючюн, мен эки стакан чай тиледим. Шапа кыыз тилегими жазып алып, келгенича, терк да кетди. Ол манга бет халындан къалай эсе да, жууукъ адамымча кёрюндю. «Нек кёрюндю бу манга алай?!» – деп, ичимден сейир окъуна этдим. Къыз эки стакан чайны, келтирип, аллыма салды.

– Студент болурсуз? – деди ол манга.

– Хау, студентме. Къайдан билдинг?

– Студентле, чай ичип, кетип къалыучудула.

– Алаймыды? – деп ышардым мен. – Сен а кимсе?

– Официантка...

– Кёрюп турама официантка болгъанынгы. Миллетинги сорама...

– Мен Кавказданма, къарачайлы.

– Къарачайлымы?! – деп, мен жеримден кётюрюлдюм. – Аны ючюн болур, сен манга бир жууукъ адамымча кёрюнюп тураса.

– Сен да къарачайлымыса?

– Малкъарлыма.

Къызыны бетине нюр жайылгъанча болду. Танышдыкъ. Аны аты Жамиляды. Хапар сорушдукъ. Алай бизге тынчлыкълап хапар айтыргъа тюшмеди. Жамиляны иши кѣпдю... Келген «къонакълагъа» аш-суу бере, чепкен сокъгъан чоллакъча айланады. Бош ке-зиую болгъанлай, мени къатыма чабып жетеди.

– Мен жумуш бла келгенме... сизни ресторанны юсюнден жазаргъа, съездге хазырланыу бла байламлы...

– О-о, алай эсе, игиди! Аны юсюнден Алия бла сѣлеширге керексе!

– Кимди Алия дегенинг а?

– Директорубуз, мени анам.

– Ананг мында директормуду?!

– Хау, директорду.

Мен уллу сейирге къалдым. Бу уллу ресторанда кѣчгюнчю къызгъа официантка къуллукъ жетгенине шукур эте тура эдим да, энди уа, ма санга – анасы уа – директор!

Бу хапарны эшитгенлей, мен Алиягъа тюберге ашыкъдым. «Жазаргъа иги материал тапдым!» – деп да къууандым ичимден.

Жамиля мени директорну кабинетини эшигине дери ашырды да, ызына кетди. Мен, эшикни къагъып, кабинетге кирдим. Стол артында олтургъан къара шинли къазахлы тиширыуну кѣргенимде, ауузум ачылып къалды! Жамиля анам директорду дегенинде, анасы да къарачайлы суннган эдим. Бу уа – къазахлы тиширыу.

Директор, олтургъан жеринден туруп, манга саламлашыргъа сол къолун узатды. Мен, бу былай нек эте-ди деп, абызырап къалдым. Къарасам, аны уа онг къолу жокъ, жингиригинден энишгеси томурулуп.

Мен анга, студент билетими да кѣргюзтюп, келген жумушуму айтдым. Ол кабинетини тѣрюнде сюелип тургъан къызыл байракъгъа къарады.

– Бу байракъны бизни ресторан юч жылдан бери сыйыртмай тутады. Партиябызны жыйырманчы съездини намысына, муну быйыл да жигер ишибиз бла махтау алып, быйыл да кесибизде къалдырыргъа деп, сѣз бергенбиз...

Тиширыуну бет халында, кѣзлеринде, сѣлешгенинде аллай бир тирилик бар эди, – ол кеси кесин кючден-бутдан тыйып тургъанча!.. Муну экинчи къолу да жеринде болса уа – тау маралгъа ушап къаллыкъ эди!» –

деп келди кѐлюме. Кесини юсюнден хапар айтса, иги боллукъ эди. Ол а ишини юсюнден айтханлай турады. Аны аузуна чабаргъа уа базмайма. Къолуну хапарын, къарачайлы къызгъа къалай бла ана болгъанын билирге сюеме. Ол а ресторанны бююнню хапарын бошап, энди аны озгъан тарыхын айтып башлады.

– Кечгинлик беригиз, кесигизни юсюзден айтсагъыз эди, – дедим мен, не къадар бир адежли болургъа кюрешип... Бара тургъан шаудан сууну аллы тыйылгъанча, Алияны ауазы дыркъ тохтады. Ол, столунда къагъытлагъа сансыз къарай, бираз турду.

– Мен урушда болгъанма...

– Урушдамы?! – деп, сейир этдим.

– Хау. Уруш башланганда, мен, медсестра болуп, больницада ишлей эдим. Эрим да санитар эди. Урушну ал кюнлеринде окъуна аны аскерге алып кетдиле. Ол кетгенде, бир билегими кесип кетергенча, манга алай къыйын кѐрюнген эди. Андан айырылгъанымы кѐтюралмай, кѐп кюнлени жияп турдум. Ахырында, болалмай, мени да урушха ийигиз деп, военкоматха тилеп бардым. Мен урушха барсам, анда Есжанымы табарыкъ сунган эдим. Мени аскерге терк алдыла. Медсестрала керек болур эдиле. Эки айдан мен фронтха тюшдюм. Жаралыланы ёлюмден къутхара, Сталинграддан Берлинге дери жетдим. Уруш жолланы тѐрт жыл къыдырдым. Алай жан нѐгерими табалмадым. Берлин ючюн баргъан урушда билегиме осколка тийди. Сюегин ууатды. Госпитальда кесдиле. Андан ююме къайтдым. Он жыл болуп барады, мен бу ресторанда ишлегенли. Алгъа диет сестра болуп ишлеген эдим, энди уа...

Алия, не эсе да бир затланы эсине тюшюрюрге кюрешгенча болуп, дагъыда тынгылады.

– Уруш бошалгъандан сора, эригиз а къайтханмы эди?

– Угъай, – деп, ол башын булгъады. Аны ётгюр, тири кѐзлерин мудахлыкъ ауана жапды.

– Мен аны, къайтырыкъ сунуп, бююн да, бюгече да сакълайма... алай, не медет. Жокъду хапары. Тасды.

– Рестораныгъызда Жамиля деп бир официантка къызгъа тюбедим. Ол сени къызынгма дейди...

– Хау, алайды... Мен урушдан къайтып келгенден сора, бир ауукъгъа жангыз кесим жашап турдум. Алай нѐгерсиз жашау этген къыйын эди. Сабий излеп, детдомгъа бардым. «Къызчыкъ керек эди», – деп тиледим детдомну директорундан. Ол мени бир пала-

тагъа алып барды. Анда уа тогъуз-он жыллары жетген төрт кызычык... Көргенлей окъуна, Жамилягъа жүрегим тартынды. Мен, жерге тобукъланып, кьолуму анга создум. Ол а, чабып келип: «Мама» – деп, ёшююме кьапланып кьалды. Кёз жашларымы андан жашыра, ичимден бууула, жиялым. Жамиля мени кьучакълагъанына, аны нёгер кызычыкълары да, келип, боюнума тагъылдыла. Мен ол кезиуде Жамиляны къарачайлы кызычыкъ болгъанын да билмеген эдим.

«Мен сени юйге элтирге келгенме. Не айтаса, мени бла келемисе?» – деп сордум Жамилягъа. «Къуру кесимлей угъай. Нёгерлерим бла барлыкъма», – деди ол. Къызычыкъла, бир бирлерин кьучакълап, къарылгъач балачыкълача, кёзюме къарап кьалдыла. Экиси къазахлы кызычыкъла эдиле, бири уа корейличик... Не этейик дегенча, детдомну директоруна къарадым. Ол да манга къарап, билмейме дегенча, инбашларын жыйырды. «Барыгъызны да элтеме юйге», – дедим кызычыкълары. Ала, къууанып, белиме чулгъандыла...

Бу кезиуде кабинетге, не эсе да бир жумуш айта, Жамиля кирди.

– Жамийка, иги этдинг келгенинги, эгешчиклеринге да айт да, төртюгюз да бери келчигиз, – деди анга Алия. Жамиля ахшы, анам, деп, чыгып кетди.

– Алай бла, төрт кызычыкъны да юйюме алып келип, кесиме сабийле этип ёсдюргенме. Төртюсю да ашазыкъ техникумну бошагъандыла. Быйыл а мен аланы окъургъа кеслери суйген институтлагъа иерикме...

Алия кызыланы хапарларын айта тургъанлай, ала кабинетге кирди. Төртюсю да «аналарыны» столуну аллында тизгин турдула. Мен, жеримден туруп, алагъа къарадым. Битеу дуняны ариулугъу, огъурлулугъу, кьудурети да аланы бетлерине сыйынып тургъанча көрюндю манга.

– Ма мени насыбым быладыла! – деди Алия, кёзлеринден нюр төгюле...

Алияны хапары акъылымы асыры бийлегенден, ресторандан общежитге къалай жетгеними да билмей кьалдым. Келе келгенлей, стол артына олтурдум. «Төрт ёксюзю анасы» деген очерк жаздым. Ай да озгъунчу, ол газетде басмаланады. Бу очерк ючюн университетни ректораты мени грамота бла сауугъалады...

Биз Алийни планыны юсюнден, ол жаны бла ким не зат эте тургъанын билир ючюн, дагъыда бир кере жыйылдыкъ.

– Мен Алматыны тийресинде жашагъан таулула бла шагъырей болгъанма, – деди Мухаммат.

– Башына бёрк кийген таулу болуп, угъай деген жокъду. Бюгюн окъуна жолгъа тебирерге хазырдыла.

Мухамматны хапары барыбызны да кёллендирди. Халкъыбызны ичинден бизге кёшулдукъ адамла не къадар кёп чыкъсала, ишибиз ол къадар иги боллукъду.

– Сакъ болургъа да кюрешигиз. Тилчиле табылыргъа да боллукъдула. Бизни не умутубузну КГБ билсе, Кавказгъа жолубуз морт кесилликди, – деп, Алий барыбызны да сакълыкъгъа чакъырды.

– Бизни бу ишибизни юсюнден тил этерик адам чыкъса, аны тилин кесип алыргъа керекди! – деп тебинди Муса.

Къалай-алай да болсун, Алийни планын толтурууну кёлгъа къаты алыргъа деп, алай чачылышдыкъ.

Бу кюнледе газетледе, радиода да партияны жыйырманчы съездинден башха хапар жокъду. Бизде дерсени да, устазла съездни иши бла байлашдырып, алай ётдюредиле.

Мени къайгъым а съезд туююлдю, туугъан жеримди! Арт чурулада тюшюмде кёруда Ташлы-Таланы кёргенлей турама. Озгъан кече уа, башында да бийик бухар бёркю бла, ашпаны да кёргенме. Ол да не затха деп кёрюнген болур деп сагъышланама. Ёнгбекшиде интернатда шапабыз Тося болса, бу тюшюмю магъанасын ол бек терк айтыр эди. Алай мен аны къайдан табайым?.. Ол тюшле Алийни планы бла байламлы кёрюне болурла деп оюмлайма. Ол умутубуз толса, Ата журтубузну биз быйыл окъуна кёрлюкбюз. Жай каникуллада мен Къызыл-Къыягъа барлыкъма. Анда таулу жашлагъа планыбызны юсюнден айтырыкъма. Аланы кёбюсюн иги таныйма. Ала да, менича, Кавказгъа терилип жашайдыла. Исмайыл да тебирерикди бизни бла, угъай дерик туююлдю...

Кёп жаш болуп, Кавказгъа къалай атланырыгъыбыз кёзюме кёрюнеди! Мени жашауумда ол кюн бек насыплы кюн боллукъду! Ол кюнню теркирек жетерин ашыгъып сакълайма...

– Эй Жагъафар, тур! – дедиле общежитчи тенглерим.

Нек эсе да кыйналып уяндым.

– Тынгылачы, радиода сизни юсюгюзден айта турадыла!

Мен жатхан жеримден учунуп турдум да, отоубузда гитче радиочукъгъа кзулакъ салдым.

«... Жолдаш Никита Сергеевич Хрущёв кесини жашырын докладында, Сталинни харамлыкъ ишлерин ачыкълай, малкъарлыланы, къарачайлыланы, къалмукълуланы туугъан жерлеринден терс кечюрюлгенлерин, алай бла, партияны миллет политикасына заран келтиргенин айтханды...»

Эки кзулагъым бла эшитгениме ийнанырыгъым келмей, аузум ачылып, ахылау болуп къалдым! Тенглерим да, къолуму тутуп, бир затла айтдыла. Алай не айтханларын, айыртлаялмайма. Эсим-бусум да тас болуп къалгъанча, бир тюрю халгъа киргенме. Эки кезюм къабыргъада радиочукъгъа аралгъанлай турадыла. Алай аны не айта тургъанын да эшитмейме... Бироздан жайыкъдым. Эс тапдым. Бек алгъа нёгерлерими кзучакъладым. Жанымы сууруп алып, алагъа сююнчюге берейим дерча болдум. Хар такыйкъа сайын кеси кесиме ёседен-ёсе, бийикден-бийик бола баргъанча кёрюндюм. «Энди мен да сизни бла тенгме! Мен да сизнича адамма!..» – деп кзычырыгъым келди шуёхларыма. Бу такыйкъагъа дери мен жерден ёрге къобалмай тургъан ёлюк эдим. Энди ёрге къопдум, эки аягъымы юсюне сюелдим! Мен, кзыралыбызны башчысы кечгюнчюлени юслеринден битеу дунягъа эшитдирип айтхан сёзлери къаллай магъананы тутханларын ангылай эдим. Ол туугъан жеригизге жолугъуз ачылды! деген кзууанчлы хапарны башламчысы эди!

– Жюр, лекциялагъа кеч къалабыз, – дедиле нёгерлерим.

– Угъай. Бююн мен лекциялагъа барлыкъ туююлме, – деп, кыстау кийинип тебиредим. Акъылым – Алийге кзууулургъады. «Ол бу хапарны эшитген болурму? Эшитмеген эсе – эшитдирейим! Эшитген эсе уа – бирге кзууанайыкъ!» – дейме ичимден. Ичим а жырлайды! Жюрегим бийиклеге учунады...

Къол-бет жууаргъа да унутдум. Эрттенликде лекциялагъа чай ичип барыучу эдик... Аны да унутдум.

Бу такъыйкъада, чай угъай, бал къапдырсала да, тамагъымдан ётерик туююл эди.

Кийинип, Алийге къуулдум. Мен аны, излеп, окъугъан институтунда тапдым. Коридорда, бир къауум адам болуп, жарыкъ ушакълаша тура эдиле. Алий, мени кёргенлей, эки къучагъын кенгиге жайды. Аны да къууанчлы хапарны эшитгенин билдим.

– Была чеченли, ингушлу жашладыла, – деди Алий, мени ушакъ нёгерлери бла танышдыра. Ала бла да къучакълашып, бир бирибизни алгъышладыкъ. Бюгюн кибик эсимдеди ол кюн февраль айны сууукъ кюнлеринден бири болгъаны. Алай манга кеси ёмюрюмде ол кюнча жылы кюн болмагъанча кёрюндю.

– Алий, мен ахлуларыбызгъа барып келейим. Къарт ыннамы къолун тутайым. Ёлюгю мында къаллыкъ сунуп, жарсыгъанлай туруучу эди да, къууандырайым!..

Мен, къууанч хапарны алагъа теркирек жетдирирге ашыкъгъандан, такси тутуп, ахлуларыма къуулдум. Къубул къуруда: «Ийсагъан, Черек суудан бир уртлап ёлюр эди», – дегенлей турууучу эди... Аллах тилегинги эшитгенди, огъурлу ыннам! Энди Черек суудан да ичериксе! Энди ёлюгюнг киши жеринде да къаллыкъ туююлдю! Къууан, ынна, къууан! Сен жияп тургъанлы, онеки жыл болады. Энди кёз жиямукъларынгы сыйпа! Энди эзилип тургъан жюрегинги да къууандыр!.. – деп, Къубулгъа айтырыкъ сёзлерими ичимден хазырлай барама...

Ала жашагъан юйге жууукълашханлай, алайда жыйылып тургъан кёп кишилени эследим. Ахым кетди. Таксини тохтатдым. Шофёргъа хакъын берип, ызына ашырдым. Кесим а, кьоркъа-кьоркъа, жыйылгъанланы къатларына бардым.

– Не болгъанды?..

– Сен кёп жаша, Къубул ёлюп къалгъанды, – деди-ле.

Шыр деп, кёзлеримден жиямукъла тёгюлдюле. Жюрегим такъыр болду. Мен юйге кирдим. Къатын-ла жияй эдиле. Фаття, мени кёргенлей, жеринден туруп келип, башын инбашыма салып, таралып жияды. «Оу, мен не этейим Кавказгъа тарала ёлген гелляма?..» – деп бууулду, сытылды. Мен Фаттяны, жапсара, анга не эсе да бир затла айтыргъа кюрешдим. Алай, жюрегим асыры таралгъандан, не айтханымы кесим да билмей эдим...

Къубулну асырадыкъ. Туугъан жерине термилип ёлген энтта да бир факъыр таулу ана тыш жеринде

кѡабыр тѣбе болду. Аны кѡабырына кѡарай, кѡуанч хапарымы анга жетдиралмай кѡалгѡаныма ичимден кѡйдѡм...

* * *

Алий да башчыбыз болуп, Алматыда окѡугѡан таулу студентле, жыйылып, ресторанига бардыкѡ. Бизге кѡарачайлы жашла да кѡошулдула. Радиодан эшитген тауушлукѡ хапарыбызны жуудукѡ. Хрущѡвха таула тенгли алгѡышла да этип, аны саулугѡу ючюн талай кере тартдыкѡ! Аны кишилигине сейирсиндик. Сталин ѡлген ѡтгенликге, совет халкѡ алыкѡа аны атындан буюгѡуп жашай ѡди. Хрущѡв а кѡоркѡмады! Мурдарны харамлыкѡ ишлерин битеу дуниягѡа ачыкѡ ѡтди! Уллу кѡыралыбызгѡа солууун ѡркин алыргѡа онг тапдырды!

Бизни да, туугѡан жерибизге «десант» болуп барыргѡа деп, Алий жарашдыргѡан планыбыз оюлду. ѡнди, биз Кавказыбызгѡа жашыртын угѡай, башыбызны ѡрге кѡтюрюп барырча боллугѡубуз хакѡ ѡди!...

ѡКИ КѡЗИОМ АРТХА КѡАРАЙ

Мен да, Мухаммат да, дагѡыда ѡки нѡгерибиз да, мычымай, туугѡан жерибизге кетерге деп акѡыллашдыкѡ. Аны юсюнден кенгеширге Алийге бардыкѡ. Ол бу ишибизни кѡабыл кѡрмедиди.

– ѡй жашла, ашыкѡгѡан суу тенгизге жетмез денча ѡтмегиз, – деди Алий бизге, сабыр халда. – Мен а жерибизге кетерге ашыкѡмагѡанмы сунасыз?! Окѡуу семестрни бошап, жолгѡа алай чыгѡаргѡа керекди. Ючтѡрт ай кѡалгѡанды. Кѡпге тѡзген, азгѡа да тѡзюгюз. Ары баргѡандан сора, анда да окѡургѡа, билим алыргѡа керекбиз. Аны себепли мындан кѡагѡытларыгѡызыны, студентле болгѡаныгѡызыгѡа шагѡатлыкѡгѡа кѡргюзтюр ючюн, окѡуу жылны тап бошаргѡа борчлубуз. Окѡуй тургѡан курсларыгѡызыны бошамай барсагѡыз, бирер жылыгѡызыны тас ѡтериксиз. Ангылаймысыз аны? Ашыкѡмагѡыз! Алыкѡа, Хрущѡв съездде айтханлыкѡгѡа, бизни артха кѡайтарыргѡа оноу ѡтилмегенди. Сиз шѡндю салып ары барсагѡыз, нек келгенсиз деп сорлукѡла да чыгѡарла. Ол а бютюнда ачыу тиерикди. Кѡууанып баргѡан жюреклеригиз суу кѡуйгѡанча болур...

Биз Алийни айтханларына эс буруп тынгыладыкъ. Туугъан жерибизге не бек тартынсакъ да, тамата айтханнга къулакъ салдыкъ.

Ашыкъгъанда, заман акъырын озады дегеннге, бу жол толу ийнандым. Кюн чыкъса, бата билмегенча кёрюнеди. Кече болса, танг атмай, сау жыл тургъаннга ушайды.

Юйден къагъыт алдым:

«Салам, Жагъафар... Мында, Къызыл-Къыяда жашагъан таулуланы арасында, Кавказгъа кетебиз деп, уллу хапар жорюйдю. Хар ким хар тюрлю айтады. Ахылау болгъанбыз, кимге ийнаныргъа билмей. Бир къауумла хапчуклары окъуна кысып тебирегендиле. Биз а къалай болайыкъ? Няння бек жарсыйды. Сен анда, биз а мында не этерге да билмейбиз. Бу хапар керти эсе, биз да жолгъа хазырланыргъа керекбиз. Сен не айтаса? Къазахстанда жорюймюдю бу хапар? Огъесе уа къуру Къызыл-Къыяны хапарымыды бу? Къалай-алай да болсун, бу хапар чыкъгъанлы, жукъубуз кетгенди... Санга айтырча башха хапарыбыз жокъду. Окъугъан да, ишлеген да этип айланабыз. Няння аурумайды, аны ючюн жарсыма. Сен анда аппаны жууукъларын тапханынга бек къууанып турады. Сен алагъа бизни барыбыздан да салам айт. Терк жууап жаз. Эгечинг Рая.»

Мен юйге быллай жууап жаздым:

«... Сиз эшитген хапар мында да жорюйдю. Алай алыкъа хапчукланы кысаргъа ашыкмагъыз. Закон чыкъгъынчы, бизни Кавказгъа иерик тюйюлдюле. Закон а кёп бармай чыгъарыкъгъа ушайды. Мен биринчи курсну бошагъанлай, Кавказгъа кетерге жол кёл алып турама. Сизден алгъа барып, юйюбюз-журтубуз жеринде эсе кёрюрге сюеме. Сиз кёп жашагъыз, Къубул харип да ёлгенди. Ол жазыкъ, бу иги хапарны эшитмей, Малкъаргъа термиле кетди...»

Манга ахча жиберебиз деп кыйналмагъыз. Бир къауум жаш болуп, кече, темир жол станцияда вагонла къотарып, ахчачыкъ тюшюре турабыз. Стипендия да алама. Кыйналмайма. Ахчаны жолгъа жыйыгъыз... Менден ахлуларыбызны барысына да салам айтыгъыз...»

* * *

Семестр бошалыргъа жууукълашханы сайын, жюрек тынгысызлыгъым да ёсе башлады. Алгъын, башым жастыкъгъа тийгенлей, жукълап къалычу эдим. Энди уа жукъум тас болгъанды. Кёп тюрлю сагъышла мыйымы «къайната», танг аласына жууукъ къалкъыйма.

Сабийлигимде Ташлы-Таланы огъары жанында би-ийик къая жухладан бирин, жерге жатып, ышныр эте тургъан ийнекге ушатыучу эдим. Ол «ийнек» кёзлериме кёрюннгенлей турады. Узалсам, къолум бла жетерик сунама да, адыргы болама. Ол адыргым бошала баргъанлай, Айнаны къоле тургъан бет сыфатын кёреме. «Айнаны къоюп, къалай кетип къаллыкъса?» – деп, тепчиленеди жюрегим. «Нек къоюп кетеме? Биргеме алып кетерикме!» – деп къозулады акъылым.

Айна бла арабыз кюнден-кюннге жууукъдан-жууукъ бола баргъанын сеземе. Бир бирни кёрмей, арадан кюн озса, экибиз да къайгъылы болабыз...

Май айны ахыр кюню болгъаны бюгюнча эсимдеди. Бек жылы кюн эди. Кёбюбюз лекциялагъа жалан кёлеклей келдик. Къызланы да кёбюсю женгил кийинипдиле. Аланы барысындан да Айна ариу эди. Акъ чилле ёрге жаны бла дум къара тёбен жаны, аны субай санларына энчи къууат бере эдиле. Артха сыйдам таралгъан къара чачы уа аны нюр бетин бютюнда суйдюмлю этеди.

Лекцияладан сора мен аны, кесибиз бираз айлана-йыкъ деп, шахаргъа чакъырдым. Кёп айландыкъ. Кафеге барып, чай да ичдик, морожна да ашадыкъ. Андан сора киногъа да бардыкъ. Ызыбызгъа, общежитге, къайтып келе уа, мен Айнагъа туугъан жериме кетерге умутум болгъанын айтдым.

– Сен да биргеме келсенг эди, мен эки кере насып-лы болур эдим! – дедим анга. Айна тынгылады, не айтырыкъ болур деп, мен да андан ары сёз къатламай турама.

– Туугъан жеринге сен къалай терилип жашагъанынгы танышхан кюнюбюзден окъуна сезип турама. Адамгъа туугъан жеринден сыйлы зат жокъду, – деди Айна, сагъышлы болуп.

– Кавказ таулагъа сени келин этип элтирге дейме...

– Бек сейирди! – деп кюлдю Айна. Сора, кюлгенин тохтатып, сабыр халда: – Сени бла жер этегине барыргъа да хазырма. Алай шёндю угъай... артда... окъууу-бузну да бошап...

– Артда биз бир бирибизни табалырбызмы да? – деп, Айнаны ауузуна чапдым.

– Табарбыз, излесек...

Айна бла мен, уллу сахарны жарыкъ орамларын къыдырып, кечге дери айландыкъ. Ол да мени жюрегиме ырахатлыкъ тапдыргъан бир кюнюм эди да – озду.

ЖОЛДА ТЮБЕШИУ

Поездге миннгеним сайын, бизни Нальчикден Къазахстанны къыйырына дери элтген жюк ташыучу эшелон эсиме тюшеди. Ол зат мени хар заманда ауур сагъышха къалдырады. Бусагъатда да, пассажир поезд бла Кавказгъа къайтып бара, купеде аны юсюнден сагъыш этеме. Малланы орунга жыйгъанча, къарангы, сууукъ, кир вагонлагъа алтмыш-жетмиш адамны сугъуп, къачып кетмесинле дегенча, эшиклерин да къаты бегитип, сабийлени, аналаны жията-сарната, бизни жолгъа алай чыгъаргъан эдиле. Ол жол адамсызлыкъны, хыянатлыкъны, терсликни жолу эди. Ол жол хар малкъарлыны къадарын сындыргъан огъурсуз жол эди.

Мен поездни чархлары рельсалада темир таууш эте баргъанларын эшитеме. Мени бери – Къазахстаннга, келтирген темир жол, энди ызыма къайтарып барады. Сынагъан къыйынлыкъларым, эсиме тюшюп, жюрегим чимдий эселе да, кёлюм жарыкъды. Ашыгъама бек! Туугъан жериме тансыкълыгъым учундуруп барады!

Купеде менден сора, да ючеулен бардыла. Экиси къазахлыладыла – эр бла къатыннга ушайдыла. Кисловодскге солургъа барабыз дегендиле. Купеде кёп турмайдыла. Башха купеледе танышларына кетип, кюнлерин анда оздурадыла. Ючюнчю жолоучум а жаш адам кёрюнеди. Ол да нек эсе да, менича, сагъышлыды. Кесин да юзбеклиге ушатып келеме, алай алыкъа ким болгъанын сормагъанма. Ол да хазна сёз къоратмайды, жукъ сормайды. Кёбюсюнде, бетден-бетге олтуруп, терезеден тышына къарагъанлай барабыз.

Къайсы эсе да станцияланы биринде поездибиз, бара тургъанлай, дыркъ тохтады. Мен, сюрюшюп барып, башымы нёгерими башына уругъа аздан къалдым. Баш орундукълада къазахлы нёгерлерибизни жол къысыллары энишге къуюлдула. Нёгерим, къоркъунуп, онг къолу бла кёкюрегине жор этди. «Мен муну юзбекли сунуп турама, бу уа оруслу кёреме», – деп келди кёлю-

ме. Орусча табыннганын эслегеними сезип, уялгъан этгенча, менден кёз къарамын бир жанына бурду.

– Баям, къоркъдунг, табыннганынга кёре, – дедим анга.

– Авария болгъан сундум... – Ол, бираз тынгылап туруп, сёзюн андан ары жалгъашдырды. – Кечгинлик бер, сен кимсе?

– Мен... Мен малкъарлыма... Туугъан жериме...

– Алай болурса деп келеме ичимден, – деди ол, ёрге туруп, къолуму тутта. – Мен да малкъарлыма.

– Къалай?! – деп сейирсиндим мен. – Алгъа сени юзбекли сунуп турдум... Сора, жор этгенинге кёре, оруслу сундум. Энди уа...

Нёгерим жерге къарады. Аны солугъан солууундан не эсе да бир тынгысызлыгъы болгъанын ангыладым.

– Сен да, менича, туугъан жерибизге къайтып бара болурса? – деп сордум.

– Хау.

– Къайсы ауузданса?

– Чегемден.

– Игиди, иги... мен а Ташлы-Таладанма. Атынг къалайды?

– Ийнал.

Алай бла, экибиз да танышдыкъ. Бир бири хапарларыбызгъа тынгылай, жол сагъышларыбызны унутдукъ. Ийнал кесини юсюнден айтханы сайын, анга сейирим ёседен-ёсе барады.

– Атам урушда ёлгенди, анам а жолда. Эгешчигим бла мен Юзбекде сабий юйге тюшдюк. Бир жол бир бабас, келип, мен сени кесиме жаш этерикме деп, алып кетди. Ол заманда манга он жыл бола болур эди. Орус элге элтди. Анда килиса да бар эди. Бабасны тонгузлары, къойлары да кёп эдиле. Эки ийнеги да бар эди. «Бу малла меникиле туююдюле, Богну малларыдыла. Сен былагъа иги багъып турсанг, Бог санга игилик бергенлей турлукъду, – деди. Ол алай айтханлай окъуна, мени сабий юйден нек алып келгенин билдим. Алай бла, бабасны малларына багъып тебиредим. Бир игилиги – къарынымы ач этмей эди. Бабасны юч кызы да бар эди бири – мени тенгли – Настя. Бирси экиси уа – жетген кызыла. Ала бек эрикген заманларын да, манга мал орунну тазаларгъа, тонгузлагъа аш берирге да болушуучу эдиле. Настя уа мени бла бугунчакъ ойнаргъа сюйюучю эди. Алай мени ойнаргъа заманым къайда? Мал орунну тазаланмай тургъанын

кёрсе, бабасны къатыны мени чыбыкъ бла тюйюучю эди. Бир жол а, чыбыкъ тапмай, агъач кюрек бла башыма уруп, эсими аудургъан эди. Ол кюн мен сабий юйге къачып кетер умут этдим. Бабас мени андан поездге, сора жюк машинагъа да миндирип алай келтирген эди. Мен сабий юй болгъан жерни атын окъуна билмей эдим. Билгеним жаланда – алайдан узакъ болмай, поездле ётюучюлерин кёрюучю эдим. Артдан-артах эгешчигим да эсиме тюшюп, анга да тансыкъ болдум.

Сабий юйге къайтыргъа суйгеними бабасха айтып кёрдюм. Ол бек ачыуланды. «Бог сени иги кёрюп турады, сен а андан къачаргъа умут этесе. Ол уллу гюняхды. Алай этсенг, къыяма кюн жаханым отда кюериксе...» – деп къоркъутду. Къоркъутхан бла да къалай биргесине килисагъа жюрюютюп тебиреди. Бирэки кере баргъандан сора, анам айтычу Аллахны, Къуранны да эсерип, килисагъа барыргъа унамай тохтадым. Бабас манга бютюнда къызды. «Иисусну кесинге чамландырма! Кёп адамла, андан безип, ажашып айланадыла. Алай ахыр кюнде, ала, аны аллында баш уруп, андан кечгинлик тилерикдиле. Сени боллугъунг да алайды! Бог къарап, кёрюп турады сени хар не этгенинги да, жюрегингде не болгъанын да...» – деп, ол манга ууаз берди. Къоймай, килисагъа элтди. Ма анда жор этип башлагъан эдим.

Биринчи жор этген кюнюмю кечесинде анамы тюшюмде кёрдюм. «Балам, сен муслийман киндикден юзюлгенсе, аны унутма...» – деп, кёз туурамдан кери болду. Мен, ол тюшню кёргенден сора, къачыу къайгъыгъа кирдим. Бабас килисагъа келгенледен тюшген ахчаны къайры асыраучусун кёрюп туруучу эдим. Излеп, сабий юйню табар ючюн, поездге, машинагъа минерге манга ахча керек эди. Марап туруп, кюнлени биринде, эки хуржунуму толтуруп, килисадан ахча урладым. Ол кюн окъуна къачдым Бабасны арбазындан, сабий юйню излеп.

Кече узуну бардым къарангыда, абына-скюрюне, къайры баргъанымы да билмей. Танг ата, бир уллу элни къыйырына жетдим. Халкъ кёп жыйылып тургъан жерни эслеп, ары бардым. Барсам, ол а – базар. Дунияны хууаны, харбызы, алмасы, жюзюмю!.. Суйген затларымы алып, базардан бир жанына чыкъдым. Сайлап, тап жерчик табып олтурдум да, алгъан затларымы ашадым, къарыным тойгъунчу. Алайда, ауурланып, жукълап къалдым.

Кюн бетими асыры кыыздыргъанына тѣзалмай, уяндым. Уянсам – хуржунларымда капек да жокъ. Аяусуз жиядым. Алай, жиягъан этгенликге, не табарыкъ эдим? Базаргъа барып, милицияны излеп табып, анга сабий юйден болгъанымы айтдым. «Къайсы юйденсе?» – деп сорду. Аны уа айталмадым. Мен аны бла алай сѣлеше тургъанлай, биреу кѣолу бла арт желкемден тутду. Къарасам, ол а – бабас.

Милиционерге не эсе да бир затла айтып, ол мени андан айырды. Къолумдан тутуп барып, бир ат арбагъа миндирди. «Богну аллында бек уллу гюняхха киргенсе. Бютюнда бег’а аны ахчасын урлагъанынг ючюн. Къайдады ахча?» – деп, къадалып сорду. Мен анга болгъан ишни жашырмай айтдым. «Сен бу гюняхдан къутулур ючюн, кече, кюн да Богга табынып, аны малларын багъып турургъа керексе. Алай этмесенг, сени ол дуниянг жаннган отну ичинде ѳтерикди», – деди. «Табынсам а, ол манга кечерикмиди?» – деп сордум. «Хоу», – деди ол.

Алай бла, бабас мени ызыма алып келди. Мени кѳргенде, Настя алай къууанды, жиягъан да этип. «Мен а сени бѳрюле ашагъан сунуп къоркъгъан эдим...» – деди ол, жюрексинип. Аны алай жарсыгъаны манга хычыуун тийди. Ол манга эгешчигимча татлы кѳрюндю. Ол кюнден тебиреп, Настягъа жюрегим халал болду...

Килисагъа жюрюп, Богга да табына ѳсдюм. Онбешоналты жылгъа жетдим. Настя бла уа бир бирсиз болалмай башладыкъ. Экибиз да, мал орунда бугъуп, кюнюбюзню кѳбюсюн анда ѳтдюрюючю эдик. Бир кюн Настяны анасы, бизни мал орунда къучакълашып тургъаныбызны кѳрюп, экибизни да аман кюнюбюзню берди. Аны таягъы тийген жерлерим кѳп заманнга дери къара кесеу болгъанлай турдула. Кызыны анасы бизни юсюбюзден эрине айтханда, мен бютюнда къоркъдум, бабас да таякъ бла тѳерик сунуп. Алай ол, тѳйген угъай, урушхан окъуна этмеди. «Сабийлик эте турмагъыз», – деп кѳйду. Мен анга бек сейир этдим...

Кюнле уа оза эдиле. Заман не къадар кѳп ѳтсе, алай бир, туугъан жериме тансыкълыгъым кючее бара эди. Чегем сууундан ичмесем, ѳмюрде суусабым къанмазлыкъ суна эдим. Бюгюн да алайма. Мен Чегем сууундан ичерге ашыгъып барама!.. Атам, анам ичиучу суудан!..

– Сора уа, сора? Настя бла не болуп къалдың?

– Настя бла, бир бирсиз жашау эталмазча, къаты

сыймеклигибиз болгъанды. Бизни алайлыгъыбызны битеу эл да билген эди. Настя бла мен бабасдан бизни неках бла бирге къош деп да тилеген эдик. Ол угъай демеди. Жаланда манга: «Христиан динни жюрегинг бла ал», – деп, борч салды. Не этерик эдим? Алдым. Настя бла юйдегили болдукъ...

– Сора сен Настяны къайда къоюп келесе?

– Юйюнде. Мен, келип, Кавказда халны кёрюп, сора, Настяны келтирирге, ызыма къайтырыкъма.

– Да таулу элде муслийманла арасында къалай жашаргъа умут этесе, христиан динни алып? Терс къарарла санга. Адетге, тереге къошмазла. Бедиш этерле, сындырырла...

– Билеме, – деп, Ийнал мудах болду. – Мен таулу элде жашамам. Орус элде жашарма. Неда Нальчикде тохтарма. Кенгден къарап, тауларыбызны кёрюп турсам, боллукъду...

Ийнал мудах болду. Анга жаным ауруду. Дюгерлиме деп жаздыргъан Муса да эсима тюздю. Ийнал да къадарын кёчгюнчюлюк сындыргъан факъыр тауладан бири эди.

– Жангыдан ёз дининге – муслийманлыкъгъа къайтыр сагъышынг жокъмуду? – деп сордум.

– Энди бу ишни юсюнде алгъа бла артха сюрюше турургъа сыймейме. Сюеме десем да, болаллыкъ туюлме. Жюрегим къоярыкъ туюлдю...

Танг аласында, поездибиз Нальчикге жетди. Ийнал бла мен, вагонбуздан тюзюп, тауларыбыз таба кезлерибиз термиле къарадыкъ. Ала бизге: «Нек турасыз?.. Келигиз бери, терк жетигиз!..» – деп, бизни кеслерине чакъыра тургъанча кёрюндюле.

Вокзалны майданында биринчи кере къабарты сёзлени эшитдим. Ол да манга, Кавказны макъамын эшитгенча, хычыуун кёрюндю. Къабартыча сёлешгенлени хар бирини бетине къарай эдим. «Мени танымаймысыз?.. Көрмеймисиз?.. Мен таулума!» – дей эдим ичимден алагъа. Алай манга эс бургъан киши да жокъ эди. Хар кимни кесини иши, кесини жарсыуу, кесини жолу... Мени жолум Ташлы-Талагъа эди. Ийнал да, мен да автостанциягъа келдик. Чегем жанына баргъан автобус табылып, Ийнал терк окъуна анга минип кетди. Мен а Ташлы-Тала таба баргъан автобусну сурашдыра къалдым.

– Ол жанына Нальчикден автобус жорюмейди, – деди манга диспетчер.

– Сора не этейим? – деп жарсыдым.

– Чиколагъа баргъан автобусха минсенг, ол сени ара жолдан Ташлы-Талагъа бурулгъан жерге дери жетдирликди.

– Андан ары уа?

– Андан ары уа ёрге, энишге озгъан машиналагъа, арбалагъа тагъылып барсанг бараллыкъса ансы, башха амал жокъду.

Диспетчерни терезечигинден артха бурулгъанлай, узун бойлу арыкъсуу жаш манга:

– Сен, Ташлы-Таланы сурашдыргъанынга кёре, таулу болурса деригим келди...

– Хау, таулума.

Ол манга къолун берди. Сора, бетиме къарай кетип, кесине тартып, къучакълады.

– Мени атым Хасанды... Къабартылыма мен. Баям, Азиядан къайтып келе тургъанлыгъынг болур?

– Хау, алайды.

– Алай эсе, сау кел! – деп, ол мени жангыдан къучакълады.

Экибиз да танышдыкъ. Ол Карданов Хасан эди, къабартылы композитор.

– Бюгече бизде къал да, жолунга тамбла барырса, – деп, ол манга къаты болду.

Алай мен унамадым. Туугъан элими таулары кёзлериме кёрюне тургъанлай, жюрегим тынчайып, къонакълыкъда къалаллыкъ туююл эдим...

«КЪОР БОЛАЙЫМ САНГА!..»

Автобусну шофёру мени биринчи Лескен деген дюгер элде тюшюрдю, Ташлы-Талагъа баргъан жолну да кёргозтдю. Алайдан таула, къолуму созсам, тёпелерине жетип къаллыкъча, бютюнда жууукъ кёрюндюле. «Бусагъат жетеме!..» – дедим мен тауларыма къарап. Жетерге уа керек эдим, къалай жетейим ансы? Шофёр айтханнга кёре, былайдан ары энтта да жыйырма кыгычырым барды. Жаяу барама десем, кечге къаллыкъма.

Чемоданымы да жол жанында жерге салып, машина ётер эсе деп сюелеме. Машина угъай, арба да кёрюнмейди. Орамда ёрге, энишге жюрюгенле, бу кимди дегенча, мени къатым бла сейирсинип озадыла.

Кюн да батды. Элде да дауур-хахай кёбейди. Сюрюуден къайтхан ийнекле, къойла таныш къабакъ

эшиклерини алларына барып мёнгюрейдиле, макъы-радыла. Мен тынгысыз болдум, кечеге къарай, тышында къалдым деп. Алай алыкъа умут юзмегенме. Машина табаллыкъ сунуп турама.

Башында да акъ къалпагъы, къолунда да базыкъ таягъы бла къатыма бир киши келди. Эрттеден бери бюлюнмеген сакъалы бетин тумалапды.

– Ахшы жаш, къарап, кёрюп турама сени былайда кёпден бери сюелгенинги. Баям, жолоучуса? – деди ол, бетиме, юсюме да тюрслеп къарай.

– Ташлы-Талагъа барлыкъ эдим да, машина чыкъмайды, – деп, жарсыууму айтдым.

– Бусагъатда, хазна, Ташлы-Талагъа барлыкъ машина табылмаз. Ары агъач ташыучу машинала эрттенликде барыучудула.

– Да сора мен туугъан элиме бюгюн жеталмаймы къалама?

– Сен ташлыталачымыса?..

– Хау. Къазахстандан келеме.

– Къара анга! Андан бери аны айтсанг а! – деп, дюгерли киши тамаша болду. – Кел, бюгече бизде къал. Эрттенликде мындан арбала да барлыкъдыла Ташлы-Талагъа. Аладан бирине минип кетерсе.

Дюгерли киши мени юйюне алып барды. Юйдегилери, къоншулары да, мени малкъарлы болгъанымы билгенден сора, тегерегиме алдыла. Бир жууукъ ахлуларынча тансыкъладыла. Хапар сордула.

– Биз таулуланы ызларына къайтыргъа эркин этгенлерин эшитгенбиз. Бек къууаннганбыз. Боппа-бошуна къаллай бир тентиредигиз сиз, – деп, жарсыгъанларын да айта, манга хурмет, намыс да бере эдиле. Жыйылгъанланы ичинде бир тегерекбет узун киши, кёзюме къарай кетип:

– Сен Зубейирни таныймыса? – деп сорду.

– Токумаланы Зубейирни айта эсенг, ол мени атамды, – дедим.

Узун киши, къатыма келип, мени кёкюрегине кысыды.

– Сора сен аны жашыса! Ушатып, кёзюнге ингирили аны ючюн къарагъанлай турдум. Зубейир бла мен анты шуёхлабыз. Къалайды ол? Къачан келликди?..

Мен, мудах болуп, жерге къарадым. Жыйылгъанла шум болдула. Узун киши, ангыламай, неди дегенча, манга къарап тохтады.

– Атамы Къазахстанда асырагъанбыз... Жыйылгъанла, кеслерича не эсе да бир затла айтып, бушуу-буш-

ман болдула. Башымы кётюрюп къарагъанымда, узун киши жиямукъларын сыйпай тура эди. Ол мени кесини юйюне чакъырды. Алай мени бери, юйюне, алып келген акъ къалпакълы киши: «Мен къонагъымы кишиге да берлик туйюлме», – деп, унамады. Мени хан кибик кёрдюле, сыйладыла. Ол кече бир уллу жууукъларымы орталарына тюшгенча болдум.

Экинчи кюн эрттенликден окъуна ариу кюн тийди. Мен, чемоданымы да алып, къонакъбайымы юйюнден чыкъгъанымда, малкъар тауланы акъ тёпелерин алтын бетли кюн таякълары кёзю къаматырча жылтырата эдиле. Кеслери да, къолум бла жетип окъунамы къояма дегенча, бир жууукъ кёрюндюле.

Ташлы-Талагъа агъач алыргъа тебиреген ёгюз арбадан бирине минип, жолгъа чыкъдым. Акъырын дынгырдай баргъан арбада, таулагъа да къарай, терен сагъышха киришеме. Тюз да Ташлы-Талагъа киргенлей, гитче Жагъафарчыкъ аллыма чабып чыгъарыкъ сунама. Ол мени къучакъларыкъды, не уллу болгъанса деп, манга сейирсинип къарарыкъды. Мен а анга: «Анча жылны ичинде менсиз къалай турдунг?!» – деп, аны ийнакъларыкъма. Ол а: «Мен сени сакълап тургъанма!» – деп эркеленирикди. Экибиз бир бирибизни тансыкълай, элибизни орамлары бла айланырыкъбыз. Сабийлигим манга гитче заманыбызда ойнаучу жерлерибизни кёргюзтюрюкдю. Биз мындан кетгенли, элибиз къалай тургъанындан хапар айтырыкъды. Ол мени Хызны сууну боюнуна элтирикди. Жуунуучу кёлчюгюбюзю кёргюзтюрюкдю: «Хайда, тешин, суугъа кирейик!» – дерикди. Мен а анга: «Тохта, ашыкъма, суубузну макъамына тынгыларгъа къой. Мен анга неден да бек тансыкъ болуп келгенме», – дерикме. Алай айта, аякъларымда чурукъларымы тешип, суугъа кирликме. Мени санларыма дарман сууча салкъын ырахатлыкъ жайыллыкъды.

Сабийлигим мени юйюбюзге элтирикди. Къошунбаш юйюбюзге. Биз кёчгенде юйде къалгъан киштигиз, къартайып болса да, мени танып, аллыма чабып келликди. Мен аны, къоюнума къысып, башындан сыларыкъма. Ол а, мени бетими, боюнуму ийисгей, кесин манга ышырыкъды. Сабийлигим мени аппаны отоуна да кийирликди. Столда аппаны Къуранын да, башха китапларын да кёргюзтюрюкдю. Мен аппам бла бирге жатыучу ундурукъгъа барып олтурлукъма. Аппаны тансыкълай, аны жастыгъын къучакъларыкъма. «Аппадан не хапарынг барды?» – деп сорлукъма са-

бийлигиме. Ол а мудах боллукъду. «Аппабызны ёл-тюргендиле», – деп жилярыкъды. Мен аны жубатыр-гъа кюреширикме. Сабийлигим манга: «Мени гитче эгешчиклерим бла Ахмат къарындашчыгъым а сау-мудула?» – деп сорлукъду. «Саудула, – дерикме мен анга. – Жангыдан санга бир къарындаш бла бир эгеш-чик да къошулгъандыла», – деп да къууандырлыкъма. «Мен аланы къачан кёрлюкме?!» – деп силкинирик-ди. Сора ол манга атабызны, анабызны сорлукъду. «Энди «атангы кёрлюк туююлсе, – дерикме сабийлигиме. – Няняны уа кёрлюксе. Эгечлеринги, къарындашлары-нгы да кёрлюксе. Ала шендю бери келирге жолгъа хазырлана турадыла...»

Мени терен сагъышларымы арбачы юздю.

– Бир хапар да айтмайса? Къалай турдугъуз Азия-да? Бек кыйналдыгъызмы? – деп сорду ол.

Мен анга кёрген кыйынлыкъларыбызны айтдым. Арбачы башын да чайкъай тынгылады хапарыма.

– Тюзлюк тохташа барады кыралда. Энди жери-гизге сау-эсен жыйышыгъыз!

Арбала агъач кыйырына жетдиле. Мен таныучу бийик чынар терекле! Мен арбадан секирип тюшгенде, ала манга башларын ийип, салам бергенча кёрюндю-ле. Бара барып, аладан бирин къаты къучакъладым. «Къор болайым сизге, туруучугъузча турасыз!» – де-дим, кёлум тола. Мен терекден, кёз жашларымы сюр-те, артха бурулгъанымда, арбачыла, тохтап, манга къа-рап тура эдиле.

Арбала да, арбачыла да агъач кыйырында къал-дыла. Мен а, чемоданымы да кётюрюп, андан ары жаяу кетдим. Узакъ туююл эди. Бираз баргъандан сора, жол жанында юй тенгли уллу ташны къатына жетдим. Ол таш эсеме тюшдю. Биз, сабийле, элден былайгъа ке-лип, бу ташха ёрлеп ойнаучу заманыбыз кёзюме кё-рюндю. Ол заманда бу таш сыйдам болуучу эди. Энди уа аны юсюн къалын габу басыпды. «Биз кетгенли, сен да мугурайгъанса», – деп, ташны къолум бла сы-ладым.

Андан ары, кёп да бармай, Ташлы-Тала кёрюндю!.. Жюрегими дып-дып этип, терк ургъанын эшитдим. Жол ортасында сирелип, элими сыфатына къарап къал-дым. Мен аны таныялмадым. Къошунбаш юлерибиз-ден бири да жокъ. Оюлгъан хунала, бийик ёсген къау-рала. Жолда сагъыш этип келгенимча, Сабийлигим да, къууанып, аллыма чыкъмады.

Ит юрген тауушну эшитип, жукъудан сескенип уян-

нганча болдум. «Элим, сауса да!» – деп кѳууандым ичимден. Хау, туугѳан элим арталлыда тѳоп болуп тѳойюл эди. Анда-мында бийик хансланы арасындан не эсе да бир бузулѳан гытыланы башлары кѳрѳунедиле. Мен тауларыбызѳа кѳарадым. Ала мени аллымда сѳеле эдиле. «Мудах болма, элингден кѳалѳаны буду», – дегенча, ала манга кѳл этдирип турѳаннга ушадыла.

«Угѳай, угѳай, мудах нек болама! Бу мени жеримди, бешигимди, юйюмдю!» – дедим мен тауларыбызѳа. Алай айтып, жерге бауурландым. «Кѳор болайым санга!» – деп, кѳз жашларым саркѳа, элими топураѳын тансыкѳладым. «Манга уа нек эс бурмай тураса?» – дегенча, Хызны сууну тауушу кѳуулагѳыма уллу эшитилди. Мен анга кѳууулдум... Чемоданымы жолда унутуп барѳаным эсеме тѳшѳуп, ызыма кѳайтдым. Шашханча болѳанма. Кѳайры барып, не затха кѳарарѳа билмейме. Хар ташдан, хар терекден, кѳкде учхан хар кѳанатлыдан тансыгѳымы алыргѳа учунама. Суу боюнуна тигеледим. Аны жагѳасына жетип, суугѳа бауурландым. Ичип, ичип, ѳмюрлюк суусабымы кѳандырдым! Мени бла ойнагѳанча, Хызны черек бетиме суу тамычыларын чачды. Бетими жуууп, эс тапдым.

«Онѳч жылны ичинде мен сени бир кѳн да унутмай жашагѳанма», – дедим суугѳа. «Мен а, сизни сакѳлай, онѳч жылны жилип турѳанма», – деди черек

Юйѳюз а кѳайда? Бийик кѳошунбаш юйѳюзню кѳрмейме. Ол жокѳду. Болса, мен аны кенгден окѳуна кѳрлюк эдим. Орта орамдан сол жанына бурулуп, арт орамѳа чыкѳдым. Юйѳюз болуучу жерни тапдым. Бахчабызны тандым! Юй орунубузда, кѳангаладан ишленип, бир гитче гытычыкѳ сѳеледи. Мен ары жууукѳлашдым. Гытыны арбазындан бир саргѳылдым кѳарт ит, не ишинг барды мында дегенча, юрѳуп, юсѳоме чапды. Мен андан кѳолумда чемоданым бла кѳорууландым. Бу кезиуде, эки кѳолунда да эки челеги бла орамны башындан энишге келе турѳан тиширыуну эследим. Ол кѳатыма жетгинчи, ит манга юргенлей турду. Тиширыу, кѳезѳоме кѳарап, тамаша болду. Аны бет сыфаты манга да танышча кѳрѳюндю.

– Жагѳафар, кѳатайым, Аллахчѳу, сенмисе?! – деди ол, эки челегин да жерге салып.

– Менме...

Ол, мени кѳучакѳлап, жилимсырады.

– Атанга ушагѳанынгдан таныгѳанма ансы, таны-

яллыкъ туююл эдим, Келляны жаны ючюн, – деди ол, мени тансыкълай. – Кесингмисе? Къалгъанларыгъыз а къайдадыла? Бадина сау-эсенмиди?

– Мен кесим келгенме.

– Охо, ханым, охо, иги этгенсе. Ажашхан къанатлы-лача, уябызны таба башлагъанбыз.

– Да мен, юйюбюзню излей келип, не зат эсе да, бу гытыгъа тюртюлгенме. Бу ит да, юрюп, мени былайдан къыстаргъа кюрешеди.

– Юйлерибизден бири да къалмагъанды. Элибизни конторун окъуна бузгъандыла...

– Кимле? – деп, ашыгъып сордум.

– Кимле боллукъ эдиле... Къоншула этген болурла... Дюгерлиле. Шёндю элибизни бийлеп тургъанла да аладыла.

– Бу гытыда да дюгерлилеми жашайдыла? – деп, ичим жана сордум.

– Хау... Эр бла къатын жашайдыла. Шёндю ишге кетип болурла ансы, чыгъар эдиле. Ала фанер заводда ишлейдиле. Ингирде келирле... Тюберсе. Энди ташлыталачыла сени бла беш юй болдукъ – деп, тиширыу мени жангыдан къучакълады. – Биз жууукъла да болабыз. Мени атым Ажжады. Баш ием – Мустафа...

– Тохта, биз Бёлекшиде болгъанда, ёшюню орденден толуп, урушдан бир жигит ташлыталачы къайтханды деген хапар эшитген эдим, аты да Мустафа деп...

– Хау, олду, баш ием. Ол, сени кёрсе, аз къууаныр! Шёндю жумуш бла районнга кетип турады. Ингирге къайтырыкъды. Сен былай тур, мен, черекге тигелеп, суу алып къайтайым, – деди Ажжа.

Мен, акъылымы «сыгъындыра» кетип, аны эсиме тюшюрдюм. Ташлы-Талада бек ариу къызладан бири болуучу эди. Ким биледи, кёрсем, аны эри Мустафаны да танырыкъ болурма.

Ит, юре кетип, эрикгенден сора, арлакъ кетип, жарты оюлгъан хунаны къатында чёкдю. Юргенин къойгъанлыкъгъа, манга терс къарагъанлай турады. Жеримден къымылдасам, гытыгъа барлыкъ сунуп, огъурсуз хырылдайды.

Мен Ажжа бла аланы юйлерине бардым. Аланы юйлери да, бизни юй орунда гытыча, агъачдан хаух ишленнген сарай эди. Арбазларында эки жаш бла къызчыкъ ойнай айлана эдиле. Ала, мени кёргенде, бу

тыш адам кимди дегенча, кёзюме буюгъуп къарадыла.

– Бу да бизни жашды... Ташлыталачыды, – деп ангылатды Ажжа сабийлерине. Алаймыды дегенча, аланы сур бетлери жумушады. Мен башларындан сылагъандан сора уа, ышаргъан окъуна этдиле.

Ажжа айтып билгенме ташлыталачыладан тёрт юйор, къайтып келип, элде орналышханларын. Аланы кёрюрге да ашыкъдым. Бу такъыйкъалада манга туугъан жеримде эллилерим бла тюбешгенден уллу насып жокъ эди. Тёрт юйор къайтып келип, тёрт от жагъада от тамызылгъан эсе, элде жашау тирилгенди. Анга къалай къууанмазса?!

Ингирде Мустафа да къайтды райондан. Ол да, Ажжача, мени тюз кёргенлей таныды. Ажжа атама ушатып таныгъан эди. Мустафа уа анама ушатып таныды. Бирда бир жарыкъ, иги адам! Ол мени, туугъан баласын тансыкълагъанча, алай жарыкъ кёрдю.

– Юйдегилеригиз кёчюп келгинчи, бизде тур, – дегенни да айтды.

Мустафа бла эл тюбюне чыкъдыкъ. Ол мени бек алгъа кёчюп келген ташлыталачыланы юйлерине элтиди. Абусалам деп, бир алаша, толу санлы киши, мени ким болгъанымы билгенлей, къарыулу къоллары бла кёкюрегине къысды.

– Зубейир къарындашым къайдады? Ол бери менден да алгъа жыйышхан болур деп келсем, ол а – жокъ. Къалайды ол? Не ишлеп турады? Къачан жыйышырыкъды?..

– Сен кёп жаша, атам ёлгенди, – дедим анга. Абусаламны кёзлеринден жияямукъла тегюлдюле. Аны халындан атам бла ол бир бирни суйген адамла болгъанларын ангыладым.

– Аллах-Аллах, туугъан элиме кёчюп келгеним кёзюме кёрюнмей къалды да, – деп, жюрегинден жарсыды Абусалам. – Мен а, алгъын замандача, Зубейир бла ойнарбыз, безирербиз деп, уллу умут этип келген эдим...

Мустафа бла бизни журтха бардыкъ. Анда жашагъанла келип тура эдиле. Биягъы сары итни юргенине, гытыдан къара сакъаллы, орта жашаулу, бёкем санлы адам чыкъды. Мустафа бла ол танышып болур эдиле, бир бирлерини къолларын тутуп, саламлашдыла.

– Бу жаш бу журтну иесиди, – деп, Мустафа мени дюгерлиге кёргюзтдю. Ол манга къолун узатды. Мен аны къолун соймей тутдум.

Не атангы башы кългъанды сени бу журтда?!» – деп, ичимден анга ачыуландым. Анга шуёхлукъ ниет тутмагъанымы бет къланымдан сезген болур эди.

– Бизни уллу кълшунбаш юйюбюз болуучу эди былайда. Ол кълайдады? – деп сордум дюгерлиге.

– Билмейме. Мен бери келгенде, юй жокъ эди. Бу къланга юйчюкню кесим ишлегенме.

– Биз жерибизге кълайтыргъа эркин болгъанбыз. Юйдегилерибиз эндиги жыл келликдиле. Ары дери журтубузну бошатхан эт, – дедим анга.

– Бошатырбыз... Аны не сёзю барды, – деди ол.

Ол алай айтханда, анга жүрегим жибиди. Аны сары ити, келип, мени аякъларымы ийисгеди. Башын ёрге тутуп, кёзюме къларады, тюклю кълуйругъун ойнатды. Бу жанууарны манга былай терк жууушханына бек сейир этдим. «Бу журтну керти иеси мен болгъанымы сезип этгенлигиме болур былай?» – деп келди акълылыма.

Ол кече Мустафалада кълалдым. Мустафа манга кесини уруш жолларыны юсюнден хапарын айтды. Орденлери бла майдалларын да кёргюзтдю. Белоруссияны жеринде аты айтылгъан разведчик болгъанды. Душманны талай тасхасын ачыкълагъанды. Жанын аямай, кълралыбызны сакълап кюрешгенди... Алай Сталин, Берия мурдарла анга къларамагъандыла. Бирси малкъларлы жигитленича, Кълзахстаннга жер аудургъандыла. Кёлчюнчюлюкню азабын сынап, энди элине кълайтханды, алай аны бетинде мен уллу жарыкълыкъл эслемейме. Солугъланындан окълуна жүрек кълыйыны селеймегени сезиледи.

– Тюзлюк келди бизге дейбиз, – деди Мустафа, сакълышы болуп, – алай, не тюзлюк келсе да, кёлчюнчюлюкню кълара тамгъласы бизни ызыбыздан такълмакъл болгъланлай турлукълду. Мени бек жарсылтхан олду. Дунияда сенден гюняхсыз, сенден иги адам жокъл эсе да, атынг аманнга бир айтылса, андан тазаланнган бек кълыйын болады...

Жукълуму келгенине да къларамай, Мустафаны хар айтхан сёзюн башыма жълйышдырыргъла кюрешдим. Хар сёзюню юсюнден оюм этип сакълышландым...

Туугълан элими былай оюлуп кёлгениме жаным кълыйналды. Алай ол зат мени жүрек кълууанчымы чёлдюралмады. Мен туугълан жеримдеме! Энди манга, Кавказынга кет деп, киши тырман этерик тълйюлдю. Бандитсе деп да, сындырлыкъл тълйюлдю. Сатхылча деп да, кёзюме-кълашыма тебиналлыкъл тълйюлдю. Энди мен

ёз жеримдеме! Уллу атларгъа, уллу кюлюрге да эркине. Къайры бараса деп, мени аллымы энди комендант да тыяллыкъ туююдю. Энди мен, алгъынча, бедишлик кечгюнчю туююлме...

Ма аллай сагъышла бла Ташлы-Таладан Нальчикге къайтдым. Къабартыны ара шахары манга кесини сакъ жаууну бла тубеди. Хау, алыкъа Нальчик Къабарты АССР-ни ара шахарыды. Алыкъа мында бизни миллетибизни аты сагъынылмайды. Алыкъа «Малкъар» къырал картагъа тюшмегенди. Аллай кюнню чыгъарына уа мени жюрегим толу ийнанышды!

КЕРИМ

Къонакъ юйде тохташдым. Ахчама кёре, учуз номерни сайладым.

– Малкъарлыла келе башлагъансыз, – деди администратор къатын, паспортума къарай. – Сау келе тургъуз!

– Сау бол. Менден сора да, мында малкъарлыламы бардыла?

– Тюнене бир жаш келгенди. Ючюнчю этажда 313 номерде жашайды. Сени номеринг а 252 боллукъду, экинчи этажда. Туристле бла жашарыкъса.

Номериме бардым. Уллу отоу, ичинде да алты ундуругъу бла. Этажда дежурна мени орундугъуму къайсы болгъанын кёргюзтдю. Номерде адам жокъ эди. Туристле къайда эсе да айлана болурла. Ингирде жыыйлырла. Ала келгинчи, жатып, солургъа умут этдим. Арыгъан санларым да ундурукъгъа тартындыла. Алай, администратор айтхан таулу жаш ким эсе да, анга туберигим келип, тынчлыгъым кетди.

Къол-бет жуууп, юсюмю-башымы тап этип, номерден чыкъдым. Эшикни киритин эте тургъанлай, къатыма биреулен келди. Башымы кётюрюп, анга къарардым.

– Сен таулумуса? – деп сорду ол.

– Таулума. Къайдан билдинг?

– Мен 313 номерденме. Энтта бир таулу жаш келгенди деп, тубюнде администратор къатын айтханды... Сау кел!

Экибиз да алгъа къол алышып саламлашдыкъ, ызы бла уа, эрттеден бир бирни излеп айланган къарындашлара, къучакълашдыкъ. Аны да, мени да кёлюбюз кётюрюлдю, бетлешибиз жарыды. Атларыбызны айтып

танышдыкъ. Аны аты Солтанды. Кеси да менден тамата кёрюнеди. Ёсюю да менден эсе бийигирекди, къалын къара мыйыкълары да бардыла. Бир сёз бла айтханда, чынтты кавказлы жашды.

– Къачан келгенсе? – деп сордум анга.

– Жыйырма кюн болады. Битеу тау ауузларыбызны къыдырып чыкъгъанма.

– О, сора сен кёп затны кёргенсе!

– Кёрмегеним да ол болгъа эди.

– Нек?

– Элерибиз барысы да оюлупдула. Къуругъан журтлагъа ушап турадыла.

– Мен да туугъан элиме – Ташлы-Талагъа – барып къайтханма. Ол да алайды.

– Бирда билмейме, халкъыбыз, кёчюп келсе, къалай жашау этерикди?

– Къоркъма, Солтан. Тышында къалсакъ да, туугъан жерибиз туюлюмдю! Бир мадар болур.

– Ол да алайды... Кел, тубешгенибизни белгиле-йик, – деп, Солтан мени биргесине рестораннга элтди. Барып, бош столну артына олтурдукъ. Мен ач эдим. Эрттенли тилимде сууум жокъду. Ресторанны аш ийиси ашарыгъымы бютюнда къозгъады. Къатыбызгъа келген официантка Солтанны бла мени тауча сёлешгенибизге эс буруп, кёзюбюзге къарады.

– Сиз таулуламысыз?..

– Хау.

– Ой, мама! – деп, официантка тамаша болду. – Папам къуру сизни хапарыгъызыны айтып, тансыкълагъанлай турады.

– Сау болсун. Биз да къабартылы къарындашларыбызгъа тансыкъ болуп келгенбиз.

Тиширыу атын да айтды. Фатима дегени бюгюн да эсимдеди. Къатыбызгъа олтуруп, хапар соруп тебиреди. Бирси официанткала да, бизни таулула болгъаныбызны билгенден сора, тегерегибизге басындыла. Арлакъда, столда олтуруп, ашай-иче тургъан эки къабартылы киши уа, коньяк шеша да алып келип, бизни бла саламлашдыла. «Сау келигиз!..» – деп алгъыш этдиле. Быллай халны кёргениме ачлыгъымы да унутдум. Онеки-онюч жылны ичинде бырнав болуп туруп, бюгюн а былайда намысыбызны кётюрюлгенине Солтан да, мен да ёхтемлендик. Жюреклерибиз хош болду.

Ол кюн Солтан да, мен да паркга да чыгып, сахарда да айланып, къонакъ юйюбюзге алай къайтдыкъ.

Нальчикге сахар дегенликге, сахаргъа алай уллу ушагъан жери жокъ эди. Юч-тёрт бийик къатлы юй кёрдюк, къалгъанлары уа – эл юйле. Аны сахаргъа ушатхан эки-юч орамы болмаса, къалгъан орамлары да эл орамлагъа ушайдыла. Алай, ким биледи, алыкъа биз хар затны да кёрюп жетишген болмаз эдик. Шахарны ичинде терекле кёпден, узакъгъа къарарча туююлдо. Нальчик манга, аны бла биринчи танышхан кюнюмде, уллу терек бахчаны ичинде айланганча кёрюндю.

– Биз билмейбиз ансы, кёчюп келген таулула бизден сора да болурла мында! – дедим Солтаннга.

– Керим деп бир поэт келген хапарны эшитгенме.

– Поэтми дейсе! – деп, сейирсиндим.

– Хау, поэт. Атам айтып эшитгенме аны атын... Сен а эшитмегенмисе?

– Мен Къайсынны эшитгенме... Къулийланы Къайсынны. Ол а келген болурму?

– Аны уа билмейме, келгенин бла къалгъанын.

– Да сора Керимге къалай тубейик? Мен аны кёрюрге керекме!.. – деп, адыргыгъа къалдым.

– Тамбла сурашдырырбыз. Неди, сен да назмуламы жазаса?

– Угъай, назмула угъай. Хапарла жазама.

– О-хо-о!..

Солтан бла мен къонакъ юйге жыйылдыкъ. Номериме келип, жериме жатханлыкъгъа, кёзюме жукъу кирмеди. Керим эсимден кетмейди: «Ол къаллай болур? Мен тамбла анга не айтып туберикме?» – деп сагъыш этеме.

Эрттенликде Солтанны номерине бардым. Ол алыкъа жукълап болур эди, эшигин къагъа кетип, уятдым. Ол энчи номердеди.

– Не эртте къозгъалгъанса? – деди ол манга, жукъудан аязмагъан кёзлерин ууа.

– Кел, Керимни излейик!

– Ашыкъма. Ингирге дери заман кёпдю...

– Угъай... Тебире!

– Тохта маржа, бет-къол жуумагъа къой. Чай да ичейик.

– Чайны келсек ичербиз, – деп, мен Солтанны тамагъындан асып тохтадым.

Экибиз да тышына чыкъгъанда, кюн иги кесекге кётюрюлюп тура эди. Биз эсибизни кюн нюрю жылтыратып тургъан таулагъа бурдукъ. Ала ныгъышда, олтуруп, хапарлаша тургъан акъсакъал къартлагъа

ушай эдиле. Солтан да, мен да, алагъа къарап, бираз сюелдик. Андан онг жанына бурулуп, Сталин орамгъа чыкъдыкъ. Шахарны баш орамы ол эди. Къайры барайыкъ, не этейик дегенча, тегерегибизге къарадыкъ. Солтан бир адамны аллын тыйып: «Сиз мында Керим деп адам таныймысыз... малкъарлы поэт?» – деп сорду. Алай билген адам чыкъмады. Орамны бирси жанында бир къызыл кирпичли юнню мангылайында «Книги» деген жазыуну эследим. Солтан да, мен да ары бардыкъ. Китапла асыры кепден, аны ичинде кымылдап къарыу жокъ эди.

Мында эрттеден къалып тургъан таулу китап болмазми? – деп сордум тюкенчиге. Чачы агъаргъан толубет чырайлы тиширыу манга тюрслеп къарады.

– Малкъар тилде китап сурашдыргъан сиз биринчисиз. Кимлесиз?

– Биз таулулабыз...

– Сезгенме. Сау келигиз!

– Сау бол.

– Алыкъа тюкенибизде таулу китапла жокъдула. Алай энди болурла, малкъар жазыучулары мен бир къауумларын таныйма... Аладан бири Керим Отаровду. Шендю ол мындады... Нальчикде...

– Адресин билемисиз?

– Ол «Книготоргубузну» директоруду. Почта (Ногмов) орамда...

Тюкенчиге да ыспас этип, Солтан да, мен да Почта орамгъа къууулдукъ. Сурашдыра барып, «Книготоргну» тапдыкъ. Ол уллу терезелери бла бир къатлы юй эди. Биз ары кирип бара, жюрегим тынгысыз урду. Келе келип, мында, Нальчикде, миллетими назмучусуна тюберикме деп, кимни эсинде бар эди? «Ол къазахча биле эсе, жазгъанларымы анга кёргюзтюрме!..» – дейме кеси кесиме. Приёмныйде машинка бла не эсе да бир жазулары зарфха ура тургъан сарычач къатыннга директоргъа келгенибизни айтдыкъ.

– Киригиз, – деди ол, бизге артыкъ уллу эс да бурмай. Баям, иши кеп болур эди, терк окъуна машинкасын «чыкъырдатып» тебиреди. Солтан бла мен а, эшикни акъырын ачып, кабинетге кирдик. Стол артында олтургъан тегерекбет, кенг мангылайлы, жукъачач, добар санлы субай киши, жаза тургъан къагъытларында кезлерин айырып, бизге къарады.

– Салам алейкум! – дедик, Солтан да, мен да, бир бирибизге ал бермей. Керим, таякъгъа таяна, олтургъан жеринден къыйналып къопду.

– Алейкум салам, – деп, ол бизге кѳолун узатды. Аны кѳолун тутханда, санларыма халкѳымы жылыуу жайылгѳанча болдум. Ичимден а: «Бу таякѳгѳа нек таянады?» – деп келди кѳлюме. Мен ол кюннге дери аны бир буту болмагѳанын билмеген эдим... бир санын урушда кѳююп кѳайтханын.

– Таулуламысыз? – деп сорду Керим бизге тауча, бетлерибизге экили кѳарай.

– Таулулабыз...

– Ай, Аллах ыразы болсун! Олтуругѳуз...

– Кѳайдансыз?

– Кѳазахстандан, – дедим мен.

– Кѳазахстанны кѳалайындан?

– Талды-Курган областьда жашагѳанбыз...

– Кѳазим харип анда ѳлгенди... миллетибизни жыр байрагѳы.

Керимни кѳюлюмсюрей тургѳан бети мудах болду. Солтан бла мен да башларыбызны энишге тутдукѳ.

– Экигиз да Талды-Курганданмысыз? – деп, Керим Солтаннга кѳарады.

– Угѳай... Мен Семипалатинскеденме.

– Сора мында тюбешгенсиз?

– Хау. Кѳонакѳ юйде. Сени хапарынгы эшитип, кѳрюрге келгенбиз.

– Иги этгенсиз...

Керим атларыбызны, тукѳумларыбызны, эллерибизни да соруп танышды бизни бла. Бу кезиуде кабинетге, кѳолунда да костыли (таягѳы) бла, келбет жаш кирди. Баям, ол мени жыл санымда болур эди. Солтанны бла мени кѳргенде, жаш бир кесек абызырагѳаннга ушады.

– Была да таулу жашладыла, – деди Керим анга. Жашны бети жарыды. Жаш аны уланы болгѳанын билген кѳыйын тѳююл эди: аланы мангылайлары бирбирге сыдырып кѳаплагѳанча ушай эдиле.

– Тутчу бери, кѳалай этген эселе да, бир кѳарайым, – деп, Керим кѳолтукѳ таякѳны жашыны кѳолундан алып, тѳгерек буруп кѳарады.

– Тап этилгеннге ушайды, – деди Керим, ыразылыгын ангылата. Сора, бизге кѳарап:

– Озгѳан ыйыкѳда Басхан аузуна баргѳан эдим... туугѳан жерими кѳере. Анда уа ѳбизеле, шлагбаум салып, жолну тѳйып. Кѳаным асыры кѳызгѳандан, бу таягѳым бла шлагбаумну уруп ууатама деп, таягѳымы кесип сындырып кѳойгѳан эдим....

Мен Керимни хапарына, солуууму тѳйып, алай ты-

нгыладым. Алма-Атада Муса айтхан хапар эсиме тыш-
дю. «Да, эбизеле Керим кибик адамларыбызны алла-
рын тыйып тохтагъан эселе, таулуланы ары иерик бол-
мазла», – деген къайгъылы сагъыш кирди жюрегиме.
Ол жарсыууму Керимге айтдым.

– Къойгъан а дейсе! Ала Сталиннге бла Бериягъа
базынып бийлегендиле жерибизни. Энди уа кимге ба-
зынырыкъдыла? Халкъыбыз къайтханлай, ала андан
думп боладыла. Ариулукъ бла кетмеселе уа, аманлыкъ
бла къурутурбуз жерибизден, – деди Керим, бети тюрле-
нип. «Быллай адамларыбыз бар къадарда, халкъыбыз
къалауурсуз къаллыкъ болмаз!» – деп къууандым
ичимден.

– Сиз Азияда не жерде тургъансыз? Къзазах тилни
билемисиз? – деп сордум Керимден.

– Къыргъызда тургъанма. Аланы тиллери бла ша-
гъырейме. Къзазах, къыргъыз тилле бир бирлеринден
узакъ туююдюле.

– Алай болур. Мен къзазах тилде бир затла жазар-
гъа кюрешип айланама да, къзазахча билемисиз деп,
андан соргъанлыгъымды.

– Не затла жазаса?

– Хапарла...

Ол а игиди! Жазгъанларынгы бирлеге кёргюзтген-
мисе, огъесе, биз жаш заманыбызда этиучюлей, кёргюз-
тюрге уялып, букъдурупму тураса?

– Угъай, газетде да басмаланганды...

– Э, да сора сен, газетге чыкыгъан эсенг, бишип тур-
гъан жазыучуса.

Ол алай айтханда, уялып, жерге къарадым. «Манга
алыкъа жазыучу болургъа къайда?» – дедим. Болсада,
Керимни айтхан сёзлери кёлюмю кётюрдюле.

– Хапарынг чыкыгъан газет биргенге эсе, манга да
бир кёргюзтсенг а?

– Къонакъ юдеди, кёргюзтюрме.

Керим ишчи столуну тубюне узалды да, андан эки
китап чыгъарды. Китапны тышында «Жолла» деген
жазыу кёзюме урунду. Тауча жазылгъан китапны кёр-
генде, тамашагъа къалдым.

Керим аладан бирини ал бетин ачды да, анда бир
затла жазып, къол да салып, бир китапны манга узат-
ды. Олтургъан жеримден, секирип, ёрге турдум. Ки-
тапны эки къолум бла да алдым. Онюч жылны ичин-
де тауча жазылгъан китапны къолумда тутханым би-
ринчи кере эди. Кёлюм толду. Болсада къууанчымы
уа чеги жокъду. Китапны къоюнума къаты къысдым.

Керим алай тансыкълагъанымы эслеп:

– Ана тилинге тансыкъ болгъанынг кёрюнюп турады, – деди.

Экинчи китапны уа Солтаннга жазып берди.

Бу китап Отарланы Керимни ёз китабы эди. Назмула жыйымдыгъы. Кеси да Къыргъызда басмаланганды.

Ол кюн Керим бла тюбешиуюбюз мени ёмюрюмде унутулмазлыкъ эсгериулеримден бири болгъанлай къалганды. Керим мени «Книготоргда» ишге да алып, Нальчикде жашаууму къурагъа да болушханды. Ёлюп дуниядан кетгинчи, жазыу ишиме да кёз-къулакъ болгъанлай тургъан эди.

Аны «Жолла» деген китабын а, сыйлы саугъаныча, аяулу сакълайма. Аны къолума алгъаным сайын, Керимни огъурлу халлары кёз аллыма келедиле, къыйын жыллада Азиядан туугъан жерибизге биринчи болуп, жол салгъан тау къошубузну кёреме, Басхан аузун битеген эбизелени шлагбаумларына таягъы бла чабыууллукъ этген таулу кишини батыр сыфаты бла ёхтемленеме! Ол тауларыбызны кёкден жулдузла тутхан фахмулу поэтлеринден эди.

НАЛЬЧИКДЕ АЛ КЮНЛЕ

Къзахстанда анасыны къыйын ауругъан хапарын эшитип, Солтан ызына – Семипалатинскге – кетди. Къонакъ юйде жангыз къалдым.

Андан кетип, Сталин орамда бир отоулу юйчюк табып, ары жыйышдым. «Книготоргда» иш хакъым уллу болмаса да, ашарыма бла фатар хакъыма жете эди.

Мен жашагъан жерден узакъ болмай, тегереги агъач буруу бла бегитилген бир клуб сюеледи. Андан, тохтамай къобуз тартыула, дауурбас къагъылгъан тауушла эшитилгенлей турады. Мени ол затла биринчи кюнден окъуна сагъайтхандыла. Къобуздан «тёгюлген» къабарты макъамла къулакъларымы ийнакълайдыла. Ала таулу тартыулагъа ушайдыла. Тилибиз башха болгъанлыкъгъа, макъамларыбыз къабартылыла бла бирге ушайдыла деучю эди атабыз. Ишге бара, ишден келе да ол бурууну къатында, тохтап, тартыулагъа тынгылап, алай кетиучюме.

Бир жол, ишден келе, буруугъа къулакъ салып, тартыулагъа тынгылай тургъанымлай, аны ичинден акъ

көлеги бла жаш адам чыккыды. Аны бетин көргөнлей таныдым. Ол Хасан эди... мен Нальчикге келген күн автостанцияда танышхан композитор. Ол да таныды мени.

– Сенмисе? – деп, атымы да айтып, кыатыма келип, жарык саламлашды. – Андан бери бир нек көрүнмейсе? Мен санга адресими берген ушай эдим да? – деп, тырман этди.

– Заман табалмай турганма, алай унутхан а этмегенме. Излерге деп тура эдим да, кыалай тап тубешип кыалдыкы! – деп, көргениме кыууанганымы сездирдим.

– Бу не клубду? Мындамы ишлейсе?

– Хау, мында ишлейме. Бу халкы чыгармачылыккыны юйюдю. Келир жыл Кыабартыны Россейге кеси ыразылыккы бла кыошулгыанына төрт жүз жыл толлуккыду, анга хазырланабыз. Мен миллет кыобузчуланы жыйынын хазырлайма. Кел, кирейик, кыобузчуларыбызгы да кыара, – деп, Хасан мени ары чаккырдды. Ариу кыызла, илячинле кибик, ётгюр жашла жырлаган да эте, тепсерге да юйрене турганларын көрдюм. Хасан алагы кыолу бла бир белги бергенлей, ала, шум болуп, эслерин бизге бурдула.

– Бу малкыарлы жашды... Мени шуёхум...

Хасан алай айтханда, барысы да сейрсинип кыарадыла, кыуш-муш этген ауазла эшитилдиле. Ол адамланы манга алай танкёрдю болганларына бираз уялган окыуна этдим. Кесим көрмегенликке, бетими кыызаргыанын да сездим.

Таулуланы жерлерине кыайтыргы эркин этерик болурла деген хапар Кыабартыда терк-терк эшитиле башлаганды. Алай алыккын бизни Ата журтубузгы кыайтарыуну юсюнден кыырал оноу жоккыду. Жаланда ашыгып келген бир кыауум таулу жаш бар эдик. Узаккыдан уяларына кыайтхан биринчи кыарылгыачлагы ушай эдик.

Хасан мени кабинетине элтди. Тубешгенибиз ючюн деп, столгы шапа да салды. Бизге дагыда юч-төрт жаш кыошулуп, ушакы эте, көпге дери олтурдуккы. Хасан фахмулу композитор болганын ол күн билген эдим. Арабызда чынтты шуёхлуккыну кенг жолу да ол күн башланган эди.

Таулула да Азиядан, аз-аз, кыауум-кыауум болуп, кыайта тебирегендиле. Бирле, эллерине барып, анда орналышадыла, бирле да, менича, Нальчикде тохтайддыла. Келген этгенликке, милиционерледен а бугыаргы тышеди. Алыккын тууган жерлерине кыайтыргы

эркинлик жаланда коммунистлеге берилгенди. Къалгъан халкъны уа аллай эркинлиги жокъ эди. Къонакъ юйде тургъанымда, кет Къабартыдан деп, милиционерле манга да «илиннген» эдиле. Керим болмаса, къыстарыкъ окъуна болур эдиле. Ол заманда Керим къуру мени угъай, кеплени къалдыргъан эди ызыбызгъа къыстатмай.

Нальчикде «Книготорг» ол заманда таулуланы меккасы кибик эди. Азиядан къайтханла бек алгъа алайгъа жыйылыгучудула. Баям, ала да, Керимни хапарын эшитип, былайгъа ышыкъ излеп, андан келе болур эдиле. Келген таулула кёбюбюз бир бирибиз бла былайда танышыучу эдик.

«Книготоргну» арбазында Ахмадия деп бир яникойчу жаш бла да танышдым. Жаншакъ, кюлкючу, жарыкъ жаш. Менден таматаракъ болгъанын эслегенме. Керим аны да «Книготоргга», районлада китап тюкенлеге товар ташыучу этип, ишге алды. Жашаргъа уа, манга нёгер болуп, мен жашагъан отоугъа кечдю. Манга да кесим жангыз тургъандан эсе нёгерим болгъаны игиди. Алай жангы шуэхуму мен жаратмагъан къылыгъын эследим: ичгини асыры бек сие эди, сора, тартып келсе уа, аман къылыкълары болуучу эди. Уртлап, орамгъа чыкъса уа, аллына тюбегеннге: «Мен таулума!» – деп, къычырып тохтачу эди.

– Ахмадия, алай этме, айыпды! – десем, ол а бютюнда уллу кюкюреп, «Неси айыпды, биз таулула болгъаныбызны битеу дуния билсин!..» – деп къоюучу эди. Мен аны кёчгюнчюлюк кюйдюрген жүрегинде къаллай «къазан» къайнагъанын ангылай эдим. «Къой ичгенинги, бетибизни жойма!» – деп, Керим да урушуучу эди. Ол а эки-юч кюн тыйылыр эди да, жангыдан башлар эди.

Ахмадия бир кере, районладан бирине китапла элтип, баргъан жеринден а мардасыз кеф болуп къайтды. Машинадан тюшгенлей, аузуна келгенни айтып, тегерени хахайгъа алдырды. Мен аны, къолтугъундан тутуп, «Книготоргну» арбазындан зор бла чыгъардым. Ариу айтып, жүрегин жумушатып, юйюбюз таба тебиредик. Жолда келе, аллыбызгъа төрт милиционер чыкъдыла.

– Сиз билемисиз, мени ким болгъанымы? Мен таулума! – деди алагъа.

– Къой, тели болма, аузунгу къыс, – деп, билегинден тутуп, алып кетерге тебиредим. Алай милиционерле, аллыбызны тыйып, иерге унамай тохтадыла. Ала Ахмадиядан паспортун сурадыла.

– Не паспорт керекди сизге, мен балкарецме! – деп, юслерине тебинди. Алайда тарт-соз бола кетип, араларында туююш башланды. Ахмадия, кьоллары, табанлары бла сермеше, биразгъа дери милиционерлеге алхам бермей турду. Алай бир заманда аны, жерге аудуруп, кьолларын артха буруп башладыла.

– Тилейме, жиберигиз. Ол ичип турады ансы, иги жашды. Биз бирге ишлейбиз деп, тилеп кюрешдим. Хоу бирда, аны ийген угъай эсенг, мени да тутуп кетерге аздан кьойдула.

Эрттенликде, ишге келгенлей, Керимге кирдим. – Тюнене Ахмадия... – деп башлагъанымлай, ауузума чапды.

– Билеме. Манга айтхандыла. Мен муну бир акъыллы жаш сунуп тура эдим да, бу уа жекбаш кьореем. Аны аллай адам болгъанын биле тургъанлай, сен да манга бир жукъ айтмай тургъанса. Бетибизни жойду бу хайырсыз... – деп жарсыды.

– Энди анга болушур амал жокъмуду?

– Тилегенме, ийселе. Алай ийген окъуна этселе да, аны мында кьоярыкъ туююдюле, кыыстарыкъдыла.

Иш Керим айтханча болду. Ахмадияны Къабар-тыдан Дюгерге кыыстадыла.

* * *

Къыш да жетди. Сууукъ, кьарлы кюнле башландыла. Мен жашагъан юйчюкню терезелерине кыырау къакъды. Жайдан отун хазырларгъа керек эдим, мен а аны этмегенме. Электроплитканы салып, юйде жылыуну аны бла тутаргъа кюрешеме. Чайны да аны бла къайнатама. Тёшекге тешинмей жатама. Жылы жуургъаным окъуна жокъ эди да! Тюбюмде тёшегим да бош эски затды. Ары кёчгенимде, юйню иеси жатар жеринги кесинг мажарырса деп айтхан эди. Анга деп, ахчачыкъ да жыйгъанма. Тамбла, тюкеннге барып, тешек, жууургъан да алырма деп турама.

Чай ичип, ичими жылытып, тёшегиме тумалана-йым деп тургъанлай, Хасан кирип келди.

– Э-э-э, шуехум, сен быллай сууукъ юйде ауруп къаллыкъса, жюр, бизге кел. Бу къыш бизде кечин, – деп къаты болуп тохтады.

– Сау бол, Хасан. Мен ары бла бери кёче айлангандан эрикгенме. Андан эсе манга отун мажарыргъа болушсанг эди, – деп тиледим.

Сёзюмю иги айтып да бошагъынчы, Хасан, ызына бурулуп, чыгъып кетди.

«Быллай бир не бла жанына тийдим муну?» – деп, къайгъы этдим. Не сагъыш этерге билмей тургъанымлай, Хасан, къююну бла бир жарылгъан отун алып келип, терк окъуна печъде от тамызды. Алгъа тютюн эте кетип, ожакъны быргъысы жылыннгандан сора, печъде от гюрюлдеп жанды. Гитче оточукъну ичи терк окъуна жылынды. Юсюмде пальтому, тешип, эшик жанында къабыргъагъа урулуп тургъан темир чюйге такъдым.

Ол кече, Хасанны хайырындан, анамы жылыууна къысылгъанча, жылы юйде, жылы төшекге кирип, ырахат жукъладым.

ХАР ЗАТ ДА ТУМАНДАЧА ЭДИ..

Ал кезиуледе жангызлыкъ бир кесек эрикдирген да этген эди. Алай, «Книготоргга» ишге киргенден сора, жашауум тюрленнгенди. Кюндюз ишде жубансам, кечелерими уа китапла окъуй ашырама. Адамла, излеп, табалмай айланнган китапла манга эркин табыла эдиле. Арт кюнледе французлу жазыучу Дюманы «Юч мушкетёр» деген китабына «жабышханма». Аны окъур ючюн, ингирликде, иш бошалгъанлай, юйге къууулуп жетеме. «Мушкетёрланы» хатасындан, кече заманында жукълап, жукъудан да къаналмайма.

Ыйых кюн тюше дери жукъладым. Эшигим къагъылмаса, андан да кёп жукъларыкъ болур эдим. Ундурукъдан кётюрюлдюм. «Юч мушкетёр» жерге тюшюп тура эди. Кече узуну окъуй кетип, бошاپ, танг атаргъа жууукъ жукълагъанма.

Ундурукъдан тюшюп, жерде китапны ёрге алып, эшикни ачдым. Босагъада къара шинли арыкъсуу жашны башы кёрюндю. Хасанны музыка жыйынындагъы дауурбасчы жаш эди.

– Сени Хасан чакъырады, – деп, ол муштухул ызына бурулуп кетди. Нек чакъыргъанын да соралмай къалдым.

«Охо, жумушу болур...» – деп оюмладым. Терк окъуна бет-къол жуудум, кийиндим.

Тышында сууукъ жел манга хатерсиз тюбеди. Этимден, бетимдем «чимдип», ичими къалтыратды. Клубдан а къобуз согъулгъан таууш эшитилди. Мен, сууукъ желни хынысын да унутуп, сагъайып тохтадым. Бу тартыу къалай эсе да башха тюрлю кёрюнеди. Къо-

бузну туюклеринден кьаллай эсе да бир кюй «тёгюле» тургъанча эшитилди. Ол жюрек тамырларымы кьозгъады. Клубха жууукълаша баргъаным сайын, ол таууш мени кесине бекден-бек тартады. Хасанны кабинетине кирип барсам, стол юсю пешадан бла ашарыкълардан толуп. Хасанны кесинден сора да, бир талай адам ары жыйылып. Аланы ичинде мен таныгъанла, танымагъанла да бар. Толу столну юсюне кьуру кьолларым бла кирип келгениме бир кесек иймендим. Айхай, быллай жерге келлигим билсем, адети бла келир эдим.

Кире баргъанымлай, таматадан бирсиле барысы да жерлеринден ёрге турдула. Манга белине дери кьуюлгъан аракъы стаканны узатдыла.

– Тохтагъыз, маржа! Не затха жыйылгъаныбызны айтыгъыз манга...

– Алгъа ич да, андан сора сёлеширбиз, – деп, ауузуму тыйдыла. Мен кьолумда стаканны тюбюне-башына кьарадым.

– Быллай бирни ичаллыкъ туююлме...

Не этерик эдим, иш адетге дери жетсе! Ичдим, аманны кебинден, кёлум бокъланып, кьусарыгъым ёрге ура. Стаканны ичине аракъы кьуйдуруп, таматагъа кьайтардым. Хасан кьулагъыма шыбырдагъынчы, мен ол адетни да билмей эдим. Ичгеним а олсагъатдан окъуна башыма чапды. Мени таулу болгъаныма намыс этип, таматаны кьатына олтуртдула. Хасанны туугъан кюню болуп, анга жыйылгъанларын да айтдыла.

– Манга алгъадан нек билдирмегенсиз? – деп, Хасанга тырман этдим. Алай мени тырманыма уллу магъана берилмеди. Хар ким, бир бири бла эришгенча, юбиляргъа алгъыш этедиле.

Сунмай тургъанлай, биягъы кьобуз таууш кьулагъыма чалынды. Ашай тургъан ашымы да кьоюп, анга тынгыладым.

– Хасан, кьобузну ким согъады? Алыкъа мен быллай тартыу эшитмегенме.

– Лина согъады.... Жангы кьобузчубуз.

Стол артында дауур уллугъа кетди. Баям, хар кимге да уртлагъаны татыгъан болур эди.

– Бир кесек той, – деди тамата. Барыбыз да, жерле-рибизден кьобуп, залгъа бардыкъ. Кьобузчу, бизни кёргенлей, кьобуз сокъгъанын тохтатды.

– Лина, биз тепсерге келгенбиз, – деди Хасан.

Лина кьобуз согъуп башлады. Мен ауукъ заманны аны туурасындан кьарап турдум. Арыкъсуу жан-

дыракёз къыз. «Мени тамашагъа къалдырып тургъан бумуду?» – деп, иги бюсюремедим. Мен да аны юсюнден алай сагъыш эте тургъанлай, ол, узун иничке бармакъларын тюекле юсюнде ойната, къобузну кенгнге созуп, жангы тепсеу тартыу согъуп башлады. Къайдан эсе да тюеклени тауушуна, сырыйна согъулгъанча, ариу кюй да къошулду.

– Ауuzu бла этеди алай, – деди Хасан, мени сейирге къалып тургъанымы эслеп.

– Къалай ауuzu бла этеди? Эринлери къымылдамайдыла да?

Ийнанырыгъым келмей, къобузчуну бетине, эринлерине да эслеп къарадым, алай ол ичинден тылпыу чыгъарады деп окъуна ангыламадым.

Ол кюн бирсилеча тепсей билмегениме бек уялдым. Къалгъанла уа, сюзюлюп-сюзюлюп, болмагъанча ариу тепсей эдиле. Мени да кысып кюрешдиле, къоймай, ортагъа да чыгъардыла. Алай, не медет, аякъ ала билмей эдим.

Тепсеу бошалгъандан сора, биягъы стол артына жыйылдыкъ. Мен кеф бола башлагъанымы сездим. Ушарыкъ туююл эди ансы, кетип къаллыкъ эдим. Болсада, таматадан эркинлик алып, тышына чыкъдым. Хасан да ызымдан келди. Баям, ол мени кыйналып тургъанымы сезген болур эди.

Сууукъгъа чыкъгъаным бираз жарашханды. Бир кесек жайыкъдым. Хасан да, мен да, ызыбызгъа къайтып келе, коридорда Линагъа тюбедик. Мен аны къолундан тутдум. Быллай «батырлыкъ» манга къайдан чыкъгъанына ичимден сейир этдим.

– Сени къобуз сокъгъанынг мени жүрек жаууму эритгенди, – дедим, кёзюне къарап. Ол ышарды, сора, ийменип, башын энишге бошлады.

– Бу таулу жашды, сени жаратып турады, – деди Хасан анга къабартыча.

Къыз, башын кётюрюп, кёзюме соруулу къарады.

– Сора сен таулуса?... – деди Лина уяларакъ.

– Хау.

– Биринчи кере кёреме таулуну.

– Мен да биринчи кере селешеме къабартылы къыз бла. Къобузну уста согъаса. Къайда юйреннгенсе?

– Кесим аллыма...

Башым тегерек айланып, жыгъылыргъа аздан къалдым. Лина да къолтугъумдан тутду. Кефликге хорлата башлагъанымы ангыладым. «Ичгенинг харам болсун!» – деп, кеси кесиме тырман этдим. Къусаргъа

тартындым. Лина мени кьолтугьумдан тутуп, эки-биз да тышына чыкьдыкь. Хар зат тумандачады. «Мен былайдан узакь бармай жашайма, мени юйге ашырсанг эди», – деп, Линадан тилегеним эсимдеди. Андан ары...

Башымы кьаты ауругьанына тьезалмай уяндым. Отоууму ичи жарыкь эди. Кьарасам, Лина кийимлерин кие кюрешеди. Кьэюме кььроне болур деп, «бис-милляхийни» да айта, кьэзерими кьысып, жангыдан ачдым. Биягьыча, Лина кийине турады. Асыры сейирге кьалгьандан, башымы ауругьанын да унутдум.

– Сен а бери кьайдан чыкьгьанса? – деп сордум кьобузчу кьызгьа.

– Хы... Кесинг кьоймай келтиргенсе...

Мен не айтыргьа билмей кьалдым. Эсиме бир затла тьоше башладыла, алай аланы бир бири ызларындан тийишдиралмайма.

– Сора сен бюгече мындамы кьалгьанса?

– Не этерик эдим, жибермей тохтасанг? – деп, Лина, бурунун тарта, жилимукьларын сыйпады.

Лина, андан ары жукь да айтмай, жилимсырап, чыгьып кетди. Ауузум ачылып кьалды. Башым жайыгьа башлады. Хасан бла Лина, экиси да кьолтугьумдан тутуп, юйге келтиргенлери эсиме тьошдю. Андан ары уа?.. Сагьышха кьалдым... Лина уа нек жилимсырады? Ичип тургьанлай, жанына ишми тийген болурма? Мындан арысында аракьыны тилиме салмазгьа ант этип, тьешегимден кьопдум. Отха чай салдым. Бу кезиуде Хасан кирди.

– Хасан, тьонене мен не палахла этгенме?

– Палах этгенсе деп билмейме, алай кеф а болгьан эдинг.

– Лина эрттенли кетгенди мындан... Жилияп.

– Да нек жилияса деп сорсанг эди уа.

– Соргьанма. Жукь айтмай, жилияп, чыгьып кетгенди. Эсиме тьошюралмайма, бюгече ол мени бламы кьалгьанды?

– Кьалгьанды.

– Кьалай?

– Биз сени бери келтирип, кетип тебирегенибизлей, сен, Линаны кьолундан тутуп, иерге унамадынг... алгьан этеме деп. Мени да шагьатха тутуп...

Кесими аракьыгьа хорлатып, эки орталыкьда палахха кьалгьанымы энди ангыладым.

Клубну къаты бла алгъын бек суйюп ётюучю эсем, энди, уа Лина аллымдан чыгъып къалыр деп, къроркъа-къроркъа ётеме.

Арада ыйыкъ озду. Не Хасан, не Лина кърюнмейдиле. Клубдан а, хар замандача, къробуз согъулгъан тауушла эшитилгенлей турадыла. Бир-бирде Линаны сокъгъанын эшитеме. «Къробузун согъа эсе, хата жокъду», – деп, жюрегим тынчаяды.

Бир кюн ингирликде, ишден келип, печъде от тамыза тургъанлай, эшик кърагъылды. Хасан болур деп, ичимден сагъайып, эшикни ачдым. Босагъада Линаны мудах бети кърюндю. Жюрегим элгенди. «Дау этерге келгенди!..» – деген оюм мыйымы чайкъады.

– Кир юйге...

Лина кирди. Башын да энишге тутуп, эшик жанында ёрге сюелип къралды.

– Нек келгенсе?

– Соргъан этесе, – деди хыны. Аны «дау» бла келгенин ангыладым.

– Ол кече мен кеф эдим. Жанынга тийген эсем, кечгинлик бер.

– Энди мен кимге керекме?

– Ол айтханынг?

– Алгъан этеме деп, алдап....

– Мен бир адамны да алдамагъанма!.. – дедим, хыны этип.

Лина бууулду-сытылды. Анга жаным ауруду. Ачыуланнганыма сокъураннган окъуна этдим. Мен алыкъа Нальчикде бугъунуп жашайма. Бир чийим чыкъгъанлай, ишим осалгъа кетерикди. Линаны атасыны кърарындашы республиканы прокуроруду дегенди Хасан. Ол да аны манга бошдан айтхан болмаз. Ачыуланып, мен табарыкъ жокъду. Башымы ариулукъ бла жулургъа керекме.

– Жилияма, жилияма... – деп, Линаны къролундан тутуп, элтип, ундурукъгъа олтуртдум.

– Мен юйюбюзге не айтып барлыкъма? Кърарындашларым билселе, ёлтюрлюкдюле, – деп ёкюндю Лина.

Ачыкъдан айтмаса да, кесин манга алдырыргъа умуту болгъанын ангыладым. Алыргъа да боллукъ эди, алай жюрегим тартынмай эди.

Жюрегим Айнагъа учунганча учунса эди Линагъа да, бир сагъыш эте турлукъ туйюл эдим.

– Лина, мени сенден кърачхан жерим жокъду. Алай,

юйюрюбюз Орта Азиядан къайтхынчы, мен юйленирик тюйюлме. Анам, эгечлерим келсинле да, ала айтханча этербиз...

Бу айтханым аны кълюн жумушатханча кърюндю. Къуш-муш эте кетип, тынчайды. Мен да бираз эс тапдым.

ТЕЙРИ ЭШИГИ АЧЫЛГЪАН КЮНЛЕ

Къыш тауусулуп барады. Февраль айны ахыр кюнлеринден бири болгъаны эсимдеди, алай къайсы кюн – эсимде тюйюлдю. Керимни «Жолла» деген назму китабын да окъуй, Къзазахстанны, Къызыл-Къыяны да, анамы, сабийлени да эсима тюшюре, кече ортасына дери жукълаялмай турдум. Ундуругъуму баш жанында гитче радиочукъ да, къыралыбызны гимнин согъуп, шум болгъанды. Мени да жукъум келе башлагъаннга ушайды, кълзлерим жумула тебиредиле. Алай билмей тургъанлай, Айна эсима тюшюп, жукъум къайры эсе да думп болду. Айна бла танышхан кюнюмден башлап, андан айырылгъан кюнюме дери жашауубуз кълзюме кинодача кърюнеди. «Ол бусагъатда не ишлей тура болур? Мени эсине тюшюре болурму?» – деп сагъышландым. Ким биледи, унутхан да болур. Аны бюгечеге дери мен да унутуп тургъанма. Бюгече уа не ючюн эсима тюшгенин да ангыламайма. Огъесе бусагъатда ол да мени эсине тюшюркюпмю тура болур?

Эрттенликде радиону сълешгенине уяндым. Бизни юсюбюзден айта тургъаны кълулагъыма чалынып, жастыкъдан башымы терк айырдым. Халкъыбызны артка – туугъан журтуна – къайтыргъа эркин этилгенини юсюнден СССР-ни Баш Советини Указы чыкългъанды деп, радио ол кълуанч хапарны эшитдирди. Дыркъ деп, солууум тыйылгъанча болдум. Мени ол чекге жетдирген ичимден ёрге ургъан кълуанчым эди. Аз-аздан жайыкълдым. Не этейим дегенча, кълзлерим алас-булас болуп, тегерегиме кълрадым. Не эсе да бир затны кълучакъларгъа уа билмейме. Кълрмай барып, къллларыма жастыгълым илинди. Аны сермеп алып, бетиме, кълкюрегиме кълсыдым! Асыры ункулагъандан, тюгюн чачаргъа жетдирдим. Аллахха шукур, юйде киштигим окълуна болмагъанына, ансы, кълучакъллайма деп, эзип кълоярыкъл болур эдим.

Мен, жарты-кълурту кийинип, тышына чыкълдым.

Кюн сууукъ да, мутхуз да эди. Алай манга ол жарыкъ да, жылы да кёрюндю! Ахмадия эсиме тюшдю. Орамлада айланган адамлагъа, ол айтыгучуча: «Мен таулу-ма!!!» – деп къычырлыгъым келди.

Ёпке солуу эте, ишлеген жериме чабып жетдим. Шууудатып, Керимни кабинетине кирип бардым.

– Эшитгенмисе?

– Эшитгенме!

Ол кюн Нальчикде болгъан таулула къалмай «Книготоргну» тийресине жыйылдыла. Алайгъа, Керимни алгъышлай, аны таныгъан къабартылы жазыучула да келген эдиле. Ол кюн таулу бетлени насыплы жарыгъанларын биринчи кере кёрдюм.

СССР-ни Баш Советини Указы чыгъып, бир ай да озгунчу Къабарты АССР-ни Къабарты-Малкъар АССР-гъа буругъа деп Къабарты АССР-ни Баш Советини Указы чыкъды.

Бу кюнледе малкъар халкъгъа Тейри эшиги ачылгъан кюнлеге ушай эдиле.

АХШЫ ХАПАР

Жаз башы Нальчикни жашиллендирди. Къышда узакъдан кёрюнюп туруучу юй башла, энди чапыракъ къусхан терек бутакъланы артларына бугъуп, кёзден таша болгъандыла. Адамла да, «ауур» кийимлерин тешип, женгилленедиле. Балли терекле чакъгъанча, бетлеге да жарыкълык келгенди.

Эрттенликде ишге келгенимлей, китап базаны таматасы (мен аны болушлукъчусу болуп ишлей эдим) мени Керим излегенин айтды. Тюзюнлей анга бардым. Кабинетде ол кеси туююлдю, аны бла ушакъ эте, мен танымагъан бир келбет киши олтурады. Экиси бла да саламлашдым.

– Бу Залийханланы Жанакъайытды... халкъыбызны жазыучусу... прозаик, – деп, Керим мени къонакъ бла шагъырей этди. Алаймыды дегенча, аны бетине сейирсинип да, суююнюп да къарадым. Аны бла жаппа-жангыдан къучакълашып саламлашырыгъым келди. Алай, уялчакълыгъым хорлап, кесими тыйдым.

– Сени юсюнгден Керим кёп хапар айтханды. Къазах тилде жазылгъан хапарынг бла да шагъырей этгенди. Иги зат жазгъанса, аперим! – деп, Жанакъайыт мени къолуму тутду, къатында шинтикге олтуртду. – Тауча газет чыгъып башларгъа оноу этилгенди...

– Газетми?! – деп, мен олтургъан жеримден турдум. Бу жангылыкъ манга къарангы кечени жарытхан шибиля отча кёрюндю.

– Къалай игиди, газетибиз боллукъ эсе! – дей, жериме олтурдум.

– Аны редакциясында ишлерча, къолларындан келлик адамла излерге тюшюп турады, – деди Жанакъайыт, хапарын андан ары жалгъашдырып. – Керим айтханнга кёре, сен журналистге окъуй тургъан хапар барды...

– Окъуй эдим... Алматыда. Мында уа билмейме, къалай боллукъ эсем да. Заочно окъур умутум барды.

– Мен да окъурукъма. Бирге барырбыз, – деди Керим, ышарып. Мен аны ойнагъан этген сундум. Ол а керти айта кёре эдим. (Арта экибиз да Къабарты-Малкъар къырал университетни история-филология факультетин заочно окъуп бошагъан биринчи тауладан болгъанбыз.)

– Ишлеялырма дей эсенг, сени редакциягъа алдырайыкъ, – деди Жанакъайыт, кёзюме къарап.

Мен сагъышландым. Жанакъайытны «ишлеялсанг» дегени жюрегиме ишеклик кийирди. Кертиси бла да, алай къоркъуу бар эди. Мен кёчгюнчюлюкню палахындан ана тилимде окъургъа жетишмей къалгъанма. Тауча сёлеше билгеним болмаса, тилибизни грамматикасындан, тюрлю-тюрлю жорукъларындан арталлыда хапарым жокъду. Харфларыбызгъа да Керимни китабын окъуй кетип тюзелгенме ансы, аланы да толу билмей эдим. Жашырмай, ич къоркъуууму айтдым.

– Аны ючюн жарсыма. Къош да бара-бара тюзеледи, юйренirse. Бек башы – жазыу этерге хунер керекди. Ол болса, къалгъаны къыйын тюйюлдю, – деп, Жанакъайыт да, Керим да манга кёл этдирдиле. Къанатла битгенча болдум. Айхайда, онюч жыл туугъан жериме термилип туруп, энди уа, келе келип, аны суугъан от жагъасын тиргизирге къатышмакълыкъ алай бош иш тюйюл эди!

Керимни кабинетинден къанатланып чыкъдым. Къууаннгандан, аякъ тюбюмде чёп сынмай, базагъа келдим.

– Сен, кезиуюнде ишге келмей, не кирпилдеп айлана-наса? – деп, таматам тырман этди.

– Баям, энди биз бирге ишлерик болмакъ, – дедим.

Таматам кёзюме соруулу къарады. Мен анга малкъар тилде газет чыгъып башларыгъын да, анда ишлерге барлыгъымы да айтдым.

– Э-э-э, сора сен уллугъа кете тураса, – деди тама-там, ёню да, бети да жумушап. Къарамы да терк тюрленди. Тюшде, мени столовагъа элтип, сыйлагъан окъуна этди.

– Газетде ишлесенг, бизни базаны да унутуп къойма. Мен мында урушдан къайтып келгенли бери ишлейме. Фашистлени Берлиннге дери къуууп баргъан кишиледен бириме!.. – деп, хапарын да айтды. Алгъын а аллай кишиликлерини юсюнден бирда жукъ айтмаучу эди.

Бююннгю кюнюм бек аламат кюнледен бири болду. Жанакъайыт бла танышханым да бар эди бир эл багъасы. Алгъа – Керим, энди уа – Жанакъайыт! Аз-аздан жазыучулагъа къошула башлагъанма. Манга уа дуняда андан уллу насып къайда?! Мен Алматыда окъуй айланган заманда Къайсынны атын эшитген эдим. «Къазах адабияты» деген газетде аны «Исламейни къазах юйде тепседим» деген назмусу къазах тилге кечюрюлюп басмаланган эди. Мен Къайсынны малкъар поэт болгъанын ол заманда билген эдим.

Андан бери Къайсынны аты жюрегимде жазылгъанлай къалгъанды. «Энди аны бла танышсам эди!» – деген итиниуюк хар заманда типиски этдиргенлей турады. Керимни айтыуна кёре, Къайсын да, ол да Къыргъызстанда бир жерде жашагъандыла. Къайсын кыиргъыз жазычуланы чыгъармаларын орус тилге да кечюрюп тургъанды. Керим ол хапарны айтханда, КазГУ-да орус тилден диктант жазалмай, экзаменде «абынгананымы» эсиме тюшюрдюм. «Башха тилде жазылгъан чыгъармаланы орус тилге кечюрюрге къолундан келген адам – ол къаллай билимли болургъа керекди!» – деп, сейир этгенден бошамайма. «Мен аны кёрюрге ашыкъгъанлыкъгъа, ол мени тенгсинмесе уа?» – деген оюм да кире эди башыма. Алай, не болса да, халкъыбызны уллу поэтин кёрмеклик, мени кибик жангыдан «тюклене» келген жазыучугъа чексиз къууанч эди.

Керим айтханнга кёре, Къайсын кёп турмай келликди. Къуру ол угъай, Танзиля деп, дагъыда бир фахмулу кызыбыз да келликди.

Ол кюн жюрегими кёп ахшы сагъышла ийнакълай эдиле. Ишден сора, танышла бла паркга да барып, юйге кечирек къайтдым. Кеч болгъаннга да къарамай, биягъы Хасан шуёхуму махкемесинден къобуз согъулгъан тауушла эшитиледиле. Ол а жарыкъ кёлюмю бютюнда кётюрдю.

Ач болгъанымы юйге киргенимде билдим. Тюнөненден къалып тургъан төгереклей бишип тургъан картофларым бар эдиле да, аланы къабукъларын арта тургъанлай, эшик къагъылды. «Кече арасында ким боллукъду бу?..» – дей, барып, эшикни къадауун ачдым. Босагъаны ары жанындан Ахмадияны кеф жапысы кёрюндю. Сейирге къалдым. Милиция аны Къабартыдан Дюгерге «жер аудуруп» жиберген эди. Энди уа къайтып келгенлиги болур. Къучакълашдыкъ. Аны ауузундан ургъан аракъы, тютюн ийисинден сылхыр болургъа аздан къалдым.

– Энди мени бир къыстап кёрсюнле... туугъан жеримден! Мен битеу милицияны союп чыгъарма!.. – деп, Ахмадия, къутургъан бугъача, кесин дуниягъа сыйындыралмай, этиучюсоча, болгъан аузуна келгенни айтды. Кюреше, тилей-жалына кетип аны аманны кебинден жууашдырдым.

– Ахмадия, ичгенинги аман этесе. Былай бла игиликте тюбемезсе. Сени кибиikleге къарап, башха миллетли адамла, барыбызны да ичгичиле сунуп, бизге айып эте болурла. Халкъыбызны бетин жоймайыкъ... – деп, Ахмадиягъа акъыл юйретирге кюреше, терезеден тышына къарасам, танг ата тура эди... шуэхум а хурулдап жукълай.... «Ыннабыз манга акъыл айтып бошагъынчы, итибиз тогъуз чибин тутду» дегенлей болду къыйыным.

ТИЛ ЧЫРАГЪЫБЫЗ ЖАННГАН ЭДИ

Бир кюн мени обкомгъа чакъырдыла. Ариу исси кюнледен бири болгъаны, бюгюн киби эсимдеди. «Уллу юйге», жагъамы да кенгнге ачып, жалан кёлек бла бардым. Эшикден ары атлагъанлай, милиционерни къатында сюелип тургъан къаракъаш жаш тиширыучукъ, бетиме тюрслеп къарап, тукъумуму сорду. Айтдым.

– Барысындан да кеч къалып келгенсе, – деп, ол мени биргесине тебиретди.

Атлауучладан ёрлей, аны ызындан бардым. Узун коридорда талай адам сюелипдиле. Тиширыучукъ мени ала бла къойду да, кеси уа, «обкомну секретары» деген жазыу болгъан эшикни ачып, ичине ташайып кетди. Коридордагъыланы сёлешгенлеринден таулула болгъанларын билдим. Ала манга, мен алагъа къарап къалдыкъ. Барысы да орта жашаулу, уллайгъан адам-

ладыла. Аланы къатларында мен сабий кибикме. Жашлыгъымдан сора да, асыры арыкъсуудан, кюн кёзю тиймеген жерде ёсген картоф чирчикге ушайма.

Жыйылгъанладан бири тукъумуму, элими да сорду. Таматала бла тиллешген манга тынч туююл эди. Ала барысы да «ч» харф бла сёлеше эдиле. Мен а – «ц» харф бла.

Бююн бизни бери тау тилде чыгъарыкъ газетни иши бла чакъыргъандыла... Аны редакциясына адамла алыргъа.

Бирем-бирем кабинетге чакъыра тебиредиле. Бирле андан бетлери жарып, бирле уа къашлары туююлюп чыгъадыла. Кезиуом къачан жетеди деп, мен да, къалгъанладан бир жанлыракъ туруп, шум болуп сакълайма.

Бир заманда, къаракъаш тиширыучукъ, эшикни ачып, мени тукъум атымы айтды. Жюрегим элгенгенча болду. Тиширыучукъ, алайдагъылагъа бурулуп:

– Биригиз мынга галстугугъузну берчигиз, – деди.

Хар ким боюнуна узалды. Менден къалгъанланы барысыны да галстуклары болгъанын ол заманда эс-ледим. Галстукну къой, барысы да, кюнню иссилигине къарамай, омакъ костюмла кийип эдиле.

Чачы акъсылгъа тартхан, жарыкъ кёллю киши, барысындан да алгъа болуп, галстугун тешип, манга узатды. Мен аны боюнума такъдым. Къаракъаш тиширыучукъ, кёлегими жагъасын тюзетип, юсюме къарады. Мен партия оночуланы алларына галстуксуз, костюмсуз барыргъа жарамгъанын ол кюн билген эдим.

Тиширыучукъ мени кабинетге кийирди. Анда экеулен бар эдиле. Бири, не айтырса, къудуретли, жаш адамды. Къара чачы артха сыйдам таралыпды. Юсюндеги акъсыл костюму бла, боюнунда мор галстугу аны сфатына энчи къууат бердиле. Ол кеси да стол башында олтурады. «Обкомну секретары бу болур», – деп келди акъылыма. Экинчиси уа андан таматады. Чачы да агъарыпды. Чырайлы адамды. Кабинетге кире баргъанлай, эшик артында сюелип къалдым.

– Ёт бери... Былайгъа олтур, – деп, обкомну деу къуллукъчусу, жеринден къобуп, бош шинтикледен бирин кёргюзтдю. Жеринден тамата киши да къопду. Мени бла къол берип саламлашдыла. Мени ючюн деп, ала жерлеринден тургъанларына сейир этдим. Уллайгъан адам болсам да, бир иш эди. Алай къуллукъчула алларына келген адамгъа, ким болса да, жерлеринден туруп, хурмет бла тюберге керек болгъанларын артда билген эдим.

Обкомну секретары, аллында кѳагѳытлагѳа да кѳз жетдире, тамата нѳгерине кюлюмсюреп айтды:

– Кѳуру кѳнделенчиле деп тура эдинг да, ма Черек ауузундан да бир адам чыкѳды.

– Хау, – деп, чалбаш киши ыразы болгѳанын билдирди.

Сѳз мени юсюмден баргѳанын сездим. Жѳыйылгѳанланы арасында Черек жанындан адам болмагѳанын, коридорда окѳуна ангылагѳан эдим.

– Жагѳафар, малкѳар тилде газет чыгѳарып башлар муратыбыз барды, – деди обкомну секретары, кѳзюме кѳрап. – Аны редакциясында ишлерге чакѳырабыз сени. Журналистикадан хапарынг барды. Ишлеялырса деп ышанабыз.

Ол алай айта, кѳатында олтургѳан кишиге кѳарады. Ыразылыгѳын билдиргенча, ол да башын тепдирди. Обкомну секретары:

– Газетни баш редактору бу киши боллукѳду... Кациланы Хабу...

Мен анга, сора сен таулумуса дегенча, сейирсинип, суйюнюп да кѳарадым.

Халкѳыбызны айтхылыкѳ жазыучуларындан бири Кациланы Хабу (Хабиб), жангыдан чыгѳып башлагѳан газетибизни кѳураучусу, башчысы, тюзетиучюсю да боллугѳун мен ол сагѳатда кѳайдан биллик эдим? Журналист кѳуллугѳуму ол огѳурлу, адепли, билимли адамны кѳолунда башлагѳаныма бюгюн да кесими насыплыгѳа санайма. Мени юсюмде адамлыкѳны бир жилтини бар эсе, аны мен Хабудан алгѳанма.

Кабинетден терлеп чыкѳдым.

– Не болдунг? – деп, коридордагѳыла тѳгерегимден алдыла.

– Игиди... – дей, боюнумда галстукну, тешип, иесине кѳайтардым, ыспас да этдим.

– Тейри, жаш, мени галстугум а санга «дууалыкѳ» этгенди, – деп ышарды. Аны бетине эслеп кѳарадым. Ол манга хычыуун адамча кѳрюндю. Жѳюрегим тартынып, аны кѳатындан кетеригим келмей кѳалды. Ол – Малкѳондуланы Хамит эди – орта жашаулу, орта ѳсюмлю, кенг мангылайлы, жарыкѳ кѳллю киши. Алыкѳа аны ким болгѳанын да билмей эдим. Ол кѳчгюнчюлюкге дери таулу газетде журналист болуп ишлегенин, урушда болгѳанын, Кѳазахстанда уа уллу колхозладан бирине башчылыкѳ этип тургѳанын артда билген эдим. Тюбеген сагѳатыбызда экибиз да жангыдан кѳуралгѳан таулу газетибизни редакциясыны эл мюлк

бёлюмюнде бирге ишлербиз деб' а, эслеп эсима да келмеген эди. Газетчилик ишимде Хамит биринчи устазым боллугъун да билмей эдим.

Экинчи кюн онюч жылны ичинде ёчюлюп тургъан тил чырагъыбызны от жагъасын жандырыргъа, барыбыз да ишге жыйылдыкъ. Кёп туююл эдик: он адам чакълы бола эдик. Баям, обкомгъа чакъырылгъанланы барысы да «сыйрат кёпюрден» ёталмай къалгъан болур эдиле. Аз эсек да, биз биринчи таулу коллектив эдик. Жангы таулу газетибизни редакциясыны чархын биринчи буруп башлагъанладан эдик. Ол заманда бек сыйлы сёзледен бири «коммунизм» деген сёз эди. Газетибизни атына да «Коммунизмге жол» деп, аны ючюн аталгъан болур эди. 1957 жылны 5-чи майында малкъар халкъны жангы газети дуния жарыгъын кёрдю.

Газетибиз бла бирге, тауча радио бериуле да къуралып башладыла. Театрыбыз да къурала тебиреди. Алай бла, халкъыбызны къарангы дуниясы жарып, маданият оту тиргизиле башлады. Мен да ол жарыкъны биринчи жилтинлерин жандырыучуладан бирлери болгъаныма кесими бек насыплыгъа санай эдим.

ЖАНЫП ЁЧЮЛГЕН СЮЙМЕКЛИК

Кёп да турмай редакциябызны штатына жангы адамла къошулдула. Аланы арасында къара шинли ёсюмлю жашха тюрслеп къарадым. Аты Зейтун эди, тукъуму уа Зокаладан. Аны «ц» харф бла селешгенин эшитгенимде уа, жюрегим анга бютюнда тартынды. Бир уллу жууугъуму тапханча болдум. «Ч» бла селешиючюлени араларында жангыз кесим болуп, къысылып айлана эдим. Энди экеу болдукъ. «Цыфцыкъ» деп, мени къозутуп айланыучу шуёхларым бир кесек шошайдыла. Аланы ауузларын тыйгъан Зейтун болду. Ол лакъырдачы, чамчы, оюнчу жаш эди. Сёзге уа бирда болмагъанча уста. Мангача, анга да «цыфцыкъ» деп башлагъан эдиле. Алай ол аланы кесини «жютю» сёзлери бла терк окъуна ырбынга тыйып башлагъан эди.

Эрттенликде ишге келгенимлей, редакторубуз кесине чакъыртды. Ол огъурлу, адепли адам хар бирибизге да, этиучюсюча, олтургъан шинтигинден туруп, къолун узатып саламлашды.

- Сени командировкагъа жиберлик эдим.
- Къайры?

— Орта Къабакъгъа. Анда Ленин атлы колхоз алчы колхозду. Нартюх ёсдюрюу жаны бла республикабызда биринчи жерни алады. Бусагъатда анда Къабарты кеси ыразылыгъы бла Россейге къошулгъаныны тёртжюзжыллыгъына аталгъан социалист эришиуню къыстау баргъан кезиуюдо.

— Алай эсе, барайым.

— Сурат алычубузну да ала бар. Нартюх бахчаладан тынгылы репортаж этигиз. Редакцияны машинасы тубюнде сакълап турады.

Олсагъатдан сурат алычубуз да, мен да редакцияны «уазигине» минип, жолгъа атландыкъ. Бу мени биринчи командировкам эди. Алыкъа мен къайсы эл къайда болгъанын да толу билмейме. Алай аны ючюн къайгъы этер кереги жокъду. Шофёрубоз къабартылы жашды. Ол бизни ажашдырлыкъ туююдо. Сурат алычу уа оруслуду. Ол да, башха миллетден болгъанлыкъгъа, кесин коллективге жарашдырып, къадалып ишлейди. Тауча сёлеширге да итинеди. Аты да Петрду. Биз а Петя деп къоючубуз.

Май айны жылы чууакъ кюнлеринден бириди. Машинабыз асфальт жолда къызыу барады. Жолну эки жанында нартюх, будай сабанла кёрюнедиле. Нартюх алыкъа уллу туююдо, тобукъгъа жете алайды.

Биз колхозну конторуна келдик. Председательни изледик. Аны тапмадыкъ. Ол тюнене окъуна жайлыкълагъа кетген хапарын эшитдик. Агрономну тапдыкъ. Бир сейирим — ол жаш адам эди. Аны кёргенлей, Алматыда Алий эсиме туюдо. Бу жашны бетинде анга ушагъан илишанлары окъуна бар эдиле. «Алий да окъууун бошап къайтса, таулу эллерибизден биринде, бу жашча, агроном болуп ишлер», — деп келди акъылыма.

Агроном бла саламлашдыкъ. Мен анга таулу газетден келгенибизни айтханда, аны бети къалай эсе да башха тюрлю жарыды. Абызырагъанча кёрюнюдо.

— Хош келигиз, хош келигиз, къарындашла! — деди, бетлерибизге сюйдюмлю къарай. — Таулу газетден сиз биринчи келгенсиз. Бизге ол уллу хурметди...

Мен анга жумушубузну айтдым.

— Алай эсе, Салиманы звеносуна барайыкъ. Колхозубузну алчы звеносу олду. Школну бошагъан къызла бирикгендиле. Быйыл ала Къабарты кеси ыразылыгъы бла Россейге къошулгъаныны тёртжюзжыллыгъына хар гектардан жюзюшер центнер нартюх алыргъа сёз бергендиле...

Мен, агрономну айтханларын блокнотума жаза, «жюз центнерни» юсюнден сагъыш этдим. Ол кѣпмюдо, азмыды?! Аны билмей эдим. Къазахстанда бахчабыздан жыйыучу нартюхню биз центнерле бла угъай, машокла бла ёнчелеучю эдик. Мында уа центнерле!

Агроном, бизни къыйырсыз нартюх сабанланы арасында айландыра кетип, ахырында бир саламбаш къошха алып келди. Орта жашаулу кенгбет чырайлы тиширыу бизге жарыкъ тюбеди.

– Хайшат, не сыйлы ашынг бар эсе да, столгъа сал. Бу къонакъла балкъар газетден келгендиле.

– Аллах-Аллах! Таулуламысыз?

– Таулу буду, – деп, шофѳерубуз къабартыча айтып, анга мени кѳргюзтдю. Ол мени, эки къолун да кенг жайып, тансыкълап къучакълады.

– Къууанч бла келигиз!.. – деп, Хайшат мени дагъыда къучакълады.

...Жюрегиме жау жакъгъанча болду. Хайшат бу къошда шапа болгъанын айтды агроном бизге. Къош а Салиманы звеносуну къошуду.

Къошда Хайшатны кесинден сора, адам жокъ эди. Къалгъанла барысы да нартюх сабанларыны хансын артыргъа кетгендиле. Узакъда чага эте тургъан къызыланы биз да эслеген эдик.

– Ишлеген жерлерине барайыкъ, – дедим мен.

– Барайыкъ, – деп, агроном алгъа тебиреди. Сурат алыучу бла мен да ызындан тизилдик. Шофѳерубуз а, къошда къалды.

Къызла, бизни кѳрюп, ишлерин къойдула. Саламлашдыкъ. Бир кибик чырайлы жаш къызла. Аладан бири манга бютюнда ариу кѳрюндю. Ол кеси да къалгъанладан ёсюмлюрекди. Кюн кюйдюрген болур, бети къаралыпды. Ол а бетине бютюнда жарашады. Агроном анга мени таулу газетден келгеними айтханда, аны эки кѳзю от жилтинлеча жанып, манга суюдюмлю къарадыла.

– Бу Салимады... звено башчы, – деди агроном, ол «мѳлекни» манга кѳргюзте. «Салима! Кесине ушаш не ариу аты барды!» – деп, ичимден суююндюм.

Звенону иши бла шагъырей болдум. Аланы Къабартыны уллу байрамына къаллай жетишимле бла тюбер умутлары болгъанын блокнотума жаздым. Сурат алыучубуз да, кесини ишин ангылап, къызыланы жан-жанларындан суратха тюшюреди. Онг жанымда сюелген Салиманы къолтугъундан алып, мен да къызыланы биргелерине суратха тюшдюм. Башхалагъа билдирмей, аны билегин кесиме къаты къысыдым. Ол да

манга ыразылыгъын билдиргенча, билегимден къысды. «Мен аны жаратханча, бу да манга кёз атханды!» – деп, ичим дуу жанды.

Биз къызланы ишлери бла шагъырейлене тургъунчу, тюш кезиу болду. Барыбыз да къошха тебиредик. Баям, Хайшат ишчилеге тюш азыкъларын хазыр этген болур.

Бара туруп, Салима бла мен бирсиледен артхаракъ къалдыкъ.

– Салима, кёргенлей суйюп къойгъанма сени, – дедим солуууму терк-терк ала. Къыз, бираз тынгылап: «Мен да», – деди, уялып. Аны уялгъаны бетин бютюнда ариу этди. Анга асыры суйюнюп къарагъандан, аягъым басханны кёзюм кёрмей къалды. Хайыуанча, нартюхлени малтадым.

– Салима, угъай демей эсенг, бюгюн окъуна алып кетейим сени! Мен жангызма. Юйдегили туююлме...

Эсима Лина тюшдю. Салима ыразы болуп, аны алып къойсам, Линадан къутуллукъ эдим.

– Нек тынгылайса, Салима? Сени кёргенлей, ичим жаннганды. Мен ол отну ёчюраллыкъ туююлме.

– Мен да алайма... – деди ол. Алай, не эсе да бир айтыр затын айталмай, жутуп къойду. Мен аны бетинде сагъышлы мудахлыкъны эследим.

Биз къошха жыйышдыкъ. Бирси къызла Салима бла манга жашыртын къарайдыла. Баям, ала бир зат сезген болурла. Сезмей а! Экибизни бирге кёрген адам, не ангсыз болса да, бизни бошдан ахтышмагъаныбызны билликди.

Хайшат барыбызны да сыйлады. Столгъа илибижеден башлап, пастагъа дери да кёп зат салды. Мен хазна ашаялмадым. Салиманы ариу сифатындан тойгъан эдим.

Кете туруп, Салиманы бир жанына чакъырдым.

– Энди къачан келейим?

– Къачан суйсенг да.

– Энди келсем, алып кетерикме.

Аны бетине биягъы мудахлыкъ ауана жайылды.

Мен машинабызгъа миндим. Къабарты тюзлени нартюх сабанларындан эки кёзюм артха къарай кетдим.

Мен редакциягъа келгенимде, ишчи кюн бошалгъан эди. Алай мен юйге бармадым, кабинетде, жериме олтуруп, Салиманы звеносуну юсюнден тынгылы репортаж жаздым.

Редакциядан чыкыгъанымда, тышында къарангы болуп тура эди. Салиманы юсюнден сагъышларым бла

юйге келдим. Хасанны клубуну къатына жетгенимде, Линаны къобуз тауушу къулагъыма чалынды. Къоркъуругъум келгенча болуп, юйге терк ташайдым. Эшикни кылычын этдим. Чыракъны жандырдым. Ундуругъума сыртымдан жатып, Салиманы сыфатын кез аллыма келтирдим. Ичимден аны бла селеше, татлы сагъышлагъа кѣмюлдюм. Къзахстанда жырлаучу «Акътамакъ» деген жырыбыз да эсима тюшдю. Ол жыр тюз да Салимагъа этилгенча, аны кѣлюмден ынгырдап тебиредим.

«Анга биреуню жырын айтхандан эсе, кесим жыр такъсам а!» – деген оюм акъылымы кѣк жашнагъанча жарытды. Мен ундурукъдан терк турдум. Къолума къалам алып, тумбочканы юсюнде къагъытлагъа узалдым. «Колхозчу кыызгъа» деп жазып, тюбюн ызладым:

*Танг да жарый келе,
Кѣзчюклеринг кюле,
Сен ишге ашыгъып бараса.
Кызыу иш кюнледе,
Белчигинг бюгюле,
Нартюх сабанлагъа къарайса.*

* * *

*Санга кзууанама,
Жырлап айланама,
Кечеми жарытхан айса, деп,
Санга таралама,
Назмула тагъама,
Жашаууму нюрю сенсе деп.*

Салимагъа жыр жазама деп, танг атхынчы олтурдум. Сѣзлерин жазгъан бла да къалмай, ичимден ынгырдай кетип, анга макъам да къурашдырдым. Жюрегим жырни бек жаратды. Орта Къабакъгъа чабып, жетип, аны Салимгъа жырларыгъым келди. Айхай, аллай онг къайда? Ары барыр ючюн, машина керекди. Аны уа къайдан табарыкъса?

Жырни бирде ичимден жырласам, бирде уа кеси кесиме эшитдирип айтама.

Ишге тебиреп тургъанымлай, эшик къагъылды. Лина сунуп, ахым кетди. Арт кезиуледе ол келген да этмейди, болсада, босагъаны ары жанындан таууш эшитсем, ол сунуп, элгенип башлагъанма.

– Кимсе?

– Менме..

Хасанны ауазын эшитип, кѳууандым. Эшикни ачдым.

– Сен манга бек керек болуп тураса, – дедим композитор шухума.

– Не ашыгыу барды?

– Жыр жазганма... Тынгылачы.

– Хатасы жокѳду. Бир кесек «жонуп», радио бла жырларча этейик, – деди ол.

– Аллай онг бармыды?

– Нек болмайды. Радиогѳа таулу жырчыла келгендиле.

– Кимле?

– Отарланы Омар, Алтууланы Зоя, Беппайланы Сергей...

Мен аладан бирин да танымай эдим. Болсада Омарны атын, Керим айтып, бир ненча кере эшитгенме. Хасанны хапары мени бек кѳууандырды. Энди, жырчыларыбыз да жыйыша башлаган эселе, жарсыу жокѳду.

Хасан мени жырымы макѳамын нотала бла кѳагытха тюшюрдю. Сѳзлерин да уллу харфла бла ариу жаздырып алды. (Мени бу жырым халкѳны ауузуна тюшюп, кѳп жылланы жырланып турлугѳун ол заманда кѳайдан билгин?!)

Хасан ишине кетди. Мен да ишге келдим. Терк окѳуна Орта Кѳабакѳны нартюх бахчада ишлеген кѳызларыны юсюнден жазган репортажымы, машинкада зарфха урдуруп, бѳлюмюбюзню таматасы Хамидни аллына салдым. Кесим а коридоргѳа тютюн ичерге чыкѳдым. Зейтун келди кѳатыма.

– Кѳалай эди тюнене барган жерингде? Кѳабартылы кѳарындашларыбыз сыйладыламы?

– Сыйладыла... Алай андан ичиме ѳртен от тюшюп кетгенме.

– Нек? Не болганды?

– Звеночу кѳызны суйгенме.

– Кет, мен а жанынгамы тийгендиле деп кѳоркѳдум.

– Санга жууукѳ адамымача айтама, ол тиширыуну алмасам, жашаяллыкѳ туююлме.

– Кеси бла уа сѳлешгенмисе?

– Хау. Ол да суети мени.

– Алай эсе, ахшы! Кѳауум жаш болуп барайыкѳ да, келтирейик.

Зейтун бла акъыллашып бошап, кабинетге къайтдым.

– Жагъафар, аперим! Алапат репортаж жазгъанса. Алай асыры оздуруп махтагъанча кёрюнесе. Бегирек-да бу звено башчыны.

Репортажымы редакторубуз да жаратды. Экинчи кюн суратлары бла да газетге чыкъды.

Орта Къабакъгъа не сылтау бла барайым деп тура эдим да, энди сылтау табылды. «Газетни кёргюзтюрге келгенме...» десем, Салиманы нёгерлери ийнанырыкъдыла. Алай мен ары къалай барайым? Автобусну сурашдыргъанма да, кюннге эки кере жюрюйдю: эрттенликде бла ингирликде. Аны бла барыргъа боллукъду. Алай андан тюшгенден сора, къыйырсыз нартюх сабанланы ичлерин къыдырыргъа тюшерикди. Жарсыууму, жашыртын, Зейтунга айтдым. «Мен бусагъат...» – деп, ол чыгып кетди. Бираздан къайтып келди да, кеси бла бирге мени редакторубузгъа элтди.

– Жагъафар, газетни Салиманы звеносуна элтип кёргюзтюрге итингенинги иги этесе. Ала да кёрсюнле кеслерин малкъар газетде. Кёллери кётюрюлюр. Машинабызгъа мин да, бар. Алай, башха колхозгъа къайтып, андан да, бу репортажынгча, иги зат жаза кел.

Редакторубузну кабинетинден къууанып чыкъдым. Зейтунга жюрегимден ыспас этдим. Ол болмаса, мен бош тегерегими къармай къаллыкъ эдим. Хабугъа уа, энтта да мени Орта Къабакъгъа жибер деп, кесим барып айталлыкъ туююл эдим.

– Къызыны кеси бла тауусум этип къайт, – деди Зейтун, мени жолгъа ашыра.

Биягъы шофёр бла, биягъы Орта Къабакъгъа жолоучу болдум. Бу жол, алгъынча болмай, кюн бузулупду. Биз Нальчикден чыкъгъанда, жауун къуюп башлады. Сабанлада жолла балчыкъ болдула. Машинабыз бирде учхалай, бирде чунгурлада тыгъыла, Салиманы къошуна аманны кебинден жетдик. Биз баргъанда, къызла, жауундан къачып, къошха жыйылып тура эдиле. Ала, мени кёргенде, жарыдыла. Къол тутушуп саламлашдыкъ. Салиманы къолун тутханымда, санларыма не эсе да бир хычыуун жылыу жайылгъанча болдум.

– Мен сизге газетле алып келгенме!.. – деп, «Коммунизмге жол» газетни хар бирине бирерин бердим. Ала, анда чыкъгъан суратларына къарай, тамаша болдула. Бир къауумлары уа жазыуланы окъургъа кюрешедиле. Салима да окъургъа кюрешди.

– Сен иги окъу. Юйреннген эт. Таулу келин болур-

гъа ушап тураса, – деди анга Хайшат. Къызла, къушмуш эте, жашыртын ышардыла. «Салима бла мени ишибизни билип турадыла», – дедим ичимден. Бу кезиуде тышындан къошха кюн таякъла тийдиле.

– Эй, кюн ачылды!.. – деп, къызла да, Хайшат да, топуллашып, тышына чыгып кетдиле. Къошда Салима бла мен къалдыкъ. Салима, бетиме къараргъа уялгъанча, башын энишге тутду.

– Мен санга келгенме... ахыр сёзюнгю эшитирге. Тенглериме да айтханма.

Салима, жууап берирни орунуна, башын энишге ийди. Мен аны, кесиме тартып, башын кёкюрегиме къысдым. Ол нек эсе да къалтырай тургъанча кёрюндю.

– Сен дуниямы жарыгъыса! – дедим, суйгеними ийнакълай. – Суйсенг, атанга-ананга келечиле жибереим. Суйсенг а, алып къачайым. Сен айтханлай болсун.

– Мен насыпсыз, – деп жилимсырады.

– Нек, Салима? Къууаныр орунуна, жилигъан нек этесе? Айтыргъа унутуп турама, санга атап, жыр да жазгъанма... «Колхозчу къызгъа» деп. Радио бла жырланырыкъды. Тынгылачы макъамына.

Жырымы макъамын Салиманы къулагъына ынгырдадым. Ол мени къоюнума бютюн бек къысылды.

– Айт, къалай этебиз? – деп, экинчи кере да сордум. – Сюе эсенг, бусагъат окъуна, машинагъа миндирип, алып кетейим.

Аны, шыр деп, кёзлеринден тегюлген жилимукълары жалан келегимден ётюр, кёкюрегиме сууландырдыла. Муну не эсе да бир жүрек жарсыуу болгъанын ангыладым.

– Мен сени алдаргъа суймейме, – деди ол, жүрек синип. Аны бу сёзлери мени ахылау этдиле. Ташла, къаяла жухладан юзюлюп келип, башыма тийгенча кёрюндюле.

– Не «алдагъан» хапар айтаса? – деп, Салиманы башын эки къолум бла да ёрге тутуп, кёзлерине къарадым. Аны кёзлери суудан толу кёллеге ушай эдиле.

– Сен мени суймеймисе?..

– Айтма алай! Сени ючюн къалай таралгъанымы сезмеймисе?

– Кел сора, кетдик!

– Угъай, жаным. Мен санга тийишли тюрюлме.

– Нек айтаса алай?

– Колхозубузну председатели депутат этерикме, орден бердирликме деп, намысымы жойгъанды...

Бу кезиуде, биреу жюрегиме къама бла урса, бир тамычы къаным чыкъмаз эди. Эки кёзюм къарангы этдиле. Солууум тыйылгъанча болдум. Не айтыргъа билмей, абызырап къалдым. Колхозну председатели былайда болуп, мени уа ушкогум болса эди, бир такъыйкъаны сагъыш эте турмай, аны кёкюрегин чачдырыр эдим.

– Намысым жоюлгъандан сора да, къарыным барды, – деди Салима, жыйрыкъ этеги бла кёз жашларын сыйпай. Аны бу айтханы мени бютюнда бек чёкдюрдю. Къызгъан темирни суугъа сугъуп сууутханча, жанган жюрегим алай суууду.

Асыры апчыгъандан, машинагъа къалай минип, къалай кетгеними да билмей къалдым. Къызлагъа «сау къалыгъыз» дерге окъуна унутдум.

«Жаш къызны алдап, насыбын жойгъан, ол не эшек адамды?» – деп, Орта Къабакъны председателине къаным къайнады. Бу такъыйкъалада битеу колхозланы башчылары манга начаслача кёрюндюле. Асыры ачыуумдан, шофёрну сорууларына да жууап бермейме. Не гитче тауушха да къозуругъум келеди. Айхайда, дуняда аллай аман адамла да кёпдюле. Аланы хатасындан, кёпле къыйынлыкъ сынаидыла. Бёлекшиде да бар эди Къапчыгъай деп бир партком. Аны Аллах этген аманлыгъына тубетген эди. Бара тургъан дуняда Уллу Аллах Орта Къабакъны председателине да бир «мадар» этер.

Къапчыгъайны атын эсгергеним Къазахстанны эсиме тюшюртдю. Аны къыйырсыз ёзенлери бла бирге Айнаны сыфаты кёз аллыма келди. Ол мени туман басхан кёлюмю бир кесек жайыкъдырды.

Ичимден улуй, юйюме жетдим. Машинадан тюшгенлей, биягъы клубдан Линаны къобуз тауушун эшитдим. Анга да уллу эс бурмадым. Юйге киргенлей, тешине да турмай, ундуругъума таяндым. Сагъыш эте, жукълап къалдым. Тюшюмде жилий тургъан Салиманы кёрюп уяндым.

БИРИНЧИ ПОЕЗД

Эрттенликден окъуна, редакцияда ишлегенле барыбыз да, темир жол станциягъа къууулдукъ. Ары бизни бла бирге къабарты, орус газетледе ишлеген шуёхларыбыз да келдиле.

Кюн асыры ариудан, кёз къаматады. Сибиртги бла сыйпап тазалагъанча, кёкде бир деп бир булутчукъ кёрюнмейди.

Станциягъа келгенимлей, 1944 жылны 8-чи марты эсиме тюшдю. Ол кюнча, бюгюн да мында халкъ кёпдю. Алай ол кюн жилау-сыйыт кюн эди. Бюгюн а – къууанч, жарыкъ кюндю! Жер-жерде къобуз согъулады, той этиледи. Вокзалны къабыргъасына «Хош келигиз, багъалы къарындашларыбыз!» деген лозунг жайылыпды. Столбагъа тагъылгъан репродукторладан а къабарты, малкъар, орус тилледе жырла, тепсеу тартыула тегюледиле. Бир заманда къулагъыма таныш макъам эшитилди. «Мени жырым!..» – деп, ичимден къабындым. Хау, жангылмагъанма. Къобузну ызындан «Санга къууанама», – деп, эр киши ауаз эшитилди. Ол Отарланы Омарны ауазы эди. Орта Къабакъда соймекликден къабынып этген жырымы, ол жырлай эди. Халкъ а тынгылай эди. Мен да къууанчымы сыйындыралмай сюеле эдим. Халкъымы бу къууанчлы кюнюнде мен этген жыр да жырланганына къууанып сюелеме.

Жырыны Омар юйрене тургъаныны юсюнден Хасан айтхан эди. Алай, ол былай терк радиодан жырланыр деп, эсимде да жокъ эди.

Вокзал тийресинде, адам асыры кёпден, аякъ басар жер жокъду. Республиканы оноучу къаууму да мындады. «Ма ол Малтабановду...» – деп, бир арыкъсуу адамы хар ким къоллары бла кёргюзте, анга тамашаланып къарайдыла. Алыкъа Малтабановну кесин мен да кёрмегенме. Газетде суратын да чыгъаргъанбыз. Жыйылыулада селешген сёзлерин да басмалайбыз. Алай, тюбеп, шагъырейлигим а жокъду. Аны себепли биринчи секретарьны бетден-бетге кёрмеклик, манга да керек эди. Болсада бусагъатда къайгъым ол туююлдю. Бюгюн, Орта Азиядан туугъан жерлерине къайтхан таулуланы алып, биринчи поезд келеди. Халкъ да бюгюн бери аны ючюн жыйылгъанды. Темир жолну боюнуна тизилген адамла, аны ючюн къууанч этедиле. Аланы бетлери да аны ючюн жарыкъды! Бюгюннюгю поезд бла бизни юйюрюбюз да келликди. Аны ючюн тынгысызды мени жүрегим, аны ючюн жер табалмай айланама кесиме. Бирде ёрге, бирде энишге барама. Поезд келлик жанына терк-терк къарайма. Барысындан да бек анама тансыкъ болгъанма. Аллахха минг кере шукур, къоранч этмей, балаларын тегерегине жыйып, от жагъасына къайтып келеди. Андан уллу

насып къайда?! Мен аланы кёрмегенли, эки жыл болады.

Къайдан эсе да, сунмай тургъанлай, Линаны къобуз тауушу къулагъыма чалынды. «Къайдан чыкъгъанды бу уа бери?» – деп, сейирге къалдым. Бу кезиуде ким эсе да, келип, билегиме жабышды. Къарасам, ол а – Хасан. Саламлашдыкъ.

– Жырынгы эшитдингми?

– Эшитгенме. Алай терк аны радиогъа къалай жаздыргъанса? Сау бол, ахырысы...

– Ыспасны Омаргъа эт. Ол аны эки кюнню ичинде юйренип, жырлап тебирегенди... Хычыуун жырчыкъды деп, къууанган да этип.

– Сау болсун... Ол согъула тургъан къобуз тартыу Линаны сокъгъанына ушайды.

– Хау, Лина согъады, – деп ышарды Хасан. – Мен бери къобузчуларымы алып келгенме.

Ким эсе да, министр чакъырады деп, Хасанны алып кетди. Сау болсун ол, аны къобузчу жыйыны былайда къууанчха къууанч къошханды.

Бир заманда узакъдан паровозну сызгъыргъан тауушу эшитилди. Адамла, гюрюлдешип, башларын ары бурдула. Мен а, эки рельсаны ортасына тюшюп, поездни аллына чабарыгъым келди. Алай, кеси кесими сабырлыгъымы сакълап, жеримде тохтап къалдым.

Бираздан паровозну, пыш-пыш этип, ауур «солугъаны» эшитилди, ызы бла уа быргъысындан чыкъгъан къалын тылпыуу кёрюндю. Артагъы адамла алгъа ётебиз деп, аллында суюлгенлени тюртюп, темир жолгъа къысдыла. Милиционерле, чабышып, кючден-бутдан низамны тохташдырдыла. Поезд кеси да кёрюндю. Адамла къарс урдула. Мен да, халкъ бла бирге, асыры къууаннгандан, эки къолуму да ёрге кётюрюп, аямай къарс урдум. Паровозну аллында къызыл къумачха узлу харфла бла «Здравствуй, милая Родина!» деген жазыу, кенгден окъуна кёзлериме урунуп, кёлум толду.

Вагонланы терезелеринден бла эшиклеринден тышына созулгъан къолла ойнайдыла хауада.

Аллым бла озгъан хар вагонну терезесине бла эшигине, адамыбызны кёрюр эсем деп, кёз жауларымы таууса къарайма. Кёрмейме...

Мен алыкъа быллай узун поезд кёрмегенме. Аллы вокзалгъа жетип, андан да озгъанды, ахыры уа кёрюмейди. Ким эсе да бир киши бара тургъан поездни вагонларыны биринден секирип тюшдю да, эки къо-

лун да кенгиге жайып, жерге кѳапланды. Абынып жыгѳылгѳан сунуп, бир кѳауумла анга чабышдыла. Мен да, кѳууулуп, аны кѳатына жетдим. Ол адамны жерден ѳрге кѳобаргѳанларында: «Кѳор болайым, санга, туугѳан жерим!» – деп, эки кѳолун кенгиге жайып, терилип, таула таба кѳарады.

Поезд тохтады. Вагонладан таулула ашыгѳыулу тѳошедиле. Ала да, жыйылгѳан халкѳ да, бир бирни кѳучакѳлай, ийнакѳлай кѳатыш болдула. Мен а, кесимикилени излеп, перрон бла ѳрге-энишге чабама. Биреу атымы айтып сѳлешди. Жюрегим элгенди.

– Жагѳафар!.. – деп, адамланы ортасындан кѳолун кѳтюрдю. Кѳарасам – Хамзат... Бѳлекшидеги Хамзат. Биягѳыча, бир кѳзю да байланып. Халкѳны ортасын жырып барып, аны белинден кѳаты кѳучакѳладым.

– Юйюрюгюзню излей болурса? – деди Хамзат. – Ала поездни ал жанындадыла. Жолда кѳрюше келгенбиз...

Мен, поездни ал жанына чабаргѳа деп, артха бурулгѳанлай, бир келбетли, акѳ кекелли тиширыу аллыма сюелип тохтады.

– Мени уа танымаймы кѳалдыңг? – деп, аз иймене, кѳзлериме кѳарады.

– Айза?! – дедим, экили бола.

– Хау...

Кѳазахстанда: «Мени атам Сталин тѳуйюлдю...» – дегени ючюн тутулуп кетген сабий Айза! Аны тюрмеден кѳайтхан замандагѳы сѳфаты кѳз аллыма келди: юсю-башы да тозурагѳан, чачы агѳаргѳан, бети жыйырылгѳан, кѳзлери мутхузланган кѳарт кѳатынчыкѳ. Энди уа башха Айза! Кѳзлери жашнайдыла, мен таныучу ариу сѳфаты бетине жангыдан кѳоннганчады. Муну чырайын, чархын да, туугѳан жерине кѳайтханыны кѳууанчы жангыртхан болур эди.

Мен, адамланы аралары бла сыптырыла, поездни ал жанына чапдым.

– Кѳайры кѳууулуп бараса? – деп, биреу кѳлегими арт жанындан тутуп тартды. Артха бурулдум.

– Ахмат!..

Бюгюн кѳп адам бла кѳучакѳлашып саламлашханма, алай кѳарындашымы кѳучагѳы кѳалгѳанладан эсе жылы, жумушакѳ, жууукѳ да кѳрюндю.

– Сизни излей, ѳрге бла энишге кѳууула, аллайын деп болдум!

– Мен да, сени излеп, тѳгерекеге кѳарай тура эдим, сен а аллым бла озуп бараса.

Ахматны халал кёзлеринден бетиме жылыу урду. Мен аны жангыдан къучакъладым.

– Бирсиле уа къайдадыла?

– Ма алайда, вагондан хапчукланы къотара турадыла.

Кёрдюм. Анам кёолунда кысымы бла вагонну атлауучларындан тигелеп келеди. Рая да, бирси эгечлерим да, Хусейин да алайдадыла. Адам асыры кёпден бла дауур уллудан, бир бирни кёрюрге, эшитирге, онг жокъду. Ала уа тегерекге къарайдыла. Мени излеп къарайдыла... Мыллыгымы алагъа атдым. Къайсы бирин къучакълап, къайсы бирин къояргъа билмейме. Барысы да, тегерегимден алып, юсюме жабышхандыла. Анамы аууз тылпыуу боюнума ургъанда, эрип кетерге аздан къалдым. Дуниямда аллай хычууунлукъну биринчи кере сынагъанча, санларым къаушалдыла. Ана дегенинг къалай татлыды!...

Анамы ёшюнюнден артха туруп къарасам, Лейлачыкъ, эки кёолчугъу бла кёзлерин ууа, жилямсырай тура эди. Аны эки кёолтутгъундан да тутуп, жерден ёрге алып, кёюнума кысыдым. Мен Къызыл-Къыядан кетгенде, ол гитчечик эди. Энди уа, ёсюп, уллу болуп турады. Жетижыллыкъ кызычыкъ! Ол, бирсилеге ёпкелеп, кёз суу этгенлиги эди... барысы да манга тангкёрдю болуп, аны унутуп къойгъандыла. Хусейин да жетген жаш болуп турады. Манга барысындан да ол жигитча кёрюндю. Хапчукланы вагондан тюшюрген да – ол, бирге жыйышдыргъан да – ол! Ичимден аны алай гиртчи болгъанына, къууандым.

Къарындашларым, эгечлерим... Биз энтта бирге жыйылдыкъ! Онюч жыл мындан алгъа былайдан беш сабий болуп кетген эдик, анабызны этегинден тутуп. Энди уа, анабызны да аллыбызгъа салып, жети сабий болуп къайтханбыз. Хар бирини кёзюне къарайма. Къарамларындан тоялмайма. Биз бир уяны балаларыбыз. Бирибиз жилясакъ, къалгъанларыбыз да жиляй, бирибиз къууансакъ, барыбыз да къууана, алай ёсгенбиз. Биз кимле боллукъ болурбуз?

(Айхайда, ол заманда кимни эсине келлик эди, жылла оза баргъанда, Лейлачыгъыбыз Къабарты-Малкъар кырал телевиденияны суйдюмлю да, белгили да, фамулу да диктору болур деп? Ким биле эди Рая эгечим Къабарты-Малкъар кырал драма театры сыйлы артисти да, республиканы айтхылыкъ жыр къураучусу да болур деп? Ол заманда ким айталлыкъ эди, Хусейинибиз, Къабарты-Малкъар Республиканы сый-

лы журналисти болуп, «Заман» деген республикалы газетибизде ишлей, аны редколлегиясына кѳошулур деп? Ким биллик эди, эгечим Захида, Кѳабарты-Малкѳарны кѳырал университетин бошап, эки жыйырма жылны ичинде таулу сабийлени ана тилде окѳутуп туруп деп? Ким биллик эди, эгечим Рахима, Ташлы-Талада алчы кѳобузчу болгѳандан сора да, битеу элге кесин суйдюрген оюнчу, тойчу болур деп? Ким айталык эди, Ахматыбыз, заводлада ишлей, сураты Нальчикни орамларында махтау кѳангалада тагѳылыр деп? Ол заманда ким биллик эди – мен да республикада белгили жазыучу да, драматург да болурма деп? Ким биллик эди, талай заман озгѳандан сора, жетибизден тѳртюбюзге; манга, Раягѳа, Лейлагѳа, Хусейиннге Кѳабарты-Малкѳарны искусство, культура, журналистика жаны бла сыйлы атла аталырын, Захидагѳа уа билим бериуню отличниги деген хурметли ат аталыр деп? Ол заманда кимни эсине келлик эди, жылла оза баргѳанда, бу юйор не фахмулуду деп, халкѳ ауузуна тюшеригибиз?)

Сунмай тургѳанлай, поездни битеу узунлугѳуна не эсе да бир кѳозгѳалыу, дауур башланды. Не зат болгѳанды деп, биз тѳгерекге кѳарашдыкѳ. Адамла вокзалны юйюне ашыкѳгѳанча кѳрюндюле.

– Сиз былай туругѳуз, не болгѳан эсе да, мен бир кѳрюп келейим деп, халкѳны ызындан тебиредим. Вокзалны арбазында, бир машинаны кузовуна да минип, биреу тауча сѳлеше тура эди. Мен аны таныдым. Ол бизни таулу кѳуллукѳчуларыбыздан бири эди... Танай Байрамович.

– ...Тау ауузлада ѳрге сюелген юй кѳалмагѳанды. Ары барабыз десегиз, кѳыйналлыкѳсыз. Не заманга юйле-журтла ишлеп, ичлерине жыйыллыкѳсыз? Андан эсе кѳабарты элlege юлешинип баш кечиндиригиз...

Уллу дауур кѳтюрюлдю. Андан-мындан огѳурсуз кѳычырыкѳла эшитилдиле. Таулу кѳуллукѳчуну ауазы эшитилмей кѳалды. Халкѳны арасында биреу: «Кѳз туурабыздан кет, сатлыкѳ! – деп кѳычырды. Малтабановну тѳгерегинде адамла, не эсе да бир затла айтып, аны кѳулагѳына шыбырдадыла. Баям, ала анга халкѳны арасындан кѳычырып айтылгѳан сѳзлени магѳаналарын ангылата болур эдиле. Таулу кѳуллукѳчу сѳзюн андан ары бардырды:

– Сиз манга тынгылагѳыз! Мен былайда сизге аманлыкѳ излеп сѳлешген сунмагѳыз! Бу затны юсюнден тюнене да, бирси кюн да обкомда кѳп даулаш баргѳан-

ды. Халкъыбыз кѣчгюнчюлюкде онюч жыл кыйналып туруп, энтта да мында жангыдан кыйынлыкъ сынаргъа тюшмесин деп кюрешибиз...

Къычырыкъла, даурла биягъы къуллукъчуну сѣзюн тумаладыла. Биреу а, халкъны арасындан чыгып, алгъа ѳтдю да, секирип, машинаны юсюне минди. Къарасам, ол а – Хамзат.

– Багъалы жамауат, – деди ол, халкъгъа айланып, – бир тентирегенигиз азды деп, была бизни экинчи кере да тентиретирге умут этедиле. Ол иш болмазгъа керекди.

Къарсла урулуп, къууанчлы ауазла тѳгерекни зынгырдатдыла.

– Биз къабартылы къарындашларыбыздан къачмайбыз, кишини боюнуна да жюк болургъа суймейбиз. Аны себепли жерибизге, кесибизни от жагъабызгъа, кесибизни тауларыбызгъа, ата-бабаларыбызны журтларына къайтханбыз. Киши жеринде жашагъан къалай болгъанын биз сынап келебиз. Ташла юсюне тѳгюлюп къаллыкъ эсек да, жерибизге барлыкъбыз!

Биягъы къарсла, биягъы даур... Биягъы Малтабановну «тилманчлары» аны къулагъына шыбырдап кюрешедиле.

Машинагъа, адамла да болушуп, бир акъсакъл киши минди.

– Мухажирликден азап чегип къайтхан халкъым! Мен былайда бизни туугъан жерибизге жолубузну кесерге кюрешгенлеге налат береме! Къабартылы къарындашларыбызгъа уа айтырым бирди: ѳмюрледен бери да, татлы ахлулача, къоншуда жашап келебиз, энтта, Аллах айтса, бир бирни сыйлай, бир бирге билеклик эте, алай жашарбыз.

Билмей тургъанлай къуралгъан митинг бошалды. Таулу халкъ Кавказгъа, ѳтмек излеп угъай, Ата журтун излеп къайтханы «къотур» къуллукъчулагъа туура этилди. Малтабанов да, аны тѳгерегиндегиле да машиналарына минип кетдиле. Къалгъанлагъа дауум жокъ эди, алай республиканы уллу оноучусу, туугъан жерине къайтхан халкъгъа «Сау келигиз!» дегенча, бир сѣз айтмай, ызына бурулуп кетгени жюрегими бек кыйнады.

Мен, къайтып келип, кесибизникилеге митингде эшитгеними айтдым. Анам бла эгечим Рая бек чочудула.

– Ташлы-Таладан башха бир жары да барлыкъ туйюлбюз! – деп, къаты болуп сюелдиле. Аланы кѳзлери жалан таула таба къарай эдиле. Ёмюрде Ташлы-

Таланы кёрмеген, билмеген Хусейин бла Лейлачыкь окъуна: «Юйюбюзге барабыз!» – деп, кеслерин тыйдырмай эдиле.

Темир жол станциягъа жыйылгъан машинала кёчюп келген таулуланы хапчукларындан тола башладыла. Бизни юйюбюз да хапчукларын Ташлы-Талагъа баргъан машиналадан бирлерине жюкледи. Аз-аздан, станцияны тийреси седирей башлады. Жюзле бла машинала тау ауузлагъа жол тартдыла. Таула бла таулула бир бирлерин тапдыла.

ХАБАЗГЪА ЖОЛУУЧУЛУГЪУМ

Биринчи поездни ызындан, ай да озгъунчу, Орта Азиядан экинчи поезд да жетди. Алай бла, аз-аздан, таулула эллерине, журтларына жыйыша башладыла. Бузулгъан юйлерин жангыртып, ичлерине киредиле, бирле жангы журтла ишлеп кюрешедиле. Бизни юйюбюз да Ташлы-Талада дюгерли кёюп кетген сарайгъа жыйышханды.

Къысхасы, эллерибизге жан кире башлагъанды. Аланы бир къауумларында колхозла окъуна къуралгъандыла. Къабарты, орус колхозла уа алагъа мирзеу, мал, башха затла бла да болушадыла.

Бир кюн биягъы мени, редакцияны машинасы бла репортаж жазаргъа керегин айтып, Хабазгъа къуудула. Анда колхоз къуралгъаныны юсюнден билдириуню газетге да чыгъаргъан эдик. Хабазчыла колхозларына «Жыйырманчы партсъезд» деп атагъандыла. Энди уа, анда не эсе да бир иги къууум болады деп, мени ары аны ючюн ийгендиле.

Машинабыз дуппурлу, чунгурлу, ташлы жоллада силкине, акъырын барады. Шофёр машинасына жаны ауруп, жолгъа аман сёзле айтады, мен а, тау сыртлагъа, саргъылдым бет алышып башлагъан тёшлеге къарай барама. Мен бу жерлени биринчи кере кёреме. Терк саркъгъан сууну жагъасы бла барабыз. Шофёр айтхынчы, мен аны атын окъуна билмей эдим. Ол Балыкъ сууду. Аны эшитгенлей, Бёлекшиде хабазчыла эсиме тюшдюле. Ала къуруда «Балыкъ суу» дегенлей туруучу эдиле. Исси кюнледе уа: «Игисагъан, бусагъатда Балыкъ суунда бир жууунур эди!» – деп, ахтыныучу эдиле. Ташлы-Талада Хызны суу манга къалай хычыуун кёрюнучю эсе, былагъа да Балыкъ суу алай кёрюне болур эди.

Бу командировкагъа атланганыма ичимден къуанып келеме. Бёлекшиде бирге жашагъан адамларыбызны кёрлюкме. Бютюнда Хамзатны кёрюрге ашыгъама. Мени кёрсе, ол да къууаныр. «Не да этип, бу жашны окъууундан тыймагъыз...» – дегенлей туруучу эди атама бла анама. Сау болсун! Мени сакгел-сакгел жыртылгъан къадарымы тешиклерин жамаргъа ол да жарагъан болур эди.

Хабазгъа да жетдик. Бузулгъан журтла, жарты оюлгъан сарайла, ханс басхан орам кыйырла. Алай мында башлары жабыла тургъан юйле да кёрюнедиле. Ала элни аягъы юсюне тура башлагъанына шагъатлыкъ этедиле.

Кенгден окъуна къулагъыма къобуз согъулгъан таууш эшитилди. Ол таууш бла бирге эсиме Лина тюшдю. Эрттеден бери да биз бир бирни кёрмегенбиз. Аны къайда, не болуп айланганындан мени арталлыда хапарым жокъду. Бюгюнча, анда-санда эсиме тюшсе тюшеди ансы, мен аны унутханма. Баям, ол да унутхан болур.

Элни ортасында, адамла жыйылгъан жерге – клубну аллына – жетип тохтадыкъ. Уллу той-оюн барады. Къуру жашла бла къызла угъай, къартла окъуна омакъ кийингендиле. Кёплени кёкюреклеринде уа орденле бла майдалла жылтырайдыла.

Биз алайгъа жетгенде, халкъны эси бизге бурулду. Машинадан тюшгенимлей, бир къауум адам, къатыма келип, саламлашдыла, бу кимди дегенча, бетиме да тюрслеп къарадыла. Мен алагъа кесибизни таулу газетибизден келгеними айтханда, ала бютюн бек жарыдыла.

– Мен колхозну председателиме, – деп, берекетли абадан киши, мени бла танышды. Ол – Тюбейланы Нух эди, Хабазда жангы къуралгъан колхозну председатели. Мен да элни тамата къаууму бла селеше тургъанлай, къучагъын кенгнге жайып, Хамзат юсюме келди. Мен мынга сейир этдим: кёчген заманыбызда кёргенимча, къатылай, бёкемлей турады. Аны кишилигин кёчгюнчюлюкню зорлугъу, тюрмени зарауатлыгъы да сындыралмагъандыла. Сындыргъан угъай, ол алгъындан эсе къууатлы болгъанча кёрюнеди. Баям, туугъан уясына къайтханы анга жангыдан кюч-къарыу берген болур... Бёлекшиде жашагъан бирси хабазчыла – Тахир, Хусей, Азрет дагъыда башхала – тегерегиме алып, къазахча селеше, сабий заманыбызны эгердик.

Биз да алай тургъанлай, узакъдан машиналаны «сызгъыргъан» тауушлары эшитилдиле. Адамла орамгъа тегюлдюле.

Кюн мутхузланып, кёкню булутла жабып, жауун аз шулпу этип тебиреди. Алай анга эс бургъан адам болмады. Элни огъары жанындан кызыл байракълары, лозунглары бла да орамны толтуруп келе тургъан машинала кёрюндюле. Хабазчыла, къобуз согъуп, жырла жырлай, тепсеген да эте, келгенлени алларына чыкъдыла. Бек аллында келген машинаны капотунда кызыл къумачха: «Бизни малкъарлы къарындашларыбызгъа салам!» деген лозунг тагъылыпды. Аны ызындан сюелген машинаны аллында уа: «Ёссюн эм жашнасын орус, къабарты, малкъар халкъланы шуёхлукълары!» деген жазыу барды. Лозунгла бла байракъланы тауладан ургъан аязчыкъ шош кълалтыратады. Машиналадан акъ сакълаллы кълартла, тойчула тюшдюле. Хабазчыла алагъа туз-гыржын бла тюбедиле. Ызы бла митинг башланды.

Келген кълонакъла Зольск районну колхозларыны келечилери эдиле. Ала районда кълуралгъан биринчи таулу колхозну алгъышларгъа келгендиле. Жыйырма чакълы жюк машина нартюхден, будайдан, картофдан толупдула. Тууарла, кълыйла да бардыла. Кълурулуш материалла да келтиргендиле. Ол угъай, флягала, акъ халатла, ийнек фермада керек болур деп, сют сюзерге 100 метр марля окълуна келтиргендиле.

(Кълабартылыланы бла малкъларлыланы ол кълонгю биригиулери, ол кълонгю кълууанчлары мени эсимден бюгюн да кетмейди. Аны юсюнден жазгъан репортажым газетибизни 87-чи номеринде басмаланган эди.)

Хабаздан Нальчикге кече ортасы бола, алай кълайтдым. Арыгъан болур эдим – башым жастыкългъа тиертиймез, жукълугъа батылдым. Экинчи кюн ыйых кюн эди да, эрттенликде уятыучу сагълатымы да кълурмай жатхан эдим.

Болсада жукълудан кълангынчы жукълаялмадым. Эшикни кълагългъланына уяндым. «Ярабий, бу ким болур?» – дей, ичимден гурушха бола, жеримден туруп барып, эшикни ачдым. Босагъланы ары жанында уллу къларыны бла Лина сюелип тура эди. Не айтыргъа да билмей, апчып кълалдым.

– Бу сеникиди, – деп, Лина къларынын сылады. Мен хайран болдум. Кълулагълыма сабий жилигъланча эшитилди. Жаным ауруду. Линаны кълолтугълундан тутуп, акъларын юйге кийирдим. Не эсе да алгъладан келлик бир палахны сезгенча, жюрегим тынгысыз урду. Юйню ортасында, не этерге билмей, тегерегими кълармай, иги кесек сюелдим.

Ай да озгъунчу, Лина къызчыкъ тапды. Атына да Нюржан атадыкъ. Сабийни туугъаны жүрек къайгъымы чёкдюрмесе да, Лина бла арабызны байлашдырды. Алыкъа некаябыз да жокъ эди, алай атым юйдегили болгъаннга чыкъды. Къызчыкъны туугъаны эки жаныбыздан жууукъланы да къууандырды. Сабийге беги рекда анам жарыды. Баям, биринчи туудугъу анга татлы кёрюнген болур эди. Эгечлерим, къарындашларым да Линаны, келинча, намысын кёрюп тебиредиле. Къабартылы ахлуларым а манга, киеулеринеча, намыс бере башладыла. Ала мени юйлерине да чакъырдыла.

Чакъырылгъандан сора, бармай къалыргъа жарарыкъ туююл эди. Ыйых кюн Лина да, мен да, къызчыгъыбызны да къоюнубузгъа алып, автобус бла жолгъа атландыкъ. Кюз арты болгъанлыкъгъа, кюн жылыды. Автобусда къабартылыла бир бирлери бла хапар айтыша барадыла. Хапаргъа санлап бирде Лина да къошулады. Мен а, тиллерин ангыламагъаным себепли, аланы таурухларына эс бурмай, терезеден къарап барама. Кенг сабанла сары бет алгъандыла. Бир бир жерледе будай орулгъан сабанланы сюре турадыла. Нартюхю алынган сабанлада уа тууарла кютюп айланадыла. Жол жанында эшек, ат арбала кёрюнедиле...

Барлыкъ элибизге жетдик. Автобусдан тюшдюк. Алайдан Линаны юйюне дери иги кесек жаяу бардыкъ. Къабартылы ахлуларым, бизни келе тургъаныбызны кёргенлей, аллыбызгъа чыкъдыла.

Арбазда уллу къазан къайнайды. Адам кёп: къарта да, жашла да, сабийле да... «Была уа уллу къууум эте кёреме», – дедим ичимдем.

Манга туурадан да, жашырын да кёп кёз къарай эди. Къолуму тутта, тангкёрдю бола эдиле. Бир кесекден стол артына олтурургъа чакъырдыла. Къоймагъанлай, таматаны сол жанына олтуртдула. Унамазгъа кюрешдим, алай мен айтхан болмады. Баям, мени төрге намыс этебиз деп ётдюргенликлери болур эди.

Тамата, стаканны да къолуна алып, кеслерича алгъыш этди. Ахырында, мени ючюн жыйылгъанларын айтып, орусча да къошду.

Стаканымда самогондан бир уртладым да, жерине салдым. Онг жанымда олтургъан бёрклю киши: «Былай жарамайды, биринчи аякъны ахырына дери ичерге керекди!» – деп тохтады. Бирсиле да аны жанлы болуп, стаканымы жангыдан къолума алдырдыла. Эрт-

тенли бери ач да болганма. Столда тауукъ этлени юсюне салынып турган ташдёрденге алгъаракъдан да кёзюм илинип тура эди. Стаканымы ичиндегин тартып бошап, жерине салдым да, табакъда ташдёрденни алып ашадым. Кюле-ойнай турган жарыкъ столубуз, суу кзуйганча, шошайып кзалды. Ол манга иги окзуна кёрюндю. Ашаган заманда жаншап турганны не кереги барды? Бирси табакълада ташдёрден жокъ эди ансы, мен ары да узаллыкъ эдим. Стаканланы дагыда толтурдула. Мени онг жанымдагы бёркю кишиге сёз берилди. Ол кёп айтырыкъ сунуп тура эдим да, алгышын бир-эки сёз бла бошады. Чам да жокъ, оюн да жокъ, кюкю да жокъ. «Была былай нек суууп кзалдыла?» – деп, ичимден тынгысыз бола тебиредим.

Таматадан эркинлик алып, юйден тышына чыккыдым. Арбазда шапалыкъ эте айланган тишируулары арасында Линаны кёрюп, аны бир жанына чакъырдым. Ол манга мудах кёрюндю.

– Столубуз алгъа жарыкъ бола келип, артда уа нек эсе да суууп кзалды, – деп жарсыдым.

– Канишна сууур! Сен таматаны аллына салынган ташдёрденни ашап, адетибизни бузганса, – деди Лина, кёлкзалды болуп.

– Кзалай? Бизде таматаны аллына кзой баш салынады, – деп, кесими акзларгъа кюрешдим. Алай Лина, бу айтханыма эс бёлмей, бурулуп кетди. Кзабартылы ахлуларыма кзонакзгъа келеме деп, айыпха кзалгъанымы энди ангыладым.

Столгъа кзайтдым. Кзарасам, таматаны аллында табакзгъа жангыдан ташдёрден салынып тура эди. Мен, жериме олтургунчу, таматадан сёз айтыргъа тиледим. Ол эркин этди.

– Сизде жюрюген адетни билмей, таматаны аллында табакъдан ташдёрденни алып ашаганым ючюн, барыгыздан да кечгинлик тилейме. Кёчгюнчюлюкню ачы жыллары адетлерибизни унутдургъандыла, ахлулары бир бирден ажашдыргъандыла. Таматаларыбыз кзырылып, жаш тёлю уа ата ууазсыз кзалганбыз. Мен бюгюн аны ючюн жангылганма.

Стол артында олтурганла манга шум болуп тынгыладыла. Бир кзауумланы уа кёллери окзуна толду. Кзартла, башларын булгъай, бир бири кзулакларына шыбырдашдыла. Аланы манга ыразы болганларын бет халларындан ангыладым.

Столну алгыннгы кзууаты жерине кзайтды. Манга

бютюнда жарыкъ болдула. Кёп ариу сёз айтып, намысымы кётюрдюле. Алай мен, алгъынча, эрке болалмадым. Ташдёрденни айыбы, чууунумдан тутуп, иймей тохтады. Андан бери кёп жылла озгъандыла. Башымдан ётген кёп затланы унутхан да этгенме, алай ташдёрденни уа унуталмайма. Ол эсима тюшгени сайын, кеси кесимден уялыучума.

РЕДАКЦИЯДА ТЮБЕШИУЛЕ

Газетибиз туугъан жерине жыйыша башлагъан халкъыбызны кёзю да, кёулагъы да, сёзю да болду. Газетни редакциясы уа, миллетибизни ныгъышыча, тюбешиулени, кёрюшюулени, танышыуланы арасы болду. Мухажирликден къайтхан таулу интеллигенциядан, редакциягъа бурулмай, бири да къалмай эди. Хар келген, анда ишлегенле бла танышхандан сора да, ана тилибизде газетибизни чыгъып башлагъанына жюректен кёууаннганын айта эди. Аны себепли быллай даражалы жерде ишлегенибизге биз да ёхтемлене эдик. Редакциядагъылары хурметлери аны бла чекленип къалмай эди. Ол заманда республикада тюрлю-тюрлю кёуллукълагъа таулуладан адамла алып башлагъан эдиле. Аллай кадрланы уа бек алгъа редакциядан излей эдиле. Жыл да озгъунчу, бизни кёбюбюзню партия, комсомол кёуллукълагъа, милицияда, прокуратурада, сюдде, профсоюз органлада ишлерге алгъан эдиле. (Бир жол мени да комсомолну Нальчик шахар комитетинде ишлерге чакъыргъан эдиле. Алай мен, намыслы ишими «сабий» ишге нек алышама деп, унамадым. Кесим комсомолчу болуп тургъанлай, комсомол кёуллукъ манга алаша кёрюне эди. Ким биледи, ол заманда комсомол кёуллукъгъа кетип къалсам, бийигирек шинтикге олтурургъа да болур эдим. Алай ол заманда мени акъылым башха жанына – жаланда жазычулукъ ишге – бурулуп эди. Газетде ишлегеним а манга тилни юйренирге да, тауча халатсыз жазаргъа да болуша эди.

* * *

Арт чурулада бир ненча хапар жазгъанма. Аладан бек абаданы – «Жер титирегенде» – деген хапарым а – газетибизде басмаланганды. Ол чыкъгъандан сора,

редакцияда намысым биле-биле кётюрюлгенин да сезгенме...

Эрттенликде ишге келдим. Нёгерлерим Къайсыны атын сагъындыла. Аны Къыргызстандан къайтхан хапары чыкъгъанды. Айтыуларына кёре, ол бюжюн редакциябызгъа келликди...

Мен ангылагъандан, Къайсын ол кезиуде миллетибизни назму байрагъы эди.

Бу эрттенликде манга бек уллу жангылыкъ ол эди.

Мен уллу адамыбызны жюрегим тынгысыз ура сакълай эдим. Ол, керти да, уллу адамыбыз эди. Мен эшитген хапаргъа кёре, 1944 жылда Къайсын, урушдан жаралы болуп, Нальчикге къайтханды. Ол халкъыбызны кётюрюлгенин биле эди. Туугъан жерин кёре Булунгугъа баргъанды. Терезелери, эшиклери ачылып, иесиз тургъан юйлени кёрюп, жюреги улугъанды. Ханс басхан орамны къыдыра барып, хуна жанында сюелип тургъан мудах эшекни кёргенди. Аны къучакълап, мангылайындан уппа этип жилягъанды. Андан жюреги жарыла кетгенди. Москвагъа барып, Жазыучулары союзунда халкъына таянган ауур къыйынлыкъны айтып тарыкъгъанды. «Багъалы Къайсын, сени халкъынгга биз болушаллыкъ тюйюлбюз. Алай санга уа болушайыкъ. Жолдаш Сталинден тилейик, сени мында, Москвада, къалырча этейик», – дегенди анга СССРни Жазыучуларыны союзуну башчысы Александр Фадеев. Алай Къайсын аны унамагъанды. «Халкъым къайда жашай эсе да, мен да анда жашарыкъма», – деп, шинелин да инбашына атып, миллетин излей, Орта Азиягъа жол тартып кетгенди.

Аллай затны жаланда халкъыны кертичи жашы эталлыкъды. Къайсыны юсюнден ол хапарны эшитгенимде, ол манга тёппеси кёкге жете тургъан къаяча кёрюннген эди.

Редакцияда бек уллу кабинет бизни кабинетди. Анда алты адам олтурабыз. Аны себепли газетибизге келген къонакъны бек алгъа редакторубуз бизни кабинетге келтириучюдю. Ол бу адетин бу жол да бузмады. Кабинетибизни эшиги ачылгъанлай, барыбыз да жерибизден къопдукъ. Босагъада бир ненча адамны башы кёрюндю. Араларында бир жаш тиширыу да барды. Мен Къайсыны кёргенлей окъуна таныдым, газетибизде чыкъгъан суратындан. Къалгъанланы уа таныялмадым.

Хабу, къонакъланы бизни бла танышдыра келип, манга жетгенинде:

– Бу уа редакциябызны бек жаш журналистиди. Иги жазады. Фахмусу барды... – деп, мени атымы, тукъумуму да айтды.

– Тохта, жерни титиретген Жагъафар сенмисе? – деп, Къайсын, кълуму тутхан бла да кълмай, мени кълчакълагъан окъуна этди. Бу кезиуде менден насыплы адам болмас эди дуния башында! «Къайсын мени газетде чыкългъан хапарымы окълугъанды. Жаратхан болур ансы, ол мени былай сыйлы кълрмез эди», – деп ёхтемлендим ичимден. Бирсиле бла да саламлашдыкъл. Жаш тиширыуну кълолун тутуп, аны бетине къларагъланымда, Керимни: «Танзиля деп, бир фахмулу кълзыбыз да келликди», – дегени эсиме тюшдю. Керим айтхан Танзиля бу болгъланын ангыладым. Аны кълюмсюреген ариу бетинден нюр тёлгюле тургъланчады. Ол, жангы келинча, субайды, омакълды! Ол кълайры бурулса да, мени кёллерим да аны ызындан къларагъланлай тура эдиле.

Кълайсын бла Танзилядан сора, ол кълон бизге Аппайланы Аскер (Кълайсын анга профессор деучю эди), Боташланы Исса – поэт, драматург, Гуртуланы Берт – поэт келген эдиле.

Бу тюбешиу мени жашауумда бек кълыйматлы кълонледен бири эди – ёмюрюмде унутулмазлыкъл тюбешиу! Ол кезиуде мен билмей эдим – бара баргълан дунияда Кълайсыныбыз битеу Совет Союзну халкъларын ауузунан къларатхан поэт болур деп! Кълайдан биллик эдим, ол СССР-ни бек бийик саугъласыны – Ленинчи саугъланы лауреаты боллукълду деп? Кълайдан биллик эдим мен бизни гитче халкълыбызны атын битеу дуниягъл айтдырлыкъл киши Кълайсын боллугълун? Кълайдан биллик эдим мен, бара баргълан заманда Кълайсын манга «малкълар халкълны Бальзагы» деп айтып кълубултурун? Мен ол кезиуде билмей эдим, келлик жыллада Танзиля халкълыбызны тиширыуларыны арасында биринчи булбулубуз болуп, атын кенг дуниягъл эшитдирлигин. Ол заманда кълайдан биллик эдим, Боташланы Исса бла мен, татлы шуёлха болуп, пьесала жазыуда бир бирибизге билеклик этеригибизни? Ол тюбешиубюзде мен билмей эдим Аппайланы Аскер университетде устазыбыз болуп, тау тилни андан окълуп башларыгълымы? Ким биллик эди, жумушакъл халлы Берт мени «Следовательни хапары» деген биринчи детектив повестими, махтагълан да этип, «Шуёлхлукъл» альманахта басмаларыгълын?

Энтта да бир тюбешиюню юсюнден айтмай кетерге болмайма. Бюгюн кибик эсимдеди апрель айны ал кюнлери болгъаны. Табийгъат, кыш жукъусундан уянып, энди къаушала башлагъан кезиюу эди.

Мен, тышында киоскдан бир ненча газет сатып алып, ишиме келдим. Шуёхларым бла саламлашып, столуму артына олтурдум. Ол заманда телевизор жокъну орунунда эди. Жангылыкъланы кёбюсюн газетледен окъуп билиучю эдик.

Газетлени, аллыма жыйып, окъуп башлагъанымлай, редакторубузну къагъытчысы келип:

– Барыгъызны да Хабу чакъырады, – деди ол.

– Нек?..

– Генерал келип турады...

Биз барыбыз да сагъайдыкъ.

– Баям, Деппуев болур ол, – деди мени бёлюм таматам Хамид.

– Кимди ол айтханынг?.. Таулумуду? – деп сордум анга.

– Таулуду, – деп, Хамид аллыбызда тебиреди, къалгъанларыбыз аны ызындан тизилдик.

Барыбыз да, топуллашып, редакторну кабинетине кирип бардыкъ. Анда уа аллай адам сюелди аллыбызгъа – юсюнде аскерчи кийимлери окъа сырыула бла сырылып! Ёшюнюнде орденлери. Инбашларында чынларыны юслеринде уа бирер уллу жулдуз алтынча жылтырай! Башында картузуну да жылтырамагъан жери жокъ, мангылайында оракъ бла салтасы болгъан Совет Союзну герби да барды. Ёшюнюнде, орденлери башында, сары алтындан болур дейме, танкны белгиси да барды. Кёнчегини эки жанына башындан эниште дери къызыл къумачдан лента тигилипди. Аны кёргенде, мени ауузум ачылып къалды. «Быллай адамыбыз бола тургъанлай, Сталин бизни кёчюрюрге къалай базынганды?» – деп келди кёлюме.

Генералыбыз, бизни төгерегине жыйып, аскер къуллугъуну юсюнден кёп хапар айтды. Венгрияда, Румынияда болгъан къаугъалы ишлеге къатышханын да билдирди.

– Барыгъызны да Туугъан жерибизге къайтханыгъыз бла алгъышлайма. Сиз, газетчиле, миллетибизни аллында баргъан адамласыз. Аны унутмагъыз!.. – деп, генералыбыз бизге ууаз берди. Биз да ыспас этдик анга, келип, бизни бла тюбешгени ючюн.

Генералыбыз кетди. Биз да, жерлерибизге къайтып, аны юсюнден оюмубузну да айта, газетлерибизни окъудукъ. Мени кёзюм: «Лейтенант властыны къолгъа алгъанды» деген бир информациягъа илинди. Аны окъудум да:

– Аланла, бу сейирни кёрмейсиз!.. Африкада Замбия деген бир къыралда бир гитче лейтенант аскер кюч бла властыны къолуна алгъанды! – дедим.

– Аны не сейирлиги барды? Аллаи ишле бола-бола турадыла, – деди къайсы эсе да бири.

– Да бизде уа нек болмайды аллай иш? Къайда эсе да бирде лейтенант этген кишиликини генерал Деппуев мында нек эталмайды?! – дедим мен. Нёгерлерим харх этип кюлдюле...

Ай чакълы заман озду. Бир кюн, тюш бола, Хабу мени кесине чакъыртды. Кабинетине кире баргъанымлай, ол манга:

– Жагъафар, сени КГБ-гъа чакъырадыла, – деди.

– Нек?

– Билмейме... Барсанг айтырла...

Редакторну кабинетинден туманда ажашханча болуп чыкъдым. «Ол къыяма жерге нек чакъырыргъа къалдыла мени?» – деген соруу журегиме тынгысызлыкъ кийирди.

– Нек эсе да мени КГБ-гъа чакъырадыла, – дедим, кабинетиме къайтып келип, нёгерлериме. Ала, ишлей тургъан ишлерин къоюп, манга къарадыла.

– Алай эсе, энди кезиу санга жетгенди, – деди Зейтун, олтургъан жеринден туруп.

– Не кезиу?..

– Абадан къуллукъгъа саллыкъ болсала, бек алгъа КГБ-ны сюзгючюнден ётдюредила...

Кертиси бла да, редакциядан уллу къуллукълагъа алгъан жашланы барысын да бек алгъа КГБ-гъа чакъыра эдиле. «Мен аны къалай унутуп турама?» – деп, ичимден къууандым. Къуллукъгъа салабыз деб'а, не къадар да чакъырсынла, башха зат ючюн чакъырмасынла ансы. Башха зат а жокъду, мен къоркъурча. Атам урушдан къайтып ёлгенди. Алай ол партия билетин жыртып отха атхан эди. Аны билипми чакъыра болурла деген къоркъуу да кирди ичиме. Алай бу къоркъуууму бир жанына атдым. Ол ишни, анам бла менден сора, киши да билмейди. Биз а алай тели тюйюл эдик, аны хапар этип жаярча. «Ким биледи, аппабыз ючюнмю чакъыра болурла?» – деген акъыл да кирди башыма. Кёчюрген заманларында ол, кёчерге уна-

май, Ташлы-Талада кьалгъан эди. Баям, ол андан бери совет властыны душманына саналып тура болур? Алай эсе, мен аны туудугъума. Аллай адамны туудугъу уа партияны обкомуну газетинде кьуллукъ этерге эркин тьююдю...

Ма аллай сагъышла кьайната эдиле мыйымы. Алай Зейтунну айтханы мени бир кесек тынчайтханды.

– Артда, уллу кьуллукъчу болсанг, бизни унутма, – деп кьошдула бирсиле да.

Зейтун айтханнга мен ийнаныргъа да болур эдим, партияны члени болсам. Алай мен партиягъа член тьююлме. Кьуллукъгъа уа жаланда коммунистледен сайлап саладыла.

Бардым КГБ-гъа. Дежурный мени, кьарангы коридор бла ызындан элтип, биринчи этажда, темир эшиги болгъан бир кабинетге кийирди. Ахым кетди, мени бери тутаргъа келтирген сунуп. Кабинетни эки терезесини да темир чалдишлери бардыла. Стол артында олтургъан жашаулу киши, манга шинтикни кьргюзтюп, олтурургъа буюрду. Мен олтурдум. Ол мени атымы, тукъумуму, кьайда ишлегеними, кьайда окъугъанымы, атам-анам кимле болгъанларын, соруп, кьагъытха жазды. Сора телефон бла кьайры эсе да селешди. Бир кесекден биягъы дежурный келди да, мени экинчи этажгъа чыгъарды. Экибиз да сахтиян бла тышланган бийик эшикни аллына келдик. Дежурный мени кабинетге кийирип, кеси уа, стол артында олтургъан офицерге честь берип, чыгып кетди.

Офицер, жеринден кьобуп, кьолуму тутуп, столуну кьатында шинтикге олтуртду. Аны алай хурмет этгени мени келлендирди.

– Совет властыны сюемисе? – деп сорду ол манга.

– Сюеме.

– Чынтты патриот алай болургъа керекди, – деп, кезюме жютю кьарап тохтады. Мен, аны кьарамын кетюралмай, башымы энишге тутдум.

– Редакцияда ишлегенле бла аранг кьалайды?

– Игиди.

Офицер манга сормагъаны кьалмады, эгечлерими, кьарындашларымы атларындан башлап, ахлуларыбызны кьайда жашагъанларына дери.

– Тыш кьыраллада адамыгъыз болуп билемисе? – деп сорду ол ахырында.

– Угъай.

Офицер, телефонну буруп, ким бла эсе да селешди. Мени юсюмден селешгенин ангыладым. Селешип бо-

шап, телефонну жерине салды. Бираздан биягъы дежурный келди да, мени биргесине алып, ючюнчю этажгъа чыгъарды. «Быланы терен соруу этгенлерине кёре, кеслерине ишге аллыкъ болурла!..» – деп келди акъылыма.

Ючюнчю этажда бютюнда уллу кабинетге кийирдиле мени. Анда стол артында олтургъан, мен ангылагъаннга кёре, полковникди. Столунда төрт-беш телефон аппараты да барды. «Баям, мени быллай уллу адамны аллына бошдан келтирген болмазла. Кертиси бла да, Зейтун айтханча, манга бир абадан къуллукъ берлик болурла!..» – деген умут кёлюмю кётюрдю. Полковникни манга жарыкъ болгъаны бу умутуму бютюнда кючлендирди.

– Тютюн ичемисе? – деп, «Казбек» пачканы аллыма салды.

«Тейри, энди тютюн бла сыйлап башлагъан эселе, ишим керти да уллугъа кетерик болур! Охо, кетсин! Анам къууаныр, жашым уллу къуллукъчу болду деп! Аны бир къууаннганы окъуна не багъасы барды?!»

– Сени жууугъунг боламыды генерал Деппуев? – деп сорду полковник.

– Угъай.

– Сен аны не замандан бери таныйса?

– Бир ай бола болур... Редакциягъа келген эди, анда таныгъанма.

– Ары дери уа?

– Ары дери, аллай генералыбыз барды деп, билген да этмегенме.

Полковникни бети сур тарта баргъанын эследим.

– Деппуев Совет Союзда аскер переворот нек этмей турады дегенмисе?

Мен, кыкык-мыкык эте, не зат айтыргъа билмей къалдым. Мени бери игиликге чакъырмагъанларын энди сездим. Башыма таш бла ургъанча болдум.

– Айтханмыса алай?

– Эсимде жокъду... Айтхан эсем да, ойнап айтхан болурма.

– Ойнапмы? Африкада лейтенантны да юлгюге келтирип, ы-ы?

– Кечгинлик беригиз, жолдаш полковник... Мен ойнап...

– Быллай оюн ючюн кёплени башлары тюремден къарап олтурадыла.

Асыры къоркыгъандан, солууум тыйылгъанча болдум. Эки орталыкъда, мюйюзле салдырама деп, къулакъларындан бошагъан эшекге ушап къалдым.

Полковник кёзюме къарай кетип айтды:

– Жашлыгъынгы хурметин этип, бу жол кечгинлик береме. Мындан ары айтырыгъынгы бла къайтырыгъынгы билип сёлеше тур. Бизни бу тюбешиюбюзюню юсюнден а ауузунгдан бир сёз чыкъмасын. Ангыладынгмы?

– Ангыладым.

– Алай эсе, былайгъа къол сал, – деп, бир къагъытны аллыма тюртдю. Анда не зат жазылгъанына да къарамадым. Къол салдым. Олсагъатдан биягъы дежурный келди. Ол мени тышына дери ашырды.

Халым жаханымге барып къайтханча эди. Бюгюн быллай ишге къаллыкъма деп, къайдан эсима келлик эди мени? Терлеп суу-салам болгъанма. Бир жерде олтуруп, эс жыяргъа адыргы этдим. Арлакъда узун шинтикге кёзюм илинди. Алай анга олтурмадым... КГБ-ны юйю асыры жууукъдады. Андан кенгирек кетерге кюрешдим. Почта орам бла сызылып барып, Къабарты орамгъа чыкъдым. «Победа» деген кинотеатрны къатына барып, аны аллында шинтикледен бирине олтурдум. «Мени ким сатхан болур?» – деген соруу мыйымы къайнатады. Кабинетде биргеме олтургъанланы барысына да ишекли болдум. Ол кюнден тебиреп, оюнум-кюлкюм да азайды. Тилчини ким болгъанын а бюгюн да, бюгече да билмей къалдым. Алай, КГБ-гъа чакъырылгъаным эсима тюшгени сайын, ол тилчи ким эсе да, Аллах анга жаханым эшигин ачсын деп тилеучюме. Мен ол заманда билмей эдим хар коллективде КГБ кесине тилчиле тутханын. Аллаи начасланы хатасындан а, къаллай бир (мингле, миллионла) тюз ниетли адамла жоюлгъан болурла?..

СУУСАП ЗУРНУКЛА

Газетибизни редакциясындан башха къуллукълагъа кетгенлени орунларына кёчгюнчюлюкден къайтхан жашла келе башладыла. Ала да, менича, туугъан тауларына тансыкълыкъларын кёкюреклерине сыйындыралмай, учунуп келгендиле. Аланы ичинде менден таматаракъла да, менден жашыракъла да бардыла. Биз барыбыз да кёчгюнчюлюкню азабын бирге сынагъан, сабийлигибизни киши жеринде тас этип келген тёлю эдик. Биз барыбыз да апчыгъан миллетибизни къушкъанат жашлары эдик!

Биз узакъ жерледе чачылып жашагъанбыз, бир би-

рибизни да танымай. Жерибизге жыйышып таныш-ханыбызда уа, ажашхан къарындашла бир бирлерин тапханча болгъанбыз.

Редакциягъа ишге кирген жашланы кёзлеринде, тау къушлача, бийикге итиниулюкню илишанлары кёрюне эдиле. Биз узакъдан суусап болуп къайтхан зур-нуклагъа ушай эдик: суусабыбызны сууларыбыздан, ичип-ичип, къандыралмай, тауларыбызгъа, къарап-къарап, тоялмай жашай эдик. Биз жерибизге Аллах берген фахмубуз бла къайтхан тёлю эдик. Ол себепден болур эди газетибизни тегерегине жыйышханыбыз да.

Бирлерибиз назмула, бирлерибиз хапарла жазабыз. Газетибизде бирибизни бир затыбыз чыкъса, анга къу-уанабыз. Биз жаш болсакъ да, биле эдик, халкъны культура жашауунда адабият къаллай уллу кыйматны тутханын. Биз биле эдик Россейни атын битеу дунягъа айтдыргъанла – Толстой, Пушкин, Достоевский болгъанларын. Бизни жаш жүреклерибиз сезе эдиле, кючлю адабияты болгъан миллет ёлюмсюз миллет болгъанын. Бизни адабиятыбызны аркъа жиги уа кечгюнчюлюкде юзюлгенди. Онюч жылны ичинде адабият сабаныбыз, сюрюлмей къалып, къуу болгъанды. Аны жангыдан сюрюр ючюн, жангыдан жемиш терекле, гюлле да битдирир ючюн, анга жангыдан суу салыргъа керек эди. Адабият сабаныбызны жаш сугъарычулары уа биз эдик. Биз аны иги сугъарсакъ, ол, бирси халкъланы да кёзлерине кёрюнюрча, ариу бахча боллугъун хар бирибиз ичибизден сезе эдик.

Жаш жазычула биринчи атламарыбызны газетибизден башлай эдик. Туугъан жерибизге къайтып келгенибизни юсюнден жазгъан назмуларыбызны, хапарларыбызны да бек алгъа газетибизни бетлеринде басмаларгъа ашыгъычу эдик.

Ол заманда танышхан эдик биз: Тёппеланы Алим, Мокъаланы Магомет, Толгъурланы Зейтун, Шауаланы Хасан, Гуртуланы Элдар, Созайланы Ахмат, Гуртуланы Салих, Бабаланы Ибрахим, Гадийланы Ибрахим... Ол заманда кимни эсине келлик эди, жыйырма жыл озгъандан сора, бу жашла айтхылыкъ жазычула, потле болурла деп?!

Ол заманда адамларыбыз туугъан жерибизге, жүреклери жырдан толуп, Чолпан жулдузча, жарып къайта эдиле. Отарланы Омар, Бепайланы Сергей, Алтууланы Зоя, Таукенланы Галина, Байчеккуланы Абдин, Жеттеланы Мустафир а булбулча жырлап къайтхан эдиле жерибизге! Ала, келип, радио бла жырлап баш-

дагъанларында, тауларыбыз сагъайып тынгылай эдиле алагъа! Была кѣп жылланы ичинде жашауубузну жыр байракълары болгъанлай тургъандыла.

Мен бюгюнлюкде, Залийханланы Михаилни, Ахматланы Ибрахимни, Ахматланы Муссаны, Гузеланы Жамалны, Биттирланы Тамараны, Алафаланы Алимни (Москва), Апшаланы Магометни, Эфендиланы Салихни, Башийланы Хусейни, Теммоланы Далхатны, Шауаланы Исмайылны, Текуланы Мусаны, Чеченланы Хусейни, дагъыда ала кибик кѣплени къадарларына къарап, сейр этгенлей турама! Кѣчюп, жерибизге келгенибизде, мен къайдан биллик эдим была уллу алимле болуп, халкъыбызны даражасын кѣтюрюрле деп.

Мен къайдан биллик эдим ол заманда ойнай-кюле айланган келбетли субай жашчыкъ (Минги тауну жанындан) Залийханланы Михаил кесини окъуу жолунда академикге дери жетер деп! Кимни эсине келлик эди, ол гиртчи жашчыкъ, къыркъ жылдан сора Россейни Къырал Думасында халкъыбызны атындан халкъ депутат болуп, оноула чыгъарыргъа къатышыр деп! Ма аллай ѳтгюр тѳлю къайтхан эди мухажирликден туугъан тауларыбызгъа!

Таукенланы Магомет а Къазахстандан медицина илмуланы доктору болуп къайтхан эди.

Кѳчгюнчюлюкден къайтхан адамларыбыз республикабызны хар тюрлю ишине къатыша башлагъан эдиле. Улбашланы Мутай, келе келгенлей, «Кабардинка» деген ансамбльде балетмейстер болуп ишлеп башлады. Ол заманда аны аты артыкъ белгили туююл эди. Алай артдан-артха Россей Федерацияны халкъ артисти деген бийик даражалы атха да жетип, культурабызны бѳкем чигинжилеринден бири болуп тохтады. Жангыдан къуралгъан таулу этнография тепсеу ансамбльни балетмейстери да болду.

Улбашланы Азнорну юсюнден да айтмай кетерге болмайма. Нек дегенде ол да миллетибизни фахмулу жашларындан бири болгъанына дау жокъду. Талай жылдан бери оюну, кюлкюсю бла, жыры, тою бла да жюреклеге жарыкълыкъ салгъанлай келеди. Аны бла бир тюбешиуюм бюгюн да эсимден кетмейди. Жай кюнлени биринде экибиз да Долинскде тюбешип къалабыз. Жангылмай эсем, ол заманда Азнор театрыбызда ишлей болур эди дейме. Экибиз да жаш адамла, эсирikle, ойнаргъа, кюльюрге суюген заманыбыз! Долинскде ресторанчыкъ болуучу эди. Экибиз да ары кирип «серилирге» умут этдик. Алай аны да, мени да хуржунларыбызда, беш сомдан сора, ахча табылмады. Кѣп

болмаса да, бирер жюз граммгъа бла ауузланыргъа жетерик эди. Бардыкъ ресторанига. Талай столну бирге къошуп, корейли къауум олтура эди анда. Баям, бир къууанчлы ишлери болур эдиле. Аланы кѳргенлей, Азнорну бети жарыды. Экибиз да барып, залны бирси къыйырында бош столну артына олтурдукъ. «Бизге кеф болургъа тюшерикди...» – деди Азнор. «Беш сом бламы?» – деп къолдум мен. Бир заманда шуѳхум, столну дауурбас этип, жырлап тебиреди... мен ангыламагъан тилде. Залны огъары къыйырында олтургъан корейлиле, сейирден, ауузлары ачылып, бизге къарап къалдыла. Азнор а бардыра эди жырын. Эки корейли (орта жашаулу), столларындан туруп келип, Азнорну къуачакъладыла. Азнор бла корейча сѳлешип башладыла. Мен корейлиледен да бек тамашагъа къалдым. Нек дегенде мени арталлыда хапарым жокъ эди Азнорну корейча уста сѳлеше билгенинден... Корейлиле, къоймай, бизни кеслерини столларына чакъырдыла... Азнорну кѳргеним сайын, ол зауукълу кюнѳбюз эсиме тюшмей къалмаучуду.

Жашауумда адамладан эшите келеме, къуллукъ адамны бек бузады деп. Ол айтыу, бир жаны бла керти эсе да, бир жаны бла уа терсди дейме. Акъыллы адамны къуллукъ бузмайды. Акъылсызны уа – бузады. Зумакъулланы Борис бла ташынханымда, экибиз да сакъал-мыйыкъ ура башлагъан жашла эдик. Ол университетде очно окъуй эди, мен а, редакцияда ишлей, заочно окъуй эдим. Ол заманда мен къайдан биллик эдим, бу жаш, келе тургъан заманда, таулу халкъны атындан уллу партия къуллукъчу болуп, обкомда ишлеригин. Ол не уллу къуллукъчу болгъан эсе да, адамлыгъын тас этмегенди – адеби намысы бла халкъы бла бирге къалгъанды. Чабдарланы Борис, Черкесланы Георгий да аллай огъурлу жашларыбыздан бирлери болгъанларына дау жокъду дейме. Айтхылыкъ къызларыбыз Уяналаны Аминат бла Отарланы Розаны атларын да хурмет бла эсгергенлей турурчады. Кеслерини ѳтгюрлюкleri, жигитликleri бла республикада уллу къуллукълагъа жетишип, халкъыбызгъа мадар этерге кюрепгенлей келедиле.

ТАМАТА КЪАУУМ

Биз, кѳчгюнчюлюкден къайтхан жашла, къызла тыпыр ташларыбызгъа не бек къызынып къайтсакъ да, миллетибизни къадары уа таматаларыбызны къол-

ларында эди. Былайда «таматала» дегеним, ол замандагы кзуллукучуларыбызны юсюнденди. Мен, редакцияда ишлей, аланы иги таныгъанма. Барысыны юсюнден болмаса да, бир кзауумларыны (халкына кез-кзулак болургъа кюрешгенлени) юслеринден айтыргъа сюеме. Биз кзайтханда, таулуладан бек уллу кзуллукугъа – КзМАССР-ни Баш Советини Президиумуну председателине Уяналаны Чомайны саладыла. Мени акылыма кере, миллетибизни 1944 жылда ечулген от жагасында жангыдан от тиргизирге бек уллу кыйынны ол салганды. Мен аны бла бетден-бетге тубеше, селеше, кенгеше да тургъанма.

Тюп болгъан журтларына кзайтып келгенле ал кезиуледе бек кыйнала эдиле: баш сугъаргъа жерлери, от тамызыргъа онглары болмай. Мени оюмуна кере, ол чуруда халкыбыз бютюнда бек апчырык болур эди Чомайны кишилиги болмаса. Миллетни насыбы, сыйы ючюн бир затдан артха турмай кюрешгенди. Кзоркзмагъанды, буюкзмагъанды. Таулулагъа деп, ол заманда кзырал берген болушлукъну чач-тук этип башлагъанларында, Чомай кесин ортагъа атханды, таулулагъа аталып Москвадан келген болушлукъну жерине жетдирирге кюрешгенди. Аны ючюн республиканы уллу партия оноучулары бла сез болгъанды, орталары аманнга кетгенди. Алай Чомай кзажымагъанды. Ол миллетибизни кертичи да, уллу да жашы эди. Бюгюн манга сорсала эди, бек бийик эсгертмени кимге салыргъа боллукъду деп, арсарсыз айтыр эдим: Уяналаны Батталны жашы Чомайгъа деп.

Тамата кзауумларыбыздан Улбашланы Исмайыл да этгюр адам болгъанды. Халкыбыз кечюп келгенде, анга партияны обкомунда секретарлык кзуллуку жетгенди. Обкомну бюросунда малкзар халкыны жарсыуларын ортагъа салып, талай кере даулашханды. Аны уа бирсиле жаратмагъандыла. Кзарындашы Германиядады деп, болмачы сылтау табып, ишинден кыстагъандыла. Исмайыл, ол артыкзлыкыны кетюралмай, замансыз елгенди.

Хутуйланы Ханафийни, Кзулбайланы Мухажирни атларын да хурмет бла эсгере кетерге сюеме. Ала да халкыбызгъа кзолларындан келген игиликлерин аямагъандыла. КПСС-ни заманында халкым дегенге миллетчи деген атны тагып, кзара чепге сала эдиле. Башда атлары айтылгъан хурметли адамларыбыз а, ол затха да сакъ бола, кеслерини хайырлы ишлерин этгендиле.

Тамата кѡауумларыбызны сагъына келгенде, Мамайлары Магометни юсюнден айтмай кетсем, мени бу хапарым тѣппеси оюлгъан кѡаягъа ушап кѡалыр эди.

Анамы жанындан Магомет бла мен кѡаршы жууукълабыз. Аны юсюнден хапарны башлагъаным жууукълугъубуз ючюн деп тѡююдю. Жууукъ-ахлула андан сора да кѣпдюле, айтабыз десек. Алай Магомет кесини адамлыгъы, билими, философия оюму бла тау киби бир адамды!

Ол кесини ёмюрюн кѡурулуш ишледе ётдюре келгенди. Бу усталыкъны Магомет кеси сайлап алмагъанды, аны анга жашау сайлатханды. Магомет Малкѡар ауузунда кѡолайлы юйюрню жашы болгъанды. Атасы Рамазан битеу Черек ауузуну приставы (оноучусу) болгъанды. Патчахлыкъ кетип, властьха большевикле келгенден сора, былагъа тынчлыкъ бермегендиле. Отузунчу жыллада, кулаклагъа тергеп, Урал таулагъа жер аударуп ийгендиле. Магомет жашлай Узакъ востокну бла Уралны кѣп кѡурулушларында ишлегенди. Башын тутханды, юйюрюн кечиндиргенди, окъуп, билим алгъанды...

Магометни таныгъан кюнюмден тебиреп, анга жюрегим жалгъашханлай кѡалгъанды. Ол мени кесине адамлыгъы, сейирлик оюмлары бла тартханды. Мен аны таныгъанда, ол Нальчикде кѡурулуш организацияладан бирине башчылыкъ этип болгъанды. Юйсюз, журтсуз таулула анга тилеучю, сураучу болуп келгенлерин кѣржип тургъанма. Онгун табып, болушмай, бир адамны да ызына кѡайтармагъанды.

Магомет жашауну, совет властыны, социализмни юслеринден манга айтхан оюмлары бюгюн кибибик эсимдедиле:

— Тюзлюк, тенглик жаны бла алып кѡарагъанда, алыкъа жер юсюнде социализмге жетген жамауат биригиулюк кѡуралмагъанды. Алай партия кѡуллукъчула аны сыйлы жорукъларын бузуп барадыла. Халкъ ючюн дейдиле да, жашауну уа кеслерине таплыкъгъа кѡурайдыла. Иги больницала, иги дарманла, ахшы курортла, кѡолайлы фатарла... барысы да аланыдыла. Шахарлада ишчи адам, фатар алып ючюн, жыйырма жыл чакълы сакълай эсе, кѡуллукъчу уа, акъылбалыкъ болмагъан суубурун туудугъуна окъуна, кѡарап-кѡарагъынчы, фатар алып бередиде. Сюdle, прокуратурала,

милиция да аланы айтханларын этедиле ансы, закон бла ишлемейдиле... Къайсы бирин айтхын... Бара баргъан заманда Совет Союз оюлургъа тюшсе, жаланда кеслери ючюн къайгъыргъан жут оноучуларыбызны хаталарындан оюлургъа боллукъду...

Ол алай айтханда: «Магомет, Совет Союз ёмюрлюкдю! Ол бир заманда да оюлукъ тюйюлдю», – деучю эдим ичимден.

Алай Совет Союз оюлду, къая оюлгъанча. Тюк-тюк болуп чачылды, ташы таш юсюнде къалмай. Ма ол заманда тюшдюле эсима Магомет айтычу сёзле. Ол заманда ангыладым мен Магометни закийлигин, дуняда халны узакъдан кёре билгенин! Къара халкъ кече-кюн солумай-къажымай ишлеп жыйгъан байлыкъны, ырысхыны партия къуллукъчула ортагъа салып жулкъдула, бёрюле мыллыкны жулкъгъанча! Халкъ а къалды ауузун ачып, хайран болуп, тозурап, ачлыкъ бла жалангачлыкъ богъурдагъындан буууп...

Магомет а сезип тургъан эди ол затланы. Аллах анга берген эслилик юлюшю болур эди ол аны. Мени дагъыда сейир этдирген бир зат – Магометни литературадан ангылауу тенгизге ушай эди. Белинскийни, Достоевскийни, Пушкинни чыгъармаларыны юслеринден айтып башласа, солуууму ичиме тартып, алай тынгылаучу эдим анга. Кёп авторланы чыгъармаларындан талай юзюклени кёлюнден айта эди. Мен жазыу этерге кюрешгенликге, дуня литературадан мени ангылауум Магометни къатында бош, жауунлу кюн орам жанында къуралгъан гитче кёлчюкге ушай эди. Аны себепли Магомет бла арабызда литературадан ушакъ башланса, мен ауузуму къысханлай туруучу эдим, сёз къатламай.

Бютюнда бек Магомет мени Къазим бла сейирсиндириучю эди. Ол аны юсюнден айтып башласа, бетине уллу тангкёрдюлюк сезим жыйылып къалычусу эсимден бирда кетмейди: «Къазим къуру назмучу тюйюлдю. Ол бизни ёмюрню уллу философуду. Аны назмуларында бир артыкъ сёз неда бир кем сёз жокъду. Хар сёзюнде уа асыл оюмла жаухар минчакълача тизилидиле. Мен Къазим хажини назмуларын окъуп башласам, миллетибизни ийиси бурунума урады. Хоу, хоу, бош сейир этесе! Хар миллетни кесини энчи «ийиси» жашау турмушу барды. Бизни къош къалачларыбызны ийиси башха халкълада жокъду. Неда чыккырлада къайнай тургъан кюшлю айранны, бозаны да ийислери, чуланда къакъ этни ийиси ата-бабаларыбыз кийиучю

чабырланы мидел ийислери, от жагъаларыбызда сын-жыргъа асылгъан къазанларыбызны къурум ийислери, къарт ынналарыбызны эски къобюрлеринде эски быстырланы тунчукъгъан ийислери была барысы да Кязимни назму тизгинлеринде сезилип турадыла. Неда ныгъышлада къартланы таурухлары, къатынланы жашырын ушакълары, бешикде сабийлени жилягъанлары, къюлгенлери да эшитилип турадыла Кязимни назмуларында. Ол барысы да Аллах анга берген факхуну къючюнденди. Кязим хажи октябрь революциягъа къууанып тубегенди. Ол аны жарлы халкъгъа тейри эшиги ачылгъан суннганды. Алай артдан-артха къатыш-къаралыкъ асыры кёп болгъанына бюсюремегенди. «Игиликге эди большевикни ал уруму, артдан чыкъды фитначылыкъ къуууму...» – деген эди ол. Аны ол назмусу жарты-къурту эсимде къалгъанды ансы, мен аны басмаланып кёрмегенме, неда быллай назмусу бар эди аны:

Ташдан толу сабаныбыз,
Жангыз ийнек бар малыбыз.
Баш болгъанды аманыбыз,
Анга да жокъ мадарыбыз...

Аны бу назмусу да басмаланып билмейме. «Баш болгъанды аманыбыз...» – деп тарыгъады Кязим бу назмусунда. Сагъыш этип къарасакъ, къаллай бир терен оюм барды мында. Октябрь революция хорлагъандан сора, арталлыда билимлери болмагъан, аманны бла ахшыны бир бирден айыра билмегенле къуллукъ къолду болгъандыла. Аллайланы хатасындан а, кёп иги адамла къуугъуннга тюшгендиле, жоюлгъандыла... Кязим а аны кёрюп, билип болгъанды. Аны ючюн жарсыгъанды ол: аманыбыз баш болду деп. «Оу большевикле, шау кадетле...» – деп да жилягъанды ол, артыкълыкъгъа тёзалмай, «совет власть ачы Терек, андан кери къачыу керек!..» – деп да хахайлагъанды ол...

Ма Магомет, манга уллу Кязимибизни юсюнден аллай хапарла айтып, малкъар адабиятыбызгъа кёзюмю ачханды...

Андан бери кёп жылла озгъандыла. Белгили жазычуларыбыз Тёппеланы Алимге бла Бегийланы Абдуллахха кёп кере ыспас этеме, Кязимни назмуларын жыйышдырып, китапла этип чыгъаргъанлары ючюн. Алай ала да бу китаплагъа Кязимни совет властыдан тарыкъгъан назмуларын салалмагъандыла. Ала ала-

ны тапмай къойгъандыла неда цензурадан къоркъуп къойгъандыла. Магомет кибик къартларыбыз сау къадарда (Къазимни иги билген къартла), сыйлы хажибизни къара чёпге тюшген назмулары, жыйышдырылып, халкъыбызгъа туура этилсе иги болур эди дейме!

Бир жол, Магометни ишчи кабинетинде олтуруп, экибиз да ушакъ эте тургъаныбызлай, орта жашаулу бир мыйыкълы киши келди. Аны шинжилеча алгъа чюелген къалын къашлары къызыл бетине огъурсулукъ хал берип тургъанларын эследим. Къашларыны туюлгенлери болмаса да, къысха-къысха солугъаны окъуна билдирип тура эди, не эсе да бир затха жюреги къыйналгъанын. Ол, Магомет бла саламлашып, бу уа кимди, дегенча, кёз къыйырлары бла манга къарады.

– Токумаланы Жагъафар деген журналистибизди бу, – деп, Магомет мени анга шагъырей этди.

– Игиди, алай эсе, – деди ол, ёню къалтырай, – Магомет, ахырысы бу къабартылыла бизге артыкълыкъ этгенлерин къачан къоярыкъдыла?

– Не болгъанды? – деп сорду Магомет анга.

– Мени бетон заводха директор этерге деп тургъанлай, кеслеринден адамны салып къойгъандыла... Была не заманга дери бизни экинчи сортха санап турлукъдула, ы? – Ол манга къарады. – Сен, журналист эсенг, нек жазмайса быллай артыкълыкъланы юслеринден, ы? Къачанга дери турлукъбуз къабартылылагъа кеси-бизни малтатып?! Былай барсакъ, биз миллет болаллыкъ туюлбюз!..

Мыйыкълы киши, кеси кесин тыялмай, кёп жаншады. Магомет ауузундан сёз чыгъармай, кёз къарамын эниште ийип, анга тынгылап турду. Ол айтырын айтып бошагъандан сора, башын ёрге кётюрдю.

– Къалмукъ, – деди ол, къаны къартыгъына сыйынмай тургъан кишиге, – сен кесинги энчи тарыгъыуунгу миллетибизге жайма.

– Бизни ала кёчюргендиле. Ала болмасала, жерибизде жашап турлукъ эдик, тентиремей...

– Чеченлилени, ингушлуланы, къарачайлыланы да аламы кёчюргендиле? – деп сорду анга Магомет. Къалмукъ, кыкъ-мыкъ эте, тилин къапды.

– Сен, ахшы улан, къабартылылагъа чамланнганын къой. Билирге сюе эсенг, мен санга айтып къояйым: биз, таулула, къабарты халкъдан иги къоншу табарыкъ туюлбюз. Ата-бабаларыбыз ала бла, къабыргъаларын жарашдырып, къарындашлача жашап келгендиле, бир бирни ариу да, сыйлы да кёрюп. Кёч-

гюнчюлюгюбюзню ачыуун аладан кёрюрге жарамайды. Къауум халкълагъа ол ачылыкъны сынатхан Сталин бла Берия болгъандыла. Мен сени атангы иги тануучу эдим. Ол эсли адам эди – сагъыш этмей, сёз айтмаучу. Сен а, къарайма да, атанга ушамагъанса. Бетон заводха инженер усталыгъы болгъан адамны салгъандыла. Сен а устазса, историядан. Сени бир жанына тюртюп къоймагъандыла. Башха къуллукъ берирге дегендиле санга... билиминге, дипломунга кёре. Алаймыды?

– Алайды, – деди огъурсуз киши, жумушап. Хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, тер басхан магъылайын сыйпады.

Ма Магомет аллай оюмлу, огъурлу адамыбызды. Бир-бирледе эсиме былай да келеди: Магометни жүрек халаллыгъын суугъа айландырырча онг болса эди, ол суу жер юсюнде къум тюзлени сугъарыргъа жетер эди деп...

Аллай ахшы адамларыбызны хайырындан, малкъар журтла, тёшекден энди къоба келген саусузлача, аз-аздан беллерин тюзетип, айныргъа тартына башлагъан эдиле.

ЭСДЕ КЪАЛГЪАН ТОЙ

Сунмай тургъанлай, Ташлы-Таладан иги хапар келди: Ахмат юдегили болады деп. Бу жангылыкъ мени бек къууандырды. Къарындашым кёп болмай къайтханды армиядан, аскер къуллугъун толгуруп. Энди уа ол юдегили болады! Анга къууанмасам, неге къууанырыкъма мен! Кёчгюнчюлюкню къара кюнлеринде Ахмат менден эсе бегирек къыйналгъанды. Мен окъургъа кетип айланганымда, уллу юйюрюбюзню ауур арбасыны ауур боюнсасын ол тартханды. Боюнундан къан тама тургъанында да, ачыгъанына тёзгенди, боюнсаны боюнундан атмагъанды. Энди мындан ары жашауунда ол насыплы болурун неден да бек сюеме. Аны ючюн деп ашыкъгъанма бюгюн Ташлы-Талагъа да! Келинчигибиз кимладан, къайсы тукъумдан болур деп, ичимден сагъыш этгеним юзюлмейди. Къайсы тукъумдан да болсун, къарындашыма бла анама, эгечлериме иги болсун ансы, деп, кеси кесим бла жаншайма ичимден...

Мен автостанциягъа къууулуп жетдим. Эгечим Рая анда мени сакълап тура эди. Рая да Нальчикде жа-

шайды, менича, фатар тутуп. Кеси уа театрда артистка болуп ишлейди. Аны ойнагъанын кёрючюн, театрда спектакль болса, ары бармай къалмаучума. Рая школда окъуп айланган заманында окъуна биреуню эрик-леп башласа, биз, юйдегиле, киндиксиз болуучу эдик, асыры кюлкю тарыгъандан. Жырлагъан да этиучюдо. Окъугъан заты уа, мухур бла басханча, эсинде къалалды. Мен, школда керелеу таблицаны кёлүндөн билир ючюн, юч ай кюрешген эдим. Рая уа, къазахлыланы «Эртаргъын» деген уллу фольклор дастанын бир окъуп чыкыгъанлай, аны башындан-тюбюне кёлүндөн айтып, бизни тамашагъа къалдыргъанын мен бюгюн да унутмагъанма. Аны бу илишанлары анга артист болургъа болушурла деп, мени эсима да келмеучю эди...

– Лина уа къайда? – деп, Рая кенгден окъуна соруу эте тубеди манга вокзалда.

– Юйде, – дедим мен, сансыз халда.

– Биргенге нек келтирмегенсе?

– Керек туююлдо ол.

– Сора мен да бармайма! – деп, Рая, ёпкелеп, бир жанына бурулду.

Мен юйден чыгъа туруп, Лина ызымдан дыгалас эте къалгъан эди, Ташлы-Талагъа барлыгъы келип. Алай ортабыз осалгъа кетип тургъан кезиуюбюз эди да, мен анга кел демедим. Мени элт деп ол да айтмады.

– Аны алмай барсакъ, Няння бизге ариу айтмаз. Жюреги къыйналыр. Ахмат да мудах болур. Лина айтхылыкъ къобузчуду. «Ахматны тоюнда сокъмаса, къобузун кимни тоюнда согъарыкъды?» – деп, Рая юсюме айланды. Мени экили этди.

– Мен, юйге барып, аны алып келгинчи, автобусубуз кетип къаллыкъды, – дедим мен.

– Кетерик туююлдо. Биягъында диспетчер айтханды, Ташлы-Таланы автобусу эки сагъатдан алгъа бол-лукъ туююлдо, – деп.

Эгечим эки аягъымы бир уюкыгъа сукыгъанча этди. Ызыма къайтдым. Лина къызчыгъыбызны кийиндире тура эди.

– Неди бу... Сен да жолгъамы тебирегенсе? – дедим, анга кёз-къаш бермей.

– Сен тебирегенсе да... мен а нек тебиремейме?

– Къайры?

– Элге... юйюме. Атамы, анамы кёрюп къайтайым.

– Угъай... Ташлы-Талагъа барабыз. Терк къурал. Къобузунгу да жабыу бла чулгъа, къолда тутарча...

Алай айтып, мен жашыртын Линаны бетине къарадым. Аны къууанган халын эследим.

Лина бла мен, къызчыгъыбызны да, къобузну да алып, автостанциягъа жетгенибизде, Рая, тегерегине къарай, бизни сакълап тура эди. Ол бек алгъа Жанначыкъны, ызы бла уа Линаны къучакълады. Кёп турмай, Ташлы-Таланы автобусу да келди. Сакъ жауучукъ жаууп тебиреди. Биз автобусну ичине кирдик. Анда ташлыталачыла бла бир бирни тансыкъладыкъ, хапар сорушдукъ. Ахмат дюгерли къыз бла юдегили болады деген хапарны аладан эшитдик. Бу хапаргъа мен сейир этдим.

– Ол элибизде устазды. Сабийлени окъутады школда, – деп тюшюндюрдюле манга.

Автобусдагъыла Линагъа да уллу тангкёрдю болдула.

– Не иги болду бу келинни бирегизге алып келгенигиз. Аны къобуз тауушу алыкъа къулагъыбыздан кетмегенди! – дей эдиле ала. Ахмат аскер къуулугъундан къайтханда баргъан эдик Лина бла Ташлы-Талагъа. Ол заманда къобуз согъуп алландыргъан эди адамланы кесине. Андан сора да ташлыталачыла, сен элибизни биринчи къабартылы келинисе деп, Линаны къубулта эдиле.

Мен, тиширыу хапарлагъа да артыкъ уллу къулакъ салмай, акъылым башха сагъышлагъа кетип барама. Эсиме Айна да тюшеди. Мен, Алматыдан кете туруп, аны ызымдан тарала къалгъанын кёз аллыма келтирип, ичимден ахтындым. Христиан диннге кечген Йиналны да тюшюрдюм эсиме... Алай барысындан да бек туугъан элиме бёлюнеди акъылым. Ол аз-аздан аягъы юсюне сюеле башлагъанды. Адамла жангы юйле да ишлейдиле. Мындан бир ай алгъа келип, колхозну иши бла, эллилерими жашаулары бла шагъырейленип кетген эдим. Газетибизде статья да чыгъаргъанма аны юсюнден. Эллилерим колхозларын терк айнытып баргъанларына уа къууанама. Тынч туююл эди таш басхан жерледен хайыр алгъан. Алай Таукенланы Ахматны башчылыгъы бла колхоз кесини атын районда угъай, республикада окъуна айтдыра башлады. Бизни кечюргенлеринде, Ахмат бла бир вагонда баргъан эдик. Оналты-онжети жылы бола болур эди аны ол заманда. Азап жолубузда жаныбызны сакълап къалгъанладан бири ол эди. Хар станция сайын ол дарман да, ётмек да, суу да мажарыучу эди. Ол, Бёлекшиде тургъаныбызда, анда колхозну да айнытхан эди, анга башчы бо-

луп. Энди уа, къайтып келип, туугъан элибизде башчы болгъанды. Мен къарындашымы тоюна келеме. Ол тойда Таукенланы Ахмат бла тубеширигим да билеме. Ол бизни къууанчыбызгъа келмей къаллыкъ туююлдо. Нек дегенде мени атам бла ол бир бирлерин иги кёрюп болгъандыла...

Ташлы-Талагъа жетдик. Анабыз да, къалгъанла да бир бирибизден тансыкълыгъыбызны алып бошаймайбыз. Нек эсе да мен Хусейин бла Лейланы бегирек ийнакъларыгъым келеди. Няння уа барыбыздан да бек Линагъа бла Жанначыкъгъа эс буруп турду.

Ол кюн ингирде окъуна келинни келтирдик. Атына Галя дей эдиле. Ол юйге кире келгенлей, мен, тэзалмай, аны баш ауун кётюрюп, бетине къарадым. Къушдан къоркъгъан тауукъ балачыкъча, буюгъуп, кёзлерин менден жашырды. Мени уа ичиме жан киргенча болдум. Ариучукъ эди келинчигибиз, танкы бурунчугъу бла да.

Ол ингирде Ташлы-Талада, Лина да къобуз согъуп, бизни юйюбюзде жарыкъ той этилди. Эгечлерим жетген къызла болгъанларын мен ол тойда биринчи кере сездим. Аланы ойнакълап тепсегенлери жюрегими жарыта эди. Биз барыбыз да бу ууахтыда насыплыла, эркин адамла эдик. Бюгече барыбыздан да жарыкъ анабызды! Аны тырмылана башлагъан акъсылдым бетинден кюлюмсюрегени кетмейди. Ол бу кезиуде барыбыздан да насыплы болур эди. Нек дегенде жашын юйюрлю этеди. Анагъа уа андан уллу къууанч къайда! Атабыз сау болса, ол да, аныча, къууанып олтурур эди бюгече! Алай ол къалгъанды киши жеринде, кёр иеси болуп. Не этериксе, къадардан киши да къутулмайды...

АССОН ТЕРЕК

Биз экинчи кюн Ташлы-Таладан Дюгерге атландыкъ. Анда, келинибизни жанындан жангы жууукъларыбызны танып, Ахматны да алагъа кёргюзтюрге керек эдик. Келинчигибизни туугъан эли Тозгъун Ташлы-Таладан бек узакъ туююлдо. Кёп болса, арабыз жыйырма чакъырым болур. «Дюгерлилени бир иги ашайыкъ!..» – деп, жолда ойнай-кюле барабыз.

Кюн тюшден аууп, биз Тозгъуннга жетдик. Кюн ариу тийипди. Тозгъунну тегереги да, Ташлы-Таланы тегерегича, къалын агъачды. Мында битеу табийгъат жашил бояугъа боялып тургъанчады.

Автобусубуз элге киргенлей, орамлада хур-хур эте айланган тонгузланы кёрдюк.

Дюгерлиени бир иги ашайыкъ деп, жол узуну кызынып келген жашла шум болдула.

– Эй, нек тынгылап кьалдыгъыз? Кьоркьмагъыз, быланы кьойлары да барды, – деди кьарындашыбыз Келемет.

– Охо, самогондан тартсанг, кьайсы кьой да башхамыды? – деп кьошду жашладан бири. Сёз сёзю айтдыра, биз жангыдан жарыдыкъ.

Келинчигибизни ююню арбазы да, орам тийрелери да адамдан толуду. Сабийле бютюнда кёпдюле.

Биз автобусдан тюшдюк. Кьучакълашдыкъ, саламлашдыкъ дюгерлиле бла. «Бу сизни келинигизни анасыды...» – деп, бир ушагъыулу, арыкъсыу тиширыуну да кёргюзтдюле бизге. Ала кёргюзтмеселе да таныргъа боллукъ эди аны, кызына ушагъанындан.

Мени кьулагъыма «ассон» деген сёз терк-терк чалынды. Мен Келеметге:

– Ала, сен билмеймисе, бу кьарындашларыбызны «ассон» дегенлери не затды? – деп сордум.

– Дюгерлиле бизге «ассон» дейдиле, – деп ангылатды ол манга. Адам, кюнюне бир жангылыкъ эшитмесе, сангырау болады деучюдюле. Алай эсе, мен бюгюн сангырау боллукъ тьойюлме. Кертиси бла окъуна, дюгерлиле малкьарлылагъа «ассон» деп айтханларын бюгюн биринчи кере эшитдим.

Бизни юйге кирирге чакъырдыла.

– Угъай, юйден эсе, бу кьууатлы терекни тюбюнде олтурайыкъ... таза хауада, – деп, Келемет кьаты болду. Кюн исси эди. Аны себепли кьалгъанларыбыз да Келемет жанлы болдукъ. Келинибизни атасыны кьарындашы бизге тюрслеп кьарады да, сьюгенигизча этигиз дегенча, баш ийилтди. Мен аны кёзлеринде не эсе да бир жашырын сейирсиниулюк эследим.

Терк окъуна шинтикле, столла да кьурап, бизни кенг бутакълы алма терекни тюбюнде олтуртдула. Аны ауанасы манга хычыуун кёрюндю. Санларым кьаушалагъанча болдум.

– Ассонлула ассон терекни тегерегине жыйышдыгъыз да, – деди жарыкъ кёллю кьара мыйыкълы дюгерли.

– Кьалай ассон терек болады бу?! – деп сейирсинди Келемет.

– Бу терекни аты алайды. Битеу элибиз мынга «ассон» терек дейдиле. Аны хапарын сизге ма Гогуй ай-

тыр, – деп, биягъы къарамыйыкъ дюгерли бизни келинчигибизни атасыны къарындашын кѣргюзтдю. Биз барыбыз да Гогуйгъа къарадыкъ. Аны къызыл бети тюрленди. Бираздан башын кѣтюрдю да, терекге къарады.

– Бу жолча, мен бир затха сейир этмегенме, – деди ол, башын чайкъай. – Сизни кѣчюргенден сора, къауум адам болуп, Ташлы-Талагъа баргъан эдик. Мен анда кѣргеними ёмюрде унутмам. Юйлени эшиклери кенгнге ачылып, эски-бусху хапчукла арбазлада, орамлада чачылып... Хуна жанларында эшекле, итле мугурайып... Къыйынды манга аны айтхан. Элигизни ичинде айлана келип, къыйыр табада бир юйню арбазына кирдим. Юйню босагъасында бир абадан киштик мугурайып тура эди. Ол, мени эслеп, кѣзлерин ачды да, кѣремисе манга къаллай аман кюн келгенди дегенча, оу-шау этип макъырды. Къатына барып, башындан сыладым. Алай ол мени къайгъыргъаныма хазна эс бурмады. Баям, ахыр къарыууна таянып болур эди. Юйню артында бахчада жаш алма тереклени кѣрдюм. Была къарар амалтын къуруп къаллыкъ болурла, бирин ала кетейим да, юйюбюзде бахчагъа орнатайым деп келди кѣлюме. Алай бла, аладан бирин алып келип орнатдым... Ма бу ол терекди. Аны ючюн айтадыла мынга тозгъунчула «ассон» терек деп...

– Кимланы тереги болур эди ол, ярабий? – деди Келемет.

– Мен аны тюнене билгенме... Сизге къонакъгъа баргъаныбызда.

– Кимни арбазына кирген болуренг? – деп, Келемет тѣзалмай, къайтарып сорду.

– Ма бек сейири олду, – деди Гогуй, сагъышлы къарамын манга буруп. – Мен къайдан биллик эдим ол заманда мени къарындашымдан туугъан къызчыкъ ол арбазгъа келин болуп кирир деп?! Кимни эсине келик эди, ол арбазда туугъан жаш бюгюн а бизге киеу болуп келир деп?! Ким айталыр эди ол заманда, ташлыталачыла, Осетиягъа той бла келип, бу терекни тюбюнде олтурурла деп?!

Мен сейир-тамашагъа къалдым. Къуру мен угъай, бери келген ташлыталачыла барысы да сейир этдиле.

Мен, олтургъан жеримден къобуп, барып, терекни сыладым. Атамы къолун тутханча болуп, кѣлюм толду. Ахмат да келди къатыма. Ол а, терекге бауурун къысып, кѣз жашларын адамладан букъдурду. Атабыз бахчабызгъа жаш алма терекчиклени салгъаны мени

эсиме тюшдю. Ол аланы урушха кетерини аллында салгъан эди. Къзазахстанда тургъан жылларыбызда ол терекле санлап бирде мени эсиме тюше туруучу эдиле. Ташлы-Талагъа къайтып келгенибизде, аладан бири да жокъ эди. Аллахха шукур, барысы да бирден думп болуп къалмагъаны. Сау болсун Гогуй, аны хайырындан, аладан бири сакъланнганды.

Ол терек бюгюн да сюеледи, жыл сайын алмала битдире. Ахмат а, къайынларына баргъан сайын, ассон терекге атабызны эсгертмесинеча, суйюнюп къарайды.

...Галя келинибиз бизни юйюрге игилик бла къошулгъан эди. Эки къыз бла бир жаш табып, къууандыргъанды ол бизни. Жашы Борис «Кабардинка» ызы бла уа «Балкария» ансамбльлени бек сыйлы тепсеучюлеринден бири болгъанды. Къызы Марина да тепсегенди таулу ансамбльде, кеплени кесине сукъландыра! Бир къызы Фатимат а фахмулу врач болгъанды. Артда уа Тозгъуннга кетгенди, дюгерли келин болуп...

* * *

Туугъан элиме бу жолоучулугъум мени кеп затха кезлерими ачды. Тюнене тюп болгъан элим энди жерден ёрге кетюрюле башлагъанды. Жангы журтла жангы жашауну келечилерича керюнедиле. Барысындан да игиси уа – эллилерими кечгюнчюлюк къаралтхан бетлерине энди жарыкълыкъ ургъанды.

Къуру ол тюйюл эди бу жолоучулугъумда мен элеген зат. Бу жолгъа дери да туугъан элиме кеп кере келе-кете тургъанма. Ал кезиуледе эллилерим манга кеси элибизни бир жашынача къарап къоюучу эдиле. Бу жол а манга энчи хурмет этгенлерин, мени къатыма жууукъ келип, мени бла ушакъ этерге итингенлерин эследим.

Ала манга, мени газетибизде чыкыгъан хапарларымы, очерклерими, статьяларымы да суйюп окъугъанларыны юсюнден айтып, манга махтау бердиле. Къайсын, Керимле бла мени шагъырейлигим барын-жогъун да сордула. «Кечгюнчюлюкде сынагъан къыйынлыкъларыбызны юсюнден, уютмай, тынгылы жаз!» – деп да тиледиле. Бу тюбешиуден сора: «Жазыучу болмакылыкъ халкъыны ийнагъы кереме!» – деген оюм келди акылыма. Ол кезиуден башлап, мен кесими жашау жолуму жаланда литература бла байламлы этерге бел байладым! Ненча жыл жашадым эсем да, ёмюрюмю ахыр кюнлерине дери ол жолдан таймай бардым.

Редакцияда ишлегенле бир бирибизни сыйлы кёребиз. Анда-санда бир къауумларыбызны араларыбызда жюрек къыйынлыкъ туудургъан даулашла да болуучудула. Алай, бир игилиги, ол гурушхалыкъланы уу узакъгъа созулмаучуду. Жангыдан жарашыулукъ болуп, алгъынча, тенглик, шуёхлукъ жюрютюучююз. Даулашны кёбюсю уа ишибизни юсюнден чыгъыучуду. Иги жаза билгенлерибиз осал жазгъанлагъа тырман этиучююз да, сёз андан башлануучуду.

Ал чурулада газетде халатла кёп кетиучю эдиле. «Редакциябызда билимсиз адамла ишлей кёреме...» – дегенле табыла башладыла. Ол а битеу барыбызгъа да бирча айып эди – ахшыбызгъа, аманыбызгъа да. Къарыусуз ишчилерибизни редактор ишден кетерирге да боллукъ эди, алай, аланы орунларына алырча, уста журналистле жокъ эдиле.

Редакцияда ишлегенлени арасында бек иги шуёхум Зокаланы Зейтун эди. Кеси да – ахшы журналист, ачыкъ сёзлю, ётгур жаш.

Бир ингирде, кезиуом жетип, редакцияда дежурить этерге тюшдю. Мен ангылагъанлыкъдан, редакцияны ишинде кечеги дежурналыкъдан ауара иш жокъ сунама. Аны, журналистле кеслери болмаса, башхала билмейдиле. Эрттенликге чыгъарлыкъ газетге къол салгъынчы, дежурна ишден кетерге эркин туююлду. Башхача айтханда, типографияда ишлегенле бла бирге кече узуну ишни юсюнде болургъа керекди. Аны баш борчу – газетни бетлеринде халат иймезгеди. Ол а алай тынч иш туююлду: кече узуну жукъламагъандан сора да, газетни бетлерин (хар сёзюне эс буруп) окъуп чыгъаргъа керекди.

Аллай дежурналыкъ эте тургъан кечелерими биринде Зейтун шуёхум кирип келди кабинетиме.

– Кёзлеринги жилтирегенлерине кёре, ичипсе, – дедим анга. Ол кюлюп къойду.

– Мен санга кесими юсюмден иги хапар айтыргъа къайтханма, – деди ол.

– Эй, а! Не хапарды ол? – деп сагъайдым мен.

– Горкомгъа ишге аладыла мени.

– Къайсы горкомгъа? Партияны горкомунамы, огъесе уа комсомолгъамы?

– Партияны.

– Да, кёзюнг къыйып, газетибизден къалай кетесе?

– Мында ёсерик туююлсе. Анда уа ёсерге онг бол-

лукъду. Шендю инструктор кьуллукъгъа аладыла. Сора бара баргъан дунияда...

– Сенден болсам, мен газетибизден кетерик туююл эдим, – деп, аны аузуна чапдым. – Сен да кетсенг, редакциябыз апчырыкъды. Манга да кыйын керюнюрюкдю.

– Санга уа айтыр акъылым барды... Заманынгы бош оздура турмай, партиягъа кир. Бир рекомендацяны мен берейм. Партиягъа кирмесенг, сенден акъыллы, сенден билимли, сенден закий, сенден огъурлу адам жокъ эсе да, жукъгъа саналлыкъ туююлсе...

Аны айтханларына тынгылай, Къзахстанда ёлген атам эсиме тюшдю. Урушдан къайтып келип, къоюн хуржунундан чыгъарып, партия билетин печъде жана тургъан отха атханы кезюме керюндю. «Атам жюрек кыйын этген партиягъа мен къалай кирейим?» – дедим ичимден.

Алай Зейтун айтханда да бар эди магъана. Редакцияда ишлеген коммунистлени жыйылыулары болса, биз, партияда болмагъанла, бырناق этилген къойлача, бир жанында къалып къалыучу эдик. Ала уа кеслерини жыйылыуларында бизни да сёкген хапарларын эшите-эшите туруучу эдик.

– Ёмрюнюгю ахырына дери газетде ишлепми турлукъса да? – деди Зейтун келю бла.

– Нек ишлемейме? Сыйлы ишди...

– Сыйлы иш – кьуллукъду! – деп, ол сёзюмю белдю.

– Болур, болур... – дедим, арсарлы халда. – Алай мен не уллу кьуллукъдан да жазычулукъну сюеме.

– Кьуллукъ сени жазычулукъ ишинге болушхан этерикди ансы, чырмау боллукъ туююлдю. Ёребашевни, Гыжгытовну, кермеймисе?.. Кьуллукъгъа киргинчи, ала поэтледиле деп, киши билген да этмей эди...

– Ала энтта да туююлдюле поэтле, – дедим, шуёхуму аузуна чабып.

– Туююл эселе да, жыл сайын бирер, экишер китапларын чыгъарадыла. Сыйлы атла, литература саугъала аладыла.

– Кьуллукълары бла хайырланып?

– Сен да хайырланырса...

– Угъай, Зейтун... Мен, алача, ётюрюк жазычу болургъа суймейме. Ала, кьуллукъларындан тайгъанлай, литературадан кетерикдиле. Аланы атларын халкъ эсгерген да этерик туююлдю. Унутулмай жаланда, Кязимча, Къайсынча, Керимча, керти да фахмулу поэтлерибиз, керти да хунерли жазычуларыбыз къаллыкъдыла.

– Аны тюз айтаса. Алай мени санга айтырыгъым – партиягъа уа кир!

Шуёхум, кюреше кетип, манга бой салдырды. Ол манга партиягъа кирирге рекомедация жазды.

Ол кече Зейтун бла мен кёп затны юсюнден сёлешдик. Башхала бла алай ачыкъ сёлеширге къорккъгъан этиучю эдим. Къуру мен угъай, барыбыз да къоркъуучу эдик бир бирибизге ич сёзююзню айтыргъа. Бир «чийибизни» КГБ билсе, бу дуняда аягъыбыз тутмазлыгъын билебиз. Мен а Зейтунга халкъыбызны кёчгюнчюлюкде сынагъан кыйынлыкларыны, Саутуну адамларын совет аскерчиле кыргъанларыны юслеринден жазаргъа къаст этип тургъанымы айтдым...

– Жазгъан этерсе, алай сени ол жазмаларынгы басмаламазла. Басмалатыргъа деп кюрешсенг а, кесинги тутдурурса, – деди Зейтун, ауур кючсюню...

Партиягъа кирирге керекли къагъытларымы жарашдырып, партсекретарыбызны къолуна тутдурдум. Парторганизацияны кезиулю жыйылыуунда мени ары чакъырдыла, КПСС-ге членнге кандидат этип алыргъа деп. Манга рекомедацияла бергенле мени махтап сёлешдиле: фахмулу журналистди, халкъыбызны ёсюп келген жашыды, университетде заочно окъуйду дегенни айтып.

Хар зат да тап бара тургъанлай, Майдат деп бир тиширыу коммунистибиз бар эди да, ол сёз алды. Редакциябызны ичинде намысы жюрюген адам эди, жазгъан да иги этиучю эди.

– Жолдашла, – деп башлады ол сёзюн, – биз керти да таза коммунистле эсек, Жагъафарны партиягъа алыргъа жарарыкъ туююлдо...

Мен, башыма таш бла ургъанча, жыйырылдым... «Бу былай нек айтады?» – деп, уллу сейирге къалдым.

– Жагъафар, иште кесин иги жаны бла кёргюзтгенликге, юй жашауунда былхымсызды. Къатыны бла жарашып жашаялмайды. Бир айырыла, бир къошула турады. Аллай адам бизни тизгинибизде болургъа тийишли туююлдо. Коммунист хар не жаны бла да къалгъанлагъа юлгю болургъа керекди. Жагъафар а аманлыкъ жаны бла болмаса, иги жаны бла юлгю кёргюзталлыкъ адам туююлдо. Мен хар заманда, партиябызгъа кертичи болуп, аны тазалыгъын, намысын да сакълап келген коммунистме. Аны себепли мен, Токумаев партиягъа кирсин деп, къол кётюраллыкъ туююлме. Аны жанлы болуп, къол кётюргенлени да таза комму-

нистге санаяллыкъ тьююлме! – деп, Майдат, къыл чайнай, жерине олтурду. Къалгъанла, не айтыргъа билмегенча, шум болдула. Кабинетде олтургъанланы солугъан солуулары окъуна эшитилмей къалды. Бир кескден Зейтун жеринден къопду.

– Майдат, мен сен айтханла бла келишаллыкъ тьююлме. Юйдегиси бла, жарашып, жашамайды деп, адамы алай сындырыргъа жарамайды. Мен Токумаевха берген рекомандацияладан артха турмайма! – деп, жерине олтурду.

Андан ары кимни не зат айтханы къулагъыма да кирмеди. Жюрегим жарылыргъа жетди. Ким эсе да: «Къатыны бла, жарашып, тап жашаргъа сёз бере эсе, алайкъ муну партиягъа», – деди. Аны алай айтханы манга бютюнда ачыу тийди. Юйдегим бла, жарашып, тап жашаргъа мен кимден да кесим бек сую эдим. Алай ол иш мени жашауумда бек уллу жюрек ауарамды. Лина бла ортабыз осалды. Биз жарашып жашарбыз деп, не мен, не ол ышанмайбыз. Арабызда жип юзюлгенди. Бир бирибизни кёрюп да болмайбыз. Бир бирге къайырылып сёлешген болмаса, адамыча сёлешмейбиз. Иш алайгъа кетип тургъанлай, манга юйдегинг бла жараш дейдиле, – партиягъа кирип ючюн. Башхаланы алдасам да, кеси кесими къалай алдайым? Угъай, ол болмазлыкъ ишди. Мен Лина бла жарашып жашарыкъ болсам, бек алгъа сабийлерим ючюн жарашырыкъ эдим. Бир жашыбыз бла бир кызыбыз барды бизни. Аладан айырылгъан манга билеклерими юзюп алгъанча кёрюнюрюкдю. Алай Линагъа къатхан жюрегим таш болгъанды. Ол ёмюрде да жумушамазлыгъын мен кимден да бек кесим билеме...

Ол кюн юйге ёлген, ёлюк болуп, алай келдим. Тышында ойнай айланган сабийлерим, аллыма чабып, бутларымдан кучакълагъанлары да кёзюме кёрюнмедиле. Ол кече мени кёлком ашха-суугъа да батмады. Линаны: «Санга не болгъанды?» – деген соруу да чочутду мени. Кече узуну ауур сагъышла мыйымы къайнатып, тангымы жукъусуз атдырдым. Ол кюнден тебиреп, редакцияда ишлегенлеге да жюрегим суууду. Бютюнда бек Майдатны кёрюп болмай къалдым. Экинчи кюн ишге баргъанымда, коммунистледен бир къауумлары, къатыма келип: «Экинчи жол, заявление берсенг, биз сени партиягъа алырбыз», – деп, мени жапсарыргъа кюрешдиле. Алай ичимден алагъа: «Партиягъыз да, кесигиз да от тёбеси болугъуз!» – дедим.

Мени партиягъа алмай къойгъанлары манга бек

ётдю. Редакцияны коллективини аллында мен мюйю-
зю сынган текеге ушап кьалдым. Быллай учузлукъ-
ну кётюрген кьыйын эди. Алай мени кёлюме били-
нир-билимез тынчлыкъ берген Хасан деген шуёхуму
иши эди. Ол да, менича, партиягъа кирирге деп заяв-
ление берген эди да, аны да алмай кьойгъандыла, кол-
баса ашамайды деп. Хасан, кертиси бла да, жаулу кол-
басаны ашамаучу эди, тонгуз этден этилгенди деп.
«Жютю кёзлю» коммунистле уа Хасанга Аллахха
табынады, ийманлыды деген «айыпны» тагъып, парти-
ягъа жолун кесди. Андан бери кёп жылла озгъан-
дыла, кьырал тюрлениуле болгъандыла. Бююнню
кюнню кьабакъ эшигинден ызыма бурулуп кьарасам,
ол затлагъа кёлумден кюллюгом келеди. Алай СССР-
ни заманында уа быллай «ишле» кюлюрча тьуюл эди-
ле. Не гитче «терсликни» да КГБ-чыла, прокурорла
адамны тутмакъгъа ашыргъанны аперимликге санап
болгъандыла. Алай бла ала совет властьдан махтау
да, чынла да алып болгъандыла.

Редакциябыздан кетерге деп, мен заявление жаздым.
Айхайда, беш жыл ишлеген жеримден кетмеклик манга
кьыйын кёрюндю. Алай «жютюкёз» большевикле бла
бир коллективде ишлерге арталлыда кёлум бармай кьал-
ды. Редакторубуз да, шуёхларым да кюрешди, кетме,
хар зат да тап болур деп. Мен унамадым...

Редакциябыздан кетип, кёп да турмай, мени ра-
диогъа чакъырдыла. «Жангы хапарланы» тау тилде
бёлумюне редактор этип алдыла. Жангы коллективге
кьабыргъаamy жарашдырып, ишими бардырып теби-
редим. Алгъа кьоркьгъан да этген эдим, жангы хапар-
ланы кезиуюнде хазыр эталмай, айыплы болурма деп.
Бош кьоркьгъан эдим. Тюш кезиуге ишими тамам этип,
андан сора уа башыма бош болуп кьала башладым.
Анга мен бек кьууандым! Жазыучулукъ иш бла кюре-
ширге редакцияда хазна заман тапмаучу эсем, мында
уа – тюшден сора бош! Эрттеден да башымда «биши-
рип» айланган чыгъармаланы жазаргъа онг тапдым.
Иш бошалып, радиочула юйлерине кетгенден сора да,
кечеле бла мен кесими кабинетимде кьалып турдум,
кьолумда кьаламым ушакъчы нёгерим болуп...

БИРИНЧИ КЬУУАНЧЫМ

Радиода ишлеп башлагъанлай окъуна, халкьыбыз
суююп тынгыларча, кьаллай бериу этерге боллукъ бо-
лур деген акъыл кирди башыма. Кьуруда эл мюлк,

промышленность бериуле, анда-санда литература окъуула болмаса, малкъар тилде хазна жукъ жокъ эди. Бир-бирледе алчы ишчилени юслеринден очеркле да бара эдиле...

Къзахстандан башлап окъуна, мен Насыра Хожаны юсюнден кюлкюлю хапарланы эшитирге бек сюйючем. Атам болуучу эди юйюбюзге къонакъ келгенде, неда бир иги къууум этилгенде, Хожаны хапарларын айтычу!

Артдан-артха мен, къзах тилде Хожаны юсюнден жазылган затланы да окъуй, къзахлы акъылманланы аны юсюнден айтханларына да тынгылай, кесим да «Хожа» болургъа аздан къалганма... Манга эгечлерим, къарындашларым да, антлы тенглерим да бюгюнлеге дери да «Хожа», «Малкъарлы Хожа» дейдиле. Ол а манга хычыуун окъуна керюнеди.

Бу хапарны эсиме тюшюргеним бошдан туюлду. Хожа мени чыгъармачылыкъ ишимде уллу болушлукъ болгъанды. «Хожа бизни ёмюрде» деген биринчи кюлкюлю хапарчыкъланы да Хожа бла кёлленип жазганма... Артдан-артха мен, Хожаны хайырындан, драматург окъуна болганма – чам пьесала жазуучу драматург. Театрыбызда ол пьесаладан кёбюсю салынып, манга «Малкъарлы Хожа» деген «махтау» да алай бла келгенди. Ол пьесала ючюн манга артда Къабарты-Малкъарны искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу деген махтаулу ат да аталгъанды...

Ол затлагъа алыкъа артдаракъ жетерме. Шёндюуа артха – радиогъа – къайтайым.

Бир жол, кабинетимде олтуруп, жазуу эте тургъанымлай, эсиме Хожа тюшюп, мыйыма не эсе да бир элия ургъанча болдум! Аха дедим ичимден... Хожа атлы радиожурнал къурасам, жарамазмы деген оюм келди башыма. Ол оюмну талай кюн акъылымда «биширип» радиожурнал къурагъа таукел болдум. Залийханланы Жсанакъайыт ол заманда радиокомитетни председателини заместители эди. Анга барып, акъылымы айтдым:

– Бу журналны чамы да, масхарасы да къатыш боллукъду, – дегенни айтдым анга. – Жашауубузда кёп тюрлю кемчиликле бардыла: уручулукъ, улутхачылыкъ, адепсизлик, тыйгъычсызлыкъ, хурметсизлик, адамсызлыкъ... «Хожа» журналны юсю бла ол затланы масхара, кюлкюлю этерге сюеме...

– Бек иги оюмунг барды, болалсанг. Мен угъай демеиме. Гонорар да бёлюрбюз журналгъа. Жаланда мен

эсгертирик – телиге жол бошду дегенлей этме... Кри-
тиканы оздуруп ийип, кыйырын партия оноучулагъа
жетдирме. Кесинг билесе, радио партияны органыды...
Ангыладынгмы?

Жанакъайытны айтханын ангыладым: айтыры-
гъынгы базманнга салып айт деген магъананы тута
эди. Ичимден ол затха ыразы болмадым. Алай мен
не этерик эдим бир гитче журналист? Сарыуекни богъур-
дагъынданмы тутарыкъма? КПСС а керти да сарыуек-
ди!..

Къалай-алай да болсун, «Хожа» деген радиожур-
налны ишин къолгъа алдым. Аны мен, пьеса халда
жазып, артистлеге окъута тебиредим. Журналны баш
жигитине Хожаны кесин къойдум, аны болушлукъчу-
суна уа дидинни сайладым. Хыянатчылары кезлерин-
ден, бурунларындан, къулакъ артларындан, мангылай-
ларындан... Дидиннге къапдырып, радиогъа тынгылау-
чулары сейирсиндирип тебиредик. Элледен «Хожа-
ны» аты бла кеп къагъытла келип тебиредиле: «Ы
маржа, Хожа, дидин шуёхунгу бизни журтха да жибер,
мында аманлыкъчыла кепдюле. Ол аланы былай бир
иги-иги къапсын... Сынсытсын!..» – деп жаза эдиле жер-
жерледен. Журналда Хожаны ролюн Къабарты-Мал-
къарны халкъ артисти Кючюкланы Магомет, дидинни
ролюн а фахмулу артист Юсюпланы Хамит ойнай эди-
ле. Ол белгили адамлары эфирден селешгенлери уа,
журналыбызны даражасын бютюнда кетюре эди...

(Бу журналны мен радио бла онеки жыл бардырып
турдум. Алай, мен радиодан кетгенден сора, «Хожаны»
ёмюрю да кепге бармады. Аны эфирге чыгъарып ту-
рур ючюн, барысындан да бек адабият фахму керек
эди. Радиода уа жарсыугъа, аллай адам табылмады.)

«Хожа» радиожурналны боюнума жюк этип ал-
гъандан сора, мени бош заманым да таркъайып, къай-
гъым да кёбейди. Дидин, учуп барып, кесини ийнесин
сугъуп, къаш башлары, къулакъ артларын кепдю-
генледен радиону председателине тарыгъыула келе
башладыла: бир тюрлю терслигибиз болмай тургъан-
лай, сизни радиогуз халкъ аллында бизни бедишлик
этди. «Хожаны» ким хазырлай эсе да, аны закон бла
жууапха тартдырыгъа керекди – дегенлени айтып.
Алай радиону баш оноучулары, кёбюсюнде мени жан-
лы болуп, мени къоруулап тургъандыла.

Чыгъармачылыкъ ишиме жаланда ишден сора бош
бола эдим.

Бир кече, кабинетимде олтуруп, жазуу эте тургъа-

нымлай («Ёксюзю къадары» деген повестими жаза эдим), китап басманы редактору сёлешди.

– Алан, сен юйюнде нек табылмайса? – деди ол, ышарып. Ауазыны жарыкълыгына кёре, не эсе да бир иги хапар айтырыгъын сездим.

– Китапчыгъынгы сигнальный экземплярны чыкъгъанды. Тамбла, келип, алыргъа боллукъса. Хуржунунг къуру болмасын...

Редакторну ахыр сёзлерин эшитген да этмедим, къууанчым асыры ёрге ургъандан.

Эрттенлигинде, къолтугъума газет чулгъамны да къысып, китап басмагъа къууулдум. Радиодача болмай, китап басмада бир кабинетде беш-алты адам олтурадыла. Таулу, къабарты, орус редакторла да бир болуп. Ала бла къол тутуп саламлашдым.

Манга тюнене телефон бла сёлешген таулу редакторну уа къучакълагъан окъуна этдим. Келтирген къысымымы аны столуна салдым. Ол ичгини суйгенин биле эдим. Къысымны уллуракъ болгъанын кёргенде, бети жарыды, кабинетдегиледен кимге эсе да кёз къысыды.

Ол, столундан чыгъарып, манга жукъа китапчыкъларны узатды: «Ызы къалын болсун!» – дегени да айттып. Китапчыкъларны къолума алгъанда, къууангандан болур эди къулакъларым чуулдап, кёзлерим сууландыла. Бу кезиучюкню шёндюге дери жашагъан жылларымы ичинде бек къууанчлы такъыйкъаларымдан бирине санайма. Узакъ къазах аулакъларында ана тилине термилип, онюч жыл жашагъан таулу жашчыкъ энди уа кеси тилинде кеси жазгъан китапчыкъларны къолунда тутуп турады! Ол анга къалай къууанмаз?! Бийик кёкден ахшылыкъла башымдан жаууп тургъанча кёрюндюле! Китапчыкъларны тышында кюн сурат бла бирге будай башла бардыла. Аланы арасында «Агроном» деген уллу жазыу китапчыгъымы аты! Андан ёргеде уа – мени атым, тукъум атым – автор! Жашауумда биринчи кере «автор» деген бийик да, сыйлы да даражагъа жетдим! Бу мени гитче атламым эди. Уллу черекле да гитче суучукъладан къураладыла. Ким биледи, мени суратлау литератураны уллу жолуна элтирик гитче шауданчыгъым бу китапчыгъым эсе уа?..

Бу китапчыгъым алай тынчлыкъ бла чыгъып къалмагъанды. Кёп чырмауладан ётгенди. Лито (цензура) эки жыл тыйгъанды, таулуланы кёчюрюлгенлерини юсюнден хапар айтылады деп. Литодан къоркъуп,

редактор да бир жыл тыйды. Аладан кьутула баргъанлай, рецензент деп бир палах чыкъды да, ол а ханларымда кеп тюрлю «чурумла» тапды. Айхайда, ол тапхан «чурумлагъа» кере, мен (жазмань автору) жазуучу да туйюлме, суратлау адабиятны не болгъанын да билмейме. Андан да бег' а – мен партияны политикасын тюз ангыламайма... Ма аллай жалгъан чурумланы хатасындан, биринчи китабым кеч да къалып, жукъачыкъ да болуп чыкъды.

Адамны тутхан ишинде биринчи атламы кыйын болады деучю эди уллу аппам Индирис эфенди, мени арапча окъутургъа юйретип башлагъанында. Аны ол айтханы да эсима тюздю. «Мындан ары атламларынг тынчыракъ болсун!» – деп, ичимден кеси кесиме алгъыш этдим.

Китабым жукъачыкъ болгъанлыкъгъа, ол мени намысымы кетюрдю. Китаплары да чыгып, кеслерин уллу поэтлеге тенг этип, гынттылы болуп айланган бир къауум тенглерим, алгъын мени бла тубешгенде, бош алай, ат башындан, салам бериучю эдиле да, энди уа къолуму тутта башладыла...

Ол заманда, Этезланы Омардан сора, проза жазгъан жазуучу хазна жокъ эди. Барысы да, бир бирге эришгенча, назмула жаза эдиле. Мен а – прозаик. «Жагъафар, китапчыгъынгы окъугъанма. Суратлау сёзге устаса. Бизни литературада проза жетишмейди. Сен бу жолдан тайма!..» – деди Къайсын бир тубеген кези-уюбюзде. Аны ол айтханы бюгюн да манга азан къычырыкъча эшитилгенлей турады.

Мен жазуучулукъ ишимде прозаик болгъанлай къалгъанма. Артда ол хунериме пьеса жазуу усталыкъны да нёгер этгенме. Ол да прозаны бир къанаты кибики. Алай бла, алтмышынчы жыллада жазуу этип башлагъан жашланы арасында биринчи болуп малкъар литератураны сабанында кесими биринчи баразамы ызладым!

ОЙ БАЙ, НЕ БОЛУП КЪАЛДЫ?..

Туугъан жерибизге къайтып келгенликге, халкъыбызны жашау къолайы, таркъая баргъан сууча, къолайсыз да, амалсыз да эди. Онюч жыл кечгюнчюлюкде адамларыбыз жашауну ауур боюнсасын тартыргъа да юйренип, Азиядан бла Къазахстандан берч къоллула болуп къайтхандыла. Къаллай ишден да артха тур-

магъандыла, энтта турмайдыла. Ташланы сыгъып, сууларын чыгъарыргъа да хазырдыла. Алай кырал законла, темир бугъоулача, аланы кыолларын, аякъларын байлап, башларына мадар этерге кыоймайдыла. Ол законла колхозлада, заводлада бла фабрикалада, кыурулушлада ишлерге эркин этедиле. Алай таулада заводла, фабрикала да жокъдула, сахарла ишленмейдиле. Жаланда колхозла бардыла. Алада уа ишле кыаллай бир да: малланы кют, ийнеклени сау, бичен чал, кыойла бла кыышлыкылада кечин...

Ол затла ючюн алгъан хакъынг а садакъланы кыыйматын тутмайды. Колхозчу колхозну кыулуду... Колхозну мюлкю уа – кыыралныды. Айтхан этедиле: колхоз мюлк колхозчуланыды деп. Алай ол алдауду! Сюрюучю колхозну бир малын ажашдырса, аны анга тёлетедиле. Таулула таулада кеслерини энчи малларын кёбейтирге, алай бла, жашау кыолайларын игилендирирге боллукъ эдиле. Угъай! Совет власть аны унамайды. Ишлей эсенг, кыыралгъа ишле. Кеси кесинге ишлеп, энчи мюлк кыурай эсенг а, – Совет властыны душманыса. Ма андан кыоркыа эдиле адамларыбыз башларына жашау мадар этерге. Ма аны ючюн такыыр эди аланы ашлары-суулары да. Ма аны ючюн онгарылмай эди аланы юй кыолайлары, ма аны ючюн кыысхан эди жарлылыкъ адамланы богъурдакъларындан. Совет властыха кереги да ол эди. Оноучула биле эдиле, жарлы адам жалынчакъ болуучусун. Аны себепли ала кеслеринден кыалгъанланы айнырларын суймегендиле. Халкыны кыул орунунда тутхандыла, жалынчакъ этип.

Таулула ёмюрледен бери да малчылыкъ бла жашау этип келгендиле. Таулу тиширыула уа жюн бла кыорешгендиле. Жерибизге кыайтып келгенден сора, бизни аналарыбыз, эгечлерибиз ата-бабадан кыала келген усталыкъларын – жюн ишни – кыолгъа алып, кече-кюн демей, жаулукъла, шарфла, чындайла эшип, аланы сатып, сабийлерин кечиндирирге, башларына мадар этерге кыорешгендиле. Алай совет власть ол затны да унамагъанды. Ол адамланы жаланда кыыралгъа ишлетирге суйгенди. Кеси аллына мадар этерге кыорешгенни уа, энчи мюлккюге (частникге) санап, атын халкы душманына чыгъарып, жолун кесип болгъанды. «Нальчик» курорт ол жыллада кыыралны уллу курортларындан бири болгъанды. Жыл сайын анда солургъа Совет Союзну хар жеринден кёп адам келип болгъанды. Таулу тиширыула уа кыол бла эшген затларын

алагъа сатып, ахчачыкъ тюшюрюрге кюрешгендиле. Алай къызылжагъала (милиционерле), аланы ызларындан болуп, курорт тийресинден къыстагъанлары бла да кьоймай, эшиулерин сыйырып, къыйынлыкъла сынатып тургъандыла. Бу иш бла байламлы, анам къайтара да айта туруучу бир «сейирлик» болумну жазмай къояргъа болалмайма. Анам бла дагъыда бир къауум тиширыу, курорт тийресинде терекле ичине бугъуп, эшген затларын сата боладыла. Аланы къатларына юсюнде да узун чапаны бла къартайгъан къазахлы киши келеди.

– Тамбла юйге кетерикме... Айелиме (юй бийчеме) бир сый (саугъа) ала бармасам, кёлуне тиер, – деп, къатынланы кёлларында жюн жаулукълагъа кёз сююлтеди. Аны къазахлы болгъанын билгенден сора, тиширыула тангкёрдю боладыла. Аны бла къазахча да сёлеше, ма муну ал деп, хар ким кесини товарын махтайды. Къазахлы киши сайлау эте тургъанлай, тиширыула, бёрюден юркген мараллача, тереклени ичлери бла къачышып, думп боладыла. Къазахлы киши, не болгъанын билмей, абызырап къалады. Алай бир кесекден, эс жыйып: «Ой бай, согъус (уруш) башланыпмы къалды?!» – деп, тиширыула къачхан жанына ол да къачады...

– Къазахлы киши уа, чапан этеклери да жел этдире, бизни ызыбыздан къуууп жетип, бизден да озуп: «Ой бай, Къудайым сакъта» – дей, думп болуп кетген эди... – деп, анам бу хапарны хар къуруда кюллюгюн тыялмай айтып туруучу эди.

Бир кюн мен ич ишлени министрине тубеп (ол заманда министр таулу эди, иги танышым, жууукъ окъуна жетген адам): «Бу таулу тиширыулары милицияларынг бла къуудуруп нек айланаса? Ала кёл къыйынлары бла жашау этерге кюрешедиле...» – дейме.

– Да мен аны билмегени сунаса. Обкомну биринчи секретары кьоймайды, таулу тиширыула партияны политикасын бузадыла деп...

Ма министрни жууабы ол болду манга. Артда билген эдим, министрни обкомну бюросуна чакътырып, таулу тиширыулары сатыуларын тыймагъаны ючюн, ишинден къыстаргъа аздан кьойгъанларын.

Ма биз аллай мажюсю дуняда жашай эдик: махтаулу партиябызны бугъоулу политикасына махтау берип. (Алай бу айтханыма артда, талай жылладан сора, чогъож болурча заман келлигин мен алыкъа билмей эдим.)

Арадан талай жыл озду. Ол кезиуню ичинде «Нартланы туудукълары», «Ёксюзню къадары», «Ыфчык» деген повестълерим басмадан чыкъдыла. «Дертли къама» деген романымы да, жазып бошاپ, китап басмагъа ётдюрюм.

Бир жол таулу эллерибизден бирине командировкагъа барыргъа тюшдю. Бюгюн кибик эсимдеди жаз башыны ариу кюнлеринден бири болгъаны. Тюзле, таула да жашил бет алып, жер юсю келин келтирирге хазырланган юйню арбазыча айбатланганды.

Барлыкъ жериме тюш бола жетдим. Колхозну председателин изледим. «Ол бусагъат келирге керекди», – деп ангылатдыла манга конторда ишлегенле. Ала бла ушакъ эте, заманны терк озуп кетгенин да сезмей къалдым. Колхозну бухгалтери, узун, арыкъсуу киши, мени юйюне чакъырды, сыйларгъа деп. Ач да болгъан эдим, алай нек эсе да бухгалтер бла аны юйюне барыргъа тартынмадым: танымагъан, билмеген юйюрге мени сыйлагъыз деп кирип барыргъа иймендим. Аны сезген эди бухгалтер. Ол кесини эсепчи нёгерин тышына чакъырды да, анга не эсе да бир жумуш буюруп, терк окъуна ызына къайтып келди. Кёп да турмай, бухгалтерни эсепчи нёгери (жаш адам) къолунда да добар чулгъамы бла, ёпке солуу эте, кабинетге кирди.

– Аперим, Аскер, терк болдунг... – деп, бухгалтер жашны къолундан чулгъамны алып, столгъа жайды. Сууугъан къой этлени, саргъылдым бишлакъ туурамланы, кёбюп бишген тёгерек ётмекни, ичи айрандан толу къызгъылдым къошунну кёргенимде, аууз сууларым келдиле. Бухгалтер эсепчи нёгерине соруулу къарады. Ол а, унутуп къойгъанма дегенча, женгил къармашып, кёнчек хуржунуна узалды да, андан аракъы шешаны чыгъарды. Биз да энди ауузланайыкъ деп тургъаныбызлай, колхозну председатели Ахмат да келди. Экибиз эрттерекден да таныш эдик.

– О-о, радиочубуз да келип турады да!.. – деп, ол мени бла къучакълашып саламлашды. Мен анга колхозда жерчиликни юсюнден репортаж этерге келгеними айтдым.

– Алгъа ауузланайыкъ да, ишни юсюнден алай сёлеширбиз, – деп, Ахмат бизни бла бирге стол артына олтурду...

Таулу колхозла жерчилик жаны бла такъыр эдиле. Кёгет зат ёсдюрюрге тау къулакъланы хайырла-

ныргъа кюрешедиле. Бу жаны бла Ахмат башчылыкъ этген мюлк бирси мюлкледен эсе айырмалыды. Аны себепли биз, журналистле, бери теркирек келиучюбюз, мында кѳгет ёсдюрюучюлени ахшы ишлерини юсюнден бирси колхозчуларыбызгъа айтып билдирир ючюн. Мында Фатимат деп аты айтылгъан тахта кѳгетчи ишлейди. Аны звеносу жыл сайын тау этекледе хобустаны, помидорну, картофну да бай тирлигин ёсдюреди. Былтыр мен, бери келип, Фатиматны кѳгетчилик ху-нерлигини юсюнден радиога репортаж этип кетген эдим. Ол замандан бери кѳз юсюмдеди ол иш кѳллю жарыкъ тиширыуну айбат сыфаты. Ол жолча, бу жол да Ахмат мени аны звеносу ишлеген жерге элттип барды. Фатимат, мени кѳргенлей окъуна, ариу ышара, аллыма чыгыш, къолуму тутду. Бу кезиуде мен, аны бет тюрсюнюнде анама ушагъан илишанларын эслеп, сейирсинген окъуна этдим. Ол манга бютюнда жууукъ, бютюнда огъурлу адамымча кѳрюндю. Аны кѳзлеринден дуниягъа нюр чачылып тургъанча кѳрюндю манга. Жолда бери келе Ахмат манга Фатиматны юсюнден айтхан хапарланы магъанасын энди ангылай башлагъанча болдум. Кертиси бла да, бу суйдюмлю тиширыуну къарамы озуп баргъан адамны къой да, бир жаны бла ётюп баргъан желни окъуна кесине тартыр дерча, аллай бир къудуретли эди.

Мен Фатиматны кеси бла, аны ишчи нѳгерлери бла да этген ушагъымы плѳнкагъа жаздырдым. Мен, кетерге деп, хазыр болдум.

– Охо, ашыкъма, бюгече бизде къалырса, – деди Ахмат манга. Мен аны тынгысыз солугъанындан, эки кѳзюн Фатиматдан айырмай, анга къарап тургъанындан быланы араларында бир жашырын иш болур деген акъылгъа келишип тохтадым.

Кюн да батып, кеч бола башлагъанда, биз элге къайтдыкъ. Жолда келе, Ахмат манга кесини юсюнден хапарын айтды:

– Урушдан Къазахстаннга къайтдым, халкъыбызны Кавказдан ары къысталгъаныны хапарын эшитип. Юйдегилерибизни излеп, къум тюзлени къыдырып кѳп айландым. Туугъан эгечими тапдым. Ол айтып билдим мени юй бийчем да, экижыллыкъ къызчыгъым да ачдан ёлгенлерин. Ачюдан тели болургъа аздан окъуна къалгъан эдим. Алай жашау дегенинг жашауду. Фатимат бла къоншула эдик. Аны кѳре, бир бирге тубеше тургъаныбыз ачыууму селейтеди. Ол анасы бла жашаучу эди. Аны эри Алимни мен бек

уста таный эдим. Урушха да бирге кетген эдик. Алай ол урушдан къайтмай къалды. Хапары ёчюлдю. Мен Фатиматха айта башладым бир юйдегили болайыкъ деп. «Угъай, мен билеме, Алим сауду...» – деп, унамады. Андан бери жыйырма жыл озгъанды. Биз туугъан жерибизге къайтдыкъ. Эл, колхоз да къурадыкъ. Фатиматдан умут эте, мен да жашайма юйдегили болмай. Менден сора да кёпле болгъандыла Фатиматны тилегенле. Алай ол аладан бирине да жүрегин бермегенди. «Мени жүрегим мени эримдеди. Мен аны сакъларыкъма!» – деп къойгъанды ол киеулюкlege. Мен бир жол, тёзалмай, анга: «Алим сау болса, эртте къайтырыкъ эди. Ёлген адамны къарасын кийип турма да, экибиз да юйюр къурап, насыплы болайыкъ», – дедим. Ол унамады. «Мен ёлюп кетгинчи, Алимни сакъларыкъма!» – деп къойду. Келечиле да ийип кюрешдим. Болмады...

Ахмат тынгылауну ийди.

– Сора не этерге дейсе энди? – деп сордум мен анга. – Башха тиширыу жокъмуду?..

– Угъай, ёресине алтын тиширыу болса да, Фатиматдан башха адам манга керек туююлдю. Бюгече...

Ахмат биягъы тынгылап къалды.

– Неди бюгече?

– Бюгече мен аны къачыргъан этерикме. Мындан ары тёзюмюм жокъду.

Ахматны бу хапары мени сейирге къалдырды. Жыйырма жыл ол Фатиматны ыразылыгъын сакълайды. Фатимат да сакълайды жыйырма жыл, урушдан къайтмай къалгъан эри къайтырыкъ сунуп.

Ол кече манга Ахматлада къалыргъа туюшдю. Ахматны эгечи Маржан келин отоуну да къурагъанды. Юйде аш-суу да этилгенди. Ахматны бир къауум шуёхлары да келгендиле. Ала бла бирге мен да стол артында олтуруп турама, «киеу нёгерлени» хапарларына тынгылап. Кече ортасындан озгъан заманда, Маржан юйден чыгып кетди. Аны борчу Фатиматны анасы жукълагъанын бла жукъламагъанын билирге эди. Андан сора да, тийреде юйле да тынчайгъанларын кёрюрге керек эди. Ол затла тап эселе, Ахматны нёгерлери, шыбыртсыз барып, Фатиматны алып келирге керекдиле. Тюзюн айтханда, быллай ишге алгъадан къатыша келмегенимден туююл эсе, манга типискилик кирди. Бир жанындан сейир кёрюнсе да, экинчи жанындан а къалай эсе да ушагъыусуз кёрюндю...

Бир заманда, абызырагъан халы бла, Маржан ча-

бып жетди. Не болгъанды дегенча, барыбыз да анга къарап къалдыкъ.

– Алим... Алим!.. – дей, ол, солууун къысха-къысха ала, шинтикге олтурду.

– Не дейсе?!

– Алим келгенди... Фатиматны эри...

Аны эшитгенде, юйдегиле хайран болдула. Мени да ауузум ачылып, не айтыргъа билмей, апчып къалдым.

– Кертими айтаса?! – деп, Ахмат эгечини аллында тобукъланды.

– Кертиди, Аллах хакъына! Кесим кёзюм бла кёрюп келеме!..

Ахмат аллыбызгъа тышюп, юйдегиле барыбыз да тышына чыкъдыкъ. Къарангы кече бизге къучагъын кенг жайып тубегенча болду. Элни огъары жанында жангыз бир юйню терезесинден чыракъ жарыкъ ура эди. Ол Фатиматны юйю эди. Биз барыбыз да ары къууулдукъ. Ахмат бла бирге таш гытыны къабакъ эшигинден ары ётдюк. Юйде къара сакъаллы бир киши, солууу тыйыла, ёксюнюп, жияй тургъан Фатиматны бетин сылай, жубата тургъанын кёрдюк. Ахмат, бара барып, къарасакъаллыны аллына сюелди. Ала, бир бирге къарай кетип: «Алим!» – «Ахмат!» – деп, бир бирлерини атларын айта къучакълашдыла...

Бу иш мени жюрегими толкъунлу тенгизде чайкълангъан къайыкъныгъа чайкълалтды. «Таулу тиширыу... сени къудуретинг Уллу Аллахны нюрюнден юлюшлю болгъан къудурет кёреме! Сени кертилигинге, сени тёзюмлююгюнге ташла да сукъланырчады!» – деген акъыл келди башыма.

Экинчи кюн, Нальчикге къайтханлай окъуна, бу ишни юсюнден пьеса жазаргъа киришдим. Пьесаны театр салса, адамла теркирек кёрюрле деген оюм къабындыргъан эди мени. Алай бу жолгъа дери мен пьеса жазып кёрмеген эдим. Болсада кеси кесиме базындым. Бир ыйыкъ да озгъунчу, «Мен билеме, ол сауду» деген пьесаны жазып бошап, театргъа элтдим. Ол заманда театрыбыз аягъы юсюне сюелип, ахшы спектакльле кёргюзтюп тебиреген эди. Мен пьесамы артистлеге окъудум. Театрда тёре алайды: пьеса жазгъан адам бек алгъа пьесасын артистлеге кеси окъургъа керекди.

Мени бу биринчи пьесамы артистлени бир къауумлары жаратсала да, бир къауумлары жаратмадыла. Тынгылы жазылмагъанды. Образла иги ачыкъланмагъандыла деп сёкдюле. Чыгъармачылыкъ ишимде

биринчи кере жүрегиме кыпты бла ургъанча, алай кыйын кёрюндю. Болсада биринчи кере жазгъан пьесамы тынгылы эталгъан болмам деген оюм бла кеси кесими жапсарыргъа кюрешдим. Ол заманда бизни жазычуланы арасында жалаңда бир драматургубуз бар эди: Боташланы Исса. Аны талай пьесасы театрда салынып, аты чыкыгъан адамыбыз эди. Мен пьесамы анга элтип бардым.

– Исса, мынга бир къара да, жукыгъа жаратыргъа боллукъ эсе, экибиз да бирден авторла болайыкъ, – деп тиледим андан.

– Ахшы, окъуп кёрейим да, сора хапарлашырбыз... – деди ол.

Исса юч кюнден сёлешди манга.

– Пьесаны темасы бек алааматды. Алай муну, хазна кълмай, жангыдан жазаргъа керекди, башхача айтханда, драматургияны къабына жыйышдырыргъа керекди, – деди.

Андан, экибиз да бирге олтуруп, пьесаны жангыдан жазып чыкыдыкъ. Театргъа барып, жангыдан окъудукъ. Артистле аны къабыл этдиле. «Мен билеме, ол сауду» деген биринчи пьесам, спектакль болуп, таулу театрны сахнасына чыкыды. Ма мени драматургияда биринчи атламым алай бла башланган эди. Ол заманда мен къайдан биллик эдим, бу атламым мени атымы халкъ ауузуна тюшюрюп, «бизни белгили драматургубуз» деген сыйлы даражагъа жетдирлигин. Ол заманда мен къайдан биллик эдим, пьесала жазыуда чыгъармачылыкъ кыйыныма уллу багъа бичилип, манга «Къабарты-Малкъарны искусстволарыны сыйлы къллукъчусу» деген хурметли ат берилир деп? Ол заманда мен къайдан биллик эдим бизни закий Къайсыныбыз, театрда мени «Ауанала» деген пьесама кёре салынган спектакльге къарап чыкыгъандан сора: «Ёмюрюмде бюгюнча зауукълу, бюгюнча кёп бир заманда да кълмегенме!» – деригин? Ол а манга уллу махтау эди. Артда «Ёртен», «Даража», «Жамиля», «Эмина», «Патчахны сокъур кызы», «Чонай къатын алады», «Чонайны тюшлери» эм башха пьесаларым театрыбызны, эл клубларыбызны сахналарында салынып, адамларыбызны алагъа суйюп къарагъанларын кёргенимде, талай кере тёппем кёкте жетгенча кълуанчлы болгъанма.

Мен былайда театрыбызны фахмулу артистлери: Кючюкланы Магометге, Юсюпланы Хамитге, Мамучиланы Кемалгъа, Бапыналаны Зарифге, Къллубайланы Элизатха, Ахматланы Зейтуннга, Бачиланы Ахматха,

Жангоразланы Мажитге, Мамайланы Фатиматха, Къулийланы Исхакъга, Урусланы Розага, Тетууланы Анатолийге, Балаланы Омарга, ала бла бирге, пьесаларымы сахна оюннга бурган режиссёрлагга – Къулийланы Борисге, Черкесов Магомедге, Теуважуков Владмирге – жюрек ыразылыгымы билдире кетерге сюеме мени пьесаларымы жигитлерине жан салганла да, мени драматургияны тик атлауучлары бла ёрге чыгарганла да ала болгандыла.

ЯПОНИЯГЪА ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Бу жолоучулукъ кеси ёмюрюмде эсимде къалганды 1970 жылда Японияны Осака шахарында битеудуния кёрмюч ЭКСПО-70 ачылганды деген хапар чыкды. Тюзюн айтханда, ол къаллай кёрмюч болганын биз, басма тийресинде ишлегенле окъуна, хазна ангыламай эдик.

Жаз башы, къыш жукъусундан къыйналып уянганча, кечирек тирилди. Апрель айда окъуна кюнле туманлы бола, сууукъла да кеслерин билдире турдула. Аллай кюнлени биринде радиону коллективини арасында: «Япониягга – битеудуния кёрмючге – барыргга бир путёвка берилгенди», – деген хапар жайылды. Анга ёшюн урганла кёп болдула. Алай, путёвканы багъасы 750 сом болганын билгенден сора, къаугга селейди. Ол заманда 750 сом алай аз ахча туююл эди – анга базарда бузоулу ийнек сатып алыргга боллукъ эди.

Алгга тарт-соз бола кетип, ахырында жангыз путёвканы оноун коллективге бердиле. Менден сора, ыразылыгын билдирген адам чыкъмагандан сора, манга Япониягга барыргга жол ачылды. Керекли къагъытланы къурашдырып, май айны ал кюнлеринде самолёт бла Москвагга учдум. Кёрмючге барлыкъ туристле анда бирге жыйылыргга керек эдиле. Самолётда учуп бара, Нальчик шахарны прокурору Ашинов Муаеде тюбедим.

– Къайры ахшы жолггаса? – деп сордум анга.

– Япониягга... кёрмючге.

– Мен да!.. – деп къууандым ичимден. Сунмай турганлай быллай жол негер табылганына, кертиси бла да, жюрегим ырахат болду. Москвагга жетдик. Бу жолоучулукъгга Совет Союздан 120 адам тебирегенин да биз анда билдик.

Кече ортасында Домодедово аэропортдан «ТУ-114» самолёт кёкге кётюрюлдю. «Я Аллах, ахшы жолгъа атландыр!» – дедим ичимден.

Сегиз-тогъуз сагъат учхандан сора, биз Владивостокга жетдик. Алыкъа биз, жолоучула, кимле къайдан болгъаныбызны, къайсыбыз къайдан жыйылгъаныбызны билмей эдик. Адамланы бетлерине къараргъа суйген прокурор нёгерим, самолётдан тюше туруп:

– Леонов да бизни блады, – деп шыбырдады къулагъыма.

– Ким Леонов? – деп сордум мен.

– Къалай билмейсе?.. Космонавт...

– Къайда? «Охо, арабызда аллай белгили адам да бар эсе, бизни даражабыз осал тьююлдю», – деп келди кёлюме.

Бизни, автобусагъа миндирип, тенгиз портха алып бардыла.

– Сизни Япониягъа элтирик кеме буду, – деп ангылатдыла бизни жолгъа тебирете келген интурист организацияны келечилери.

Ол кемени сыфаты бюгюн да кёз аллымдан кетмейди: аны тёгерек иллюминаторларындан ургъан чыракъ жарыкъла тенгизни шош толкъунларында ай суратлача ойнакълайдыла. Кемени, кюндюзча, жарыкъ палубасы уа, келигиз, жууукъ болугъуз деп, бизге къучагъын жайып тургъан ачыкъ кёллю къонакъбайны журтуна ушайды.

– Бу кеме Совет Союзну заказы бла ГДР-да ишленгенди. Узунлугъу 120 метрди, юч жюзге жууукъ адамгъа жери барды. Аты да, кесигиз кёре болурсуз – «Приамурьеди», – деп ангылатды жол башчыбыз, омакъ жаш тиширыу. Ол айтхандан сора эс бурдум кемени къабыргъасында «Приамурье» деген уллу жазыгъа. Кемени бийик чыпынларындан бирини башында СССР-ни кызыл байрагы сериуюн аязда шош чайкъалады. Аны ол чайкългъаны келигиз, жууукъ болугъуз деп, бизге къол булгъай тургъан капитанга ушайды. Кеме кеси да акъды, чаришге хазырланган акъ ат кибик, къудуретли!

Кемеге жыйышдыкъ. Ичинде уа тюкенчикле, ресторан, кафе... тизгин салынган омакъ шинтиклери бла уллу залы, аны сахнасында телевизор, кино кёргозтюучю экран...

Мен кемени юсюнден былай аслам хапар айтыргъа суйгеним бошдан тьююлдю. Адам биринчи кере кёрген сейир затын унутмайды. Ол аны эсинде, от

жилтинча, жилтирегенлей къалады. Мен да быллай кемени жашауумда биринчи кёре эдим.

Хар ким каюталарыбызгъа жыйылдыкъ. Кёп да турмай, кемебиз эки жанына чайкъала, кыйырсыз тенгизни толкъун тауушларына тынгылай, жолгъа тебиредик.

– Жагъафар, тур. Танг атханды, – деп уятды мени жол нёгерим Муаед. Кёзлерими ачып къарасам, каютабызны тегерек терезечигинден кюн жарыкъ уруп тура эди.

Нёгерим да мен да кьол-бет жуууп бошагъанлай, радио бла (хар каютада гитче радиочукъ барды) «Танг ахшы болсун! Барыгъызыны да столовагъа чакъырабыз», – деп билдирдиле. Муаед бла мен каютабыздан чыкъдыкъ. Бирси туристлени ызларындан тагъылып, экинчи этажгъа кётюрюлдук. Столовагъа кирдик. Юслери акъ жабыула бла жабылгъан столланы юслеринде тюрлю-тюрлю ашла, омакъ адырла...

Хар бирибизни столларыбызны белгилеп, жерлерибизге олтуртдула.

– Ызыгъызгъа къайтхынчы, ашагъан, жашагъан жеригиз да мында, бу кемени ичинде боллукъду, – деди жол башчыбыз. Ол айтханнга кёре, Японияда бизни кьонакъ юйлеге элте айланмазлыкъларын ангыладыкъ.

Ауузланып бошагъандан сора, жолубузгъа чыкъдыкъ. Тамаша эди кыйырсыз-чексиз тенгизге къарагъан. Толкъунла, бир бирлерин къууа келип, кеслерин кемебизни къабыргъасына урадыла.

Палубада туристле, бир бирлери бла ушакъ эте, жокку-жокку болуп сюеледиле. Муаед бла мен да сюелебиз, энчи къауум болуп. Алыкъа биз таныгъан да, бизни таныгъан да жокъду.

– Келчи, ол суратха тюше тургъанланы къатларына бараыкъ, – деди Муаед, алгъа тебиреп. – Ма Алексей Леонов олду. Аны къатында ол узун бойлу акъчач кишини уа кёремисе? Ол а самолётланы сынаучу белгили лётчик Коккинакиди... Совет Союзну эки кере да Жигити.

Аны эки кере да жигитлиги, Муаед айтмаса да, кёрюнюп тура эди ёшюнюнде эки алтын жулдузундан. Алтын жулдуз Леоновну ёшюнюнде да жылтырай эди. Мен, аланы къатларына жанларгъа уялып, артха ыхтырылдым. Алай Муаед менден эсе ётгюр кёреем. Ол мени, кьолтугъумдан тутуп, уллу адамланы алларына алып барды.

– Биз Нальчикденбиз... Къабарты-Малкъардан, – деди ол алагъа. Къол тутушуп, танышдыкъ. – Мен прокурорма. Бу уа жазыучуду, – деп къошду Муаед, мени кѳргюзте.

– Сора арабызда жазыучу да барды, – деп, Леонов бла Коккинаки манга эс бурдула.

– Не зат жазаса... назмуламы огъесе?..

– Мен прозаикме.

– Сора романла жазаса. Къайсын Кулиев сизни поэтигиз туюлмюдю?

– Бизниди, – деп ѳхтем болдум мен.

– Расул Гамзатов дагъыстанлы болгъанын билеме, – деди Леонов. – Экиси да фахмулу поэтледиле. Кавказны бийик къаялары кибикдиле...

Ала бла алай ушакъ ѳте тургъаныбызлай, арлакъда бир къауум адамны къазахча, къыргъызча сѳлеше тургъанларын эшитип, сагъайдым. Сабийлигиме бешик болгъан Къазахстан эсима туюшуп, жюрегим тынгысыз урду. Мен, иймене-иймене, аланы къатларына бардым. Салам бердим.

– Кеширерсиз, сиздинг сѳйлеген тилингизди эситип, къазах агъайындыргъа укъсатып, жакъындап отырмын, – дедим къазахча. Ала манга тюрслеп да, сейирсинип да къарадыла.

– Сен къазакъысын?

– Угъай, къазахлы туюлме, малкъарлыма, Кавказдан...

– А-а, балкъар баласы!.. – деп, ала мени бла жангъдан саламлашдыла. Аланы бетлеринде жылыу сезимликни эследим. Кертиси бла да, бир жууукъ ахлуларыма тюбегенча болдум. Биз танышдыкъ. Аладан бири – Узбекистанда Къаракъалпакъ АССР-ни башчысы – партияны обкомуну биринчи секретарыды, экинчиси – Къыргъыз ССР-ни Ош областыны партия комитетини биринчи секретары, ючюнчюсю уа – Къазах ССР-ни жол-транспорт министрствосуну министри. Мени жазыучу болгъанымы билгенден сора, ала Къайсынны соруп тебиредиле. Жюрегиме ѳхтемлик кирди – Япониягъа бара тургъан узакъ жолоучулукъда миллетибизни бир адамыны атын уллу адамланы ауузларындан эшитгениме.

Къазах, къыргъыз, къаракъалпакъ танышларым мени кеслерини каюталарына къонакъгъа чакъырдыла. Мен ол заманда билдим къаракъалпакълыла да, къазахлыла да бир тилде сѳлешгенлерин...

Бизни Япониягъа ѳлтген кеме, ючюнчю кюн Кубе

шахарны тенгиз портуна жетип тохтады. Барыбыз да палубадабыз. Төгерекеге сейир этип къарайбыз. Кобени бийик юйлери узакъдан кёзюбюзге урунадыла. Кюн а ариуду, жылыды. Бизни да жүреклерибиз къууанчлыды, бетлерибиз жарыкъдыла. Айхай дейсе, ёмюрюнгде кёрмеген жангы дуниягъа кёз ачсанг!

Кобени тенгиз портунда бизге СССР-ни Японияда посольствосуну эмда Япония-Совет турист бюрону келчилери тубедиле. Мен аланы не айтханларына хазна тынгылагъан да этмейме. Битеу эсим төгерекеге кетипди. Кемеле асыры кёпден, тенгизни бети хазна кёрюнмейди. Хар кемени палубасында къайсы кеме къайсы къыралдан болгъанын белгилеген байракъла чанчылыпдыла. Тёрт-беш къатлы кемеле уа сахар юйлеге ушайдыла. Аланы аралары бла ары-бери гитче къайыкъчыкъла жүзюп ётедиле, сахар орамлада «чабышхан» машиналача. Портда уа адам дегенинг сыйынып болмайды. Быланы кёбюсю, бизнича, башха къыралладан битеудуния кёрмючге келген туристледиле. Портда жумуш этип айланган японлула да аз туйюлдуле. Ала ары бла бери гумулжуклача къуулушадыла. Бирлери туристлени жүклерин ташыйдыла, бирлери, къайыкъладан чабакъла тюшюрюп, аланы машинала бла къайры эсе да ашырадыла, бирле уа, тюрлю-тюрлю илляулары (сувенирлени) къолларында тутуп, сатыу эте айланадыла.

Хар японлуну бетине къарайма. Жашауумда биринчи кере кёреме японлулары. Сыфатларыны кытайлыладан бла корейлиледен хазна башхалыкълары жокъду. Къазахлылагъа, къыргъызлылагъа да ушайдыла. «Дунияда японлу тиширыулача ариу тиширыу жокъду», – деген хапарны жолда келе эшитген эдим. Аны себепли японлу тиширыулары бетлерине бегирекда тюрслеп къарайма. Алай хапарда айтылгъанча ариуну кёрмейме.

– Советто... Советто... – деп, японлула бизни төгерегибизге кёп басындыла. «Ренин, Ренин...» – деп, бармакъларын тогъай этип кёргюзтедиле.

– Была не зат излейдиле бизден? – деп сордум Муаедге.

– Ленинни сураты болгъан бирсомлукъ темир ахча сурайдыла.

Ол заманда билдим япон тилде «л» харф болмагъанын. Аны орунуна «р» харфны айтадыла. Ленинни орунуна «Ренин» дегенлери да аны ючюн эди аланы. Японлула бизден саугъагъа деп буханка ётмекни да

сурадыла. Ол да бизге уллу жангылыкъ болуп чыкъды. Японияда ётмекни хазна билмейдиле, аны орунуна пиринч ашайдыла деп билдирдиле бизге.

* * *

Экинчи кюн эрттенликден окъуна бизни автобусла бла битеудуния кёрмючню арасы – Осака шахаргъа элтдиле. Бютюнда уллу тамашаны уа анда кёрдюк. Жетмиш жети къырал мында кеслерини кёрмюч павильонларын ачхандыла. Бир бирге ушагъан павильон жокъ: бири биринден омакъ! Хар бирини ичинде къыралларыны жетишимлерин кёргюзтген экспонатла, сатыу этген тюкенлери. Тюкенле уа тышында да кёпдюле. Халкъ бери асыры басыннгандан, жер кёрюннген окъуна этмейди. Уллу гумулжук тебе кибикди «ЭКСПО-ну» тийреси.

– Ма анда кёрюннген бек бийик павильон сизникиди, – деди японлу тилманчыбыз. Барыбызны да эсибиз ары бурулду. Ол СССР-ни павильону болгъанын тёппесинде къызыл байрагъыбыз да белгили этип турады. Юсюнде оракъ-салта сураты бла да. Биз павильонубузгъа, кенгден къарап, ёхтемлене тургъаныбызлай, къатыбызгъа юч-тёрт адам келдиле. Ала бизни бла орус тилде жарыкъ саламлашдыла.

– Мен бизни павильонубузну баш директорума, – деди келгенледен бири, эки къолун да кенгнге жайып. – Жууукъ болугъуз! Кёрмюч бла танышыуну кесибизни павильондан башларыгъызыны дурус кёреме. Програмабыз да алайды...

Директор, бизни барыбызны да ызындан тизип, кесибизни павильоннга элтди. Анда экспонатлагъа къарай айланган японлула кёпдюле. Аланы бетлеринде уллу сейирсиниулкню эслейбиз. Бек алгъа бизни кенг экранлы кинозалгъа элтдиле. Анда СССР-ни космонавтикада, илмуда, промышленностьда, эл мюлкде жетишимлерини юсюнден хапарлагъан киноленталаны кёргюзте эдиле...

Павильонубузну беш бёлюмю барды. Биринчи бёлюм толусунлай Ленинни жашаууна, ишине аталыпды. Биз мында Ленинни сагъатын, къаламын, кийимлерин да кёрдюк. Ючюнчю бёлюм совет культурагъа бла литературагъа аталыпды. Мында экспонатла асыры кёпден, къайсына къараргъа билмей, ауара болабыз. Кенг столну юсюнде газетлеге кёзюм илинди. Алагъа къарай барып, къазах, татар, къыргъыз, дагъыс-

тан, дюгер, гюржю, латвия, эстония, литва, башкирия, молдавия, къабарты... газетлени къатында «Коммунизмге жол» газетни кёрдюм! Уллу ёхтемлик сезим санларымы бийлеп, кёлюм толду. Азап кёчгюнчюлюкню заманында атыбыз бандитге, сатхычгъа чыгъып, бешилик да, артыкълыкъ да, тенгсизлик да, учузлукъ да сынагъан малкъар халкъым ана тилибизде чыкъгъан газетин совет миллетлени газетлерине тенг болуп, узакъ Японияда – Битеудуния кёрмючде – кёргениме мен къалай ёхтемленмей къалыр эдим! «Аллахха шукур, энди биз да миллетле санына къошулгъан эсек!» – дедим ичимден, жюрегим такъыр бола. Кёзлеримден кёз жашларым саркъа, газетими къол аязым бла сылап турдум. Кёз жилимукъларымы уа мен манга къарап тургъан адамладан жашырмадым. Нек дегенде ала мени жюрек къууанчымы тамычылары эдиле...

Кесибизни павильондан сора бизни Американы павильонуна элтдиле. Бек алгъа мында кёзге урунган зат: павильонну жюз метрле бла кенгиге жайылгъан гетен чардагъыды. Алай адамланы сейир этдирген чардакъны тюрлю-тюрлю бояулагъа боялгъан ариулугъу, неда аны уллулугъу тюйюлдю. Туристлени тамашагъа къалдыргъан бир тюрлю чыпынсыз чардакъны, салкъынлыкъча, хауада жайылып тургъаныды. Аны жашырынлыгъын а американлыла бизге ёхтемлик бла ангылатдыла: «Чыпынланы излеп, тегерекге бош къарайсыз. Чардакъны жерге тюшюрмей кёкде тутуп тургъан желди (хауа)», – дедиле. Алай биз чардакъны кётюрюп тургъан желни къайдан, къалай ургъанын кёралмадыкъ. Ол угъай жел таууш да эшитмедик.

Американы павильонуну бек уллу бёлюмю космосда жетишимлерине жораланыпды. Биз мында Айгъа жетип къайтхан «Аполлон» кемелени макетлерин угъай, кеслерин кёрдюк. Андан да озуп – американлы астронавтла айдан келтирген ташланы да кёрдюк: мор бетли зыбыр ташла. «Баям, таулуланы ичинде айдан келген ташланы кеси кёзю бла кёрюп тургъан биринчи малкъарлы мен болурма», – деген оюм келди акъылыма. Аны махтанып айтмайма. Жашауумда ол жумуш да манга жетгенине ёхтемленип айтама. Къуру ол угъай, Япониягъа биринчи болуп баргъан таулу да мен болгъан болурма деригим келеди. Нек дегенде манга дери ол узакъ къыралгъа таулуладан адам баргъанды деп эшитмегенме.

Японлула башха къыралланы павильонларындан эсе Чехословакияны павильонуна кёп ёшюн урадыла.

Алай бизни жол башчыбыз нек эсе да бизни ол тийре-
леге жанлатмайды. Башха кыралланы павильонла-
рына элтип айланган болмаса.

– Муаед, кел, Чехословакияны павильонуна кеси-
биз барып керейик, не зат бар эсе да, – дедим кыбар-
тылы негериме.

– КГБ-ны келечилери айланадыла ичибизде. Ала,
бизни группадан айырылганыбызны билселе, ызыбыз-
дан тышмей кыалмазла. Артда бизге сёз тиерге бол-
лукъду...

– Да Чехословакия бизге шуёх кыралды. Аны
ючюн не сёз тиеркиди?

– Прокурор шуёхум менден не эсе да бир затны
жашыргъанын сездим. Ол а мени ич сейирсиниюлю-
гюю бютюнда кыыздырды. Австралияны павильо-
нуна кире туруп, жашыртын кеси туристлерибизден
айырылдым да, Чехословакияны павильонуна бардым.
Павильон уллу туююдю. Алай аны кыатына жууукъ-
лашыргъа онг жокъду. Адамла бир бирлерин жинги-
риклери бла, ёшюнлери бла да тюртюп, алгъа ётерге
кюрешедиле. Япон тилде не эсе да бир затла айтып,
ачууланып кычыргъанла да бардыла. Кыарыуум
алгъа ургъан жаш заманым эди. Ёшюн уруп адамла-
ны орталарына ташайдым. Башымда кюнден сакълар-
гъа деп кийген женгил (салам) кыалпагъымы да тас
этдим. Сыгъына кетип, павильонну кыатына жетдим.
Анда уа жаланда бир экспонат: жерде Чехословакия-
ны картасы жайылыпды. Бир уллу сарыуег’а (дракон)
башын ёрге кётюре да, ауузун кенгнге ачып, тишлерин
кыжылдата, ол картаны кыабаргъа кюрешеди. Бир-
бирде бурун тешиклеринден от да чыгъады. Аякълары
бла картаны малтап, сюекли тырнакъларын анга
чанчыргъа кюрешеди. Сарыуекни кыан тамгъалы харф-
ла бла «СССР» деген жазыуун эследим. Бу кезиуде
билдим бу зат не магъананы тутханын. Ол чурулада
Совет Союз Чехословакияда баш эркинликлери ючюн
кётюрюлген адамланы танкала бла малтатып, анда кыан
тёкгенди. Чехословакыла уа кеслерини СССР-гъа кыа-
жаулукъларын дуниягъа белгили этер ючюн, павиль-
онларында быллай экспонат кыурагъандыла. Мен ол
такыйкыалагъа дери Америкадан кыалгъан кыырал-
ла Совет Союздан кыоркыгъан сунуп тургъанма. Мын-
да уа гитче Чехословакия окъуна СССР-ни жыртхыч
жаныуаргъа ушатып, анга налат бере турады... Бу зат
мени терен сагъышха кыалдырды. Нек эсе да «ура кетсе,
шайтан да ёледи» деген нарт сёз эсиме тышдю.

Көрмючде бизге дагъыда бир жангылыкъны юсюнден билдирдиле. Көрмюч, кесини ишин бошап, жабылгъан кюнюнде аны майданыны ортасында теренлиги беш мерт болгъан уру къазыллыкъды. Ол уругъа уа, тот басмазча, сыйлы темирден къуюлуп ишленген быргъы кесекни басдырлыкъдыла. Быргъыны ичинде уа жер юсюню бусагъатдагъы болумуну (къыралла, суула, тенгизле, таула...) картасы асыраллыкъды. Ол кеси да жер тубюнден беш минг жыл озгъандан сора чыгъарыллыкъды. Дунияда къаллай тюрлениуле болгъанларын беш минг жылдан сора жашагъанла ол картадан билликдиле...

* * *

Битеудуния көрмючде беш кюн болдукъ. Андан сора, Японияда айланыубуз башланды. Нара, Саппоро деген шахарланы көргюзтдюле. Ызы бла кемебиз Японияны ара шахары Токиону тенгиз портуна жетип тохтады.

Оне миллион адам жашагъан Токио бизни кез аллыбызгъа бир жангы дунияны жангы бетича ачылды. Бийик юйле, хар жерде тюрлю-тюрлю рекламаланы көргюзтген хауа (неон) чыракъла, эки къатлы темир жолла, орамла толу машинала...

Бизни бек алгъа Японияны миллет ресторанларындан бирине элтдиле. Рестораннга кире туруп, аякъ кийимлерибизни тешдирдиле да, чарыкъла кийдирдиле. Барыбызны да, къазахлы юйледеча, жерге, кюйюз юсюне, олтуртдула. Хар бирибизни аллыбызда тегерек гитче столчукъла бардыла. Бизни бу рестораннга япондуланы адетлери, миллет ашлары бла шагъырейлендирирге деп келтиргендиле. Биз мында гейшаланы биринчи кере кёрдюк. Ала ышара, кюле хар бирибизни столубузгъа ашарыкъла, суула, ичгиле келтирип саладыла. Мени столума къарагъан гейша ашарыкъланы келтиргенден сора, къатымда тобукъланып, баш ийип, аууслан дегенча белги берди. Мен гитче табакъчыкъда пиринч какдан ашаргъа кюрешдим, эки иничке таякъчыкъ бла. Алай аланы болушлугъу бла ауузма бир пиринч бюртюкню да элталмадым. Гейша таякъчыкъланы къалай тутаргъа керек болгъанын манга көргюзтюп кюрешди. Андан да файда чыкъмады. Болалмагъанымдан сора, япон таякъчыкъланы бир жанына атып, къолум бла ашап тебиредим. Гейша,

кюлюп, киндиксиз болду. Ол манга бир затла айтып кюрешди, алай аны не айтханын мен къайдан биллик эдим.

Менден узакъ болмай, олтургъан Муаедге къарадым. Ол, бир затха да эс бурмай, пияла кибик, терен табакъчыкъда «шорпадан» уртлай тура эди. Мен да, андан юлгю алып, «шорпама» узалдым. Тауукъ этни шорпасына ушатдым татыуун. Ичинде ууакъ эт туурамчыкълары да барды. Не эсе да аланы иги жаратмадым. Ашаргъа кёлюм бармай, тохтап къалдым. Гейша, манга, аша, аша дегенча, къоллары бла белги берди. Бу кезиуде аллыбыз бла озуп баргъан тилманчыбызгъа: «Бу шорпада этле не этледиле?» – деп сордум мен.

– Бек сыйлы къонакълагъа берилиучю бек багъалы этди, макъа эт, – деди ол. Кёлюм ёрге уруп, амалсыз болдум. Муаедге къарадым. Ол а ашай эди макъа этни, сюекчиклерин да кемире. Бирсиле да алай. Мен шорпа табагъымы бир жанына тюртдюм. Гейша сейир этди. Столумда башха тюрлю ашла да кёп эдиле. Алай алагъа да кёлюм бармады, макъадан сора. Биз да ауузланып бошаргъа, гейшала жырлап, тепсеп башладыла. Аланы бизге ойнакълагъанлары, саусузну тешегинден къобарырча, алай зауукълу эди...

Ресторандан чыкыгъандан сора, тилманчыбыз: «Кюн сайын Совет Союздан Япониягъа эки самолёт келеди, макъаладан жюкленип. Эки къыралны арасында сатыу-алыу иште ол бек магъаналы жерни тутады. Япониягъа макъаланы Краснодар крайда ёсдюредиле», – деп ангылатдыла бизге.

Экинчи кюн бизни дуниягъа аты айтылгъан «Мицубиси» деген машинала ишлеучю заводха элтдиле. Ары кире баргъаныбызлай, сейирлик ишге тюбеп къалдыкъ: уллу залны ортасында битеу ёресине адам статуя сюеледи. Бир японлу уа, терлегенлери да мангылайындан саркъа, не эсе да бир затла да айта, узун таякъ бла статуяны аямай тюеди. Статуяны туююп бошап, аны бетине да тюкюрдю. Сора, бизге бурулуп, кечгинлик беригиз дегенча, баш ийип, къайры эсе да кетди. Биз барыбыз да бу неди дегенча, тилманчыбызгъа къарадыкъ.

– Бу статуя фирманы иесини статуясыды. Кеси да резинден къуюлуп этилгенди. Ишчилери, анга жюрек кыйынлыкълары болгъанла, бери келип, аны бу статуясын къазыкъла бла туююп, къанларын сууутуп, алай кетедиле, – деп ангылатды тилманчыбыз бизге...

Андан сора бизни эл мюлк фермаладан бирине элт-

диле. Анда 700 саулукъ ийнек барды. Алагъа жаланда алты адам къарайды. Ала да кёбюсюнде механизм-леге «оноу» этедиле ансы, бизде фермаладача, къол иш бла (къара жумуш) хазна кюрешмейдиле...

Дагъыда бизни таксилеге оноу этген бир фирма бла танышдырдыла. Фирманы иеси бизге быллай хапар айтды:

– Мындан беш жыл алгъа мени фирмам банкрот болду. Сегиз жюзден артыкъ машинабызны сатаргъа тюшдю, аллай бир адамны да ишден кетерирге тюшдю. Ачыудан кеси кесими асайым деп да болдум. Бир кюн кабинетиме эрттеден ишлеген таксистлерибизден бири кирди да: «Фирмабызны банкротдан къутултурча, башыма бир акъыл келгенди», – деди. «Не акъылды ол? Айт», – дедим анга. «Битеу таксистлерибизни ишден къыста да, аланы орунларына жаш, ариу къызланы ал. Мени уа кесинге заместитель эт», – деди ол. Мен сагъайдым. Муну айтханында магъана болгъанын жюрегим сизди... Алай, сегиз жюз къызы таксист ишге алыр ючюн, бек алгъа аланы шофёр усталыкъгъа юйретирге керекди. Ишден кетерлик эр киши таксистлеге да иш хакъларындан тышында да, болушлукъ халда ахча берирге керекди. Къызланы табар ючюн, телевидениеге, газетлеге да реклама берирге тюшерикди. Ол затлагъа къаллай бир ахча кетеригин тергетдим экономистлерибизге. Алай ала санагъан чакълы бир ахчабыз жокъ эди. Банкдан ссуда алыргъа таукел болдум. Аллай уллу къоранч да этип, башлагъан «реформабыздан» хайыр чыкъмай къалса, битеу Япониягъа бешишлик болуп, башым палахха къаллыгъын да ангылай эдим. Болсада артха турмадым... Бююнлюкде мени такси фирмам къуру Японияда угъай, битеу дунияда окъуна бек бай фирмагъа саналады. Мен кесим да миллионер болгъанма. Сиз кёре болурсуз орамлада ариу къызла жюрютген таксилени. Ала барысы да бизни фирманыдыла. Ариу тиширыуну жанында олтуруп, жолда аны бла ойнай-кюле барыргъа ким суймейди дейсе?!

Такси фирманы башчысыны айтханына биз сейирсинип тынгыладыкъ.

– Бизнес дегенинг алайды... Аны айнытыуну ама-лын излегенлей турмасанг, банкрот боласа да къаласа, – деп къошду ушагъыны ахырында фирманы иеси. Ол бизни, сыйлагъан да этип, алай ашырды.

Японияда айланган кюнлерибизни ичинде «бизнес» деген сёзню кёп кере эшитдим. Тюзюн айтханда,

аны не зат болгъанын мен да, мени нёгерлерим да хазна билмей эдик. Къыралны къайсы шахарына барсакъ да, тюкенле асыры кёпден, къайсына кирирге билмей, ауара боласа. Алай бизни бек сейирсиндирген аланы кёплюгю да туююл эди. Ол тюкенле барысы да энчи адамланыдыла. Бизни сейирге къалдыргъан да олду. Совет Союзда, гитче ларёкчукъдан башлап, уллу тюкенлеге дери къыралны къолундадыла. Бир инсанны да тюкен тутаргъа эркинлиги жокъду. Японияда уа хар зат да энчи адамланы къолларындады. Алай болгъанлыкъгъа уа, къырал байды. Тюкенле аш-азыкъ, промышленность товарладан толудула. Жанынг не затны суйсе да, табаллыкъса мында. Адамла ариу кийинедиле, жарыкъ кёллюдюле. Дунияны ариулугъу да, байлыгъы да Япониягъа жыйылып къалгъанчады. Бизни къыралда уа, тюкенден тынгылы зат сайлап алып ючюн, узун очередьге сюелмей болмайса. Очередыде да аллынга башха адамны тюшюрмез ючюн, жагъангы жыртдыраса... Бу былай некди деп, сагъыш эте эдим, Японияны къыдыра айланьп. Алай ол сорууума мен жууап табалмай эдим. Нек дегенде, биринчи классдан тебиреп, манга устазланы айтханлары бир болгъанды: социализмге жетген жашау жокъду деп. Китаплада, газетледе окъугъаным да ол болгъанды. Мен анга ийнаныпма. Алай Японияда уа мен бай жашауну кёреме...

Биз Токиогъа келгенли, ыйыкъ болады. Аны бла танышыргъа кюн сайын чыгъабыз, сахардан кёз къарамыбыз а тоймайды. Ол кёп тюрю «бети» болгъан къалагъа ушайды. Бир жерге барсанг, аны ышара тургъан сунаса, экинчи жерге барсанг, мудахлыгъын эслейсе, ючюнчю жерде уа, Токиону ачууланьп тургъан сунаса. Японлуланы айтыуларына кёре Токио эки кере бузулгъанды: биринчи кере 1923 жылда, жер тепгенде, экинчи кере уа – экинчи битеудуния урушну кезиуюнде. Урушну кезиуюнде сахарны 80 проценти оюлгъанды дейдиле. Аны себепли мында эрттегили япон юйле хазна къалмагъандыла. Аланы орунуна 10 – 13 – 17 къатлы мекамла ишленгендиле, 35 – 45 къатлы юйле да тюбейдиле.

Бизге айтханларына кёре, Японияда уручулукъ, башха къыралла бла тенгleshдиргенде, жокъну орунундады.

Биз Токиода автомобиль фирмада да болгъанбыз. Анда хар 45 секундну ичинде конвейерден бир машина чыгъады. Предприятие бийик автоматикалы тех-

ника бла жалчытылгъанлыкъгъа, анда кѣп минг адам ишлейди. Бир къауум цехледе биз аланы къалай ишлегенлерине сейирсинип къарап тургъанбыз. Роботдан башха туююдюле. Беллерин тюзетирге, жан-жанларына къараргъа окъуна онглары жокъду, асыры къазауат этип кюрешгенден. Анга кѣре, мында низам да къатыды. Ишчи ишине кечигип келсе, къолуна рас-чет къагъытын берип, ызына ашырып иедиле. Цехле, келин отоулача, ариудула, хазна таууш жокъду. Санлап бирде музыка согъулады...

Японияда конституциялы монархияды. Къыралны таматасына император саналады. Алай къырал оноу анга жетмейди. Ол Японияны къырал байрагъычады. Халкъы аны бек сыйлы кѣреди, анга табынады. Император Хирохито Токиода жашайды. Жашагъан къаласыны тегереги бийик хуна бла бегитилипди. Хунаны тыш жанындан да теп-тегерегине уллу илипин къазылып, ол да суудан толуду. Ол сакълыкъла барысы да императорну жашаууна къоркъуу болмаз ючюн этиледиле. Императорну къаласына кишини да иймейдиле. Биз да аны жаланда тегерегине айланып кѣргенбиз.

Къыралда жюрюй келген адетге кѣре, император халкъгъа бир жылны ичинде жаланда эки кере кѣрюнеди. Жангы жылда бир кере эмда кесини туугъан кюню – 29 апрельде – экинчи кере кѣрюнеди. Императорну туугъан кюню Японияны миллет байрамына саналады. Ол кюн бир адам да ишлемейди.

Император жангы жылда бла туугъан кюнюнде, жашагъан юйюню балконуна чыгъып, халкъгъа алай кѣрюнеди. Балкон мияла бла жабылып болады.

Биз Японияда тургъан 17 кюнню ичинде бир къауум сѣзлени, ол угъай эсенг а айтыулары окъуна юйреннгенбиз. «Юйренирге япон тил алай къыйын тил туююдю», – деп, бир къауум негерлерибиз алай айтыргъа да базына эдиле. Ким биледи. Алай окъуна болур. Японлула ачыкъ тауушланы аз созуп, жумушакъ сѣлешедиле.

Театр искусство Японияны культура жашауунда уллу жерни алады. Бусагъатда къыралда 650-ден аслам театр барды. Аланы кѣбюсю уллу сахарладады. Жаланда Токиода 107 театр барды. Аладан бек белгилиси «Кабуки» деген театргъа биз барып, аны спектаклине къарагъанбыз. Театрны залы бек омакъды, ол тургъан шинтиклери жумушакъдыла. Билет бек багъады. Биринчи тизгинде жерлени багъасы 6 минг иен-

нге дери жетеди. Аллаи бир ахчагъа уа, сёз ючюн, орталыкъ транзистор алыргъа боллукъду. Анга да къарамай бу театргъа жамауат кёп келеди. Бу театрны бирсиледен бир башхалыгъы: мында тиширыу рольланы барын да эр кишиле ойнайдыла. Ойнай туруп, аланы жашла болгъанларын бир адам сезерик туюлду.

«Кабукини» спектакльлери башланырдан алгъа, анда ойнагъан артистле бирем-бирем залгъа чыгып, кеслерини юслеринден хапар айтадыла. Хар бири хапарын сейир айтыргъа кюрешеди. Ол да уллу хунерликге саналады. Кесини хапарын айта туруп, залда олтургъанланы къайсы артист кёп кюлдюрсе, ол къалгъанладан эсе бийигирек даражалы артистге саналады. Биз тиллерин ангыламасакъ да, бир къауум артистлени мимикаларына, ауузларын тюрлендиргенлерине кюле эдик. Японияда гинжи театрны да бек сюедиле.

Кинону кёп чыгъарыу бла да Япония алчы къыралладан бириди. Ол артыгъыракъда 1960 жылда рекорд салгъанды. Ол жыл Япония жалаңда суратлау фильмледен бешжюз къыркъ жетисин чыгъаргъанды. Бусагъатда аллай бир фильм чыгъарылмайды. Аны сылтауун а кинопромышленникле телевидениядан кёредиле. Телевизор чыкъгъанлы, халкъны кинолагъа жюрююу азайгъанды. Сёз ючюн, 1958 жылда Японияда кинофильмлеге бир миллиард жюз отуз миллион адам къарагъан эсе, 1969 жылда уа жалаңда эки жюз токъсан миллион адам къарагъанды.

Токиода болгъан кюнлерибизде биз анда Совет Союзну посольствосуна да баргъанбыз. Анда кеси адамларыбыз бла тюбешгенбиз. Ол бек хычыуун кёрюнген эди.

Японияда онжети кюн турдукъ. Андан сора кемебиз бизни артха – Владивостокга – келтирди. Андан самолёт бла Минводха учдукъ. Узакъ жолоучулугъуму бу ахыр кесегинде мени сейир этдирген дагъыда бир зат болду: Владивостокда самолётха эрттенликде он сагъатда миндик. Минводха эрттенликде сагъат он болуп алай жетдик.

– Бу къалай болады? Сагъатларыбыз тохтапмы къалгъандыла, огъесе биз ажашханмы этгенбиз?.. – деп сордум Муаедге.

– Биз кюн бла бир теркликде бирге келгенбиз... – деп ангылатды ол. Астрономиядан уллу хапарым болмагъаны себепли, нёгерими айтханына хазна тюшюналмадым.

ЮЙЮР ЖАШАУУМУ ОЮЛУУУ

Япониягъа баргъаным мени кѣп затха кѣзюмю ачды. Кече тѣшегимде жатып, жукълаялгъан окъуна этмей эдим. Эки дуняны: социализм бла капитализм-ни бир бири бла тенгleshдиреме. Ишчи адамны сыйы бизде бийикди. Алчыланы къырал орденле, майдалла, грамотала бла да саугъалайды, Социалист урунууу жигити деген хурметли атны да береди. Эл Советледен башлап, СССР-ни Баш Советине дери депутатха да айырыладыла алчыла. Японияда уа алай туююлдо. Ишчиге жетгени, ишди. Иги ишлесенг – кесинге иги, аман ишлесенг – кесинге аман. Намысы, сыйы да аны бла чекленеди японлу ишчини. Алай аны жашау къолайы уа совет ишчиден эсе кѣп да игиди. Битеу керегин табады. Бир угъай, экишер машинасы болгъан ишчи юйюрле да кѣп. Экишер телевизору болмагъан а – жокъ. Мотоциклле, аякъ машинала уа арбазларында къошакъ халда турадыла...

Бу былай великден болады деген сорууну жууабы теренде туююлдо. Ол зат адамны къыйынын багъалау бла байламлыды. Бизде ишчини болуму телини эшигин махтау жабар дегенча эсе, Японияда уа ишчини эшигин иш хакъы ачады дегенчады. Японияда ишчи айлыкъ хакъына машина сатып алыргъа къолундан келлик эсе, бизде уа совет ишчи, айлыкъ хакъын ашына-сууна да жетишдиралмай, тѣгерегин къармайды. Амасыз болуп, урларгъа кюрешеди, жашырын саудюгерчилик да этеди...

Японлу ишчи жамауат жашауунда бир затха ыразы туююл эсе, къолуна лозунг алып, орамгъа чыгъады да, къырал оноучулагъа налат береди. Бизде уа алай этеме дегенни терк окъуна тюрге тумалайдыла. Японияда талай партия (ол санда коммунист партия да) барды. Бизде уа жалан бир партия – коммунист партия. Сен анга член туююл эсенг, бир тюрюк къырал, совет къуллукъдан умут этме, сен акъыллы, сенден билимли адам жокъ эсе да. Алай бла, СССР-да халкъ экиге бѣлюнюлдо: коммунистле – акъсюекле, къалгъан халкъ а – къара халкъ. Алай аны юсюнден айтыргъа жарамайды. Японияда уа адамланы эркинликлери бирди: партиягъа член эсенг да, член туююл эсенг да...

Быллай затла эдиле мени сагъышлы этгенле. Совет Союзгъа жетген къырал жокъ сунуп тура эдим, Япониягъа барып къайтхынчы. Энди уа жюрегиме арсарлыкъ сезим киргенди: бизден эсе, капиталист къыралланы жашаулары иги болурму деп.

Алай мен ол заманда къайдан биллик эдим, жы-
йырма жылдан сора Совет Союз да оюлур, Россей да
капитализмни жолуна тохтар деп. Ол заманда мен
жюрегимден къууаннган эдим, энди бизни халкъы-
быз да, Японияны халкъыча, къолайлы жашаугъа ыч-
хынды деп. Алай хар зат да башха тюрлю болуп чыкъ-
ды. Сексен жыл ишлеп, уллу къыралны аягъы юсюне
салгъан уллу халкъыбыз кеси аякъ тюпге тюшдю да
къалды, садакъа тилерча болуп. Аны уллу къыйын
салып жыйгъан ырысхысын а демократлабыз деп
чыкъгъан уручула ууучларына жыйдыла да къойду-
ла, къарап-къарагъынчы, миллионерле, миллиардерле
болдула. Култураны да аякъ тюплерине малтадыла.
Совет Союзну заманында адамны игиликке, ариу къы-
лыкъгъа, шуёхлукъгъа юйретиучю киноланы бла ки-
тапланы орунуна адам адамны къанын төкген, айыплы
затланы пропагандалагъан былхымсыз киноланы теле-
виденияда, кинотеатрлада кече-кюн демей кёргюзте-
диле, аллай китапланы миллион экземпляр этип бас-
малайдыла. Алай бла, ёсюп келген жаш төлюню аман
къылыкълагъа юйретедиле... Бизни ётюрюк демократ-
ларыбыз, Россейни аркъа жилигин сындырып, жерин-
ден тепмезча этгендиле. Алагъа кереги да олду. Сау-
сузну тонагъан тынчды...

* * *

Къалай-алай да болсун, Япониягъа баргъаным мени
даражамы кётюрдю. Аны юсюнден республикалы га-
зетлерибизде басмаланнган жолоучулукъ хапарларым-
дан сора атым бютюнда кенгнге жайылды. Эллери-
бизге командировкагъа барсам: «Къалай эди Япония-
да?» – деп соруп тебирей эдиле адамла.

Жолоучулукъдан къайтхандан, сора чыгъармачы-
лыкъ ишими къолгъа алдым. «Дертли къама» деген
романымы жазып бошап, китап басмагъа бердим. Жар-
лы юйюрню атасы Жамбот Къужон бийни жалчысы
эди. Жашау чюйреликле жалчыны бла бийни арасын-
да жюрек къыйынлыкъла туудурадыла. Тарт-соз бола
кетип, баш кётюрюрге кюрешген къойчусун къабына
жыяр ючюн, бий анга жюз чыбыкъ уругъа буюрады.
Жамбот, ол артыкълыкъны кётюралмай, дуниядан ке-
теди. Ёле туруп, къамасын тамата жашына – Ислам-
гъа – береди: «Мени ючюн бийге дерт жетдир», – деп.
Ислам атасыны осуятын толтурады. Революция къау-
гъаны заманында ол атасыны къолундан алгъан къа-

ма бла Къужон бийни ёлтюреди. «Дертли къама» деген романым алай бошалады.

Алай манга романны сюжети жарты айтылып къалгъан жомакъча кёрюнеди. Аны себепли дертли къаманы хапарын андан ары бардырыргъа таукел болама.

Ол акъыл башыма келген заманда, мен къайдан биллик эдим, дертли къаманы хапары узакъгъа созулуп, бир угъай, юч роман боллугъун. Ол заманда мен къайдан биллик эдим малкъар литератураны майданында биринчи трилогияны жазгъан автор мен боллугъуму... Ол заманда эслеп эсима да кирмеген эди, бу чыгъармам мени жазычулукъ ишими баш ёзеги болур деп. Ол заманда къайдан биллик эдим мени бу трилогиям орус, къабарты тиллеге да кёчюрюлюп чыгъарыгъын!..

Ала барысы да алда боллукъ затла эдиле. Алай бу чурулада юйюр жашаууму туман басып, не эсе да бир палах боллугъун жүрегим сезип тура эди. Юйюрге биринчи сабийибиз – онючжыллыкъ къызчыгъыбыз Нюржан – менингитден ауруп ёлдю. Аны ачыуу мени къаты ууатды. Бизге дагъыда бир къызчыкъ тууду. Алай биринчи сабийими ачыуу эзген жүрегими ол да жапсармады. Кюнден-кюннге Лина бла арабыз осалдан-осалгъа кете барып, ахырында ишибиз сюдге жетди. Айырылдыкъ. Сабийлерим (жаш бла къыз) къыйналмасынла деп, фатарымы да алагъа къоюп, кесим а, дачам бар эди да, башымы алып, ары чыгъып кетдим. Кёчгюнчюлюкден туугъан жерибизге къайтып келип къурагъан юйюрюм алай бла чачылды.

Алгъа къыйын кёрюнюп турду. Алай артдан-артха жангызлыкъ жашауума юйюркюндюм. Ол жашау чыгъармачылыкъ ишима ахшы себеп болду. Дачада манга бир зат да чырмаулукъ этмей эди кечеле бла жазыу этерге. «Дертли къаманы» экинчи китабын, «Къурч бюгюлмейди» деген романымы да анда жазып тебиредим. Анга кёлюм алай берилген эди: бир-бирледе тангны къалай атханын окъуна эслемей къала эдим...

ЖОЛГЪА АТЛАНДЫРГЪАН ТЮШ

Дачада жашагъанлы, эки жылдан да артыкъ заман озду. Бу кезиуню ичинде «Къурч бюгюлмейди» деген романымы ахырына жетип къалмасам да, жазып бо-

шаргъа жууукълашдым. Дачада жашауум мени жемиш тереклеге багъаргъа, помидор, картоф ёсдюрюрге, ол угъай эсенг а, быстыр жууаргъа, юйню тизгинин жыяргъа, аш этерге юйретди. Эгечлерим, къарындашларым да, анам да мени бу жашауума ыразы туююл эдиле. Хар бири кесини журтуна чакъырып кюрешдиле. «Неда къатын ал да, жангы юйюрюлю бол!» – деп да къысдыла. Алай эркинликге да, жангызлыкъгъа да юйреннген жашау ызымы бузаргъа арталлыда унамадым. «Бирда болмай эсе да, эрттен-ингир келип, ауузланып кете тур», – деп да къыса эдиле ахлуларым. Алай аш-суу бла къыйналгъан жерим да жокъ эди. Гитчеликден окъуна бек сойген ашым тегереклей бишген картоф бла бишлакъ болгъанды. Ол экиси уа табыла эди. Тенглерим, манга къонакъгъа келип кетселе: «Жагъафарны дачасы картоф ийис этеди», – деп, экинчи кюн чам хапарларын жазыучу эдиле.

Бир жол тюшюмде атамы кёрдюм: онгсуз болуп, жер къыдырып, ажашып айланган адамча. Анга жаным ауруду. Алай ол манга артыкъ уллу эс бурмайды. Селешген да этмейди. Не эсе да кеси кесине жер табалмай айланганча болады. «Кел юйге», – дейме анга. Биргеме тебирегенча болады. Къарасам, менден айырылып, къайры эсе да узайып кетип бара тургъанча болады. «Чуукал, Чуукал!..» – деп, ызындан хахай этип къычырама. Ол а, артха да бурулмай, не эсе да бир терен юлкюлени арасына кирип, жокъ болуп кетеди. «Чуукал, Чуукал!..» – деп, аны излей чабама... Кесими къычырыгъыма кесим уяндым. Жюрегим къазауатдан дып-дып этип ура эди. Киши жеринде къабыр тебе болуп къалгъан атамы бу халда кёргениме жаным бек къыйналды. Эрттенликде эртте туруп, базаргъа бардым, бир садакъа берейим деп. Садакъачыла анда кёп болуучудула. Мында Къайсыннга тюбеп къалдым. Ол, аллына факъырачы тюбесе, анга ахча узатмай къоймаучуду.

– Не айланаса, Жагъафар? – деп сорду ол, хар замандача, жарыкъ ышара.

Мен анга кёрген тюшюмю айтдым.

– Охо, харип, сабийлерин излеп айлана болур, – деди Къайсын, сагъышлы бет алып. Бу кезиуде, къоюнунда да сабийчиги бла, къатыбызгъа садакъачы тиширыу келди. Къайсын, хуржунундан чыгъарып, анга къызыл тюменликни узатды: «Киши жеринде къабыр орун тапхан адамларыбызгъа сууап болсун», – дегенни айтып. Ол заманда къызыл тюменлик алай аз ахча туююл эди.

Мени жанымда жаланда беш сомум бар эди. Мен да аны чыгъарып, ол факъыра къатынны къоюнунда сабийчикге узатдым, ичимден: «Атама сууап болсун», – деп. Жюрегим орунуна келгенча болду. Солуууму эркин алдым.

– Бусагъатда не жазаса? – деп сорду Къайсын.

– Бир романым китап басмадады. Энди экинчи романны жазып бошай турама.

– Къарайма да, сен бизни малкъар Толстоюбуз болукъ болурса! – деп ышарды Къайсын.

Ол кюн Къайсыннга да тюбеп, атам ючюн садакъа да бергениме кълюм кълтюрюлгенлей айландым.

Талай заман озгъандан сора, атамы юсюнден алгъын кърген тюшюмю къайтарып кърдум. Бу жол а ол, алгъындан эсе да бек тозурап, бютюнда амалсыз болуп айланганча кърюндю. Алгъын жолча, анга жюрегим жарсып, жилярыгъым да келип, алай уяндым. Атам тешек болуп жатхан заманда: «Ташлы-Таланы къралмай къала болурма», – деген сълзлери эсиме тюшдюле. Аны ол ауазы манга теренден, жер тюбюнден, эшитилгенча, тунукъ эшитилди.

«Ярабий, анабызгъамы жарсып айлана болур?» – деп келди кълюме. Анабыз а ол чуруда къыйын ауруп тура эди. «Огъесе уа, мени, сабийлерими да атып, юйюрсюз къалгъаныма ыразы болмай айланганлыгъымы болур?» – деген оюм да келди башыма. «Чуукал, бу иште мени арталлыда терслигим жокъду. Ол дунядан къарап, бу дуняда хар зат да кърюнюп тура эсе, сен биле болурса, «келининг» мени намысым бла къалай ойнап тургъанын», – деп, анга тарыгъыргъа да кюрешдим. Алай, анга да къарамай, бир ауукъдан, «ажашып айланган атам» дагъыда тюшюмде кърюндю. «Муну манга не эсе да бир жюрек къыйыны барды», – деп, сагъышха къалдым. Бир ингирде, ишден сора, къарындашым Ахматны юйюне къайтдым. Галя келиним, хар замандача, манга кюнча жарыкъ болуп тюбеди. Терк окъуна ашха-суугъа къармашып тебиреди. Мен а Ахматха кърген тюшлерими айтдым. Аны кълю толгъанын эследим.

– Бу не алаMAT, не сейир... Мен да аллай тюш къргенме, – деди Ахмат. – Биз аны унутуп къойгъанмы сунa болур ол? – деп да къошду къарындашым.

Экибиз да июнь айда отпускаларыбызны бирге алып, Къазахстаннга – атабызны къабырына – барыргъа оноулашдыкъ.

Галя аллыбызгъа дюгер хычинле салды. Ичдик,

ашадыкъ. Алай Ахматны бла мени кѣлюбюз аны ючюн да хазна жарымады. Ол да, мен да ичибизден атабызны ажашып айлангананы юсюнден бир кибик тюшле кѣргенибизни сагъышын эте эдик.

Июнь ай да жетди. Ахмат да, мен да, алгъындан келишгенибизча, отпускагъа бирден чыкъдыкъ. Ол заманда къарындашым Нальчикни бек сыйлы заводларындан бири «Электровакуум» заводда ишлей эди. Аны сураты Нальчикде Марияны эсгертмесини къатында «Шахарны алчы ишчилери» деген сыйлы къангагъа тагъылып эди. Алайдан озгъаным сайын, Ахматны кюлюмсюрей тургъан суратына къарап, жюрегим ёхтемликден толуп, алай кетиучюме. Биз Къазахстанда, ызы бла уа Къызыл-Къыяда къыйын жашауубузну ауур аумасында абына-сюрюне айланган заманыбызда къайсыбызны эсибизге келлик эди, талай жылдан сора Ахмат, туугъан жерибизни алчы адамларыны санына къошулуп, ара шахарыбызны сыйлы къангасына тюшер деп!

Самолѣтха билетле да алып, Ахмат бла мен Хасаниягъа бардыкъ – анабызгъа жолгъа тебирегенибизни айтыргъа. Анабыз, бизни кѣргенде, къууанчлы болду, жеринден кѣтюрюлюрге да кюрешди.

– Хайда, биз келгинчи, сау болуп тур, – деп, Няняны къолун тутдукъ.

– Менден салам айтырсыз атагъызгъа, – деди ол, сакъал тюбю къалтырай. Сора, кѣзлеринден шыр деп тѣгюлген кѣз жашларын бизден жашыра, бетин бир жанына бурду. Ахматха къарасам, ол да кѣз суу эте тура эди...

Юч-тѣрт сагъат учхандан сора, самолѣт бизни Алматыны аэропортуна жетдирди. Биягъы Къазахстан! Малкъар халкъгъа къыйын сагъатында ата юйю да, къабыр оруну да болгъан кенг аулакъ. Ахмат да, мен да, сабийликден солугъан хауабызны жангыдан жута, тѣгергибизге тамаша болуп къарайбыз.

Биз аэропортда Талды-Курганнга тебирей тургъан автобусну тапдыкъ. Жолубузну алай тап къуралгъанына къууандыкъ. Ол автобус биз барлыкъ элни – Бѣлекшини – къаты бла озарыкъды.

Къазахлыланы къазахча сѣлешгенлерине тансыкълап тынгылай, къарындашым да, мен да автобусда жумулуп барабыз, сагъышлы болуп. Ахмат нени юсюнден оюмлай баргъанын билмейме, алай мен а, терезеден къум тюзлеге, жол жанында ёсген акътереклеге къарай, озгъан кюнлени эсима тюшюреме. Ёнгбекши

элде онунчу классны бошап, Алматыгъа окъургъа атланганым тюенене кибик кёрюнеди. Ол заманда мени Къазахстанны ара шахарына элтген автобус иги малтанмагъан зыгъыр жолда чайкъала, силкине алай баргъан эди. Энди уа ол жол, асфальт бла жабылып, миялача, сыйдамды, чайкъалгъаны, силкиннгени да болмай, автобус шууулдап барады...

Кюн кызыуду. Автобусну ичи уа хамамдачады. Адамла, амалсыздан, къоллары бла бетлерине жел этдирирге кюрешедиле. Ачыкъ терезеледен ургъан хауагъа боюнларын созадыла.

Биз автобусдан тюшгенде, кюн тюшден аууп эди. Бёлекшиге дери Ахмат бла мен энтта юч-тёрт кычырым тенгли бир жаяу барыргъа керекбиз. Жолда, терен къаргъа батылгъанча, къалын сары букъугъа инчиклерибизге дери батыла барабыз. Биз билмеген жол туююлдо бу. Сабийлигибизде аз кыдырмагъанбыз мында.

– Ахмат, ёпкелерибиз къумдан толмай, анча жыл биз мында къалай жашагъанбыз? – деп сордум къарындашыма, къургъакъсыгъан тамагъымы туюкюрюгюм бла жумушатыргъа кюреше. Не билейим дегенча, къарындашым инбашларын жыйырып кёйдю. Ол мени айтханыма артыкъ уллу къулакъ бурмагъанын эследим. Аны кёз къарамы узакъгъа – Бёлекши жанына – кетип эди. Ары мен да къарайма. Жууукълашханыбыз сайын, эл манга жарты оюлгъан журтча кёрюнеди. Алай эсимде уа – атамды. Аны къабырына жете турабыз. Ары жууукълашханыбыз сайын, жүрегим тынгысыз урады. Будаё сабанланы сугъарып, юйге арып-талып келиучю сыфаты кёзюме кёрюнеди. Мен аны къабырына угъай, кесин саулай кёрюрге келе тургъан сунама. «Чуукал, нек ажашып айланаса?» – деп сорургъа ашыгъама...

Жетдик таулу къабырла болуучу жерге. Алаша къум тёбечикле болуп турадыла къабырла. Тёгерекде уа кёйла, тууарла кюте айланадыла. Къабыр тёбелени юслери да мал ыздан толуду. Гургунла да, башларын кётюрюп, кими ары, кими бери сызыладыла. Бир къауумлары уа, тохтап, сиз а кимсиз, нек келгенсиз деп, Ахмат бла манга гитче кёзчюклерин сюзюлтюп къарайдыла.

Мен бара барып, бир уллу тёбени къатында тохтап, жерге тобукъландым. «Чуукал... ма биз, жашларынг, келдик аллынга...» – дей, къабыргъа бауурландым.

– Чуукалны къабыры ол туююлдо, ма буду... – деп сёлешди Ахмат арт жанымдан.

Мен, жерден ёрге кёбуп, къарындашыма бурулдум. Экибиз да даулашып тохтадыкъ, бир бирге женгдирмей.

– Сен, Ёнгбекшиге окъургъа кетип, анда тургъанса... Аны себепли унутхан болурса... – деди Ахмат.

– Ёнгбекшиден каникуллагъа келгеним сайын, къабырлагъа бурулмай кетмегенме... – деп, Ахматны кесиме ийнандырыргъа кюрешдим. Алай ол кеси кёрюзтген къабыр тёбени къатындан тепмеди...

Аны мында къазахлылагъа соруп билирбиз деп, экибиз да элге кирдик. Ахматны билмейме, мени уа жүрегим такъыр болду. Биягъыча, къум басхан тар орамла, бахчаланы сугъарыргъа деп къазылгъан илипинле, саламбаш, топуракъбаш юйчюкле, къызыу кюнден бугъуп, терекле аумасында къысха солуу эте сойланып жатхан ит кючюкле, къойла. Анда-мында ойнай айланган сабийле. Аланы кёргенде, сабийлигим кёз аллыма келди. Мен да, алача, бу орамланы букъусунда, табанларым кюе, аз чапмагъанма! Биринчи кере къазахлы сабийле бла тиллеше, тюйюше, шуёх да бола айланган жерим! Мында биринчи кере окъургъа баргъан школум да турады, къабыргъаларыны сюртюлгенлери кёбуп. Эл кеси да къалай эсе да мудахлыкъ башындан басып тургъан къазахлы къартха ушайды. Алгъынча, кёп юй да жокъду. Тёгерегиме къарап, харзатны эсиме тюшюрюрге кюреше барама. Баргъан а кесибиз жашаучу юйюбюзге барабыз. Эл иесиз журтха ушайды. Кюнню бу заманында алай болуучусун мен уста билеме. Абаданла барысы да ишге кетиучюдюле. Тиширыула чюгюндюр сабанланы хансдан тазалай болурла къоллары бла. Эр кишиле будай сабанланы тирликлерин жыя болурла...

– Жагъафар, тохтачы, ол алайда къалкъыу эте олтургъан къарт къатынны таныймыса?.. – деп, Ахмат мени, жукъудан уятханча, сагъышларымдан бёлдю.

– Ким болуучу эди? – дей, мен къарт къатын таба къарадым.

– Къалай унутханса? Биз анга Пушукъ кемпир деучю эдик да.

Ол эсиме тюшдю. Ахмат бла аны къатына бардыкъ. Ол, сууланган кёзлери бла бизге къарай кетип:

– Ой бай, Избайырдынг (Зубейирни) балалары къайдан чыгъып къалдынгдар?! – деп, къарт сейир-тамашагъа къалды. Биз анга келген жумушубузну айтдыкъ.

– Ой, рахмет сиздерге, акенгизди жокъдап келгени-

гиз юшюн, – деди Пушукъ кемпир. – Юйге кирип, чай ишингиз.

– Рахмет, апа жан, – деди Ахмат анга. – Чай ичерден алгъа, санга бир сорлугъубуз барды. Атабызны къабыры къайсы болгъанын иги таңымай къалгъанбыз. Сен биле эсенг...

– Ой бай, Избайырдынг кӛрюн билемин...

– Алай эсе, аны бизге кӛргюзтсенг эди.

Къарт, биз да болушуп, олтургъан жеринден турду. Къабырлагъа бардыкъ. Кенгирекден окъуна ол: «Ма. Избайырдынг моласы анау», – деп, къолун алгъа созуп, Ахмат айтхан къабырны кӛргюзтдю. Къарындашым, мени бла бош даулаша эдинг дегенча, кӛзюме къарады.

– Ол а кимни къабырыды? – деп сордум къарт къатыннга, атамы къабыры сунуп, мен юсюне бауурланган тӛбени кӛргюзтюп.

– Ол Ибрагимнинг кӛрю гъой... Шууан Ибрагимни...

Ол алай айтханда, Шууанланы Ибрагимни сыфаты кӛз аллыма сюелди. Ол хайт деген ташлыталачы жашларыбыздан бири эди... Халал жюрекли, огъурлу адам. Аланы бир жууукълары башха элден къыз къачырып келеди. Къызны ызындан а къуугъунчула жетедиле. Ала эгечлерин артха алып кетерге тебиреген кезиуде, эки жаны да бир бирге боладыла. «Къоюгъуз, алай этмегиз», – деп, Ибрагим орталарына киреди. Ол кезиуде къызны ызындан келгенледен къайсы эсе да бири Ибрагимни кӛкюрегине бичакъ урады. Ол алайда окъуна ёледи. «Жаннет ахлусу бол, Ибрагим», – дедим ичимден, аны къабырына къарай...

Ингир бола башлагъан эди. Биз Пушукъ кемпирни юйюне дери ашырдыкъ. Адамла да, малла да элге жыйыша башладыла. Ахмат бла мен жашагъан юйюбюзню кӛрюрге ашыкъдыкъ. Келип къарасакъ, – зат да жокъ. Бизни бла къоншуда жашаучу эдиле Алтууланы Таци, Таукенланы Ортабай, Хулчаланы Абдулкерим, Тотрукъланы Хусей, Байрамукъланы Алийхан... Аланы юйлери да жокъ. Ахмат бла мен арбазыбызгъа кирдик... Атабыз, анабыз да, аланы сабийлери да бе-дишлик кӛчгюнчюлюкню ачыуун да, ачлыгъын да, жаланнгахчылыгъын да сынагъан арбазгъа. Ахматны бетинде мудахлыкъны кӛргенимде, кӛлюм толду. Бу такъыйкъалада аны жаралы жюреги нек инжилгенин мен ангылай эдим. Экибизни да жюреклерибиз бир жарсыуну жияуун эте болур эдиле...

Ишден къайтхан къазахлыла, бизни кӛрюп, тансыкъладыла. Сыйлы къонакъ этдиле.

– Бёлекшибиз нек гитчергенди былай? – деп сордум къонакъбайларыбызгъа.

– Бизни колхозну Калинин атлы колхозгъа къошхандыла да, адамларыбыз акъырын-акъырын Мукъурыгъа кёчюп барадыла, – деп ангылатдыла ала. Мукъуры эл а Калинин атлы колхоз болгъан къоншу элди. Мен, Бёлекшиден ары жюрюп, жетижыллыкъ школну анда бошагъан эдим...

Эрттенликде эртте туруп, Ахмат да, мен да Мукъурыгъа бардыкъ – эл гюрбежиге. Анда ишлеген темирчи кишиге, немецли эди, келген жумушубузну айтып, атабызны къабырыны тегерегин бегитирча, темир буруу ишлеп бер деп тиледик.

– Темирни хар килограммын санап бердиле. Колхозну председателинден эркинлик болмаса, мен сизге болушаллыкъ туююлма, – деди ол.

Ахмат экибиз колхозну председателине бардыкъ. Насыпха, аны ишлеген жеринде тапдыкъ. Темирчиге айтханча, анга да келген жумушубузну айтдыкъ. Ол сагъышха къалды. Къолунда къаламыны кыйыры бла столун къагъа, иги кесек турду.

– Энди сиз узакъ Кавказдан атагъызны башын сурашдыра келгенигизден сора, угъай деп къалай айттайым? Темирни хар килограммы ючюн кюн сайын райкомгъа отчёт беребиз. Сюдге тюшерик эсем да, сизни жерге къаратмам, – деп, колхозну председатели, къагъытчыкъ жазып, къолубузгъа тутдурду.

Анга жюрегибизден ыспас эте, гюрбежиге къайтып келдик. Къагъытны окъуду да: «Бюгече жукъусуз къаллыкъ болсам да, эрттенликге бурууну хазыр этерме», – деди ол. Аллах манга берген насып юлюшлеримден бири: жашау жолумда аман адамладан эсе огъурлу адамлагъа аслам тюбей келеме. Бу жол да алай болду.

Мукъурыда бирге окъугъан шуэхум Къаманнга тюбедим. Бир бирни туугъан къарындашлача тансыкъладыкъ. Ол бизни юйюне чакъырды. Жаш къатынчыгъы, терк окъуна бешбармакъ этип, аллыбызгъа салды. Ызы бла чай ичирди.

– Бюгече бизде къаллыкъсыз, – деди шуэхум. Алай алада къалыргъа тюшмеди. Биз Нальчикден кете туруп, Ахматны антлы тенги Жаболаны Юра: «Ёрнезар элде Шамил бла Алий деп эки туугъан къарындашым жашайды. Алагъа къайтмай къалмагъыз», – деп тилеген эди. Ёрнезар Мукъурыдан узакъ туююлду: аралары юч-тёрт кычырым жолду. Ахмат ары кетди, мен а къазахлы шуэхуму юйюнде къалдым.

– Жагъыпар, жюр, бирге окъугъан школубузгъа барайыкъ, андан да тансыгъынгы алырса, – деди Къаман. Биз юден чыкыгъанда, кюн, кызыл бет да алып, узакъда таула артына ташайып бара эди. Анга мен суюнюп къарадым, сабийлигимде кѳрген бир сейирлик тюшюм эсиме тюшгенча. Бу кезиуде, къум жолну букъусун кѳтюрюп, тюбюнден кыыстау келе тургъан ат арба кѳрюндю.

– Эй, булар сени ѳрнезарыкъ къапкъазларынг, – деди Къаман. Экибиз да орамгъа чыкыдыкъ. Арба бизни къатыбызгъа жетип тохтады. Андан эки жаш адам секиришип тюшдюле. Бет сыфатларындан къазахлыла болмагъанларын таныдым. Ала, Къаман бла саламлашып, манга бурулдула.

– Жагъафар, сенмисе?

– Хоу.

– Сора бизни бла тебире... Ёрнезаргъа.

– Сиз кимсиз?

– Бу Алий, мен а Шамил. Къарындашынг Ахмат биздеди. Биз сени элтирге келгенбиз.

Мен, не этейим дегенча, Къаманнга къарадым.

– Эй, мени къонагъымы жеринде къоюгъуз, – деди ол ѳрнезарчы жашлагъа.

– Угъай, – деп, ала къаты болдула.

Жаболаны эки жашы да, мени арбаларына миндирип, Ёрнезаргъа алып келдиле. Аланы бет жарыкълыкъларындан ала таулу халкъыбызгъа чексиз тансыкълыкъдан таралып тургъанларын эследим. Ала, къалгъанла бла бирге туугъан жерибизге къайталмай, мында къалгъандыла. Къой да союп, тийредегилерин да чакъырып, Ахматны бла мени сыйлы къонакъ этдиле. «Сизни кѳргенибизге тауларыбызны кѳргенча болдукъ!..» – деп къууана эдиле ала, тѳерегибизге басынып. Мени уа анда-мында чач-тюк болуп къалгъан жарлы халкъыма жюрегим инжиле эди. Сталинни иблис сыфаты да кѳюме кѳрюнюп, къаным къайнады...

Экинчи кюн эрттенликде Шамил бла Алий тракторгъа от алдырып (ала экиси да колхозда тракторчула болуп ишлей эдиле), Мукъурыда гюрбежиге бардыкъ. Темирчи, айтханыча, къабыр бурууну хазыр этип тура эди. Аны да тракторну арбасына жюклеп, темирчиге да ыспас этип, Бѳлекшиде таулу къабырлагъа келдик. Бурууну орнатдыкъ. Элден къазахлы эфендини да чакъырып, былайда жатханланы барысына да дууа тутдурдукъ. Алай бла, биз, атабызны аллында улан борчубузну толтуруп, ызыбызгъа тебиредик.

– Аллахчу, энтта да бизде бир къауум кюн туругъуз, – деп тиледиле Жаболаны жашла.

– Сау болугъуз, Аллах айтса, биз энтта да тюбеширбиз...

Уллу жолгъа чыкъдыкъ, Алматыгъа барлыкъ автобуса. Кёп турмай, ол да келди.

– Минги таугъа бизден салам айта барыгъыз, – деп, Алий бла Шамил кёз жиямукъларын женглери бла сыйпадыла.

Алматыгъа келгенибизде, самолётха билет табылмай, ауарагъа къалдыкъ. Юйге терк кетерге керек эди. Телефон бла сёлешгенибизде, анабыз больницагъа тюшген хапарны айтхан эдиле. Ол да Ахматны бла мени жүреклерибизни тынгысыз этгенди. Мында уа он кюнден алгъа Минводха билет табылмазлыгъын айтхандыла. Аэропортну кассаларында, улутха берип, мадар этерге да кюрешдик. Алай андан да хайыр чыкъмады. Ахчабыз да тауусулургъа жетгенди. Энтта да он кюн Алматыда жашарча онгубуз жоқъду. Амалсызлыкъ амал тапдырыр дегенча, эсиме Жазыгучулары союзу тюшдю. Къууулуп, ары бардым. «Жазыгучулары секретары Мауленов» деген жазыуу болгъан эшикни аллына барып сюелдим. Мен аны Къазахстанны белгили поэтлеринден бири болгъанын билеме. Кёп назмусун да окъугъанма. Алай кесин а танымайма.

Приёмныйде олтургъан къагъытчыгъа кесими къайдан, ким болгъанымы айтдым да, Мауленовха жумуш бла келгеними билдирдим. Къара шинли къагъытчы къыз терк окъуна, жеринден къобуп, кабинетге кирди. Бираздан чыкъды да, ышаргъан да эте, манга баш ийди. Мен кабинетге кирдим. Толу санлы, узун бойлу, тегерекбет киши, олтургъан жеринден къобуп, аллыма чыгып, къолуму тутду.

– Къайсын шуёхубуз къалайды? – деп сорду ол, саламлашып бошагъаныбыздан сора.

– Игиди...

– Сиз, кавказлыла, Эльбрус бла бек махтанасыз бизни бийик таубуз деп. Алай, ол не бийик эсе да, биз мындан къарап, аны тёппесин кёрмейбиз. Къайсын акъынны (назмучуну) чал тёппесин а кёребиз! – деди ол. Аны бу сёзлери мени битеу ёмюрюме эсимде къалгъандыла.

Мен анга къарындашым бла бирге Къазахстаннга не жумуш бла келгенибизни, энди уа ызыбызгъа къайтыргъа билет табалмай къыйналгъаныбызны айтдым. Ол столунда телефонну чолпусун алды да, къайры эсе да сёлешди... Сёлешип бошады да:

– Кесинг а не зат жазаса... назмула, проза?.. – деп сорду.

– Проза.

– Жакъсы, жакъсы... Кавказ поэтлени жериди. Алай проза да керекди. Прозасыз уллу литература болмайды.

– Мен сизни кѣп назмугъузну окъугъанма. Кѣлюмден окъуна билеме бир къауум затларыгъызны.

– О, рахмет, Жагъыпар, рахмет, жаратхан эсенг. Къазахча сѣлешгенинге кѣре, къазах тилни, сыгъып, сууун тамдыргъан шешеннге (сѣз устасына) ушап тураса. Билетлени юсюнден а бу биз олтургъан юню майданнга айланган жанында авиакасса барды. Ары бар да, Айна деген тиширыуну сурашдыр да, анга мени атымдан келгенинги айт...

Айна дегенни эшитгенимлей, жүрегим жукъудан элгенип уянганча, дып-дып этип тебиреди. «Мени Айнамамы айта болур?! Бусагъатха дери мен, аны эсиме тюшюрмей, къалай тургъанма?!» – деп, ичимден сейир-тамашагъа къалдым. Мауленовха эспас этип, тышына ашыкъдым.

– Къайсын досума менден салам айтырса! – деди ол ызымдан.

– Жакъсы, айтам, айтам!.. – дей, кабинетден ашыгъыулу чыкъдым. Жүрегим къайры эсе да учундурады мени. Айнаны сѣфаты кѣз аллыма келип, тынчлыгъым кетгенди. Мауленов айтхан кассагъа келип, Айнаны сурашдырдым. Терезечиклени биринден орта жашаулу, сюйдюмлю тиширыу, манга къарап: «Айна менме...» – деди. Аны бет сѣфатында мени Айнама ушагъан илишанлары да бар эди. Алай ол мени Айнам туюл эди. Мен, эрттенликде он сагъатда Минводха учарыкъ самолѣтха эки билет да алып, тохтагъан къонакъ юйюбюзге чабып жетдим. Ахмат, билетлени кѣргенде, кюнча жарыды...

Мен, Ахматны къонакъ юйде къоюп, Айна бла бирге окъугъан университетибизге – КазГУ-гъа – бардым. Тансыкълап, тѣгерегине айландым. Хар зат да, алгъынча, тюрленмей турады. Айна бла мен тюплеринде олтуруучу терекле да сюеледиле, ол замандача, бутакълары кеннге созуп. Алай Айна уа жокъ. Талай жыл мындан алда, тас этген сюймеклигимиз излей, бу тийреде кѣп айландым...

Экинчи кюн Ахмат да, мен да, самолѣтха минип, кѣнге кѣтюрюлдюк, юйюбюзге сау жыйышдыр бизни деп, Аллахдан тилек тилей.

Кюн тюшден иги да аууп, Нальчикге алай жетдик.

Эгечлерибиз, къарындашыбыз Хусейин да Ахматлагъа жыйылып, бизни сакълап тура эдиле. Ол иги болду. Барыбыз да бирден больницагъа анабызгъа бардыкъ. Приёмныйде акъ халатла кийип, жетибиз да палатагъа кирдик. Бара барып, Нянняны ундуругъуну аллында сюелдик. Анабыз басдырылып жатып тура эди. Бизни келгенибизни сезип, бетин жабып тургъан жаулугъун артха этди. Аны онг жаында жатхан саусуз а ундуругъундан белине дери кетюрюлдю да, эки кезюн бизден алмай къарады. Анабыз да кетюрюлдю тешегинден, бизни болушлугъубуз бла.

– Къалай тура эди харип атагъыз? – деп, Няння Ахматха бла манга соруулу къарады.

– Биз къоюп кетгенлей, – дедим мен инбашына къолуму салып. – Кесинг къалайса?

– Игирекме. Солуууму эркин алалмай къыйнала-ма ансы, бир хатам жокъду.

Нянняны къоншусу, кекеллери агъаргъан, арыкъсуу къабартылы тиширыу, жетел эте кетип, тохтады да, анабызгъа къарап:

– Эй Бадина, была барысы да сени сабийлерингми-диле? – деп сорду.

– Хау, барысы да.

– Сора не ауруйма деп жарсыйса? Быллай юйюрюм болса, бююн ёлюп кетсем да, тюгюме санамаз эдим, – деди, жилиамсырап. – Сенден насыплы адам болмаз бу дуняда...

– Аллахчу, Къаражан, жилигъан этме. Сен жилисанг, мен да тезалмайма, – деди анга анабыз, кёлю тола. Сора бизге айланып айтды: бу харип тиширыуну эки жашы бла бир къызы, авария болуп, ажымлы ёлгендиле. Жангыз кеси къалгъанды.

Аны эшитгенлей, эгечлерим, Къаражанны тегерегин алып, башындан, аркъасындан да сылай, аны жапсардыла. Биз да алай тургъанлай, палатагъа врач кирди.

– Бир жолгъа быллай бир адам кирирге жарамайды бери, – деп, ол бизге гурушха болду. Кечгинлик тиледик. Анабызны саулугъу не халда болгъанын сурадыкъ.

– Бир ыйыкъдан юйге жиберликме, – деди ол. Биз кетдик.

Жолда арыгъаным татыгъан болур эди, дачама жетип, диваннга таяннганымлай, жукълап къалдым. Тюш кёрдюм. Ахмат бла мен атабызны къабырына салгъан бурууну ичинден чыгъалмай кюреше эди Чуу-

кал. «Этген ахшылыгыбызны жаратмагъанды нек эсе да...» – деп кыйналды жаным.

Солуу кюнню ашыгып сакъладым. Ташлы-Талагъа барып, кѳрген тюшюмю элибизни къарт эфендисине айтыргъа керекме. Алайсыз жюрегим тынчаймазлыгыын сезгенме. Автобусну кеси элли жашыбыз жюрютеди – Якуб деп. Чамчы, оюнчу, жарыкъ кѳллю жашды. Анга тюбегеним сайын, къайгыларымы унутханча болуучума.

– Элинге тансыкъ болгъанса, баям, – деди ол.

– Эллилерибизге да, – деп кѳошдум мен.

Ол мени кабинада кесини жанына олтуртду. Жолла хоча тюйюлдюле. Анга да къарамай, Якуб автобусну кыстау бардырады. «Эй, ичибизни бузаса, тынчыракъ бар...», – деп, адамла анга гурушха да болдула. «Аш орунугъуз иги ишлерикди!» – дейди ол а, кюллююн тыялмай.

– Алан, сен ол кѳобузчу къатынынгы нек кѳойгъанса? – деп сорду Якуб манга, Ташлы-Талагъа жете туруп.

– Жарашалмадыкъ...

– Элибизде ариу кызыла кѳпдюле. Сени аладан бирлери бла танышдырайым...

– Мен энди къатын алмазгъа ант этгенме... жюрегим кюйгенди.

– Э шуѳхум, суймеклик ауругъан, кюйген, бишген жюрек деп къарамайды. Ары кирип, кесине уя ишлеп кѳояды. Алыкъа сен жашса. Тюберсе бирлеге...

Якубну айтханларына тынгылай, Ташлы-Талагъа жетдим. Автобусдан эфендини жашагъан юйюню къатында тюшдюм. Акъсакъал къарт, кѳолунда таягы бла жерни чучхугъан кибик эте, кюн тууушда олтуруп тура эди. Мени кѳргенлей, аны бети жарыды. «Элибизден чыкъгъан факмулу жашыбыз!..» – деп кѳубултуучуду ол мени, тюбешгенибиз сайын. Аны бетинде, мени уллу атама, Индирис эфендиге ушагъан илишанлары барды. Аны ючюн болур ансы, мен да аны, жуукъ ахлумуча, хурметли кѳреме.

– Санга жумушум болуп келгенме.

– Кел сора юйге, – деп, къарт олтургъан жеринден кыйналып турду, мен да болушуп. Юйню ичи къарангыракъды. Гитче терезеге жабыу жабылыпды да, андан болур алай. Биз олтурдукъ, бетден-бетге болуп. Юйде тиширыула аш-суу къайгыгыгъа кире башлагъанларын сезип: «Аллахчу, мени ючюн кыйналмагъыз. Келген автобусум бла ызыма къайтыргъа керекме. Олтура турургъа заманым боллукъ тюйюлдю», – деп, шапалыкыгъа къармашханланы тыйдым. Мен эфендиге

къарындашым бла бирге Къазахстанга – атабызны къабырына – барып, тегерегине темир буруу салып къайтханыбызны, ызы бла уа кѳрген тюшюмю айтдым.

– Бу тюшюм мени бек тынгысыз этгенди. Неге жораларга билмейме, – деп къошдум ахырында.

Эфенди, сакъалы да сылай, иги кесекге дери сакъашлы болуп турду. Сора, башын кетюрюп, кезюме къарады.

– Атагъызны жокълап, къабырына баргъаныгъызны иги этгенсиз, – деди эфенди, башы бла ыразылыгъын билдире. – Сени кѳрген тюшюнг да сен къайгъы этерча тюш туйюлду. Атагъызны чалдишден чыгъалмай кюрешгени – мени мында нек къоюп барасыз дегенча, ызыгъыздан термиле къалгъанын кѳргюзтеди. Сиз эшитмегенсиз ансы, сиз аны къабырындан кете туруп, ол сизге: «Балаларым, къайрысыз?!» – деп кзычыргъан да болур эди...

Мени кѳлюм толду. Жюрегим такъыр болду. Эфенди, аны эслеп, башын энишге бошлады.

– Муслийман динде, – деп башлады ол жангыдан, – къабырла болгъан жерни битеу тегерегине буруу этилсе да, энчи къабырны тегерегин темир чалдиш бла къуршалагъан тюзге саналмайды. Болсада сиз этген ишни огъурлу иш этгеннге санайма мен. Атагъызны аллында кесигизни борчугъузну толтургъансыз...

Мен эфендини юйюнден чыкыгъанда, Якуб автобусну жол жанында тохтатып тура эди.

– Аллахчу, бирда болмаса, айран иче кет, – деп, эфендини юй бийчеси уллу гоппанны алып, аллыма сюелди.

– Тейри, Шахийни айранындан а мен да ичерикме, – деп, Якуб, автобусдан тюшюп келип, манга негер болду. Мен Нальчикде дачама жюрегим тынчайып къайтдым.

ТЕРЕКЛЕ ДА ЧЫБЫКЪДАН ЁСЕДИЛЕ

Радиоода ишими да бардыра, «Къурч бюгюлмейди» деген романымы жазама. Кѳбюсюнде кечеле бла кюрешеме. Кюндюз чыгъармачылыкъ ишге заманым жетмейди. Бу китабымда колхозла къуралып башланган замандан тебиреп, Уллу Ата журт урушну кыяма жылларына дери жетергеди акъылым. Ол жылла совет адамланы жашауларында къазауат жылла болгъандыла. Урушда миллионла кырылгъандыла. Ми

лионланы къадарлары сыннганды, миллион жарыкъ умут юзюлгенди. Малкъар таула да къара кийгендиле ол огъурсуз жыллада. Танг аласында НКВД-чыла юйлеринден сюрюп чыгъаргъан таулу сабийлени бла аналаны, къартланы сынсып жиягъанларын эшитип элгенгендиле таш кёкюрекли къаяларыбыз. Ол зарауатлыкъны юсюнден да бу kitaбымда айтыргъа умут этеме. Цензура аны басмаламазлыкъын да билеме. Жерибизге къайтаргъан этгенликге, не литературада, не газетде жазаргъа эркинлик бермейдиле аны юсюнден. Ол затны совет власть тарыхдан къырып, унутдуруп къояргъа умут этеди – «махтаулу» КПСС-ге артда сёз тиймесин деп. Алай, ким биледи, дуня дегенинг, хауа болум кибик, тюрлене тургъан бир затды. Кимни эсинде бар эди, Хрущёв кибик биреулен властьха келир да, къантулукъ Сталин бузлатып кетген уллу къыралгъа жылы тылпыу урдуруп деп. Алай алыкъа, жылыу киргенликге, акъгъа – акъ, къарагъа – къара дерге жарамайды...

* * *

Ана тилибизде «Шуёхлукъ» деген альманах чыгъады. Ол а жазычуларыбызны от жагъасы кибикди. Хар бирибиз да аны жылыууна къысылыргъа кюрешебиз. Жаш къауумла, анда аберибиз чыкъса, бютюнда бек къууанабыз, къанатла битгенча болабыз. Мен ары бир хапар жазып берген эдим да, ол басмаланмагъанлы, жылдан озуп барады. Ишден бошуракъ кюнлерими биринде альманахны редакциясына бардым.

– Мени хапарымы шёндюге дери нек чыгъармай тураса? – деп, редакторгъа тырман этип тохтадым. Аны (атын айтыргъа суймейме) бети алгъасынды.

– Ала, сиз, бу жангы тюклене келгенле, кесигизни не сунасыз?! – деди ол, къолунда къаламын да бир жанына быргъап.

– Уллу жазычуларыбыз бизге таматалыкъ этедиле!

Мен шум болдум. Алай ичимден а кюйдюм. Бу сёзлени ол манга нек айтханын ангыладым. Сен алыкъа жашса дегенлиги да туююл эди сен Жазычуланы союуну члени туююлсе деп сындыргъанлыкъы эди мени.

– Терекле да чыбыкъдан ёседиле, – дерге кюредим мен. Алай ол манга уллу къулакъ салмады. Аны кабинетинден къаным бузулуп кетдим. Не бек къа-

ным бузулса да, ол айтханга угъай дерге уа кыйын эди. Не кеп китабынг чыкъса да, сакъалынг, ёсюп, тобукъларынга жете тура эсе да – СССР-ни Жазычуларыны союзуна член тыйюл эсенг, керти жазычугъа саналмайса. Биз, жаш жазычула, аны билмей тыйюлбюз. Хар солдат да итинеди генерал болургъа, биз да итинебиз СССР-ни Жазычуларыны союзуна член болургъа. Алай ары кирген ийне бла кёр къазгъан кибикди, бютюнда бизни кибик ууакъ миллетлени жаш жазычуларына. Уллу Союзгъа членнге Москваны кесинде аладыла – уллу комиссияны юсю бла ётдюрюп. Ол а сыйрат кепюрден ётгенчады.

Андан ётсенг а, къадырдан тюшюп, эмилик атха мингенчады. Алай алыкъа биз, жаш жазычула, кесибизни уллу поэтлерибизни – Къайсынны, Керимни, Жанакъайытны, Танзиляны... ауаналарында айланабыз.

Малкъар жазычуларыбызны кёбюсю поэтледиле. Анга сейир этерча тыйюлдю. Нек дегенде суратлау литературабызны аркъа жилиги назмучулукъду. Ол бошдан тыйюлдю. Жырчылыкъ – халкъыбызны къанындады. Къая къушлача, тау ауузларыбыздан фахмулу поэтлерибизни чыкъгъаны да аны ючюндю.

Литературабызда проза уа энди кётюрюле келеди. Аны мурдор ташы жокъду демейме мен. Ана тилибизде къара сёз (проза) чыгъармачылыкъны биринчи баразасын Хочуланы Салих ызлап кетгенди. Этезланы Омар бла Кациланы Хабу уа ол баразаны сабан сюрюге бургъандыла. Залийханланы Жанакъайыт бла Гуртуланы Берт да анга урлукъ себип, кеслерини тирликлерин ёсдюргендиле. Алай алыкъа прозабызны сабаны, назмучулукъ сабаныбызны къатында къол аяз кибик эди. Ол алайлай къалса уа, миллет литературабыз да бир мыйюзю сыннган жугъутургъа ушап къалыгъы баямды. Аны алайлай къалдырмаз ючюн а, таматала сюрюп кетген сабанны кенгертип, анга жангыдан урлукъ себерге керекди. Алай этер ючюн а, уста «сабанчыла» керекдиле. Аллайла уа табыла башлагъандыла. Мен да ичлеринде болуп, Тёппеланы Алим, Толгъурланы Зейтун, Гуртуланы Элдар, Гадийланы Ибрахим, Шауаланы Хасан атларыбыз айтыла тебирегенди. Биз къауум Къазахстанны бла Къыргъыстанны адабият сабанларын къыдырып, урлукъ себерге да, суу сугъарыргъа да юйренчек болуп къайтхан эдик онюч жыл термилип тургъан жерибизге. Хар бирибиз да чабышып жетгенбиз тауларыбызгъа, онюч

жыл суууп тургъан миллет культурабызны от жагъа-сын жангыдан къуараргъа. Алай ол заманда бизден бирибиз да билмей эдик, малкъар литератураны даражасын бийиклеге кётюрлюк жазычуладан бирлери биз боллугъубузну...

* * *

Арт чурулада жюрегими кёлсюзлюк бийлегенди. Анабызны къыйын ауругъаны бир жанымдан, дачада жангызлыгъым экинчи жанымдан къысып, жер бла тенг болуп айланама. Жазычулукъ ишиме да хазна кёлум батмайды. Стол артына олтуруп, къаламымы кёлума алгъанымлай, жашау сагъышларым акъылымы башха жанына буруп, зат да жазалмай къалама. Иште да тырман этип башлагъандыла, алгъынча, ётгюр туйюлсе деп. Бир-бирледе, эсимде болмай тургъанлай, орамда Линагъа тюбеп да къалама. Арабызда аны бла жангыдан сёз кёозгъалып, къаным да бузулады. Ол сабийлерибизни менден букъдуруп жашайды. Мен а аланы кёрюрге тансыкъ болама. «Сабийлеринги кёрюрге сие эсенг, юйюнге къайт», – деп тохтайды. Башха не зат айтса да, этерик эдим, алай ызыма къайтыб'а бараллыкъ туйюлме. Андан эсе, башымы алып, жангыдан Къазахстаннга кёчюп кетсем сюерикме.

Аллай туманлы кюнлеримден биринде биягъы базарда Къайсыннга тюбеп къалдым.

– Нек мудахса? – деди Къайсын, кёзюме ышанлап къарай. Мен анга битеу жарсыуларымы айтдым. «Шу-ёхлукъ» альманахны редактору бла ушагъыбызны да унутмадым.

– Анангы ауругъаны тапсызды ансы, къалгъан ишлеринг иги болурла, – деди ол, хар заманда этиучюсюча, эки кёлун да кенгнге жайып. – Сора кесинг да Жазычуланы союзуна кирирге къагъытларынгы хазырламай нек тураса?

– Ёталмай къалырма деп къоркъама.

– Сиз, прозаикле, былай хыбылла нексиз? Ол жаны бла поэтлеге ушамайсыз. Эки назмусу газетде чыкъгъанла Союзгъа кирирге ёшюн уруп тохтайдыла. Толгъур улуна да айтханма аны. Сизни ючюшер-тёртюшер китабыгъыз чыкъгъанды. Сен а пьесала да жазаса. Роман жазып, басмагъа берген хапарынгы да эшитгенме. Прозабызны айнытыргъа керекбиз. Ол литератураны ауур жюгюдю. Сиз а юч-тёрт жаш боласыз. Ол жюк-

ню боюнсасына кесигизни жегип айланганла. . . .
сизге бек ышанып турама, ол жюкню жолда атып кет-
мезсиз деп. Къагъытларынгы къурашдыр.

– Да, ёталмай къалсам, эл бедешлик болурма.

– Мен саулукъдан бир мадар этербиз.

– Да комиссия бек къатыды дейдиле да.

– Комиссия къайдан биледи тау тилде жазгъанла-
дан кимни къаллай фахмусу болгъанын. Аны мен би-
леме...

Ол кюн Къайсындан алай сёлешип айырылдыкъ.
Мутхуз кюном тумандан аязгъанча болдум.

Терк окъуна СССР-ни Жазыучуларыны союзуна
кирирге къагъытларымы къурашдырып тебиредим.
Юч жазыучудан рекомендация алыргъа керек эдим
да, аланы да мажардым. Уставха кёре, уллу Союзгъа
киреме дегенле бек алгъа кесибизни Союзну сюзгю-
чюнден ётерге керекдиле. Ол да алай бош зат туююл-
дю. Къабартылыладан, малкъарлыладан да талай жаш
поэгле бла прозаикле кеси Союзубуздан окъуна ёталмай
къалдыла. Алай болсанг а, суйгенни-суймегенни ара-
сында да, атынг къуш-муш сёзге тюшеди, кесинги да
жюрегинг сынады.

Мен къагъытларымы хазырлап, кеси Союзубузну
правление элтип бердим. Кёп сакъларгъа тюшмеди.
Эки айдан Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны би-
теулю жыйылыулары болду. Мени да ары чакъырды-
ла уллу Союзгъа кирирге деп берген заявленияма
къараргъа. Менден сора да бар эдиле анда аллай заяв-
лениялары болгъанла. Таулуладан Толгъурланы Зей-
тун бла мен, къалгъанлары уа къабартылыладыла.
Оруслуладан да барды биреулен. Бизни юсюбюзден
вопрос жыйылыуну ахырында сюзюллюкдю. Адет
алайды. Жаш жазыучула тышында сакълайбыз, жю-
реклерибиз дып-дып эте. Бир заманда бизни жыйы-
лыу баргъан залгъа чакъырдыла. Хар бирибизни юсю-
бюзден рекомендацияла бергенле махтау сёзлерин айт-
дыла. Бу жыйылыуда Къайсын жокъ эди. Аны Москва
гъа чакъыргъандыла жумуш бла. Айхайда, мен ичим-
ден къайгъылыма Къайсынны бюгюн мында болмагъа-
нына. Алай не этериксе, къадардан киши да къутул-
майды. Жыйылыуда тергеучю комиссия къурадыла да,
бюллетеньле юлешдиле. Биягъы бизни чыгъарып, жа-
шырын къол кётюрюу бошалгъандан сора, бизни жа-
нгыдан залгъа чакъырдыла. Тергеучю комиссияны
таматасы «сюзгючден» ётгенлени тукъум атларын
окъуду. Ол тизгинде мен да бар эдим. Къууанч ты-

пырлы болдум. Алай бек уллу сюзгюч а алыкъа алда эди – Москвада!

ЭНТТА ДА БИР ЖИЛТИНЧИК

Жашау дегенинг барады тохтаусуз, заманны ызындан болуп. Адам улу да барады бал чибин гюлге жабышханча, жашауну этегине жабышып. Ненча инсанны элте эсе да жашау биргесине – анча къадарны да жол негер эте барады кесине. Мен да барама жашауну къанат тюрбуне къысылып, тамбла не боллугъуму билмей. Жылдан озуп барады, мен Москвадан хапар сакълагъанлы. Дунияда сакълагъандан къыйын зат болмагъанын мен энди ангылагъанма. «Сен ашыкъма, дейдиле манга жазычу тенглерим. Ол иш Москвада алай терк бишип къалмайды. Совет Союз уллуду. Анга кере, заявленияла да кеп болурла. Комиссия аланы хар бирине къарап жетишала болмаз. Кезиу санга да жетер, сакъла!» – деп кел этдиредиле. Сакълагъан а этер эдик, ахыры тап болсун ансы. Алай кечеле бла кезюнге жукъу кирмей сакълагъан жарыкъ умутунг артда оюлуп къалса уа? Ма мени къоркъгъаным олду...

Эрттенликде, ишиме келип, стол артына олтургъанымлай, телефонум зынгырдады. Селешген антлы шуехум Черкесланы Масхут эди, «Коммунизмге жол» газетни редакциясындан.

– Бу ингирде манга, юйге, къонакъгъа кел... бир кесек олтурайыкъ, – деди. Аны нек чакъыргъанын билдим, кеси айтмаса да. Ол да, менича, къатынындан айырылып, жангыз кеси жашайды. Энди уа, жангы юйюр къурарыкъ болур. Ол кимни аллыгъын да билеме мен. Бир бирибизден букъдургъан затыбыз жокъду.

Ол ингирде ары барыргъа тюрбю. Кюз артыны туманлы суукъ кюнюдю. Аллай кюнде уа тенглеринг бла аш столну артында олтургъан хычыуунду.

Тенгим жашагъан юню подъездине киргенлей, былай бир ушагъыулу тиширыугъа тюрбеп къалдым. Нек эсе да абызырагъан окъуна этдим.

– Къызы, кечгинлик бер, Масхут къайсы фатарда жашайды? – деп сордум анга сылтаугъа. Ол тохтады да, ышаргъан да эте: «Бизни башыбызда, экинчи этажда» – деди, бармагъын ерге чюелтип. Аны ышаргъаны уа, сунмай тургъанлай, терезеден кюнню жарыгъы ургъанча керюндю манга. Къолунда не эсе да бир къагъыт-

лары бар эди да: была уа недиле деп сордум анга, аны сёзге тыяргъа кюреше. «Бош... календарь...» – деп, биринчи этажда фатарладан бирине ташайып кетди. «Ким болур бу тап затчыкъ?..» – деп, ичимден мурулдай, шуёхума кётюрюлдюм. Мен киргенде, къонакъла стаканларын къагъышдыра тура эдиле. Терк окъуна манга, кеч къалгъанынг ючюн деп, толу стаканны къолума тутдурдула. Охо, бюгюн кёлюм бир иги ачылсын деп, бергенлерин ахырына дери сибирип чыкъдым. Бирле «аперим» дедиле, бирле уа, санга не болгъанды дегенча, башларын булгъай, кёзюме къарап, сейир этдиле. Масхутну бла жангы келинибизни алгъышлап, келтирген саугъачыгъымы да бердим. Андан сора мени стол артына олтуртдула. Ичгеним терк окъуна башыма чапханды. Тилими да бюлдюрго этдиргенди. Ойнарыгъымы келтиргенди. Тамата манга сёз берди. Мен да, стаканымы алып, жеримден къопханымлай, подъездде манга тюбеген тиширыу кирди, бир абадан нёгери бла. Мен, манга сёз бергенлерин да унутуп, ол тиширыугъа къарап къалдым. Подъездде тюбегенибизде, юсюнде пальтосу бар эди да, санын-чархын иги эслеялмгъан эдим. Шёндю уа къызыл огъары жанчыгъы бла келгенди, башында да бир чоккасы бла.

– Жагъафар, биз санга сёз бергенбиз, сен а къайры эсе да бирге ауузунгу ачып тураса, – деп олтургъанладан бири тырман этди. Къызыл огъары жанлы тиширыугъа асыры эсим кетгенден, манга тырман этген къайсы шуёхум болгъанын эслеялгъан окъуна этмей къалдым.

– Была мени къоншуларымдыла, – деди Масхут, келген тиширыуланы бизни бла танышдыра. Бу Светады... Ол а – Аминат, аны анасы...

Мен жукъудан аязгъанча болдум. «Сёз берген эсегиз, айтайым», – деп, дунияны жаншап тебиредим. Къалай тап сёлеше билгеними Света ангыласын деп, философиягъа да киреме, нек эсе да, Шекспирден башлап, Маяковскийге дери да жетгенме. Бери не ючюн жыйылгъаныбызны юсюнден айтыргъа уа унутуп окъуна къойгъанма. Алай Масхутну манга къарап тургъан кёз къарамын эследим да, анга алгъынгы этдим...

Мен эки кёзюмю да Светадан алмайма. Ол аны эслегенди да, уялып, тегерек бети да къызарып, башын энишге тутханлай турады. «Къой, муну быллай бир уялтмайым», – деп, кеси кесиме ичимден айып этип да кюрешеме. Алай, тёзалмай, кёз къарамымы дагъыда анга бурама. Къызына тапсыз къарагъанымы аны

анасы да сезгенди. «Ярабий, ким болур бу? Эри бармыды, жокъмуду?» – деп, кеси кесиме соруу этеме. Бир кезиучюкде Света къаш тюплеринден манга жашыртын къарап тургъанын эследим. Бу кезиуде отлукъ ташдан чартлагъан бир жарыкъ жылтинчик, учуп келип, жюрегими ичине ташайып кетгенча кёрюндю манга. Кефлигим да кетди. Башым жайыкъды. Алай жюрегимде уа от жана тургъанча болдум...

Арта Масхутха сурашдырып билдим аны ким болгъанын. «Кёп болмай эринден айырылгъанды», – деди ол манга. Къайда эсе да столовада ишлегенин да айтды. Кёп суймекликледен кюйюп, жукълап къалгъан жаралы жюрегим жангыдан уянды, эски вулкан уянганча. Алай ол заманда мен къайдан биллик эдим шуёхуму тоюнда кесими ёмюрлюк нёгериме тюбегеними!

ЭКИ КЪАНАТ

Бирси жылладан эсе бу жылны къышы сууукъ болду. Эрттенликде отунла бла от этип кетсем, мен ишден къайтыргъа, дачам сууукъ болуп туруучу эди. Жангыдан от этип, аны ичин жылытхынчы, юсюмде пальтому да тешмеучюме. Пал Палыч деп къабыргъа къоншум да барды. Ол да, менича, юйюрюнден айырылып, дачада жашайды. Кеси да архитекторду. Бу тийреде мени сёз нёгерим жаланда олду. Бир-бирледе аш-сууну да бирге этип, бирге ауузланыучубуз. «Грушевая роцца» деген пансионат бизден узакъ туююлду. Эрикген заманыбызда, ары барып, къызла бла тепсеп, эригенибизни да кетериучюбюз. Пал Палыч анда солургъа келген бир тиширыуну жаратып, анга юленирге хазыр болуп тохтады. Нёгерими ол къуууму аман къууум туююл эди. Мен къууанган окъуна этдим, бу иесиз аулакъда энтта бизге бир нёгер къошулду деп. Алай мен сунганча болмады. Маша, ол тиширыу, пансионатда солуп бошагъандан сора, Пал Палычны биргесине алып кетди Краснодар крайгъа.

Мен къула тюзде жангызлай къалдым. Юйдегили болургъа мени да къолумдан келлик эди, алай, адамыча, баш сугъар жеринг болмай тургъанлай, къалай юйюкъурагъын? Света бла анда-санда тюбеше турабыз. Бир-бирледе аны ишинден юйюне дери ашыргъан да этиучюме. Алай алыкъа алгъандан-баргъандан хапарыбыз жокъду. Тюбешгенибиз сайын, жюрек жылыуларыбызны бир бирибизге сездириу бла чекленебиз...

Къышдан тозурап чыкъдым. Дачада отунум тауусулуп, бек апчыгъанма. Кесекле тийип ауругъанма. Аллахха шукур, энди жылыу келгенди. Жашау кёллю болгъанма. Алай Москвадан бир тюрлю хапар келмей тургъаны къайгъы этдиреди. Аны бла да къалмай, «Дертли къама» деген романымы къадары да белгисизди. Мен аны китап басмагъа ётдюргенли, экинчи жыл барады.

1975 жылны апрель айында отпускагъа чыкъдым. Иште жашланы сыйладым. Адетибиз алайды. Отпускагъа чыкъгъаныбыз стол къурайды.

Бюгюн кибик эсимдеди, ол кюнню, август айдача, къызыу кюн болгъаны. Нёгерлерим бла уртлагъаным бир кесек татыгъанды. Анга кюнню къызыулулугу да къошулуп, башымы бир кесек сылхыр этгенди. Алайлай китап басмагъа барыргъа таукел болдум. Китабымы нек чыгъармай турасыз деп даулашыргъады акъылым. Редакторну кеси бла жарашыулукъ тапмасам, директоргъа кирликме. Алай анда да, альманахыбызны редакторуча, сен алыкъа тюкленмегенсе деп, ашырып ийселе уа не этерикме?.. Ол оюмудан къоркъа алай келдим китап басмагъа. Анда малкъар литератураны редактору Моттайланы Светланады. Ол ары, кёп болмай, башха адамны орунуна келгенди. Анга дери ишлеп кетген редактор а: «Алыкъа сени жазманга кезиу жетмегенди», – деп, къуруда алай айтханлай туруучу эди. «Жангы редактор а не айтырыкъ болур?» – деген сагъышым бла Светлананы кабинетини эшигин ачдым. Ол манга жарыкъ тюбеди.

– Жагъафар, мен а санга сёлешейим деп, телефонунгу номерин излей тура эдим. Сен а кесинг келип къалдың, – деди ол, къолуму тутуп. Аны столуну юсюнде къол жазмамы кёрдюм.

– Къарындашым, романынгы окъуп чыкъгъанма. Ахыр бетин сен бери кирирни аллында аудургъанма. Сейирлик роман жазгъанса. Суратлау жаны да ала-матды.

Светлана айта баргъаны сайын, ауур жюгюм аркъамдан тюшюп, ох-ох-ох деп, солуууму эркинден-эркин ала башлагъанча болдум. Бери киргенимде, кабинетни ичи мутхузча кёрюннген эди да, энди уа ол да жарыды. «Аллахха шукур, анча жылны ичинде китап басмабызгъа литературагъа багъа биче билген бир адам тюшгенине!» – деп къууандым ичимден.

Ол къууанч жюрегимде къобуз таууш эте, тышына чыкъдым. Аллыма бир иги шуёхум тюбесе, ресторан-

нга элтип, аямай сыйларыкъ эдим. Ол умутум да толду. Китап басмадан чыгып, Ленин орамга жетгенимлей, радиобузну диктору Гулаланы Баширге тубедим.

– Жагъафар, сени Шогенцуков Адам излеген хапары барды, – деди ол, анга ресторанны юсюнден ауузуму ачхынчы.

– Не эте болур? – деп сагъайдым.

– Билмейме... Жанакъайытдан эшитгенме.

– Охо, сора, нек излей эсе да, анга кирип чыгъайым...

Шогенцуков Адам кесибизни Жазуучуларыбызны союзуну таматасыды. «Нек чакъыра болур?» – деп, жол узуну кеси кесиме сора барама. Эсиме тюшдю! Алгъаракъда союзда жаш жазуучулагъа болушлукъ берирге деп оноу этилгенди. Жылгъа не бир, не эки кере союз кеси жанындан, жаш къаламчылары алай бла эсгере туруучуду.

Ол артыкъ берекетли болушлукъ да болмаучуду, алай, алгъан заманда, хычыуун а кёрюнюучюдю. Болушлукъ ахчачыкъны бухгалтер бериучюдю. Аны себепли мен, таматагъа кире турмай, бухгалтериягъа бурдум. Аны эшиги уа этилип! «Охо, тамата кеси излеген эсе, анга да кесими кёргюзте кетейим», – деп, Шогенцуковну кабинетини эшигин къакъдым. Эшикден башымы ары къаратханымлай, Адам Огурлуевич, ышара, олтургъан жеринден къопду. Мен сейир этерча, жарыкъ тубеди.

– Кел, Жагъафар, кел, – деди Адам, къолуму тутду. – Алгъышлайма!

– Не зат бла дегенча, аны кёзлерине къарап къалдым. Жюрегим а, нек эсе да элгенгенча болду. Ол столуну юсюнден бир къагъытны алды да, манга узатды.

– Телеграмма... Сен энди СССР-ни Жазуучуларыны союзуну членисе...

Эки кёзюм къарангы этип, телеграммада не зат жазылгъанын окъуялмай къалдым. Окъуяллыкъ эсем да, къолларым къагъытны къалтыратып, анда жазылгъан тизгинлени къынгыр-мынгырына бурадыла. Баям, Шогенцуков, мени бу халымы сезип: «Берчи, мен окъуюм», – деп, телеграмманы къолумдан алды.

«...ЖАГЪАФАР, ПРИЕМНАЯ КОМИССИЯ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ СССР ПОЗДРАВЛЯЕТ ВАС С ПРИНЯТИЕМ В ЧЛЕНЫ СП СССР. ЖЕЛАЕМ ДАЛЬНЕЙШИХ ТВОРЧЕСКИХ УСПЕХОВ. КУЛИЕВ, ГАМЗАТОВ».

– Мен санга не ахшылыкъ этейим?! – дедим Адам Огурлуевичге.

– Иги чыгъармала жаз, андан сора, зат да угъай, – деп, ол телеграмманы кесиме къайтарды. Шогенцуковну кабинетинден, ярабий, тѣппем кѣкгеми жетди дегенча, алай къууанчлы болуп чыкъдым! Коридорда тююн иче тургъан «Шуѣхлукъ» альманахыбызны редакторуна тюбеп къалдым.

– Къайдан чыгъып келесе? – деди ол манга.

– Тюкленип келеме, – деп, къолумда телеграмманы анга кѣргюзтдюм. Ол аны окъуду да:

– Алгъышлайма, – деп, къолуму тутду. – Ол заманда сен манга жюрек къыйын этип кетген эдинг... Хапарынг альманахны экинчи номеринде чыгъарыкъды. Иги затынг бар эсе, энтта да келтир, – деди ол. Анга да сау бол деп, Союздан чыкъдым. Башха болмай, эки къолуму орунуна эки къанат битгенча болгъанма. Кесими атлап баргъан угъай, учуп баргъан сунама.

Ол кюн, чексиз кѣкню тюбюнде, менден насыплы адам болмаз эди деригим келеди.

* * *

Бу башда айтхан хапарымдан сора, жыл да озгъунчу «Дертли къама» романым басмадан чыкъды. Аны биринчи экземплярны къолума алгъан кюнню бююн да унутмайма. Ол кюн биринчи кере базыннган эдим кесиме: «энди мен жазыучума», – деп айтыргъа. Ол кюнледе «Ёрген» деген пьесам да театрыбызны сахнасына чыкъды. Аны бла да къалмай, ол жылны ахырына «Къурч бюгюлмейди» деген романымы жазып бошадым да, китап басмагъа ѳтдюрдюм.

«Дертли къама» романымы окъуп чыкъгъан жазыучу шуѣхларымдан бир къауумлары уа: «Сен бу китабынгы орусчагъа кѣчюр да, Москвагъа жибер...» – дегенни айтдыла. Мен ол затха артыкъ уллу къулакъ салмадым. Къулакъ салгъан угъай, шуѣхларым мени хыликкя этген сундум. Нек дегенде Москвада орус тилде романны чыгъаргъан угъай, газетде хапары неда назмусу басмаланнган жазыучуларыбыз кеслерин тау башына чыкъгъан сунадыла. Ол а, кертиси бла да, уллу жетишим эди. Москвада басмаланнган чыгъарманы битеу Совет Союзда окъуйдула. Алай ара басмагъа, базынып, аберинги берир ючюн, атынг белгили болургъа керекди. Къабарты-Малкъарны уа бар эдиле аллай белгили жазыучулары, Къулийланы Къайсын бла

Кешоков Алимден тебиреп, Отарланы Керим бла Шортанов Аскербийге дери. Быланы чыгъармаларын Москвада да, башха шахарлада да басмалайдыла. Къайсыныбызны аты уа СССР-ни чеклеринден ётюп, тыш къыраллагъа дери да жайылгъанды. Алай аланы къатында мен да, мени кибикле да, кёзлери энди ачыла келген киштик балачыкълагъа ушай эдик. Болсада мени тенглеримден бир къауумлары Москвагъа жол ызлап тебирегендиле. Ол жаны бла Тёппеланы Алим, Гуртуланы Элдар, Мокъаланы Магомет биринчи атламларын этгендиле. Алай бла, малкъар литератураны битеу СССР-ни кенг майданына чыгъарыугъа кеслерини юлюшлерин къоша башлагъандыла. Ол а алай бош зат туююлдю. Къайсы халкъны да миллет культурасыны къадаары бек алгъа аны литературасы бла байламлыды. Орус культураны битеу дунягъа жайгъанла Толстой, Достоевский, Пушкин, Тургенев, Лермонтов кибик къалам устала болгъандыла. Аланы юсю бла танылгъанды Россия жер этеклерине дери...

Аллай оюмларым мени да кёллендирирге кюрешдиле: «Эт сен да бир зат миллетинг ючюн», – деп. Кёп турдум, арсар бола. Ахырында жюрегиме таукеллик келди, «Дертли къаманы» Москвагъа иерге. «Чыкъса, чыгъар, чыкъмаса, къалыр...»

Радиоода Тамара деп таулу машинисткабыз барды. Ол кеси да хапарла жазып кюрешеди. Мен анга «Дертли къаманы» орусча подстрочник эт деп тиледим. Анга жалыннганым бошдан туююл эди: орус тилни иги биледи. Ол угъай демеди. Аны къыйынына хакъ тёлерге уа Шогенцуков Адам боюнуна алды. СССР-ни заманында адет алай эди: миллет жазычуланы чыгъармаларын орус тилге подстрочник этдирирге ахчаны Жазычуланы союзу береди.

Подстрочникле хазыр болгъандан сора, мен аны посылка этип, Москвагъа «Современник» деген китап басмагъа ийдим. Аны ахыры не бла бошаллыгъын а, бир Аллахдан сора, киши да билмейди. Манга жетгени уа – сакълауду. Ол иш тынч туююл эсе да, тёзерме, жашау жолум мени ол затха юрретир ючюн къоймагъанды.

ЮЙЛЕНИУ

Бир жол анам, кёре баргъанымда: «Мени сен аурутуп тураса», – деп, тырман этерге къалды. Аны алай нек айтханын мен биле эдим. Биринчи кере айтмайды. Не сабийлеринге къайт, не да, юдегили болуп, ба-

шынгы бегит дегенлигиди ол аны. Дачада кесим жанын жашау этгениме анамы да, эгечлерими да жүреклери кыйналадыла. Светаны куюндан мен алагы айтханма. Эгечим Рая, жашыртын халда, Светаны ишлеген жерине барып, аны көргенди. «Ол ариу тишириу Жагыфаргы келирге унай эсе, андан сора не зат керекди кырындашыма?..» – деп, ол анабызны буюнда бек кыозутханды.

Боташланы Исса шуехум а юдегилерибизден да кыаты болуп тохтаганды, юйлен деп.

– Мен Светаны атасын – Тюменланы Адилбийни – уста таныйма. Сюе эсенг, анга келечинг болуп барайым, – деп тохтаганды ол. Ала айтмасала да, Света бла юйленирге угыайым жок эди. Андан башха, манга бир тишириу да керек болмагыанын билеме. Алай, исси сютден аузуу куюген сууну да юфгырюп уртлай эди дегенча болуп кыалмайым деп кыоркыама. Биринчи юйюрюмю чачылгыаны мени жашаууму тентиретгенди, жүрегиме кетмез ачыу салгыанды. Энтта юйюкыурайма деп, жангыдан аллай палахха кыалсам, буюнда аман сагыатлы боллугыуму билеме. Сагыайып тургыаным да аны ючюндю. Алай, Светагы тюбегеним сайын, анга жүрек ийнаныулугыум да кычлене барды. Не селешгенинде, не кесин жүрюте билгенинде бир чурумун эслемейме. Анасына да тюбегенме. Ол да бир огыурлу адам. Экиси бирге жашайдыла, кыой бла кыозусуча, бир бирге кыысылып.

Бир жол дачама Исса келди. Бу жолча жарык болуп, мен аны көрмеген эдим.

– Жагыфар, келинликни атасына тюбеп келеме. Хайда, тебире мени бла! – деп, богыурдагымыдан алып тохтады.

– Кыайры тебиретесе мени?

– Адилбийге... Светаны атасына.

Шуехум алай кыысып тохтагандан сора, угыай деп айталмадым. Ол кюн мор сыфатлы бир жангы кыалпакы сатып алгыан эдим да, аны да башыма алчи кыйып, Иссаны биргесине тебиредим. Буюн кибик эсимдеди, Ногмов атлы орамда милицияны белюмюне кирип баргыаныбыз. Исса кабинетледен бирини эшигин ачды. Стол артында жазыу эте тургыан келбетли майоргыа кезюм илинди. Бу жолгыа дери мен аны көрмеген эдим. Ол кыызы бла жашамайды. Кесини башха юйюрю барды.

– Жагыфар дегенинг а кыайда? – деп сорду ол Иссагы, биз кабинетге кирип, шинтикlege олтургыандан сора.

– Ма, – деп, Исса мени кѳргюзтдю. Адилбий кѳз тюплери бла манга ышарып кѳарады.

– Бирда милициягѳа тюшген болмазса ансы, мен сени танырыгѳем, – деп чам этди ол. Исса, анга мени махтап, кѳкге миндирди. Мен, асыры уялгѳандан, башымы стол тюбюне сугѳаргѳа аздан кѳалдым. Айта кетип, ахырында Исса бла Адилбий кѳол тутушдула. Мен асыры типискиге кѳалгѳандан, аланы не саламлашханларын да билмей кѳалдым. Баям, жарашханлыкѳлары болур эди.

Майорну кабинетинден аркѳам терлеп чыкѳдым.

– Мен сени ишинги кѳурадым, – деди Исса, уллу кѳллю болуп.

Алыкѳа кѳарангы болуп кѳалмаса да, ингир бет алгѳан эди. Иссагѳа да ыспас этип, Хасаниягѳа ашыкѳдым. Анам, тѳшегинде аркѳасындан жатып, башындан тутуп тура эди.

– Не болгѳанды, Няня? Башынгмы ауруйду? – деп, аны ундуругѳуну аллында шинтикге олтурдум.

– Ауруйду башым, ауруйду.

– Тапсыз болду. Мен а отоу кѳурагѳыз деп айтыргѳа келген эдим.

– Отоуму?! – деп, анам башын жастыкѳдан ѳрге айырды. Бу кезиуде эгечим Захида кирди.

– Жагѳафарны айта тургѳанын эшитемисе? – деди анам. Не зат айтады дегенча, эгечим манга-манга соруулу кѳарады.

– Отоуну хазыр этигиз дейди, – деп, анам тѳшегинден кѳтюрюлдю. Кѳайдадыла мени чарыкѳларым да, жыйрыгѳым да...

– Керти хапармыды бу огѳесе биягѳы сен локкайлатханмы этесе? – деди эгечим манга. «Локкайлатханмы» этесе дегени уа, Ташлы-Талада бир жаш болуучу эди Локкай деп, ѳтюрюк айтычуу, аны юлгюге келтиргенлиги эди.

– Угѳай, Захида, бу жол керти айтама, – дедим анга. Кѳарап-кѳарагѳынчы, анам аягѳы юсюне болду. Башыны ауругѳанын да унутду.

Эки ыйыкѳдан сора кѳарындашларым, эгечлерим, да барып, Светаны шахардан Хасаниягѳа, анамы юйюне алып келдиле.

Алай бла, мен юйдегили болдум. Ол ингирде мен кѳайдан биллик эдим, бу юйюрюм мени ѳмюрюк юйюрюм боллугѳун?! Ол ингирде мен билмей эдим, Света Токумалагѳа эки жаш кѳошарыгѳын.

Юй жашаууму тюрленнгени къалай эсе да, туманлы кюн ачылгъанча, кълюмю ачды. Кесими жыйышдырып, юсюме-башыма сакъ бола тебиредим. Эрттеден бери боюнума галстук къысханни къоюп тура эдим да, энди аны да такъдым.

– Жангыргъанынга кёре, юйдегили болгъанынг жарашханды, – деп, тенглерим да чам эте башладыла. Дачада жашагъан заманымда иш хакъымы да, китапларыма, пьесаларыма алгъан гонорарымы да терк окъуна жоюп къоюучу эдим. Энди уа, кълума абери тюшсе, юйге келтирип берирге кюрешеме. Фатарны къайгъысына да киргенме. Министрлени Советинде ишлеген таулу къуллукъчуларыбыздан бирине заявление жазып бардым. Фатар тилеп. Ол бир кесек жууукъ жете эди да, аны ючюн бютюнда бек ышанган эдим, ол мени жерге къаратмаз деп. Тенглеримден бири уа айтхан эди: «Барма анга. Ол таулулагъа болушургъа суймеучюдю», – деп. Таулу таулугъа къалай болушмаз деп, анга ичимден гурушха да болдум.

Къуллукъчубуз манга жарыкъ тюбеди. Ишимден хапар сорду. «Дертли къама» деген китабымы окъугъанын да айтды.

– Орус большевиклени сифатларын иги кёргюзталмагъанса ансы, кълалгъаныны хатасы жокъду, – деп да къошду. Ушагъыбызны ахырында мен заявлиямы аны столуна салдым. Кълонуна алып окъуду да, жарыкъ бети сур тартды.

– Фатарынг бар эди да?

– Сабийлеге къоюп кетгенме, ала тышында кълмасынла деп.

– Бу иш бла мен санга болушаллыкъ туююлме. Бек тамата бизни къаты контроль этгенлей турады.

– Да этсин. Ол контроль этеди деп, жарсыуу бла келген адамгъа болушургъа жарамаймыды да?

– Сиз, таулула, бир зат ангыламай, былай кълкълалды этип тебирейсиз.

– Не затны ангыламайбыз аллай бир? Хар ким да къыйын сагъатында кеси адамын излейди. Мен да аны ючюн келгенме санга. Къзазахстанда тургъаныбызда, къзазахлыла окъуна болушуучу эдиле амалсыз кюнбюзде, атыбыз бандитге чыкългъанына да къарамай. Энди уа кеси жерибизде ушайбыз да...

Къуллукъчубузну кабинетинден жюрегим сынып чыкълдым. Ишге къланым бузулуп келдим. Не ишлеялмайма, не жеримде олтуруп туралмайма.

– Не болуп къайтдынг баргъан жерингден? – деп сорду биягъы тенгим.

– Сен тюз айта эдинг. Заявлениямы алыргъа унамады.

– Алайдыла бизни таулу къуллукъчуларыбыз. Мен ол затны сынап бошагъанма. Ала олтургъан шинтиклерин къоруулап жашайдыла ансы, миллетибиз ючюн бармакъны бармакъгъа ургъан тенгли бир зат этмейдиле. Таулулагъа болушсала, атлары миллетчиге чыгъарыкъ сунуп къоркъадыла.

– Да Уяналаны Чомай къоркъмаучу эди да. Хутуйланы Ханафий да кесини миллетинден букъгъанды деп билмейме.

– Энди аллайла жокъдула. Бар эселе да, аланы къуллукъ тийресине къоймайдыла. Ол жанына бек тамата бек сакъды... Сен андан эсе жумушунг бла къабартылы къарындашларыбыздан бирлерине бар.

Не этерик эдим, тенгим айтханнга къулакъ салдым. Экинчи кюн окъуна сахар исполкомну таматасына бардым, заявление жазып. Приёмныйде анга жумуш бла келип сакълагъанла кёп эдиле. Манга да сакъларгъа тюздю. Ишден а тилеп кетгенме бир сагъатха деп. Очередыни кёргенде, тынгысыз болдум.

Исполкомну таматасы бла уллу шагъырейлигим болмаса да, бир бирибизни бетден-бетге таныйбыз. «Бу да, таулу къуллукъчубузча, ызына къайтарып иймеге эди деп, сагъышха къалып сакълайма.

Манга кезиу жетгинчи, тюз болду. Исполкомну таматасы кабинетинден чыкъды.

– Тюзден сора, – деди ол, приёмныйде олтургъанлагъа ауузланыргъа чыгъып баргъанын сездире. Бу кезиуде ол, мени кёрюп, къатыма келди.

– Сени уа не жумушунг барды, Жагъафар? – деп сорду.

– Эки-юч минутлукъ, – дедим мен.

– Алай эсе, кел, – деп, ол ызына – кабинетине бурулду. Мен да ызындан тебиредим. Шинтикге олтуртду. Кеси да, ишчи жерине олтурмай, манга бетден-бетге олтурду. Мен анга келген жумушуму башдан-аякъ айтып ангылатдым да, заявлениямы къолуна бердим.

– Бир мадар этербиз. Сени кибик жазыучубузну тышында къоймазбыз...

Жангыдан ичине жан киргенча болдум. Ол кюнден тебиреп, «Жукъусуз тангла» деген жангы романымы жазып башладым. Бу китабым «Дертли къама» деген трилогияны ючюнчю китабы боллукъ эди.

Алыкъя «Къурч бюгюлмейди» деген романым бас-малаанмагъанды. Аны цензура окъуй турады деген хапарны эшитгенме. Ол хапар мени артыкъ бек къууандырмагъанды. Алай къууандырса, къууандырмаса да, сыйрат кёпюрден ётгенча, андан къутулмай, китап чыкъмайды. Къуру китап угъай, газетле, журналла да аны сюзгючюнден ётедиле.

Ай бла жарымдан дегенлей мени цензурагъа чакъырдыла.

– Романынг бла шагъырей болгъанбыз, алай бу халда биз аны басмагъа эркин эталлыкъ туююлбюз, – деди.

– Нек?

– Кёчгюнчюлюкню юсюнден асыры кёп хапар айтаса. Китабынгы чыгъарын сюе эсенг, бахчада заранлы хансланы чага бла тазалагъанлай, сен да бу жазмангы кёчгюнчюлюкден тазалап чыкъ!

Не этерик эдим? Чыпчыкъ кесин къаягъа ургъанча, совет властыны политикасына къажау сюелип, мен эталлыкъ жокъ эди. Китабымы артха алдым. Жюрек тамырларымы къыпты бла кесип юзгенча, жаным ачий, романымда кёчгюнчюлюкню юсюнден жазылгъан бетлени кетерирге тюшдю. Мени тынчайтхан жаланда бир зат: «Охо, бюгюн болмаса да, тамбла бу бетлеге да жол ачылыр эсе уа!..» – деген ахшы умут эди. Ол заманда уа мен билмей эдим, кертиси бла окъуна аллай кюн жетип келе тургъанын.

Романымы, цензурада айтханларыча, «чагалап» бошап, жангыдан китап басмагъа ётдюрдюм.

«Дертли къама» деген романымы Москвагъа ийген подстрочнигини юсюнден да алыкъя бир тюрлю хапар жокъду. Мен а сакълайма.

«АГЪАЧ КИШИ»

Бир эрттенликде ишге келгенимлей: «Залукъа жайлыкълада КГБ-чыла агъач киши тутхандыла», – деген хапарны эшитдим. Шайтанлагъа, жинлеге артыкъ уллу ийнаныулугъум болмаса да, бу жангылыкъ мени сакъайтды.

– Айтыуларына кёре, ол кеси да таулуду, – деди нёгерлеримден бири. Мен аны бетине тюрслеп къарадым.

– Манга ийнанмай эсенг, Жанакъайытха сор. Бизге да ол айтханды. Анга уа КГБ-да ишлеген бир шуёху телефон бла сёлешип билдиргенди.

Мен, арсарлы бола, Жанакъайытны кабинетине бардым. Эшикни ачханлай, аны бетинде терен сагъышлы халны эслеп, босагъада сюелип къалдым.

– Кел, Жагъафар, не жумушунг барды?

– Бир тюрлю хапар эшитгенме да, аны санга со-райым деп келгенлигимди, ётюрюкмюдю, кертимиди деп.

– Кертиди, кеси да сизни жаныгъызданды... Черек ауузундан.

– Да агъач кишиди дейдиле да?

– Жайлыкъда малчыла аны узакъдан кёргенде, кер-тиси бла да, агъач киши сунгандыла юсюнде тери кийимлеринден. Уруш жылладан бери тау тешикле-ринде бугъунуп тургъанды дейдиле. Андан бери уа кесинг сана, ненча жыл озгъанын... отуз алты – отуз жети...

Мен уллу сейирге къалдым. «Бир кюн туююл, эки кюн туююл... Отуз жети жыл? Ол заманны ичинде хал-къыбыз кёчгюнчюлюкню азабын сынап, жерибизге да къайтханбыз. Жангыдан элле да къурагъанбыз... Бу уа мында дорбунлада бугъунуп къалгъанды. Къалай жан багъып тургъанды ол? Кимден букъгъанды? Тели болуп кетмей, къалай къалгъанды?» – деген соруула мыйымы къайнатадыла.

– Къайдады ол шёндю? Тутулупму турады? – деп сордум Жанакъайытха.

– Угъай, тутулуп туююлдю. Чегемде, эгечини юйюнде хапары барды. Кёре барыргъа деп турама.

– Мени да биргенге элте барсанг а, – деп тиледим андан.

– Ахшы...

Биз биринчи Чегемге жете туруп, жауун жаууп те-биреди. Жауундан къачып баргъан эки жашчыкъ биз-ни машинаны аллы бла муштухул болуп ётдюле. Шо-фёрубуз къоркъуп, машинаны тохтатды. Жанакъайыт а, эшикни ачып, жашчыкълагъа не эсе да бир орамны атын сорду.

– А-а, сиз да агъач кишини кёрюргеми келесиз?.. Тюзюнлей барыгъыз да, ючюнчю орамгъа жетгенлей, онг жанына бурулугъуз, – деп, жашчыкъла, жалан аякъ-лары бла жауун кёлчюклени сууларын чачылта, чабы-шып кетдиле. Ала айтхан орамгъа жетип, онг жанына бурулгъаныбызлай, къауум машина тохтап тургъанын кёрдюк. Биз да аланы къатында тохтадыкъ. Жауунну себелеп жаугъанына да къарамай, жангы ишленип бо-шала тургъан орталыкъ юйню арбазы адамдан толуп-

ду. Кенгиге ачылган эшигинден бирле тышына чыгадыла, бирле уа ичине киредиле. Биз да машинадан тюшүп, арбазга кирдик.

– О-о, Залий, сау кел, сау кел!.. – деп, адамла аллыбызны тыйып, Жанакъайыт бла жылы саламлашадыла. Ол белгили адамыбызды. Аны таныйдыла. Мени уа ким болганымы билмеселе да, Жанакъайытны хайырындан, хурмет этип, кьолуму тутадыла. Манга уа ол хычыуун кьорюнеди.

Бизге жол берип, юйге кийирдиле. Адам кепден гитче отоуну ичи бютюнда тар кьорюндю. Босагадан ары киргенибизлей, терде диванга олтуруп турган уллу санлы бекем киши кезюме урунду. Ол манга, кая жухларыбызны бирича, бийик да, кьудуретли да кьорюндю. Боюну кьатыш бетинде есген акь тюкдени тюбюнде терен тырмыла кьардан толуп турган сызгалага ушайдыла. Буз бетли кезлеринде не эсе да бир тынгысызлыкь сезим эсленеди. Бир-бирде ала адамланы башлары бла кьайры эсе да сагайып кьарасала, бир-бирде уа, элгенген этгенча, жан-жанына бурулуп кьарайдыла. Кеси да диванга сыйынмаганча, тынгысыз болуп олтурады. Жанында анга жууукь кьысылып олтурган тиширыуладан бири, баям, эгечи болур, аны тобукьларындан, аркьасындан да сылай, ичинден да бир затла шыбырдай, тансыкьлап кьорешеди. «Агьач киши» уа анга артыкь уллу эс да бурмай, тегерегинде адамла бла селешеди. Санлап бирде селеше турганлай, тили тутулганча болуп, кьынкь-мынкь этеди. Тышындан кирген жангы адамга, сен а кимсе дегенча, сагайып кьарайды. Жанакъайыт бла манга да кьарады ол, кезлерин сюзюлтюп.

– Ахмадия, бу Залийханланы Жанакъайытды, – деди анга юйдегиле. «Алаймыды?..» – дегенча, «агьач киши» Жанакъайытха да, манга да соруулу кьарады. Олтурган жеринден кьобуп, бизни бла саламлашды. Аны, табалача, уллу, берч кьолларын тутханымда, айыуну аягындан тутханча болдум. Ала манга болмаганча ауур кьорюндюле. Дунияда бар кьыйынлыкьла алагьа жыйылып турганча...

Уллу Ата журт уруш башланганда, Ахмадия Огьары Малкьарда кьойчу болуп турганды. Андан урушха кетгенди. Немецлиле, хорлай келип, бизни аскерчилени Кавказ таулагьа кьысхандыла. Ахмадия бир кьауум негери бла, жанларын сакьлай, таулагьа кьачып, Хабаз башында терен кьоллагьа букьгандыла. Адам аягы басмаган теренледе дорбун табып, анда орнал-

гъандыла. Алай бла, дуня жашаудан айырылгъандыла. Жылланы, кюнлени да унутхандыла. Къайда, не зат бола тургъанындан хапар билмегендиде. Ушкоктарыны окълары тауусулгъунчу, уучулукъ бла жашау этерге кюрешгендиде. Окълары тауусулгъандан сора уа, кеслери кийик жаныуарлача болгъандыла. Ач бёрюлеча, тегерекге жайылып, аууз къабын излегендиде. Ахмадияны нёгерлери, къыйынлыкъны кётюралмай, бирини ызындан бири ёлгендиде. Ахырында ол жангыз кеси къалгъанды. Ол таууланы кёчюргенлерин да билмегенди. Букъгъан жеринден чыгъаргъа уа базыммагъанды. Чыкъса, игиликге тубетмезликлерин ангылап болгъанды. «Чыкъсам, кзуру мени угъай, ахлуларымы да тентиретирле», — деп кворкыгъанды. Къыралны аллында кесини терслиги болгъанын да биле эди. Урушха барды. Нарсана тийрелеринде немецлиле бла сермешди. Бир къазауатны кезиуюнде уа, къол урушха кирип, немецли солдатны боюнундан буууп да ёлтюргенди. Кеси да базыкъ бутундан женгил жаралы болгъанды. Алай ол затланы кимге айтып ангылатырыкъса? Урушдан къачып букъгъанса дерикдиде. Аны уа кечерик туююдюле. Сталин кечгинлик бериуюледен болмагъанын а ол уста биледи. 1937–1938 жыллада гепоучула (ОГПУ) Малкъарда терсликлери болмагъан адамланы жойгъанларын ол унутмагъанды. «Аланы къолларына тюшгенден эсе, жаным былайда, туугъан тауларымы къоюнунда къалсын», — деп бегитгенди ол кеси кесин. Ёлген шуёхларын дорбун тешикледи асырагъанды. «Ёллюк кюнюмю сезгенимлей, мен да былайгъа кирirme», — деп, кесине да бир къая тешик сайлагъанды.

Аны хапарына юдегиле солууларын тыйып тынгылайдыла. Ол айта баргъаны сайын, тиширыуланы бетлерин мудахлыкъ басып, кёзлеринден тегюлген жиямукъланы жаулукъ къанатлары бла сыйпайдыла.

— Нёгерлерим ёлюп, жангызлай къалгъанымда, кесими къаядан атаргъа кёп кере къаст этген эдим. Алай дагъыда... — деп, «агъач киши», мудах болуп, жерге къарады.

— Анча жылны ичинде, харип жанынг, аурумай къалай жашадынг? — деп сорду анга тиширыуладан бири.

— Ауругъан кюнлерим да болгъандыла. Алай Тюключюк манга дохтурлукъ этип тургъанды, — деди Ахмадия, кюлюмсюреп.

— Не «Тюключюк»?.. — деп, жан-жанындан сейирге къалып сордула.

– Тюключюк деп бир айыу шуэхум бар эди да, анга айтама. Къыш тюше башлагъанлай, ол, мени дорбунума келип, жукълап къалыучу эди. Айыуну жукъусу адамны жукъусуна ушамайды. Ол къалай эсе да жарты ёлгенча болуп къалады. Аурукъсунган кезиуде аны къююнуна къысылып жатыучу эдим. Ол да, мени амалсызлыгъымы сезгенча, аякълары бла кесине тартып, баууруна къысаргъа кюрешиучу эди. Андан терлеп, суу-салам болуп, тангнга чыкъсам, санларым женгил болуп къалыучу эдиле...

Тегерегинде олтургъанла анга жарсып да, сейирсинип да къарайдыла.

– Ачдан а бек къыйнала болур эдинг, жазыкъ, – деп, къарт къатынладан бири, кесин тыялмай, ичинден буула жияды.

– Къышда къыйналыучу эдим ансы, жайда уа угъай. Малчыла жайлыкълагъа чыкъгъанлай, аланы къошларына жашыртын барып, ун, бишлакъ дегенча затларындан ташайтыучу эдим. Бу жол да аллай «хыличилик» этерге бара тургъанымлай кезге урунуп къалдым ансы, энтта турлукъ болур эдим къая тешигимде, тышында таууш эшитгеним сайын сагъая...

– Харип сен... жарлы жанынг... – деп, тиширыула ох-тух этдиле. «Агъач киши», аркъасын диваннга таяндырып, жыйылгъан халкъны кезюне сагъышлы къарады.

– Сиз барыгъыз да манга жарсыйсыз, харип дейсиз. Алай мен эшитген хапаргъа кере, менден эсе сиз харип болгъансыз. Мен не бек ит къыйынлыкъны керюп жашагъан эсем да, жерибизде жашагъанма, туугъан тауларыбызны ышыгъына къысылып. Тау сууларыбызны шорха тауушларын эшитип тургъанма, ата-бабаларыбызны эжиулери эшитгенча. Сиз а киши жеринде, сабийлеригиз ачдан улуй...

«Агъач киши», келю толуп, андан ары жукъ айталмагъанча, башын алгъа тутуп, эки къолуна таяндырды. Бу кезиуде мени да келюм толду. Не эте тура болур деп, Жанакъайытны бетине къарадым. Ол да, кезлерин сагъышлыкъ бийлеп, туманнга киргенча болуп тура эди.

Биз да алай болуп тургъанлай, инбашларында чынлары бла эки КГБ-чы кирип келдиле.

– Оу кюнюм, биягъы сиз бу харипни алып кетергеми келгенсиз? – деп, тиширыула уллу тынгысызлыкъгъа къалдыла. Ахмадияны эгечи уа: «Ёлтюрсегиз да, берлик туююлме!..» – деп, эки къолун да кенгнге

жайып, къарындашын къоруулай, аны аллында, жачанчылгъан темир къазыкъча, чанчылып тохтады.

– Угъай, угъай, биз аллай жумуш бла келмегенбиз. Ол кесини терслигин кеси жуууп бошагъанды. Одиночкагъа киргенча, отуз алты жыл тау тешикке кирип...

– Алайды, харип, алайды. Бу сынамагъан къыйынлыкъ кълалмагъанды, – деп, тиширыула эс тапдыла. КГБ-чыла уа, не эсе да бир къагъытны Ахмадиягъа узатдыла.

– Ма, муну тас этме. Бу Москвадан келгенди. Санга кечгинлик берилген къагъыт!

Ахмадияны сакълал тюбю кълалтырады. Окъуй билмесе да, къагъытны кълонуна алып, анга къл жажулары тауусула къларады. Бу кезиуде аны акълылына не зат келгенин мен билмейме. Алай бетинде уа насып ауана ары бла бери «жортханын» эслеген эдим.

Артдаракълада КГБ-чыла муну кълалай тутханларын да билдим, сорушдура кетип.

Жайлыкъда малчыладан хапар алгъандан сора, чекистле «Агълач кишини» ызын ызлап, тауланы, агълачланы кълдырадыла. Алай табалмайдыла. Къл жерлеге уа баралмай кълаладыла терен кълрладан бла бузладан ётюр. Ахырында муну вертолёт бла излейдиле. Адам аягълы басмагълан агълачлы кълаяланы орталарына аркъан басхычла бла чекистлени тюшюредиле. Ала излеп табадыла Ахмадияны дорбунун. «Агълач киши» кълчып кълутулургъла умут этеди. Алай аны, жан-жанындан ортагъла алып, жолун кеседиле.

– Сен кимсе? – деп сорадыла чекистле анга.

– Таулума.

– Кълларынгы кълюр! Сен тутулгъланса.

– Сталин саумуду? – деп сорады «Агълач киши».

– Угълай. Ол эртте ауушханды.

– Алай эсе, элтигиз кълайры суйсегиз да, – деп, Жангул ланы Ахмадия, кълларын да кълюрюп, КГБ-чыланы алларында тебирегенди...

«Агълач киши» эсиме тюшгени сайын, журегим кълзгълалмай кълалмайды. Аны кълдары да Сталин аякъл тюбюне малтагълан сынсыулу таулу кълдарладан бири эди. Алай аны кълдары не ачы болса да, сынмагъланлай, ёхтем тауларыбызны кълая жухларындан бирича, тик ёрге скулгенлей кълалгъланды, сыйлы жерибизни ётгюр кълалаууру кибик!

Бу жылым (1979) игилик бла башланмады. Радиога таматалыкъ этерге Дауур улу деп биреуленни салгъандыла да, ол а коллективни аскер низамга тизгенча этгенди. Аны бла да къалмай, тегерегине кезбаучулары бла тилчилени жыйгъанды. Ала уа къайсы бирибиз не айтханны да анга терк окъуна жетдирип тургъандыла. Мен аны ол ишин да артда билген эдим.

Бизге дери ол, партияны шахар комитетинде уллу къуллукъда ишлегенди. Хапарга кере, аны андан хыянатлыкъ ишлери ючюн тайдыргъан эдиле. Биз билгенликден, ол заманда, партия къуллукъчу хыянат иши бла тутулса, аны ишден къыстагъан бла да къоймай, аякъ ызын тюрге дери жетдириучю эдиле. Муну уа тутуп, халкъга насийхат этген сыйлы жерге – радиога – тамата этип жибергендиле. «Бек таматаны къысха жууугъуду...» – деген таурухла да жорюй эдиле журналистлерибизни арасында. Аны ётюрюк-керт болгъанындан асламыбызны хапарыбыз жокъ эди. Алай жангы тамата салгъан «къаты» низам а барыбызны да тынгысыз этгенди. Алгъын баш редакторга айтып, репортаж этерге, очерк, статья жазарга да кетип къалыучу эдик заводлагъа, фабрикалагъа, колхозлагъа да. Энди уа угъай! Дауур улудан эркинликсиз, радиону юйюню босагъасындан тышына чыгарга бирибизни да эркинлигибиз болмай къалды. Кимни юсюнден жазарга керек болгъанын да ол кеси тохташдырып башлады. Ахырында уа кюннге юч кере, эрттенликде, тюшде, ингирде, вахтада журнал къурап, анга къол салдырып башлады. Командировкага кетип, журналда къол салырга жетишмей къалсанг а, Дауур улу кесине чакъыртып, «ангылатыу» къагъыт жаздыргъынчы, къоймайды...

Бир жол партия жыйылыуубуз болду. Анда Дауур улуну докладын сюзюк. Доклады уа озгъан жылда радиону жетишимлерини юсюнден эди. Чыгып селешгенле, Дауур улуну кетегетлери, таматаны кекге миндирип, жерге алай тюшюрдюле. «Быллай акъылман оноучуну ауанасында ишлеген – биз чынтты насыплы адамлабыз!..» дегенле болдула. Мен ары дери кесими тыя да турдум. Алай кезбаучулары асыры чекден чыкъгъанлары жюрегиме от салгъанча болду. Мен къолуму кетюрдюм. Жеримден селешип башлагъан эдим да, Дауур улу, кеси къоймай, мени минбарага чакъырды.

– Биз бюгюн бери, бу жыйылыгуба, таматабызны махтаргуба жыйылганбыз огъесе уа ишни юсюнден селеширгеми жыйылганбыз... – дегенимлей, залда олтурганла: гур-р-р... кьозгалдыла да, ызы бла шум болдула. Дауур улу кез кыйыры бла манга огъурсуз къараганын да эледим. Алай сёзюмю белмедим. – Жангы председатель келгенли, коллективибиз берюден юркген кьой сюрюуге ушап кьалганбыз. Кюннге юч кере журналга кьол салабыз. Тутмакъла окъуна этмейдиде алай. Биз, таулула, аман атлы болуп, Орта Азияга кечюрюлгенде окъуна, комендатурада айга жаланда бир кере кьол сала эдик. Мында уа манга кюннге юч кере кьол салырга тюшеди. Мен бу затны тюзге санамайма. Бу зат адамны намысын сындырады...

– Сен бери ичипми келгенсе? – деп, Дауур улу жеринден хылыф кьопду, бети да тюрленип. Жумдуругуба бла столну да урду. Мен, минбарадан кетип, жериме барып олтурдум. Жан-жанымдан манга кеп кезле къараганларын сездим. Менден сора, селеширге киши да чыкмады. Дауур улу кеси селешди. Ол мени юсюнден абери айтыр деп, сагайып турдум. Алай нек эсе да атымы да сагынмады. Болсада ичиме кьоркбу киргенди. Ауузуму тыйып турсам боллукъ эди. Алай кьызган жюрегими тыялмаганма.

Селешгениме сокъуранмай эдим, алай энди, Дауур улу манга тюз кезден къарамазлыгын билип, тынчлыгым кетди. Ол улду кьуллукъчуду. Депутатха да айырыла турганды. Республикага белгили адамды. Манга не хата этерге да кьолундан келликди. Мен а кимге тарыга барлыкма. Таулу кьуллукъчуларыбызны уа билеме кьаллай «жигитле» болганларын. Аладан бири да мени жанымда сюелаллыкъ туюлюдуле, кеслерине кьоркмай.

Юйге мудах болуп келдим. Анамдан, Светадан да мудахлыгуба жашырырга кюрешдим, ышарган, кюлген кирик этип. Алай мен не бек ойнакларга кюрешдим эсе да, юй бийчем халымы сзди.

– Бюгюн не эсе да тап керюнемйсе. Ауруганмы этесе? – деп сорду.

– Бек тапма! – деп, жериме жатдым. Кепге дери кезюме жукбу кирмеди.

Эрттенликде ишиме бардым. Вахтада журналга кьол салайым десем, журнал жокъ болуп тура эди. Анга да сейир эте, барып, столуму артына олтурдум. Бираздан таматаны кьагъытчысы келди, мени чакъы-

ра. Мен кабинетине киргенде, Дауур улу, аллында к'аг'ытларындан башын к'етюрюп, мени таба к'араг'ан да этмеди. Берген саламыма жууап да к'айтармады.

– Мени чак'ырг'анмы этгенсиз? – деп сордум. Ол мени кабинетге киргеними энди сезгенча, башын к'етюрдю да, олтур дегенча шинтикни к'ергюзтдю. Олтурдум. Ол к'ез к'арамын даг'ыда аллында к'аг'ытлаг'а бурду. Сора, бираздан звонок бла к'аг'ытчысын чак'ырды да, не эсе да бир жумуш буюрду. К'аг'ытчысы кетгенден сора, Дауур улу манга к'арап тохтады.

– Кесинг заявление жазыпмы кетесе, ог'есе мен приказ жазыпмы к'ыстайма? – деди ол.

– Уг'ай, мен кесим кетерге сюеме, – деп, олтург'ан жеримден туруп, кабинетден чык'дым. Ол ызымдан: «Тохта!» – деп да с'елешди. Мен аны эшитмегенча этип к'ойдум. Кесими кабинетиме келдим да, заявление жазып, элтип, Дауур улуну столуна салдым.

Онюч жыл ишлеген жеримден – радиодан – ол кюн кетдим. Ишсизлени санына к'ошулдум.

* * *

Алай ишсиз а туююл эдим. Бияг'ы дачама кетип, чыг'армачылык' ишими к'олг'а алдым. «Жук'усуз таула» деген романымы биринчи кесегин жазып ок'уна бошадым.

Чыг'армаларымы юйде да жазарг'а боллук' эдим. Манга юч отоулу фатар бергендиле. Аны бир отоуун кесиме кабинет этип да к'ердюм. Алай эки жашчыг'ыбыз барды да, Алим бла Азамат, ала ойнарг'а болуп, ишлерге к'оймайдыла. Дачаг'а аны ючюн кетгенме. Болсада, ингирден ингирге юйге келип, юйюрюме к'ошулама. Жашчык'ларым бла безирейме, Светаны ийнак'ларг'а кюрешеме. К'айын анам бла озг'ан заманны юсунден ушак' этеме. Ол халк'ыбызны алг'ыннгы жашауундан кесини аппасындан, ыннасындан да эшитип, к'еп затны биледи. Ол айтханланы унутмазг'а кюрешеме, блокнотума жазып сак'лайма. Ала манга жазыу ишимде керек боллук'ларын билеме.

Ишден кетгеним, юйюрюбюзню жашау к'олайын седиретгенди. Света, анасын да н'егер этип, жюн эшиуле бла кюрешеди. Мен да, газетге, журналг'а статьяла, к'ысха хапарла жазып, гонорарчык' да тюшкюре турама. Алай ол затла тамамлык' этмей эдиле. Иш ишлерге тюшдю. Радиодан кетгенимде, мени кеси газетибизге чак'ырг'ан эдиле, барырг'а унамай к'ойг'ан

эдим ансы. Бир кетген жериме артха къайтып барыргъа арталлыда кѣлюм тартмаучуду. Манга ол кюнледе, радиогъа къайт, уллу къууллукъ беребиз деселе да, къайтырыкъ туюл эдим. Не этериксе кылыгъым, алай болса. Кесими тюрлендирип, башха адамны кебине уа кираллыкъ туюлме. Атамдан, анамдан къалай адам болуп жаратылгъан эсем да, алайлай кылыргъа сюеме.

Бир кюн театргъа бардым, жангы пьеса жазгъан эдим да, аны элтип. Анда артистлерибизден таулу труппагъа завлит (литература бѣлюмню таматасы) керекди деген хапарны эшитдим. «Ол иш манга жарарыкъ болур», – деп оюмлай, театры директоруна кирдим.

– Алайгъа биз драматург излеп айланабыз. Келгенинги иги этдинг. Заявление жаз, – деди ол.

Алай бла, театрыбызны малкъар бѣлюмюне завлит болуп ишге кирдим. Бир гитче кабинетчик да бердиле. Жашауум артистлерибиз бла бютюнда байламлы болду. Анга къууандым. Ишим тынчды. Баш режиссѣргъа, Къулийланы Борисге, репертуарны къуаргъа болушургъа керекме.

Жангы ишим мени кѣллендирди. Кѣллендирген бла да къоймай, театр искусствону теренине кирирге, аны «ууакъ-тюек» ишлерин ангыларгъа онг берди. Манга уа, пьеса жазгъан адамгъа, андан уллу ахшылыкъ къайда! Алгъын артистлерибизни кенгден таныучу эсем, энди уа, ала бла бир «юйюр» болуп, хар бирини кылыгъы бла да, фахмусу бла да шагъырей болургъа онг тапдым. Аны уа манга файдасы уллу болду.

Жангы пьесаларымы жигитлерини кылыкъларын артистлерибизни хунерликлери бла байламлы этип къуаргъа жолум ачылды. Талай пьесаны баш жигити Чонайны бек фахмулу, кюлкюлю артистибиз Кючюкланы Магометге ушатып жазгъан эдим. Магомет а Чонайны ролюн сахнада, ашыкъ ойнагъанча, женгил ойнай эди. Нек дегенде Магомет анда кеси кесин ойнай эди. Магометни юсю бла Чонайны аты къуру бизде угъай, Къарачайда да белгили болуп, халкъ аузуна тюшеди. Артистлерибиз эллерибизге гастрольгъа барып, араларында Магометни кѣрселе: «О-о, Чонай келгенди!» – деп, къууанып болгъандыла.

Ма тапсыз башланган жылым алай бла тап жанына бурулду. Жюрегиме ырахатлыкъ да, жарыкълыкъ да кирди.

Октябрь айны жауунлу кюнлеринден биринде, гитче кабинетчигимде олтуруп, жазыу эте тургъанымлай, столумда телефонум зынгырдады. Сёлешген Света эди.

– Санга Москвадан не эсе да бир извещение келгенди, – деди ол. Аны эшитгенимлей, жүрегим, чапхан атча, тыпырдап башлады.

– Не извещенияды ол? – деп сордум.

– Билмейме... Посылка болур дейме.

Телефонну чолпусун жерине салдым да, олтургъан жеримден турдум. Терезеден тышына къарадым. Жауун челекден къуйгъанча жауады. Жюрегими ургъаны уа, жауунга эришгенча, къатыдан-къаты бола баргъанча кёрюндю. Кёкюрегиме сыйынмай, кесин тышына тартдыргъанча этеди. Ауругъан сунарыкъ эдим, алай не ачыгъаны, не къыйнагъаны жокъду. Болсада ичимден а къоркъдум, сунмай тургъанлай, бир палах болгъан сунуп. Башха амал тапмай, графинден суу ичдим. Бу кезиуде кабинетиме артистибиз Юсупланы Хамид кирди. Мен анга къууандым. Ол хар заманда: «Былайым ауруйду», – деп, жүреги болгъан жерине къол аязын къаплагъанлай айланыучуду. Анга кел дерни орунуна, тарыгъууму айтып тебиредим.

– Э-э-э, ол тахикардияды, – деди да, хуржунуна узалып, бир пластинканы чыгъарды таблеткалары бла. Аладан бирин алды да: «Ма, тил тюбюнге сал», – деди. Ол айтханча этдим.

– Къоркъма, бусагъат жүрегинги «секиргени» мардасына келликди. Ол къоркъуулу ауруу тьююдю», – деп, Хамид манга кёл этдирди. Театр искусствону теренинден ангылагъан, чынтты интеллигент артистлерибизден бириди ол. Ойнагъан ролюн тынгылы этер ючюн, репетициялада терлегенлери барып кюрешиучюдю. Не айтырса, театргъа жаны бла берилген адамды.

Мен аны бла ушакъ эте тургъунчу, тил тюбюмде таблетка эрип бошады.

– Табыракъ болдунгму? – деп, Хамид, бууунумдан тутуп, жүрегими ургъанын санады. – Бир хатанг жокъду. Къаракъашла бла ойнакъларгъа боллукъса, – деп кюлдю. Аны бла бирге мен да кюлдюм.

Юйге жибип жетдим. Эшикден кире баргъанлай, Светагъа: «Къайда извещение?» – деп сордум.

– Кёрмейсе муну! Алгъа кийимлеринги алышындыр...

– Угъай, почта этилгинчи, ары жетейим...

Почтаны уа этилир заманы жете тура эди.

– Тамбла барсанг болмаймыды? Быллай бир не ашыгъаса? – деп, юй бийчем мени тыяргъа умут этди. Мен унамадым. Извещенияны алып, почтагъа къууулдум. Жауун а, биягъыча, шорхулдап жауады. Тамбланы сакъласам да боллукъ эди. Алай нек эсе да жюрегим ашыкъдырып къоймайды. Москвада, манга посылка жиберирча, ахлум жокъду. Аны ючюн бютюн бек къызынганма: «Бу не посылка болур?!» – деп.

Почтачы тиширугъа извещениямы узатдым. Аны ууучума къысып, алай келгенме, сууланмасын деп. Посылканы алып, юйге къууулдум. Келип, къалын къагъыт бла чулгъанган тыш къабугъун сыдырып къарасам, анда уа китапларым!.. Мени китапларым! Москвагъа ийген «Дертли къама» деген романым орусча чыгып! «Завещание отца» деген башха тюрлю ат бла! Посылканы ичинден зарфха урулгъан къагъыт да чыкъды: «Уважаемый Жагъафар Зубеирович! Пошлагаем Вам десять авторских экземпляров вашей книги «Завещание отца», изданной Московским книжным издательством «Современник». Желаете Вам дальнейших творческих успехов...»

Кёк эки жарылып, Тейри эшиги кенгиге ачылгъанча болдум! Тышында жауа тургъан жауунну тауушу бир ариу макъамча эшитилди. Атам эсиме тюзюп, сагъайып тохтадым. «Игисагъан, ол, сау болуп, шёндю бу китабымы кёлуна алып кёрсе эди, – дедим ичимден, кёлюм тола. – Аз бек къууанмаз эди ол, жашым деп, жюрегинден мени ийнакълай. Мен да къубулур эдим аны аллында, сабий заманымдача, эркеленип!.. Алай, не медет, сен жокъса. Сталин халкъыбызгъа сынатхан зулмуну ауурлугъун кётюралмай, жюрегинг жарыла, жашлай кетдинг дуниядан, жети сабийинги да ызынгдан макъырта, Къазахстанны къула тюзлеринде кёюп. Алай сен жарсыма. Биз саубуз. Барыбыз да ёсенбиз, сени атынга кир кёндурмай. Жети сабийинг да, жетегейлеча, сен сёйюучю тауларыбызгъа жыйылгъанбыз, къая жухлагъа тукъумубузну атын жаздыра».

* * *

Кёп да турмай, Москвада чыкыгъан романым Къабарты-Малкъарны китап тюкенлерине да жетди. Ол кюнледен тебиреп, мени атым республикабызны жа-

зычуларыны санына хурмет бла кѳошулду. Китабымы орусча чыкѳгыаны бла байламлы, биринчи болуп, мени Кѳайсын алгѳышлады. «Мен санга малкѳарлы Толстой деп бошдан айтмагѳанма!» – деучю лакѳыр-дасын да айтып кѳууанды. Ол аллай адам эди. Кѳайсы бирибизни да, кѳолгѳа алырча, абериси басмаланса, от жагѳасына бир уллу ырыскы келгенча кѳууаныучу эди...

Кѳыш сууукѳла тѳше башладыла. Жетинчи ноябрьни демонстрациясына чыкѳдым. Андан, ичими кѳалтырауукѳ алып, юйге алай келдим. Бу заманлада алай бек сууукѳ да болмаучу эди, быйыл а нек эсе да, кѳысып тохтагѳанды.

Мен келгенде, анам да, эгечлерим, кѳарындашларым да бизге жыйылып тура эдиле, байрам этебиз деп. Кѳлюм алай жарыды, чыпчыкѳ балала, эски уябызны табып, бирге жыйылгѳанча болуп. Сууукѳсурагѳаным кѳайры кетгенин билген да этмей кѳалдым.

Жан ахлуларым стол артында ойнай-кюле олтурадыла. Мен а аланы туураларындан кѳарап кѳууанама. Ёсген этгенликге, мен билиучю сабий кѳылыкѳлары кетмегендиле. Кѳчгюнчюлюкню сур жылларында бирибиз жилиасакѳ, кѳалгѳанларыбыз да анга кѳошулуп жилиай, бирибиз кюлсек, барыбыз да бирден кюле, алай ёсгенбиз. Аллахха шукур, энтта да биргебиз: оюнчула, кюлкючуле, лакѳырдачыла! Жаланда анабызны бет чырайы тюрленгенди. Ауруу аны бюкгенди. Кѳарыуун алгѳанды. Кѳз кѳарамын мутхуз этгенди. Алай ол жарыкѳды. Юйюрю кѳатындады. Мен, кѳарап, сезип турама, ол ичинден кѳалай кѳууанып олтургѳанын. Тобукѳларына тагѳылгѳан туудукѳларын да ийнакѳлайды, кѳкюрегине кѳысып, сабий заманларыбызда бизни кѳысыучусуча...

Ол кюнѳм да бир иги кюнѳм болуп алай ётдю!

* * *

Октябрьни байрамы тауусулуп, ишге чыкѳдыкѳ. Театрда мени жангы пѳесамы саладыла да, башха жумушларымы кѳоюп, кюн сайын аны репетициясына кѳарайма. Ол авторгѳа кѳаллай жюрек кѳозгѳалыулу иш болгѳанын, авторну кесинден башха, киши ангыларыкѳ тѳююдю. Артистле тап кѳурагѳан сценачыкѳтагѳа кѳууанч тыпырлы болуп кѳарайса. Тапсыз жерлеин кѳрсенг а, – жюрегинг кюеди. Алай абери айтырѳа жарамайды. Айтсанг, артистле да, режиссѳр да терк

окъуна, сабийлеча, ёпкелеп къаладыла. Аны себепли къысылып турургъа тюшеди.

Бир кюн, репетициягъа да къарай, залда олтуруп тургъанымлай, Хамид къатыма келди да, къоюн хуржунундан чыгъарып, манга конверт узатды.

— Жазыучуларыгъызыны союзуну къаты бла ётюр келе тургъанлай, секретарь къызыгъыз аллыма чыгъып, ол бергенди муну, санга тапдыр деп...

Мен конвертни къолума алдым да, адресине къарадым. Манга келген письмоду, алай конвертде къайдан, кимден келгени жазылмагъанды. Олтургъан жеримден тыншчыкъ къобуп, экинчи этажда кабинетиме кётюрюлдюм. Конвертни ачдым.

«Омскден салам!

Жагъафар, сен мени бу къагъытымы алсанг, сейирге къалыргъа да болурса. Арадан кёп жыл озгъанды. Мен сени унутхан да этген эдим. Алай, кёп болмай, китап тюкенибизде сени «Завещание отца» деген романынгы кёргенimde, ийнанырыгъым келмей, апчып къалдым. Китапны тышында атынгы бир ненча кере къайтарып окъудум: сенмисе, сен туююлмюсе деп. Эсимде болмай тургъанлай, къачан эсе да бирде тас этген жарыкъ умутуму тапханча, жукълап тургъан жюрегим элгенип уянганча болдум. Китабынгы юйге алып келип, аны окъуп бошагъынчы, тынчлыкъ тапмадым. Кёзлеримден жилимукъларым саркъа, озгъан насыплы кюнлерими эсиме туюшюрдюм. Сен кёзюме кёрюнюп, жашлыгъым жангыдан къайтып келгенча болдум...

Жагъафар, мени юй жашауум онгмады. Эрим ичиге берилип, кесин жойду. Мен эки сабийим бла атылдым да къалдым. Ол заманда сени бла Кавказгъа кетип къалсам, манга быллай аман кюн келмез эди деп, кёп кере кеси кесиме урушханма. Алай андан энди не файда? Сыннган табакъ бирге къошулмайды. Кесинг къалай тураса? Юйдегили болгъанмыса? Мени уа бир такъыйкъагъа окъуна эсинге туюшюремисе?.. Бу къагъытда тамггаланы кир ыз сунма. Ала мени кёз жилимукъларымы тамычы ызларыдыла... Мени жюрегингден суууруп атмагъан эсенг, жашауунгдан хапар билдирип, бир гитче къагъытчыкъ жазып ийсенг, кёкден жулдуз тутханча къууанырыкъма!..

Сени Айнанг».

Письмону окъуп бошап, хайран болдум. Жюрегимде ёчюле тургъан от жангыдан, дуу деп, ёрге жанып, алай чёкдю. Сагъышха къалдым. Айхайда, Светагъа тюбемеген заманым болса, мен энтта да, Айнаны излеп, жер этегине да барыр эдим. Алай энди уа угъай. Мен кесими башха Айнамы тапханма... ёмюрлюк Айнамы.

Омскден келген къагъыт жюрегими не бек къозгъады эсе да, ары жууап жазмадым. Жел учуруп кетген от жилтинни ызындан къуугъанча, магъанасыз ишге урунмайым деп, кесими тыйдым.

* * *

Жангы жыл да жууукълашды. Адамла тюкенлени, базарны да къыдырып айланадыла, аш-азыкъ, ичги излеп. Ким суймейди дейсе Жангы жылда монг столну артында олтурургъа? Мен да чыкъдым шахарыбызны тюкенлерине къарай. Алай, къайры барсам да, уллу очередь. Сакълай кетип, тюкеннге кирсенг а, жукъ да жокъ – арыкъдан суюклери билине тургъан, кёгерген тауукъ мыллыкладан сора. Ичги уа, насыпха, эркинди. Мен, бир шампан шеша бла бир коробка конфет алып, портфелиме салдым да, ишиме къайтдым. Юйге кетерге алыкъа эртте эди. Кабинетиме киргенимлей, телефонум зынгырдады. Сёлешген китап басманы баш редактору эди.

Бир шеша да ал да, бери жет! – деди ол.

– Да алыкъа Жангы жыл болмагъанды.

– Ол сени ишинг туююдю! – деп, телефонну чолпун сун жерине салды.

Портфелими да алып, тышына чыкъдым. Къар къатыш сууукъ жел бетимден чимдийди. Бир къауум коллективле Жангы жылны, кеси араларында алгъаракъдан белгилеучюдюле. Аллай тёре китап басмабызда да жюрюйдю. «Алай мен анда ишлемейме. Была мени нек чакъырыргъа къалдыла?» – деп, ичимден сагъыш эте жетдим китап басмагъа. Босагъада башымы кёргенлей, редактор, столундан бир китапны да кёлуна алып, олтургъан жеринден кёпду.

«Мени китабым чыкъгъанмы этгенди?! – деген акъыл, элия жашнагъанча урду башыма. Аны чыгъарыгъын мен биле эдим. Алай быйыл угъай, Жангы жылдан сора.

– Жагъафар, тюз бусагъатчыкъда типографиядан келтиргендиле китабынгы сигнал экземплярин, – деп,

баш редактор китапны манга узатды. Къолларым къалтырай алдым аны къолума. Кёлум, къайры эсе да бийикге кётюрюлюп кетип, жерине алай чёкдю!

– Сау бол!.. Мен а Жангы жылдан сора чыгъарыкъ сунуп тура эдим.

– Типографиябыз бу жылны планын артыгъы бла толтурургъа кюрешгенди. Ол а санга иги болгъанды...

Алгъын чыкъгъан китапларымы барысындан да бу къалынды. Аны тышына къарап, кёзлерим тоймайдыла. Быйыл бу мени экинчи китабымды! Аллах бир уллу насыпны башымдан жаудуруп тургъанча насыплыма! Терк окъуна портфелими ачып, шампан шешаны бла коробка конфетни баш редакторну столуна салдым. Бу кезиуде кабинетге Моттайланы Светлана кирди. Китабымы редактору олду. «Дертли къамагъа» да ол редакторлукъ этген эди.

– Ызы къалын болсун! – деп, Светлана мени къукакълагъан окъуна этди. Аны кёз къарамында бу китапха ол менден кем къууанмагъанын эследим. Мен автор эсем, ол а редактор эди. Китапны чыгъыуунда уа редакторну къыйыны алай аз тюйюлдю...

Алай бла, быйыл къолайсыз башланган жылым къолайлыкъ бла бошалды – бир къууанчны юсюне экинчи къууанчны къоша!

Къазахстанны хауасын жангыдан жутдукъ.

Малкъар театрыбызны Къазахстаннга гастрольгъа элтсек, къалай болур эди деген акъыл театр гъа ишлерге келген кюнумден окъуна, манга тынчлыкъ бермей жашата турду. Бизни артистлерибиз Къарачайгъа, Дагъыстаннга, Къалмыкыгъа жюрюй эдиле спектакльлерин кёргюзте. Алай бизни кенг тамырлы ана тилибиз, миллет культурабызны къанатларын Шимал Кавказдан тышында да жайдырыргъа онгу барды. Биз а аны хайырланмайбыз. Ол бизни интеллигенциябызны къарыусузлугъунданды. Хар бирибиз къуру кеси башыбызны мадарын кёрюп айланганчабыз. Миллетибиз а къайда?..

Театрыбызны Къазахстаннга гострольгъа чыгъарыуу юсюнден акъылымы бек алгъа баш режиссёрубуз – Къулийланы Борисге айтдым. Ол угъай демеди. Алай ол ишге жол ачхан къыйын боллугъун жашырмады. Республиканы Культура министрствосундан башлап, правительствогъа дери этиллик оноуду бу. Ала уа унарламы-къалырамы? Театрны узакъ жары жиберген алай тынч иш тюйюлдю. Анга, ахча къоранчдан сора да, къолайлы репертуар да керекди. Андан да уллу

чурум а Къзахстанны правительствосу эркинлик берирге керекди малкъар театрны кеси жеринде къонакъ этерге. Бу жумушланы тындырыуну жолун Борис бла мен Къайсындан башладыкъ.

– Бек ахшы ишни къолгъа алгъансыз! Анга болушмасам, не затха болушурукъма мен! – деп, Къайсын ыразылыгъын билдирди. Ол сёлешгенден сора, кесибизни правительствобуз эркинлик берди. Энди аллай эркинликни Алматыдан да алыргъа керек эдик. Къайсын, Къзахстанны уллу поэти Олжас Сулейменовха къагъыт жазып, Борисни бла мени къолубузгъа тутдурду. Алай бла, экибиз да самолётха минип, Алматыгъа учдукъ. Жолгъа, ашыбызгъа-суубузгъа да ахчаны Культура министерствобуз теледи.

Борис бла мен Олжасны экинчи кюн тапдыкъ. Къайсын жазгъан къагъытны анга бердик. Ол аны окъуп чыкъды да: «Ахшы, мен культура министрибиз бла сёлеширме да, тамбладан кеч къалмай, сизге жууабын билдирirme. Баям, угъай демезле. Малкъар халкъ да, бизнича, тюрк миллетледен бириди. Биз ёмюрлени теренинден бери жашау эте келген ахлулабыз... – деди Олжас, хапарны узакъдан къозгъап.

Экинчи кюн бизни Къзахстанны Культура министерствосуна чакъырдыла.

– Къабарты-Малкъаргъа бизни жууукъ областыбыз Гурьев областьды. Сизни театрыгъыз ары кесини транспорту бла бараллыкъды. Къоранчыгъыз да аз боллукъду. Аны себепли, угъай демесегиз, келир жыл июнь-июль айлада эки жыйырма кюннге малкъар театрны ол областьга гастрольгъа чакъырыргъа къолубуздан келликди, – деп билдирдиле бизге къазахлы къарындашларыбыз.

Керекли къагъытланы да жарашдырып, Борис бла мен ызыбызгъа къайтдыкъ. Ол кюнден тебиреп, театрыбыз Къзахстаннга элтирик репертуарын хазырлап тебиреди...

* * *

Экинчи жыл театрыбыз, таматалары мен болуп, кесини жашауунда биринчи узакъ жолгъа – Къзахстаннга гастрольгъа атланды.

Репертуарында эки спектакль барды: бири – Мамеланы Ибрахимни «Сюймекликни юсюнден поэмасы», экинчиси уа къазахлы драматург Къалтай Мухамед-

жановну «Манга алай керек эди» деген драмасы. Аны малкъар тилге мен кѣчюрген эдим. Салгъан а Къулийланы Борис этген эди. Андан сора да, концерт программабыз бар эди: тюрлю-тюрлю таулу тепсеуле. Репертуарны сценар планын да мен жазгъан эдим – къазах тилде.

Мен биле эдим, Гурьев областьда жашагъанла таулула, къарачайлыла бла уллу шагъырейликлери болмагъанларын. Кѣчгюнчюлюкде бизни халкъланы Къазахстанны Кавказдан узакъ областьларына элтип чачхандыла. Гурьев областьха уа бир таулу юйюр да тюшмегенди. Аны себепли къурагъан эдик концерт программаны да, спектакльлерибизни жаратмасала, тепсеулерибизни кѣргюзтюрбюз деп. Аны ючюн жазгъан эдим мен къазах тилде сценар планын, тауча иги ангыламасала – кеси тиллеринде ангыларла деп. Мени бир сейир этгеним: эгечим Рая ол сценарийни, зарфха урулгъан 25 къагъытны, юч-тѳрт кюнню ичинде кѣлунден билип къойгъан эди.

Къалмыкъ тюзлени букъулу жолларын къыдыра, исси кюнню тубюнде кюе-бише, биз Эдил суудан да ѳтдюк. Астраханъ областьдан къутулуп, Къазахстанны жерине жетдик, аманны кебинден. Аманы кебинден дегеним бошдан туююдю. Машиналарыбызны, эки автобусубузну да жолда чархлары атылып, башха затлары бузулуп, талай кере амалсызгъа къалгъанбыз. Бизни Культура министерствобуз, узакъ жолгъа атланганыбызны биле тургъанлай, эски машинала бла ашырып къойгъанды, запчастъла да мажармай. Алай, сау болсунла, жолда аллыбызгъа тубеген жолоучула бизге, къолларындан келгенича, не зат бла да болушургъа кюрешгендиле...

Гурьев областьда бизге жылы тубедиле. Партияны область комитетинде ишлегенле, интеллигент адамла биле эдиле малкъарлыланы онюч жыл Къазахстанда «тутмакълыкъда» тургъанларын. Энди уа биз къазах жерине, бедешлик кѣчгюнчюлеча угъай, кесини юйюн, жерин тапхан таулу халкъны келечилерича келгенбиз, культурабызны байрагъын кѣтюрюп.

Театрыбыз кесини оюнларын кѣргюзтююню областьны Индек деген районунда башлады. Артистлерибиз ингирде районну культура юйюне келгенлеринде, аны залы адамдан толу эди. «Къапкъаздан не эсе да бир артистлер келди гъой. Тилдери къазах тилге укъсайды дейди!..» – деп, бир бирге хапар айтханланы эшитип турама мен.

Районну оноучулары бла бирге мен залда олтурдум. Сахнаны жабыуу ачылганда, дуу деп, къарсла урулдула. «Къалай боллукъ болурбуз?..» – деген со-руулу сагъышым тынчлыгъымы алгъанды. Бу ишни мен башлагъанма. Анга мен жууаплыма. Гастролюбуз оюлуп къалса, аны айыбы бек алгъа манга таянырыгъын, таягъы да манга жетеригин мен уста билеме. Аны себепли тынгысыз болуп олтурама залда.

Эгечим Рая сахнагъа чыкъды.

«Къымббатты (багъалы) агъайындар! Биз сиздерге алыс (узакъ) Кавказ таудардан жылы салем алып келдик. Биз къазах бауурдастарымыздынг (ахлуларыбызны) сыйлы жерин тансыкъдап келдик. Биздинг къыйын кюндеримизде бизге аналыкъ этген къазах жерине бас уруп келдик...»

Рая айта баргъаны сайын, залда уллу сейирсиниулюк тууа башлады. «Ой бай, Къапкъазда да къазахтар барма?! Мундай къызыкъты (сейирни) ким эсткен!..» – деп, адамла бир бирлерине сора, тамашагъа къалдыла. Арт тизгинледе олтургъанла, ал тизгинледе бош жерле бар эдиле да, чабышып барып, алайлагъа олтурдула. Рая селешип бошагъандан сора, артистлерибиз «Манга алай керек эди» деген спектакльни кёргюзтдюле. Анга уа залдагъыла бютюнда сейир этдиле. Спектакльни ызындан эки-юч тепсеу номер да кёргюзтдюк.

Оюнубуз бошалгъанлай, районну къуллукъчулары, мени да къолумдан тутуп, сахнагъа чыкъдыкъ. Ала, артистлерибизни къучакълап, уллу ыспас этдиле.

– Рахмет сиздерге, балкъар агъайындар!.. – деп, залдан къычырыкъла эшитиледиле. Бир къарт киши уа сахнагъа чыкъды да:

Мен бек алгъа бу къонакъларыбызны ногъайлыла сунуп турдум. Была уа Кавказда къарачай, малкъар жууукъларыбыздан кёреме. Сизни барыгъызны да юйюме къонакъгъа чакъырама. Къоркъмагъыз, къолайым игиди, сыйлаяллыкъма! – деди, къууанып.

– Рахмет сагъан, Байбеке. Къонакътармыздынг столдары дайын (хазырды) – деди район башчы къарт кишиге.

Ол кече бизни рестораннга этлип сыйладыла. Къазахлыла, бизни кёлубюзню алып ючюн, домбраларын да согъуп, жырлагъан да этдиле.

Ма театрыбызны Къазахстанда гастролю алай къууанчлы башланды.

Айхайда, Гурьев областьны къум тюзлеринде, ис-сиден да бише, узакъ элlege барып, оюнла кёргюзтген

алай тынч иш туйюл эди артистлерибизге. Ала хар оюндан сора, терлеп, суу-салам болуп чыгыучу эдиле клубладан. Алай къзахлы къарындашларыбызны жүрек халаллыклары, аланы жарык къонакбайлыклары артистлерибизге кюч да, рух да бере эди.

Биз ахыр оюнубузну областьны ара шахары Гурьевде кёргюзтдюк. Ары областьны битеу оночулары да келдиле. Артистлерибизни бу ахыр оюну къзахлыланы бла малкъарлыланы шуёхлук тоюна бурулду. Бизни артистлеге къзахлы артистле да кёшулуп, ёмюрде эстен кетмезча аллай той-оюн къуралды. Театрыбызны обليسполкомну сыйлы грамотасы бла саугъаладыла. Башха тюрлю саугъала да бердиле. Алай бла, биз, Къзахстан жерини хауасын жута, кёчгюнчюлюк жылланы да эсибизге тюшюре, эки жыйырма кюнню ичинде жыллык ахча планыбызны да толтуруп, сау-саламат ызыбызгъа къайтдык.

Быллай гастрольланы, ана тилибизни онгуна кёре, биз Къыргъызстанда, Татарстанда, Башкирияда, Къзахстанни башха областьларында, Узбекистанда да бардырыгъа боллук эдик. Алай анга эс бургъан адамыбыз жокъду. Ол затны юсюнден бек алгъа республикабызны оночулары сагъыш этерге керек эдиле. Алай, мен ангылагъанлыкдан, бизни республикада малкъар миллет атадан-анадан да ёксюз къалгъан жарлы юйюрге ушап турады.

КЪАРАЛГЪАН КЮНЮМ

Трилогияны ючюнчю китабын – «Жукъусуз таула», – деген романымы жазып бошап, аркъамдан ауур жүк тюшгенча, солуууму эркин алдым. Энди аны, машинкада зарфха урдуруп, китап басмагъа бергенден сора, иши къалмагъанды. Ол ишни тынгылы этсем, Абхазиягъа солургъа барлыкъма. Анда, Пицунда деген сахарчыкъда, тюз да тенгизни жагъасында, СССР-ни жазычуларыны кёлайлы юйю барды. Ары барыргъа путёвка тилеп, литфондха заявление да жазгъанма.

Алай, эде болмай тургъанлай, тёртжыллык жашчыгъыбыз – Азамат – ауруп къалды. Иги болур деп, юйде багъып турдукъ, врачны да чакъырып. Сабийни саулугъу тюзелмегенден сора, больницагъа элтдик. Балабызны анда жатдырдыла, анасы бла бирге. Экинчи кюн эрттенликде, ишге бара туруп, больницагъа къайтдым, сабийни саулугъуну юсюнден хапар биле кетейим деп.

Анга къарагъан врачха приёмныйде тюбеп къалдым. Мен аны алгъындан да таныгучу эдим. Ол мени кёргенлей къалай эсе да апчыгъанча болуп къалды. Бети тюрленди.

– Къалайды бизни жашчыкъны халы? Анализлери тапмыдыла? – деп сордум. Ол, ауур кючсюнюп, жерге къарады. Жюрегиме къоркъуу кирди.

– Не ди?..

– Азаматчыкъ лейкоздан ауруйду.

– Не аурууду ол? Мен аны биринчи кере эшитеме!.. – деп, врачны тамагъындан асханча этдим.

– Бир игилиги жокъду, – деди ол, манга мудах къарап.

– Анасы билемиди?

– Угъай, алыкъа анга айтмагъанбыз...

Врач атлауучла бла ёрге ёрлеп кетди. Мен а къалдым приёмныйде, санларым къыркъылып, жеримден тебалмай. Бираздан, эс жыйып, юйге къайтдым. Къайтханымы магъанасы: юйюбюзде медицинадан справочник барды да, анга къарап, лейкозну не ауруу болгъанын билиргеди.

Андан эсе окъумагъаным да, эшитмегеним да ол болгъа эди. Жюрегим ёрге уруп, тамагъыма буштукъ болду. Солуууму алалмай тохтадым. Амалсыз болуп, тегерегими къармадым. Кёзлерим къарангы этдиле. «Тохта... ким биледи, врачла жангылгъан эселе уа!..» – деген акъыл башыма уруп, жангыдан больницагъа къууулдум. Палатагъа кирип баргъанымда, юй бийчем, жашчыгъыбызны баууруна кысып, жилай тура эди. «Мынга да айтхандыла...» – дедим, ичимден сарнай. Мени кёргенде, Света бютюнда бек жилады, жюрегинден тутуп.

– Сабыр бол... Ким биледи, врачла жангылгъан эселе уа, – деп, жапсарыргъа кюрешдим аны.

Алай ол кесин тыялмай жюрексинди. Биз да алай тургъанлай, врач келди.

– Жангыдан къанын анализ этигиз. Ким биледи, лаборант жангылгъан эсе уа? – дедим докторгъа. Ол ауур кючсюндю.

– Бир кере угъай, юч кере этгенбиз анализни...

– Сора уа?

– Лейкоз... – дей, доктор балабызны башындан сылады.

– Да сора не этейик? Бу ауруугъа дуняда бир мадар бармыды?

– Москвада онкоцентрге элтигиз. Анда быллай сау-

сузлагъа багъадыла. Ким биледи... – врач, андан ары жукъ айтмай, чыгъып кетди.

Ол кюнден тебиреп, жюрегимден тынчлыкъ кетди. Эндиге дери кёре келген къууанчларым туманнга киргенча болдула. Линадан къызчыгъым ёлген эди. Энди уа – бу... Угъай, угъай, хар затны да мадары барды! Билмей тургъанлай, сау болуп къалса уа деп, кеси кесиме кёл этдирдим.

Азаматчыкъны алай ауругъаны битеу ахлуларыбызны жарсытды. Бир къауум кюнден юй бийчем да, мен да, балабызны къоюнубузгъа алып, самолёт бла Москвагъа учдукъ. Онкоцентрде тыйгъыч болмады. Азаматны анасы бла бирге энчи палатагъа жатдырдыла. Мен а къонакъ юйге кетдим.

Ол заманда Къайсын да, къыйын ауруп, Москвада эди. Экинчи кюн, Жазыучулары союзуна сёлешип, аны къайсы больницада жатханын билдим. Эрттенликден окъуна ары бардым, Къайсынны кесин да кёрейим, жарсыууму да айтайым деп.

Къайсыннга больницаны кенг коридорунда тюбеп къалдым. Ол москвачы шуёхларындан кимле эселе да бирлери бла ушакъ эте тура эди. Аны бет тюрсююн кёргенимлей окъуна, билдим, талай замандан бери больницада бош жатмагъанын. Арыкъ болгъанды. Жаякъ сюеклери билинип турадыла. Кёзлери мудахдыла. Къол сыртларында къан тамырлары, чалман чыбыкъла киби, кёпчюпдюле.

– О-о, бизни Бальзак!.. – деп, чам эте, Къайсын мени нёгерлери бла танышдырды. «Охо, Аллахха шукур, чам эте эсе, игиге айланган болур», – деп, къууандым ичимден. Кёп да турмай, шуёхлары кетдиле. Мен анга жарсыууму айтдым.

– Боюнунга ауур жюк тюшгенди, – деп кючсюндю ол. – Алай тюнгюлген этме. Сабийни организми бизникича тюйюлдю. Жаш къан ойнагъан этеди. Мен онкоцентрни баш врачына да сёлешейим...

Мен таныгъан огъурлу Къайсыныбыз!.. Хар кимге да болушургъа солдатча хазыр болуп тургъан уллу адамыбыз! Кеси онгсуз болуп тургъанлай, дагъыда манга билеклик этерге кюрешеди! «Сени адамлыгъындан бир уууч юлюшюм болса эди», – дедим ичимден, кёлюм тола. Ол мени анамы саулугъун да сорду. Жазыучуларыбызны хар бирин да сагъынды. Эки романым бир бири ызындан чыкъгъаны бла мени да алгъышлады. Мен больницадан кете туруп: «Жашчыкъны юсюнден манга хапар билдире тур», – деди ол.

Андан онкоцентрге кетдим. Мен алыкъя Нальчикни врачлары жангылгъан болурла деген ийнаныууму тас этмегенме. «Алай болуп, тамбла жашчыгъыбыз бла бирге юйге кетерге тюшсе эди!..» – деген иги оюмла бла кесими жапсара барама метрода.

Мен келгенде, юй бийчем бла жашчыгъыбыз ауузлана тура эдиле.

– Папа!.. – деп, Азаматчыкъ тобукъларыма чулгъанды. Мен аны къоюнума алып эркелетдим. Анасы уа мудахды. Сормагъанлай билдим, мында да балабызны анализи Нальчикдегича болуп чыкъгъанын. Ахыр умутум юзюлдю. Алай балабыз андан зат да билмейди. Аны ойнарыгъы да келеди, кюлген да этеди. «Юйге къачан кетерикбиз?» – деп да сорады. Больницаны кенг, жарыкъ коридоруна чыгъып, кеси кирик сабийле бла да ойнайды. Алай анасы бла мен а аны туура-сындан къарап ахтынабыз, кючсунебиз, кюебиз...

* * *

Эки жыл бла жарым айландырдыкъ балабызны Москваны бла Нальчикни ортасында. Артда уа: «Энди келе да кыйналмагъыз...» – деди онкоцентрни врачлары бизге.

Жашчыгъыбыз ауруп тургъан кезиуню ичинде трилогиямы ахыр китабы – «Жукъусуз таула» деген романым басмаланганды. Аны ызындан элли жыллыгъымы хурметине «Ауанала» деген жыйымдыкъ китабым чыкъды. Алай мени жүрек къайгымы ала да чекдюралмадыла.

Бир кюн, къауум жазыучу болуп, Къайсынны кёре, Чегемге бардыкъ. Аны да Москвадан юйюне ийип къойгъандыла. Алгъын биз таныучу алгъышлы поэтибизни къудуретли сыфаты онгганды. Солууун кыйналып ала, аркъасындан тюшюп турады. Бизни кёргенде, кёзлерин ачды, къургъакъсыгъан эринлерин кымылдатды, саз бетине жарыкълыкъ келгенча болду. Ол, хар бирибизни бетибизге къарап, хайт дегиз дегенча, башын кымылдатды. Сора, кёз къарамын манга буруп, къарыусуз ёню бла: «Жашчыкъ къалайды?» – деп сорду. «Юйдеди...» – дедим мен. Да не этериксе дегенча, башын бир жанына буруп къойду.

Биз Къайсындан мудах болуп къайтдыкъ.

1985 жылны июнь айыны төрткюнчю кюнюнде жашчыгъыбыз ёлдю. Эрттенликде бизни арбазгъа жыйылгъан тенглеримден эшитдим: «Бюгече Къайсын да

ёлюп кьалгъанды», – деген ачы хапарны. Харип Къайсын бек онгсуз кюнюнде да «Жашчыкъ кьалайды?» – деп сорургъа кюрешген эди манга. «Багъалы Къайсын, сен соруучу жашчыкъ, сени биргенге кетди, нёгеринг болсун...» – дедим, кёлюм тола.

Ол кюн мени къарангы кюнюм эди. Ол кюн анамы: «Къыз тууа да – кызынг ёле, жаш тууа да – жашынг ёле...» – деп сарнагъаны бюгюн да къулагъыма эшитилгенлей турады, жүрегими титирете. (Айхай, жазыкъ анам ол заманда къайдан биллик эди, кесине да жашау этерге кёп кьалмагъанын?)

«БИЗ ЁСЕРГЕ СЮЕБИЗ!..»

Артдан-артха театрыбызны иши седиреп тебиреди. Спектакльлеге къараучулары саны азайды. Бир къауум эл клубларыбызда уа адамла жыйылмай, ары баргъан артистлерибиз ызларына къайтып тебиредиле. Алай бла, ахча жыйуу азайды, планыбызны толтуралмай, адыргыгъа кьалдыкъ. Аны баш сылтауу – репертуарыбызда таулу оюнлары азайгъаныды. Аны барыбыз да ангылагъанбыз. Алай «классика» деген «ауруу» жайылгъанды да, баш режиссёрубиз да, анга жакъ басып айланган кёзбаучу артистлерибиз да ол ауруудан «ауруп», труппабызны репертуарын тыш кыраллы классиклени чыгъармаларындан толтургъандыла.

– Былай нек этесиз? Таулу театр таулу миллетни культурасын айнытыргъа деп къуралгъанды. Адамларыбыз да кесибизни оюнларыбызгъа къараргъа сюеди. Мен, кеси миллетибизни кебине кирип, андан чыкмай турайыкъ демейме. Адамларыбызны башха халкъланы культуралары бла да шагъырейлендире туургъа керекбиз. Алай аны мардасы болсун. Бизни театрыбызны репертуарында аслам жерни кесибизни авторла жазгъан пьесала алыргъа керекдиле!.. – деп, мен кесими ортагъа атдым.

– Таулу авторла бла биз узакъгъа бараллыкъ тююлбюз, классикасыз. Бизге ёсерге керекди!.. – дегенле чыкъдыла. Мен алгъа: «Бизге ёсерге керекди!» – деген айтыуну магъанасын ангыламай, сагъышха кьалдым. «Была беш жылны ичинде Москвада окъуп тургъандыла. Усталыкълары барды. Энди, театры ичинде классика кружок къурап, актёр хунерликге жангыдан юйренирге умутму этедиле?!» – деп, сейирге кьалдым. Алай артда уа ангыладым «ёсююню» не зат бол-

гъанын. Режиссёргъа неда артистге сыйлы ат берирге деген вопрос салынса, бек алгъа аланы классика бла байламлы ишлерине къарайдыла ансы, миллет драматурглары пьесаларына кёре ишлеген къыйынларын а эсге да алмайдыла. Ма ол эди театрыбызны эки труппасында да «классика» аурууну жайгъан. Бу «чюйрелик» иште не режиссёрланы, не артистлени арталлыда терсликлери болмагъаны манга жетди. Аладан къайсы бири да сыйлы ат алыргъа итинеди. Аны себепли кюрешедиле ала «классика» деп. Башында оночуларыбыз халкъларыбызны, къабартылыланы бла малкъарлыланы айтама, миллет культураларын айнытыргъа сюйселе эди, ала артистлеге сыйлы атла атауну жорукъларына башха кёзден да къарар эдиле. Алай, жарсыугъа, «классика» ауруу театрларыбызны репертуарларында бююнлюкге дери да кесини кючюн сакълагъанлай келеди. Аны хатасындан а, миллет культурабыз акъсайды, театр оюнлагъа къараучуларыбыз а театргъа, эл клублагъа барыуну жолларын унута башлагъандыла.

Ол жарсыулу ишни къыйынлыгъын кётюралмай, театрда къуллугъумдан кетдим да, «Нюр» журналыбызгъа ишге кирдим.

ЖЕЛМИДИ?.. БОРАНМЫДЫ?..

Кюн бузула да, ачыла тургъанча, Горбачёв властьха келгенли, шош Кремльни жанындан бирде «тёбенги», бирде «жел» ура тебирегенди. Узакъ жукъудан элгенип уянган эмегенча, уллу къыралыбыз бирде башын кётюрюп, тегерегине эниклеп къарайды да, бирде уа, хата жокъду дегенча, кесини алгъыннгы къалкъыууна кетеди. Алай Горбачёв башлагъан перестройканы жел тирмени уа къатыдан-къаты бурула барады. Шош төбенги къамиш таууш эте башлагъанды. Ол а, бек алгъа интеллигенция къауумну, ызы бла уа халкъны да сагъайтды. Туманда ажашханча, адамланы жүреклерине тынгысызлыкъ киргенди. Уллу къыралыбызны кёгюн бирде къара булутла басып, къарангы бет алдырсала, бирде уа, ала седиреп, кюнню кёзю да кёрюнеди. Москваны жанындан: «Былай жашаргъа жарарыкъ туйюлдю!», «Эркинлик керекди!», «Демократия!..» деген сёзле эшитилип башлагъандыла. Ала уа, от жилтинлеча, тегерекге чачылып, кёплени жүреклерине къона башлагъандыла. Мени жүрегиме да къоннган-

ды ол жилтинледен бири. «Ёмюрден бери кюсеп келген сёз эркинликге жолму ачылып к'алды?» – деп к'ууандым! Акъг'а – акъ, к'араг'а – к'ара деп айталмай, аз кере таралмаг'анды жюрегим. Жазг'ан китапларымда к'еп айтыр затымы айталмай к'алг'анма. Айтхан эсем да, цензураны «кыштысы» аны туурап атханды. Биз ш'ендюге дери халк'ыбыз сынаг'ан ауур азапны – к'ечгюнчюлюкню – юсюнден ачыкъ жазарг'а эркин тюйюлбюз. Жерибизге к'айтып келгенликге, республикабызда экинчи сортха саналабыз. Таулулаг'а хазна к'уулукъ да жетмейди, жетсе да, «зам» дегенча, гыржын к'ыйыр жетип к'алады. Аны юсюнден айтырг'а да жарамайды. «Миллетчи» деп, ызынгдан тюшюп тебирейдиле. Халк'ыбыз тууг'ан жерине к'ечюп келгенде, к'ыралны жанындан болушлукъ берилгенди. Ол болушлук'ну к'айры кетгенин да адамларыбыз билмей к'алг'андыла. Билгенлерибиз болг'ан эселе да, аны ачыкъ айтырг'а к'арыу тапмаг'анбыз, к'орк'ууп... Таулула, алг'ынча болмай, бир бирибиз бла миллет жарсыуларыбызны юсюнден хапарлашып тебирегенбиз. Бир к'ауум ётгюр жашларыбыз а кесибизни миллет организациябызны к'ууарг'а керекбиз деген батырлык'г'а ок'уна жетгендиле. Алай алык'а уа хар зат да тумандачады. Кремльде башланган тартсоз не зат бла бошаллык'ын алык'а киши да билмейди.

Бир кюн мен Мамайланы Магометге тюбедим.

– Москва жанындан ура башлаг'ан жангы «желге» сен не айтаса? – деп сордум анга.

– Бу желни хатасы жок'ду, алай аны арты боранга айланып кетерге боллук'ду, – деди ол.

– К'алайлыкъ бла? – деп сордум.

– Мен Горбачёвха ышанмайма. Уллу к'ыралны оноун жюрютген комбайна бла мирзеу орг'анча тюйюлдю. Ол, элте барып, СССР-ни т'ешден атарг'а боллук'ду...

Перестройканы чархы уа к'атыдан-к'аты бурула барады. Телевидение бла Совет Союздан политиканы тюрлендирирге керекди деген даулаш бериуле да бериле башлаг'андыла. Совет властыны к'еп ишлерин с'егюп, Горький шахарг'а к'ысталып тург'ан академик Сахаровну Горбачёв Москваг'а к'айтарг'анды. Жангы газетле да чыг'а башлаг'андыла, перестройканы теренирек бардырырг'а керекди деп. Бир-бирледе уа коммунист партияг'а тырман этген статьяла ок'уна басмаланыладыла. Бек сейирлиги уа – Октябрь

революцияны заманындан бери жашырын жашау этип келген христиан, муслиман динлеге жол ачылганды. Магомет айтханча, перестройканы шош жели боранга айлана башлаганды.

Мен китап басмабызны директору Гадийланы Ибрахимге бардым.

– Мени трилогиямы юч китабын да бирикдирип, кёчюнчюлюкню юсюнден цензура тыйгъан кесегин да ары кёшүп, бир том этип чыгъарыргъа жарамазмы? – деп сордум.

– Нек жарамайды?.. Жарарыккъды. Мен кесим да халкъыбызны кёчгюнчюлюгюню юсюнден хапарла жаза турама, – дегенни айтды Ибрахим.

Алай бла, «Дертли къама» деген трилогиямы жангыдан басмагъа хазырлап тебиредим. Ишим къуру ол туююлду. Ай сайын «Нюр» журналны чыгъарыргъа керекди. Аны бла да къалмай, Къуранны ана тилибизге кёчюрюрге кюрешип тебирегенме. Дин жорукъландан жыйышдырып, «Ийманны шартлары» деген китапны да хазырлай турама. Андан сора да, Гуртуланы Элдар бла бир болуп, Вахтинни «Мухаммат фыйгъамбар» деген китабын тау тилге кёчюрюп башлагъанбыз...

Кюндюз да, кече да кълумдан кълаламым кетмей ишлейме. Талай кере, юйге да бармай, кечеле бла кабинетимде кълалама.

Аллай кълзауат кюнлеримден биринде ишлеген жериме Инал келди – мен Кълзахстандан туугъан жерибизге кълйттып келе поездде тюбеген таулу жаш. Аны кёргениме кълуандым. Хар заманда эсиме тюшгенлей туруучуду ол: «Кълалай жашай болур, не ишлеп тура болур? – деп. Ол да, менича, туугъан жерибизге уллу тансыкълыгъын кълчакълап кълйтхан жашларыбыздан бириди.

Экибиз да бир бирибизге хапар сорушдукъ. Ийнал да Нальчикде жашайды. Заводларыбыздан биринде токарь болуп ишлейди. Кеси да манга поездде хапарын айтхан орус кълызгъа юйленгенди.

– Мында уа килисагъа жюрюймюсе? – деп сордум анга.

– Жюрюйме... кълуру мен угълай, дагълыда бардыла таулула.

– Таулуламы?! – деп, сейирге кълалдым.

– Хоу. Эки жыйырмагъа жуукъ адам болабыз.

– Ала да, сенича, орус тиширыулагъа юйленген адамламыдыла, огълесе уа?..

– Угъай. Аладан орус бийчеси болгъан жаланда менме.

Сейир-тамашагъа къалдым.

– Сен жазычуса. Ала бла тюбешгенинги санга, хайыры болмаса, хатасы боллукъ туююлдо. Сен жазгъан китапланы барысын да окъуп чыкыгъанма. Динге эс бургъан автор болгъанынги ангылагъанма. Шендю уа Къуранны кечюрюрге киришгенинги да эшитгенме. Санга келгенлигим да аны ючюндю.

– Сендамы кечюресе Къуранны?

– Угъай. Мен Тауратны, Забурну, Инжилни кечюре турама ана тилибизге.

– Да таулулагъа ол не затха керекди? Библия христианлыланы китабыды.

– Къуран а муслиманланы китабыды. Алай ол битеу христиан динни жүрютген миллетлени тиллерине кечюрюлгенди. Ол санда орус тилге да. Библия бла Къуранны арасында байламлыкъла кепдюле. Адамла аны билселе, динлени арасында чюйреликлени туююмчеклерин тешерге онг боллукъду...

Мен, Ийналны хапарына тынгылай, кесими бир академик бла ушакъ эте тургъанча сундум. Аны айтханларына асыры эсим кетгенден, ишчи кюнню бошалгъанын эслемей окъуна къалдым.

– Мен не журналист, не жазычу туююлме. Аны ючюн келгенме санга, мени кечюрмелериме тил жаны бла къарап чыкысанг эди деп.

– Бусагъатда ишим бек къазауатды, Ийнал. Бош болсам, къарарма. Сора сен, Библияны кечюрген этгенликге, аны къайда басмалатыргъа умут этесе?

– Швецияда.

– Къалай?!

– Андан заказ келгенди... тау тилде, къабарты тилде да Тауратны, Инжилни, Забурну чыгъарыргъа деп.

Сейирден аузум ачылып къалды. Бююн, ачыкъ кекню тюбюнде, быллай хапар эшитирме деп, эслеп эсимде да жокъ эди! Алай, эшитген этгенликге, анга толу ийнанып къалмадым. «Швеция, уллу къоранч этип, Библияны къабарты, малкъар тилледе къайры басмаларыкъды?» – деп къойдум ичимден.

Алай мен бош ийнанмагъан эдим ол заманда Ийнал айтханнга. Юч-төрт жылдан сора къабарты, малкъар тилледе «Хайыр хапар» деген къалын томла Нальчикни китап тюкенлеринде сатыла башладыла. Ала алтын суу ичирилген, ариу тышлары бла Швецияда басмаланып чыкыгъандыла. Мен ол заманда биринчи кере

ангыладым христиан динни кенг дунягъа жаяр ючюн, Иисусха табынганла не мадарны да этип кюрешген-лерин.

* * *

Ийнал айтхан таулу христианлагъа туберге уа да-йым итингенлей турдум. Аланы кимле болгъанларын ангыларгъа, ёз динлерин башха динге нек алышхан-ларын билирге сюме. Ийнал: «Жыйылгъан кюнсюзю-ню билдирме», – дегенди да, аны сёлеширин сакъ-лайма.

Кёп да турмай, Ийнал сёлешди. Ол айтхан жерге бар-дым – Шогенцуков атлы орамда. Мени бир къарангы-ракъ кенг отоугъа кийирдиле. Къауум адам, бирге жокку болуп, «Отче наш...» деп жырлай турадыла. Ийнал, мени тизгин шинтиклени аралары бла тёрге ётдюрюп, кеси бла бирге стол артына олтуртду.

– Къайда таулула? – деп сордум анга.

– Ма... жырлай тургъанла барысы да таулулады-ла...

Ийнанырыгъым келмей, Ийналны бетине соруулу къарадым.

– Быланы бери, къолларындан тутуп, киши да кел-тирмейди. Кеслери келедиле, ийнаныулукълары бла...

Христиан таулула жырларын (псалмы) айтып бо-шадыла да, къоллары бла кёкюреклеринде жор да эте, шинтиклеге олтурдула. Кёбсюю орта жашаулу адам-ладыла. Араларында жашыракъла да кёрюнедиле, ти-ширыула окъуна бардыла.

Арабызда динни юсюнден ушакъ башланды. Хапа-рыбыз узакъгъа созулду. Бир-бирде даулашыргъа да тышдю.

Ахырында мен алагъа: «Сиз, муслийман киндик-ден юзюлген инсанла, ёз динигизден нек безигенсиз?» – деп сордум. Отоуну ичи шош болду. Къатымда олтур-гъан Ийнал окъуна тынгылауну ийди. Шошлукъ узакъгъа созулмады. Акъ кекелли, арыкъсуу, кёккёз киши олтургъан жеринден турду. Ийнал къулагъыма шыбырдады:

«Бу Черек ауузунданды, аты Омарды», – деп.

– Ахшы улан, – деди ол киши, манга къарап. Дин-леринден къачханла башхаладыла, биз а къачмагъан-быз. Кесибизни керти динибизге табынабыз – ата-ба-баларыбызны динине. Ала христиан динни жюрют-гендиле.

– Ала мажюсю да болгъандыла.

– Греклиле, римлиле да болгъандыла мажюсюле.
Алай Иисус аланы бир ызгъа тизгенди.

– Да бир ызгъа Аллах да тизгенди муслийманланы.

– Анга угъайым жокъду. Алай мен биреуню кебине кирирге суймейме. Ата-бабаларыбызны от жагъасыны жылыууна кысылгъанлай къалыргъа суюме. Сен Къуранны тау тилге кечюре тургъан хапарынгы эшитгенбиз. Анда: «Дин жюрютюуде кысыулюкъ болмасын», – деген аят барды...

– Барды, – дедим мен. – Сизни да киши кыса болмаз ол динни, бу динни нек жюрютесиз деп?

– Къысмасала да, айып этерге кюрешгенле бардыла. Алай мен ол затны жахилликге санайма, – деп, Омар, терлегенлерин сыйпай, жерине олтурду. Аны ахыр сөзлерин манга айтылгъан тырманча ангыладым. Алай окъуна болур эди. Ол кюн билдим мен адамны ниет сезимине къатылыргъа жарамагъанын. Мен ары таулу христианланы кёллерине тиерге деп бармагъан эдим. Алгъын миллетибизде болмай тургъан иш къайдан чыкъды деген сейирсиниулюк бла баргъан эдим. Сейирсиниулюгом терен сагъышха бурулуп, ишиме алай къайтдым.

ЭНТТА ДА БИР ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Уллу къыралыбыз, уллу тенгизде, уллу толкъунланы арасына тюшген уллу кемеча, чайкъалып башлагъанды. Алай аны ол чайкъалыуу алыкъа къоркъуулу чайкъалыуу туююлдо. Кемени штурвалын Горбачёв капитан кеси къолуна алгъанды. Алай ол: «Манга капитанлыкъ чын азды. Кемени, батдырып иймей, толкъунладан чыгъарып ючюн, манга президент къуллукъ керекди», – деп, хахайлап башлагъанды. Кемени президенти болмайды, капитаны болады», – дейдиле анга. Горбачёв аны унамайды. Тенгиз туююнде акулалагъа бла китлеге аш болургъа суймей эсегиз, мени президент этигиз дейди. Охо, кемебизни тап бардыр ансы, президент окъуна этейик дейдиле анга Баш Советни депутатлары. Барысы да бирден дуу деп къол кетюредиле да, Горбачёвну Генсекликден Президентге ётдюредиле. «Энди бир затдан да къоркъмагъыз! Тенгиз туюю башына бурулса да, кемебизни мен чабакъча жюздюрюп барырма!..» – деп ышандырады ол «пассажирлени». «Охо, алай эсе!..» – деп, адамла солууларын

эркин алып, палубадан каюталарына кетип тынчай-
гъандыла...

Аллай «тынчайгъан» кюнлерибизни биринде, Мос-
квадан (СССР-ни Жазыучуларыны союзундан) бизни
республикабызны Жазыучуларыны союзуна бир путёв-
ка келди, Сингапургъа бла Малайзиягъа барыргъа деп.
«Бу къайгъылы заманда жолгъа чыгъа турмайыкъ», –
деп, путёвкагъа хазна кёз ауана этген адам чыкъма-
ды. Мен а таукел болдум барыргъа. Алай бла, жер эте-
гине – Сингапургъа бла Малайзиягъа – жолоучулукъ-
гъа атландым.

Москвадан самолёт бла учаргъа керекбиз. Ара ша-
харыбызгъа жетгенимде, ол манга къалай эсе да шош
кёрюндю. Жазыучулары союзунда жолгъа атланы-
рыкъ къауумубузгъа тубедим. Жаланда онеки жазыу-
чу болабыз. Аладан бири Къазахстанны белгили про-
заиги Акимовду. Мен аны бла танышдым. Тансыкъ-
лап тургъан къазах тилим жангыдан ачылып, Аки-
мов бла шуёх болдукъ.

Декабрь айды. Сууукъду. Къар боран этип жауа-
ды. Шереметьево аэропортдан кётюрюлген уллу само-
лёт бизни бийикге – сур кёкге – чыгъарды да, узакъ
Сингапургъа жол тартды...

Москвадан жолгъа сууукъдан юшой чыкъгъан эсек,
мында уа – Сингапурда – исси жай!

Япониягъа баргъанымдача, мында да бир башха
белгисиз дуниягъа кёз ачдым. Сингапур уллу къырал
болмагъанын мен алгъындан да эшите-эшите туруучу
эдим. Алай ол жаланда бир шахардан къуралгъан къы-
рал болгъанын а билмей эдим. Бир ыйыкъны ичинде
биз аны тюбюнден башына дери къыдырып чыкъдыкъ.
Мында мени бек сейир этдирген зат – тюкенлени кёп-
люклери бла сахарны кюзгюча жылтырагъан тазалы-
гъы! Бир жерде сигарет къыйыр, неда къагъыт юзюк
атылып кёрмейсе. Бизни жазыучуларыбыздан бири
(Молдавиядан) остановкада автобусну сакълап тур-
гъан кезиуюбюзде сигарет къабындырды да, аны ичип
бошап, къалгъан къыйырын жерге атып, аякъ тюбюне
малтады. Жер тюбюнден чыкъгъанлай, бир полицай
чыкъды да, нёгерибизге тютюн къыйырын жерден ал-
дырып, кир-кипчик жыйылгъан четеннге атдырды.
Аны бла да къалмай, хуржунундан къагъыт бла къа-
лам чыгъарып, анга онбеш доллар тазир салды. Биз
анга тилеп кюрешдик, этме былай, биз Совет Союздан
келген къонакълабыз, ахчабыз жокъду деп. Хоу бир-
да! Къулагъына да алмады. Нёгерибиз ахыр капекле-

рин тазирге төледі. Ол кюнден тебиреп, кеси да тютюн ичгенин кьойду.

Тюкенлени биринде тауча сөлеше тургъанланы эшитдим. Сейирге кьалдым, жер этегине келип айланган была кимледиле деп. Ушакъ эте келгенибизде, ала Къарачайдан сатыу-алыу этерге келген кьарындашларыбыздан болуп чыкъдыла. Мен анга да кьууандым – мында, бу узакъ кьыралчыкъда, тау тилибизни эшитгениме! Кёчгюнчюлюкню бугъоуларындан ычхынып, энди уа, кёкде учхан кьанатлылача, эркин болуп, дунияны кьыдырып айланадыла таулула! «Аллахха шукур болсун, быллай кюннге жетгенибизге!..» – деп жарыдым ичимден.

Сингапурда жашагъанланы асламы кьытайлыладыла. Сөлешген а ёз тиллеринде да, ингилиз тилде да бирча уста этедиле. Сингапурну бай этип, атын битеу дуниягъа айтдыргъанла да аладыла. Мында жашау – жер юсюнде бек сайламалы жашауду деп, бизге алай билдиргендиле сингапурчу тилманчыбыз. Аны керти да алай болгъаны, ол айтмаса да, билинип тура эди.

Бир ыйыкъдан сора, бизни автобусха миндирип, Сингапурдан Малайзиягъа элтдиле. Чек арадан ётдюре туруп, чемоданларыбызны кьаты кьармадыла. Юйге кьайтсам, тенглериме саугъагъа берирме деп, тышлары омакъ жасалгъан карандашладан бир талайын алгъан эдим. Чекчиле уа, нек эсе да мени чемоданымдан ол карандашланы чыгъарып алып кетдиле. Мен, не айтыргъа билмей, ауара болуп кьалдым. Айтама десем да, не айтырыкъ эдим, тиллерин билмесем? Алай тилманчыбызны манга кьынгыр кьарагъанындан не эсе да бир тапсыз иш болгъанын а сезгенме. Мени карандашларымы алып кетгенден сора, автобусубузну жолдан бир жанына бурдуруп, аллыбызны тыйдыла. Исси кюнню тубюнде кюе-бише эки сагъат чакълы сакъладыкъ. Тилманчыбызгъа айтып кюрешдик, бизни нек тыйгъанларын бар да, бил деп. «Аллай эркинлигим жокъду», – деп кьойду ол. Бир заманда эки таможенник, бизни автобусха келдиле. Ала тилманчыбыз бла мени биргелерине чакъырдыла. Бизни уллу терезелери болгъан залгъа кийирдиле. «Не палахды бу?» – деп, ичими кьоркьуу алгъанды. Залдан ётдюрюп, тилманчыбызны да, мени да башха отоугъа кийирдиле. Анда стол артында олтургъан тилманчыбызгъа не эсе да бир затла айтды. Ол айтханны тилманчыбыз манга орусча кёчюрдю.

– Была бизден кечгинлик тилейдиле, жолубуздан

тыйгъанлары ючюн. Сени карандашларыңгы ич ташларын анализ этебиз деп, аны ючюн сакълатхандыла. Мында, чек арадан наркотиклени карандашланы ичлерине салып ётдюрюучюле тубейдиле. Аны ючюн сакъ болгъандыла сени карандашларыңга да. Аланы санга къайтараллыкъ туююлдюле, сындырып, ичлерин ачханлары себепли. Карандашларыңгы орунуна жюз доллар берирге айтадыла. Ыразымыса анга?

– Ыразыма!

Тилманчыбыз, баш ийип, белги берди. Манга уа бир къагъытха къол салдырдыла да, жюз доллар бердиле. Билмей тургъанлай, «бай» болуп къалдым. Москвадан бизни ашыра туруп, хар бирибизге жаланда жюзюшер доллар берген эдиле, кеси ахчабызгъа алышып. Сингапурда карандашланы алыргъа уа, эсимден кетгенди, эки доллар къоратхан болур эдим дейме.

Алай бла, мен таможенникледен къууанып чыкъдым. Алай мени хатамдан эки сагъат жолубуздан тыйылгъаныбызгъа уа нёгерлерим ыразы болмадыла. Мен бюгюн да унутмайма ол ишни. Эсиме тюшгени сайын, сейир этеме наркотиклеге ол къыраллада алай сакъ болгъанларына!

Малайзия уа, Сингапурча туююлдю, уллу къыралды. Биз анда он кюн турдукъ. Алай, кюн асыры иссиден, жаныбызны къолубузгъа алып айланганча, амалсыз болдукъ. Мында малайзиячыла, индийле жашайдыла. Бирлери – муслийманла, бирлери уа – буддистле. Къытайлыла да кёпдюле. Дин жаны бла быланы араларында бир тюрюю чойрелик жокъду. Кеслери уа жер юсюнде къымылдагъан затланы къурт-къумурсхаладан тебиреп, метекелеге дери барысын да ашайдыла. Малайзиячыла жаланда тонгуз этни ашамайдыла сора аракъы, чагъыр ичмейдиле. Индийле уа ол затладан артха турмайдыла. Сингапурча, Малайзия да Азияны бай къыралларындан бириди. Алай болуп тургъанлай да, мында узакъ ёмюрледен къала келген рикшачылыкъ, адам жегилген улоу, жашауларындан кетмегенди. Таксилени азлыгъындан туююлдю ол, баям, миллет төрелерин сакълагъанлыкълары болур.

Малайзияны ара шахары Куала-Лумпурну кёргенimde, тамашагъа къалдым! Дуняда Токиодан ариу сахар болмаз деп туруучу эдим да, бу уа андан да озгъан бир сейирлик дуня! Бийик къатлы юйле, къайсыбыз бийикбиз дегенча, тёппелерин кёкге созуп скеледиле. Аланы архитектура жаны бла ариулукъларын айтып жетишдирирге сёз тапхан да къыйынды. Орам-

лада монорельседе да экишер, ючюшер вагонлары бла электричкала, чепкен сокъгъанча, тохтаусуз жүрөйдюле. Межгитле бла буддист храмла толудула. Дуняда бек уллу межгит да мындады. Аны булутлагъа узалгъан жүтю башлы, бийик минаретлери кенгден окъуна кезге илинедиле. Азан айтылгъан заманда, ол минаретле, кекде Аллах бла селеше тургъанча, къудуретли керюнедиле. Бизге айтханларына кере, аны ичине бир жолгъа онбеш минг муслийман сыйынады...

Декабрь айны ахыры болгъанлыкъгъа, биз мында харбызла ашап зауукъ этдик. Баям, ала, мындача, кеп бир жерде да бите болмазла. Жыл узуну тохтамай ёседиле. Жол жанларында окъуна кересе кеслери алларына ёсген харбызланы!

Алай бла, Азияны эки къыралын къыдырып, юйюме жыйышдым. Мен бу жолоучулукъгъа кетгенде, тегизде кемеча чайкъалгъан СССР энтта да чайкъала тура эди, тегереги да боран таууш эте.

«ИБИЛИСНИ ТОЮ»

Бир кече быллай тюш кердюм: къайда эсе да кеп негерлерим бла бирге, кенг талада айланганча болабыз. Таланы ортасында уллу омакъ къала сюеледи, башында да къып-къызыл байрагъы жел эте. Ол къаланы тегерегинде гитче къалала да бардыла. Аланы башларында да байракъла эленедиле. Бир заманда уллу къаладан дауурбасланы тауушлары эшитилдиле. Мен да, негерлерим да ары къарадыкъ. Бу кезиуде бир талай къуйрукълу шайтан бизни къатыбыз бла уллу къала таба чабышып оздула. Аладан бир къауумларыны мюйюзлери да бардыла. «Была къайры къууулушуп барадыла?!» – деп, биз армау болдукъ. Аладан бири артха бурулду да, ёпке солуу эте, бизге: «Нек жокку болуп турасыз былайда? Уллу къалада Иблис той-оюн этеди! Келигиз!..» – деп, шайтан, къоянча секире, чабып кетди. Биз да аны ызындан къууулдукъ, башыбызда къалпакъларыбызны къолларыбызгъа алып, аланы да хауада ойната. Бир бирибизни оза, алай чабабыз, бир уллу ырысхыдан къуру къала тургъанча! Уллу къалагъа жетдик! Къаланы алтын бла сырылгъан тыш къабыргъасыны аллында, бийик шинтикде, юсюнде окъа кийимлери, башында уа эки уллу мюйюзю бла биреулен олтурады. Аны агъара башлагъан сары чачы артха таралыпды. Бир къолунда аракъы шеша-

сы, экинчи кӱолунда уа узун таягъы. «Бу кимди?» – деп сордум кӱатымда тургъан шайтанладан бирине. «Кӱара мынга?! Сен а, ким эсенг да, жахил кӱреме. Ибилисни кӱалай танымайса? Уллу кӱаланы иеси энди буду!» – деп, шайтан, кӱуйругъун да ойната, аякъ бюгюп башлады. «Сиз а нек тепсемейсиз?!» – деди шайтан бизге. Бир кӱауум нӱгерлерим да, мен да, аякъ бурунларыбызгъа чанчылып: «Асса!..» – дей, хайнухча, бурулуп тебиредик. «Аперим, аперим!» – деп, Ибилис бизге кӱарс урду. Сора, кӱолунда аракъы шешасыны кӱыйырын аузуна элтип, ахырына дери ичип бошады. Анга жангы шеша келтирип бердиле. Ол тӱегерегинде олтургъан шайтанлагъа кӱзлерин сюзюлтюп кӱарады. «Чындайбай, сен халкъгъа юлеширик ахчаны хазыр этгенмисе?» – деп сорду ол сол жанында олтургъан сары шайтаннга. «Этгенме!» – деп хахайлады ол. Сора онг жанында олтургъан кӱарабаш шайтаннга бурулду: «Сен а, Хайдарбай, адамланы хуржунларын кӱармап чыгъаргъа айтхан эдинг да, сӱзюнгю толтургъанмыса?» – деп сорду. «Тынгылы этгенме!» – деп, ол, Ибилисни аллында тобукӱланып, кӱуйругъун ойнатды. «Алай эсе, игиди! Энди Гуппурбайны бери келтиригиз!» – деп буюрду Ибилис шайтанлагъа. Ала, хахай этип, уллу кӱаланы ичине ташайып кетдиле да, башында да эки мюйюзю бла, мюйюзлерини арасында уа кӱара тамгъасы бла бир уллу шайтанны алып келдиле, кӱолларын да артына байлап. «Эй, сиз бизни законланы бузуп, манга нек артыкълыкӱ этесиз?! Бу кӱаланы иеси мен ушайма да!» – деп ӱкюрдю кӱара тамгъалы кӱара шайтан. Ибилис кӱолунда шешасындан жартысына дери ичди да, тамгъалы шайтанны юсюне тюкюрдю. «Сен бизни тайпадан болгъанлыкӱгъа, башынг ишлемейди. Кӱаланы таматасы энди менме!» – деп, Ибилис, кӱолунда узун таягъы бла уруп, кӱара шайтанны башында эки мюйюзюн да бирден сындырды. Ол оу-шау этди. «Кӱурутугъуз муну кӱз аллымдан!» – деп буюрду Ибилис. Шайтанла Гуппурбайны, артына табан да жетдирип, итни кӱыстагъанлай, кӱайры эсе да кӱыстадыла. Сора Ибилис, башынг артха этип, уллу кӱаланы тӱппесинде кӱызыл байракӱгъа кӱарады. «Аны да кетеригиз. Орунуна кеси байрагъыбызны чанчыгъыз!» – деп буюрду. Шайтанла уллу кӱаланы башына, маймуллача, терк ӱрлеп, кӱызыл байракӱны сакгел-сакгел этдиле. Аны орунуна кӱара байракӱ такдыла, юсюнде да шайтан сураты бла. Ибилис кӱолунда шешаны ичип бошады да,

төгерегинде олтурган шайтанлагъа бурулду: «Къазбай, Боранбай, Арбабай, Аврамбай, Патронбай, Терекбай, уллу къаланы төгерегинде не байлыкъ бар эсе да – къолгъа жыйыгъыз!» – деди. Уллу къаланы төгерегинде ууакъ къалаланы эшиклеринден биришер мюйюзлю шайтанла, башларын чыгъарып, Ибилисге жалынчакълы болуп къарадыла: «Бизге уа не оноу этесе?» – деп, ала киштиклеча макъырдыла. «Сиз башыгъызгъа бошсуз. Къалай суйсегиз, алай жашагъыз», – деди Ибилис алагъа. Ала уа, чабышып келип, Ибилисни аякъларын жаладыла. Ибилис дагъыда бир шеша аракъыны жутду. Сора, бир жанына аууп, хурулдап тебиреди. Шайтанла уа, аны хурулдагъан тауушун музыкагъа ушатып, тепсеп тебиредиле. Аланы тойоюнунда мен да, мени нёгерлерим да къошулдукъ. Столлада тюрлю-тюрлю ашладан ашадыкъ. Бир заманда Ибилис уянды. «Уллу къаланы адамларына айтыгъыз, суйгенлери чакълы бир жаншаргъа эркинлик бергеними!» – деди ол. Аны эшитгенибизде, мен да, нёгерлерим да: «Ибилисге махтау!» – деп хахайладыкъ. Ибилис а дагъыда бир шешаны аудурду да, жангыдан жукълап къалды. Къайдан эсе да къаланы төгерегине кёп адам жыйылды. Шайтанла, аланы алларында жойкъуулланып, столлада ашларындан юлюш этдиле. Алай ала шайтанла бла даулашып тохтадыла: «Сиз къайдан чыкыгъан малгъунласыз?!» – деп. Алайлай Ибилис уянды. «Адамла, сиз мындан арысында шайтанлагъа къуулдукъ этериксиз. Сизни монг жашаугъа ала жетдирликдиле. Мен а энди уллу къаладан кетерге керекме – пенсиягъа. Кеси орунума мен бу жаш шайтанны къоюп кетеме, кеси ахлубузну!» – деп, Ибилис, жан-жанына тентирей, олтурган жеринден къопду. Бу кезиуде кёкню къара булутла басып, төгерекни къаралтды. Буз жаууп башлады. Шайтанла Ибилис бла бирге уллу къаланы ичине букъдула. Адамла уа тышында, къайры къачаргъа билмей, ауара болуп къалдыла. Бузну ызындан къар себелеп, боран уруп тебиреди. Кёплерибизни шайтан жел, къайры учурду эсе да, учуруп кетди. Кёплерибиз, сууукъдан бузлай, ышыкъ излеп башладыкъ. Башха амал тапмай, уллу къалагъа кирирге чабышдыкъ. Алай шайтанла бизни, къуйрукълары бла туюуп, къаладан кери къыстадыла. «Энди уа не этейик?!» – деп, адамла улуп тебиредиле, бёрюле улугъанча...

Мен бу тюшюмден, ахым кетип, алай уяндым. «Не затха кёрюндю бу къужур тюш манга?» – деп, са-

гъышха кьалдым. Шайтанлагъа къошулуп айланганыма, акъылданмы шашарыкъ болурма деп, ичиме къоркъуу окъуна кирди.

Заман а терк озуп барады. Биягъы демократияны къаугъасы жангы кюч алгъанды. Адамла къалай эсе да гипноз этилгенча болуп къалгъандыла. Горбачёв Кремльден къычырып кюрешеди: Мен СССР-ни президентиме, къыралыбызны къалауурума! – деп. Алай аны айтханына бирле эс бурсала да, бирле уа къулакъларына да алмагъанча кёрюнедиле. «Бу жаншакъчыкъдан къутулур кюн тууса эди!..» – деп, ачыкъдан айтханла да бардыла.

Аллай кюн а тууду. Эсде-бусда болмай тургъанлай, СССР оюлду. Уллу къырал чачылды. Аты ёчюлдю. Россия кеси аллына къырал болду. Аны башына Ельцин келди...

Ол кюн жангыдан эсиме тюшдю бир жыл мындан алда кёрген къужур тюшюм. Жангыдан сагъышха кьалдым: «Не зат болур ол къара байракъ, къара бутла, буз, къар жаунла, боранлы желле, адамла ышыкъ тапмай апчыгъанлары, шайтан тепсеуле?.. Энтта башыбызгъа жангы палахламы келлик болурла?»

Алыкъа аны киши да билмейди. Алай мен а, бир жанындан, СССР-ни оюлгъанына жарсыгъан эсем да, экинчи жанындан а, ыразы окъуна болдум. «Совет Союз болмаса, бизни халкъыбыз бедешлик кёчгюнчюлюкню сынарыкъ туююл эди. Къуру бизни миллетибиз угъай, башха халкъла да къаллыкъ туююл эдиле алай аман кюннге...» – деп оюмлай эдим.

Кёп да бармай, Чубайсны ваучерлери чыкъдыла. Биягъы тюшюм эсиме тюшдю. «Чындайбай, сен адамлагъа юлеширик ахчаларынгы хазыр этгенмисе?» – деп соргъан эди Ибилис сол жанында олтургъан сары шайтаннга.

«Баям, ол ахча болур ваучерле!» – деп келди кёлюме. Кертиси бла да, алай болур эди ансы, адамла сберкассалагъа къууулушдула, ваучерлерин алыргъа. Бир ваучерни къыйматы уа «Волга» деген машинаны багъасын тутады дейдиле.

Эки орталыкъда къуру къалмайым деп, сберкассагъа мен да бардым. Беш адам болабыз да, беш ваучер алдым, ахча тёлеп.

– Энди биз бай болдукъ! – деп, юйге къууанып келдим. Беш «Волга» багъасы ахча жаныбызгъа тюшгенлей, машина да, жангы мебель да, тюрсюнлю телевизор да, уллу холодильник да алыргъа деп оноу этдик. «Тю-

шюмю бош аманнга санап турама ансы, иги тюш кёр-генме!» – деп, жүрегим кыуанды. Алай ол заманда мен кыайдан биллик эдим, Чубайс бла Ельцин бу затны халкыны алдаргы деп кыурагын шайтан оюнлары болганын.

* * *

Совет Союзну оюлууу бла байламлы, хар жердеча, бизни республикада да кыозгыалыула башландыла. Кыабартылыла «Хаса» деген, малкыарлыла уа алгы «Ныгыш», ызы бла уа «Тёре» деген жамауат организацияла кыурадыла. Малкыарны, Кыабартыдан айырып, энчи тау республика этебиз деген хапар да чыкды. «Малкыарны Миллет Совети» да кыуралды. Аланы ишлерине биз да, жазычула, тири кыатышдык. Ол заманда таулу жашланы кюрешиулеры бла халкыбызны «Балкария» деген тепсеу ансамбли кыуралды. Малкыарны театр труппасы, Кыабарты театрдан айырылып, кеси аллына кыырал театр болду. Артистлерибиз партияны обкомуну политика-жарыкыландыруу ююн кыуршалап, аны кеси театрыбызгы жангы «журт» этдиле. «Тёре» ишин бардыргын жашларыбыз (Этезланы Бахаутдин, Бегийланы Абдуллах, Сумайланы Ахмат, Тетууланы Хадис...), исполкомну оночулары бла туююше кетип, Нальчикде Мир проспектине уллу поэтибизни – Кыулийланы Кыайсыны – атын ататдыла. Миллет Советни кыюу бла таулулары Черек району жерине кыайтарылды. Кыабартылыланы «Ошхамахо» деген литература журналлары жылгы алты кере, бизни «Минги тау» журналыбыз а төрт кере чыгыучу эди. Миллет Советибиз бла «Тёре» аны да кыабарты журнал бла тенг чыгып турурча этдирдиле – тенглик болсун деп! Жазычуларыбыз а, кыабартылы жазычуладан айырылып, кесибизни энчи Союзубузну кыурадык.

Ол кыаугыалы заманда кёчгюнчюлюкден бери да абына-сюрюне келген халкыбызны миллет эркинлиги, миллет намысы ююн кюреширге кёп жашларыбыз бла кыызларыбыз кётюрюлдюле. Мени кыолумдан келсе эди, аланы атларын бийик кыаяларыбызны таш кёпюрлерине жаздырып, ёмюрледе сакыларынча этер эдим!

Мени «Дертли кыама» деген трилогиям да ол кыаугыалы кюнледе басмадан чыкды. Кыауум жыл оз-

гъандан сора уа, белгили къабартылы жазыучу Хамиса Шекихачев кёчюрюп, мени бу трилогиям къабарты тилде да басмаланды.

СЫЙЛЫ АТ

Къарап-къарагъынчы, манга алтмыш жыл да толду. Заманны терк озуп кетгенине сейир этип къалдым. «Алыкъа мен сабий къылыкъларымдан тазаланып да бошамагъанма, къартлыгъ'а, жашыртын къапхан итча, ызымдан жетип, этегимден тутупму къойду?..» – деп жарсыдым. Алай бири бирини ызындан келген эки жарыкъ кюнюм мени ол жарсыууму унуттурдула. Республикалы газетле, суратымы да салып, мени юсюмден кёп ариу сёзле жаздыла.

Манга Къабарты-Малкъарны искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу деген атны атауну юсюнден республикабызны Президенти В. М. Коковну указын газетлерибизни ал бетлеринде басмаладыла. Телевидение, мени юсюмден бериу къурап, экраннга чыгъарды. Ингирде уа малкъар театрны залы адамдан толду. Алары мени туугъан кюнюмю белгилерге жыйылгъан эдиле. Районларыбыздан, Нальчик шахарны учрежденияларындан келечиле келип, алгъышладыла мени. Чыгъармаларымы махтадыла. Къабартылы, малкъарлы жырчыла, тепсеучюле да, мени намысыма жоралап, концерт къурадыла. Мени пьесаларымдан юзюклени уа театрыбызны артистлери жыйылгъанлагъа кёргюзтдюле. Биринчю кюнюм озду! Экинчи кюн а мен нёгерлерим бла туугъан элиме – Ташлы-Талагъа – бардым. Ол заманда бизни элибиз Урвань районнга къарай эди. Мени алгъышларгъа деп, районну оноучулары, колхозланы бла совхозланы таматарлары, районну культура ююню артистлери келдиле. Ташлы-Талагъа къоншу дюгер элледен да келдиле манга намыс берирге. Сау болсун элибизни ол заманда баш оноучусу Алтууланы Къазий! Келген къонакъланы ол чынтты таулуча сыйлады. Биз столла артында олтуруп тургъаныбызлай, республикабызны Президенти В. М. Коков бла премьер-министрибиз Черкесланы Георгий келдиле. Къырал жумушларын да къоюп, манга хурмет этер ючюн, быланы Нальчикден Ташлы-Талагъа келгенлери сейир иш болду. Ала келликдиле деп, бери жыйылгъанладан кишини да эсинде жокъ эди.

Таматадан сёз тилеп, Президент жеринден турду.

– Багъалы Жагъафар, Георгий Маштаевич бла мен бюгюн бери, сени туугъан элинге, бошдан келмегенбиз. Сен кесинги чыгъармаларынг бла Къабарты-Малкъарны литература байлыгъын ёсдюрюрге салгъан уллу къыйынынга хурмет этерге деп келгенбиз. «Дертли къама» деген трилогиянг ючюн бютюнда уллу ыспас этерге сюеме санга. Сен бу чыгъармангда къабартылыланы бла малкъарлыланы шуёхлукъларын, байракъ этип, бийикге кётюргенсе. Эки миллетни атындан да аны ючюн санга ыспас этеме. Бу алтын сагъатны уа кесими, юйюрюмю эмда тукъумуму атыбыздан санга саугъагъа деп келтиргенме...

Президент, алай айтып, мени къучакълап, алтын сагъатны берди.

Ол такъыйкъалада, къайдан эсе да, чулгъана келип, узакъ Къазахстанда сабийлигим эсима тюшдю. Бир жол анда, ачдан арталда онгсуз кюнлерими биринде, кырдык ашай кетип, аулакъда салам тишни ауанасына къысылып, сыртымдан тюшюп жатдым. Ол кезиуде мен Аллахдан: «Гыржындан бир тойдурмай, манга ёлюм берме!» – деп тиледим... Ол такъыйкъалада мен къайдан биллик эдим, талай жылдан сора, туугъан тауларыма да къайтып, халкъымы жазыучусу болуп, республикабызны жамауаты уа, ёзюню фахмулу жашларындан биринеча, манга быллай хурмет этер деп?

Ол кюле мени эсимден кетмейдиле. Жашауумда бир зат бла халкъыма жарагъан эсем, кесими насыплыгъа санайма.

Кёп къыйынлыкъ сынаргъа тюшген эсе да, мен жашауумдан тарыкъмайма. Нек дегенде жарсыуну да, къууанчны да халкъым бла бирге кёре келгенме. Халкъым ачыгъанда – мен да ачыгъанма, халкъым къууанганда – мен да къууанганма!

* * *

Алай бир затха жаным ауругъанлай турады. СССР оюлгъандан сора, кюн тутулгъанча, Россияда жашау къарангыдан-къарангыгъа кире барады. Мен а, ырысхысы тоналгъан жарлы халкъны ынычхагъанын эшитгеним сайын, шайтан тюшюмю тюнюмде кёре тургъанча болуп, жан-жанымы къармайма. Алай бир заманда, кюн да ачылып, шайтанла уллу къаладан къысталырла деп да ышанама!

БАШЛАРЫ

Биринчи кесеги

КЪЫСТАЛЫУ

5

Экинчи кесеги

КЪАЙТЫУ

233

Литературно-художественное издание

Токумаев Жагафар Зубеирович

МОЙ ВЕК

Биографический роман

На балкарском языке

Заведующий редакцией

М. Х. Табаксоев

Редактор

М. Я. Гузиева

Художник-редактор

Ю. М. Алиев

Технический редактор

Н. М. Мокаева

Корректоры

М. М. Ульбашева, Л. Б. Кучмезова

Компьютерная верстка

А. А. Ольмезовой

Лицензия ИД 05895 от 21.09.01.

Подписано к печати 13.02.06. Формат 84x108^{1/32}. Бумага офсетная
№1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 21, 84.
Уч.-изд. л. 21, 58. Тираж 500 экз. Заказ № 17

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головкин, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»
Мининформпечати КБР
Нальчик, проспект Ленина, 33

Токумаев Ж. З.

Т **Мой век: Биографический роман: Нальчик, Эль-брус, 2006. – 416 с.**

В новом, биографическом, романе известного балкарского прозаика и драматурга Ж. Токумаева представлена история жизни человека, волею судьбы оказавшегося в центре всех наиболее значимых событий ушедшего XX века и прошедшего через все испытания вместе со своим народом.

ISBN 576802067-5

9 785768 020675